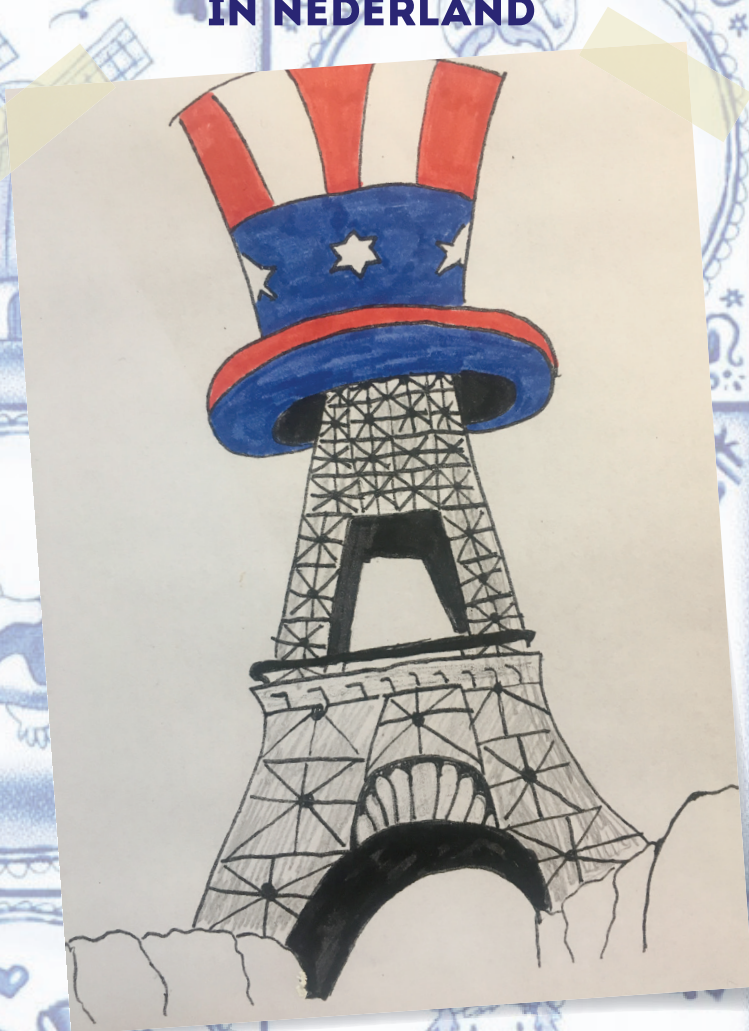

Bon ton OF boring?

**DE ONTWIKKELING VAN HET FRANS
IN ONDERWIJS EN UITGEVERIJ
IN NEDERLAND**

**A
U
P**

Marjolijn Voogel

Bon ton of boring?

Omslagillustratie: Jan Berend Veldkamp

Ontwerp omslag: Klaas Wijnberg

Lay out: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 90 8555 115 7

NUR 757

© 2018 Marjolijn Voogel

Deze titel verschijnt onder de imprint Pallas Publications. Pallas Publications is een imprint van Amsterdam University Press.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Bon ton of boring? De ontwikkeling van het Frans in onderwijs en uitgeverij in Nederland
Bon ton or Boring? The evolution of French in education and publishing in the Netherlands

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam op gezag van de rector magnificus

Prof. dr. H.A.P. Pols

en volgens het besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

vrijdag 12 januari om 13.30 uur

Marjolijn Voogel geboren te Heerenveen

Promotiecommissie

Promotor

Prof. dr. W.J. Heilbron

Overige leden

Prof. dr. J.P.L. Burgers

Prof. dr. E.A. Kuitert

Prof. dr. A.C. Montoya

Copromotor

Prof. dr. N.A. Wilterdink

À mes garçons Jan, Evert & Dirk

Dankwoord

Mijn eerste dank gaat uit naar Nico Wilterdink. Door Nico besloot ik in 2002 om sociologie te gaan studeren naast mijn werk als uitgever, destijds bij Kluwer. Met veel interesse volgde ik zijn colleges Cultuursociologie en maakte ik kennis met de helden van de Amsterdamse sociologen. Aan het einde van mijn studie, op het moment dat ik op zoek was naar een onderwerp voor mijn scriptie, mocht ik meewerken aan Nico's project 'Nederlandse kunst in de wereld', onderdeel literatuur. Ook Johan Heilbron was hierbij betrokken en volgens Nico 'moest ik maar eens met hem praten.' Uit de publicatie van dit boek blijkt dat ik het opvolgen van dat advies niet heb betreurd. Met Johan schreef ik een artikel over boekvertalingen uit het Frans in Nederland en vertalingen van Nederlandse boeken die in Frankrijk verschenen. Na de afronding van mijn scriptie, net als dit werk geschreven onder de supervisie van beide heren, stelde Johan voor om mijn sociologische carrière te verlengen met het schrijven van een proefschrift. Ik dank hem hartelijk voor zijn vertrouwen en bereidheid om mij bij het schrijven ervan te begeleiden, voor zijn scherpe blik en steeds constructieve commentaar. Nico dank ik hartelijk voor zijn uiterst grondige en kritische lezing van, en zijn niet aflatende 'ringeltjes' in de laatste versies van het werk. Tot aan de zoveelste variant van de stellingen bleef hij de discussie opzoeken en dwong hij mijn gedachten te scherpen. Het is een grote eer om dankzij de begeleiding van Johan en Nico tot de wetenschap te mogen toetreden. Ook Lisa Kuitert en Alicia Montoya dank ik hartelijk voor de zorgvuldige en kritische lezing van mijn werk.

Graag bedank ik alle respondenten voor de tijd die zij hebben vrijgemaakt om mijn vragen te beantwoorden en voor de gesprekken die we hebben kunnen voeren. Niet zelden duurden die gesprekken meerdere uren en een aantal mensen maakte verschillende keren tijd voor mij vrij. Eén docent ontving mij zelfs met een 'déjeuner' dat in de verste verte niet op een Nederlandse 'lunch' leek. Tijdens de gesprekken kreeg ik grote bewondering voor de enorme betrokkenheid van mijn gesprekspartners bij het onderwerp, en hun inzet voor de promotie van het Frans, vooral in het onderwijs.

Merci Myriam Bouzid, voor de hulp bij de vertaling van de stellingen en de vrolijke (maar zeker ook serieuze) discussie daarover; Boris Stapel voor zijn bijstand bij het maken van de grafieken en Vivien Collingwood en Wilbert Surewaard voor de redactie van mijn werk. Heel veel dank aan mijn zoon Jan voor het maken en verzinnen van het beeld op de cover. Klaas Wijnberg verzorgde het ontwerp, un grand merci. Rob Wadman en Nanko

van Egmond dank ik hartelijk voor de zorg van de productie van het boek en mijn andere collega's voor het aanhoren van mijn eindeloze gezeur erover.

In het bijzonder bedank mijn beide paranimfen en beste vriendinnen: Doete Alberda en Sandra Schoonhoven. Sinds Doete en ik elkaar in de tweede klas van de middelbare school leerden kennen, leent zij mij gevraagd en ongevraagd haar hart en hersenen. De werkrelatie met Sandra vormde zich vele jaren geleden tot een vriendschap, op het moment dat we een gezamenlijk doel in het vizier kregen: het lopen van een marathon. Sandra's steun was er ook tijdens het lopen van deze race, met belangrijke suggesties bij het opstellen van de enquête die ik naar docenten Frans stuurde.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn vier mannen, vooral naar Berend Jan, mijn steun en toeverlaat bij alles: « On l'a là la vie en rose » !

Inhoudsopgave

Inleiding. Frans, hoe <i>cool</i> is dat?	11
1. Taal, onderwijs en uitgeverij in mondiale context	17
Taal en cultuur als sociale praktijk	18
Gevolgen van culturele mondialisering	23
Frans in onderwijs en boekenbranche	31
2. <i>Gallia amica non vicina</i> . De opkomst van het Frans in de Lage Landen vanaf de Middeleeuwen	41
Frans wordt 'het Latijn van de moderne tijd'	42
Frans onderwijs	45
Naar een 'Franse boekhandel'	52
Achttiende eeuw: <i>grand siècle de l'influence française</i>	56
3. Van universalisme naar eigenheid. Neergang van het Frans in Nederland vanaf de Frans-Bataafse tijd	59
Toenemende Duitse invloeden	60
Frans in het nationale onderwijssysteem	66
Frans in de 'Hollandse boekhandel'	69
De lange negentiende eeuw: toenemende afkeer van ' <i>verfransing</i> '	76
4. Frankrijk en Nederland in de wereld na 1945: wederzijds wantrouwen	79
Einde van het Eurocentrisme	79
<i>Déclin français</i>	86
De versnelde opmars van het Engels	87
Nederland na 1945: 'Atlantische prioriteitsstelling'	90
5. Het schoolvak Frans na 1945 onder vuur. Onderwijs van het Frans na 1945	93
De spelregels in het onderwijs	94
Met elke beleidsaanpassing minder Frans	99
Hoe meer onderwijstalen, des te meer Engels	112

6. Frans doceren: ‘moeilijk en saai’	115
Belemmeringen bij het doceren van Frans	117
Stimulansen bij het doceren van Frans	138
Frans in de toekomst ‘geen serieus vak’ meer	143
7. Meer vertalingen maar minder Frans. Boekvertalingen uit het	
Frans na 1945	159
De spelregels in het boekenvak	160
Meer commercie, minder Frans	166
Hoe meer boekvertalingen, des te meer Engels	177
8. Franse vertalingen uitgeven: ‘steeds vaker een hobby van	
liefhebbers’	179
Uitgeven van Franse vertalingen onder druk	181
‘Frans is gewoon een probleem’	200
Frans succes via V.S.?	201
Conclusie: Frans in Nederland, <i>cool of passé?</i>	205
Noten	217
Bijlage 1. Enquête Frans in het onderwijs	281
Bijlage 2. Model semigestructureerde interviews	291
Samenvatting	293
Summary: <i>Bon ton</i> or Boring? The evolution of French in education and publishing in the Netherlands	301
Over de auteur	309
Bibliografie	311

Inleiding. Frans, hoe *cool* is dat?

Le français, c'est pratique, pour tous, partout, cool! Het zijn de sleutelwoorden op de poster die de Ronde Tafel Frans binnenkort uitbrengt', aldus de aankondiging van de campagne 'Kies Frans', gericht op leerlingen in het voortgezet onderwijs.¹ De Ronde Tafel Frans of liever gezegd: La Table Ronde pour le français, is een samenwerkingsverband van een aantal instellingen die betrokken zijn bij het onderwijs Frans in Nederland.²

Niet alleen uit het feit dat die posters gemaakt worden, maar ook uit de slogan die erop moest worden afgedrukt is af te leiden dat Frans helemaal niet meer zo *cool* is. Van belangrijkste moderne vreemde taal in het Nederlandse voortgezet onderwijs tot in de jaren zestig van de vorige eeuw, is Frans afgezakt naar de derde rang, met het hardnekkig imago: 'moeilijk' en 'saai'. Steeds minder leerlingen kiezen het vak in hun eindexamenpakket en op sommige scholen, vooral vmbo-scholen, werd Frans als examenvak uit het curriculum geschrapt.

Ook op andere terreinen zijn talrijke voorbeelden aan te halen die aantonen dat het Frans minder *cool* geworden is. Zo schreef de recensente van Franse literatuur Margot Dijkgraaf het boek *Franstalige literatuur. Een vreemd soort geluk*, waarin ze spreekt van 'de verdwijnende nieuwsgierigheid [in Nederland] naar wat zich in de letteren en de kunsten van Frankrijk afspeelt' (Dijkgraaf, 2004: 26). Daarmee zou Nederland volgens haar een deel van zijn identiteit verliezen. De uit Vlaanderen afkomstige voormalig docent Frans Bart van Loo publiceerde: *Chanson. Een gezongen geschiedenis van Frankrijk*, met als doel 'uiteindelijk toch weer leven [te] brengen in de vaak failliet verklaarde brouwerij van het Franse lied.' (Van Loo, 2011: 17). Ook bij jonge Vlamingen 'gaat het bergafwaarts met de kennis van het Frans', aldus het tijdschrift *Knack* in juni 2017.³

Zoals elders in de wereld, is in Nederland de kennis van en achting voor de Franse hedendaagse cultuur tanende. In Frankrijk zelf is de afnemende invloed van de Franse cultuur in de wereld niet onopgemerkt gebleven. Op verzoek van de Franse overheid werd in 2001 een tweetal onderzoeken uitgevoerd over de Franse culturele aanwezigheid in het buitenland. De indruk die men in het buitenland van de Franse cultuur heeft, zou volgens de commissie onder leiding van Yves Dauge 'meer van het verleden dan van het heden' zijn, 'eerder star dan levend' en 'eerder traditioneel dan creatief'.⁴ Ook de aanwezigheid van Franse hedendaagse kunst in permanente en tijdelijke exposities is afgenomen, ten gunste van een steeds dominantere rol van de Verenigde Staten en Duitsland (Quemin, 2006; Bevers, 2015). De

publicatie van het artikel 'The death of French culture' in de Europese editie van *Time Magazine* op 3 december 2007 bracht het al sinds enige decennia gevoerde Franse debat over de export van de cultuur naar ongekende hoogten. De reacties op het artikel deden auteur Donald Morrison beseffen dat hij met deze aanval op 'de cultuur (...) het gevoelige punt (...) van de nationale trots' (Morrison & Compagnon, 2008: 158) had geraakt, en hij haastte zich om zijn argumenten toe te lichten in een nieuwe publicatie over de afnemende invloed van de Franse cultuur in de wereld, de zoveelste.⁵

Net als de discussie rond de vermeende teloorgang van de Franse cultuur, bestaat er sinds de jaren zestig een emotionele discussie over de aantasting van de Franse taal, door het toenemend aantal leenwoorden uit het Engels. In het invloedrijke en polemische 'Parlez-vous franglais?' dat voor het eerst verscheen in 1964, wordt dat geweten aan het 'l'impérialisme yanqui'. Deze discussie was destijds een belangrijke aanleiding voor de invoering van de wet van Bas-Lauriol, die het gebruik van niet-Franse termen in commerciële advertenties en publieke aankondigingen diende te reguleren.

De discussies over de neergang van het Frans in Nederland en de wereld gaan vaak gepaard met heftige gevoelens. In deze studie wil ik op rationele en gestructureerde wijze antwoord geven op de vraag hoe in de loop van de tijd de positie van de Franse taal is veranderd in Nederland, en hoe die ontwikkeling is te verklaren. De bestudering van de positie van de Franse taal in Nederland is interessant om twee redenen. Enerzijds biedt het zicht op de veranderende positie van een voorheen in de wereld zeer dominante taal en literatuur. Anderzijds geeft onderzoek naar het Frans in de Nederlandse context inzicht in de uiteenlopende manieren waarop Nederlandse betrokkenen hebben gereageerd op deze internationale veranderingen. Vooral de periode na de Tweede Wereldoorlog is een cruciaal tijdsbestek, omdat in die periode de dominantie van het Engels manifest werd:

'It all happened so quickly. In 1950, any notion of English as a true world language was but a dim, shadowy, theoretical possibility, surrounded by the political uncertainties of the Cold War, and lacking any clear definition or sense of direction. Fifty years on, and World English exists as a political and cultural reality.' (Crystal, 2003: xii)

Voor onderzoek naar de positie van het Frans in de Nederlandse context is in de eerste plaats het onderwijs een belangrijk onderzoeksterrein. In het verleden volgden talen het spoor van 'verovering, handel en bekering'. Sinds ongeveer een eeuw worden talen vooral via het onderricht verspreid (De

Swaan, 2002: 17). Binnen het onderwijs wordt bovendien bepaald welke(e) taal(gebruiken) de juiste zijn, en de reproductie van de verhoudingen tussen de verschillende talen vindt in eerste instantie via het onderwijs plaats (Bourdieu, 2001). Moderne vreemde talen, waaronder Frans, worden voornamelijk in het voortgezet onderwijs aangeboden, dat na 1945 expansief groeide en waarin grote veranderingen plaatsvonden.⁶ Interessant voor de analyse van de positie van het Frans is ook de studie van internationale uitwisselingen binnen het literaire uitgeefveld. Vertalingen maken ontmoetingen tussen culturen en de uitwisseling van ideeën en kennis zichtbaar. In de decennia volgend op de Tweede Wereldoorlog maakten boekvertalingen een spectaculaire groei door, vooral die uit het Engels. Een gekocht boek werd steeds vaker een vertaald boek.

In beide velden vinden zowel een selectie als een transformatie plaats van het aanbod van de Franse taal en cultuur. In het onderwijsveld is de transformatie van het aanbod van het Frans zowel cultureel als politiek van aard. Immers: les- en examenprogramma's zullen moeten aansluiten op de volgens de Nederlandse wet voorgeschreven examentermen. Lesmethoden dienen bovendien aan te sluiten op het referentiekader van Nederlandse leerlingen en docenten. Het onderwijsveld is daarmee sterker in het nationale politieke veld ingebed dan het uitgeefveld. Binnen dat laatste veld hebben commerciële factoren over het algemeen een grotere invloed, waardoor het opener staat voor internationale invloeden. Vertalingen impliceren zowel een culturele als een commerciële transformatie, aangezien er in een andere taal, in een ander land en (meestal) in een andere organisatie een nieuw product wordt gecreëerd, dat zijn plek vindt binnen een ander literair aanbod.

In dit onderzoek beschrijf ik in welke mate en op welke wijze de Franse taal en cultuur het Nederlandse publiek in de loop van de tijd bereiken. Centraal staat de vraag hoe selectie- en transformatieprocessen van de Franse taal en cultuur binnen het Nederlandse uitgeef- en onderwijsveld plaatsvinden en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Deze sociologische benadering van taal en cultuur vereist een historische aanpak van onderzoek op verschillende niveaus van analyse. Het onderzoek is gebaseerd op primaire en secundaire literatuur, op kwantitatieve data over diverse ontwikkelingen (zoals vertaalstromen en aantallen eindexamenkandidaten), en op interviews met diverse actoren werkzaam in het uitgeef- en onderwijsveld, allen betrokken bij de verspreiding van het Frans in Nederland.

In het eerste hoofdstuk werk ik het theoretisch kader uit. Hierin bespreek ik verschillende sociologische visies op cultuur en taal en ga ik in op de relevante literatuur over transnationale uitwisselingen van talen en

cultuurgoederen. Deze processen zijn op verschillende niveaus te analyseren: op het macroniveau van de internationale verhoudingen; op het mesoniveau van het onderwijs- en uitgeefveld en op het microniveau van de betrokken actoren en teksten. Verschillende visies op processen van culturele mondialisering en de gevolgen daarvan worden besproken. De theorieën over het mondiale talen- en vertalingenstelsel (De Swaan, 2002; Heilbron, 1999) en de veldtheorie van Bourdieu vormen de belangrijkste theoretische basis van het onderzoek.

Hoofdstuk 2 en 3 beschrijven de geschiedenis van het Frans in het gebied dat tegenwoordig Nederland omvat, vanaf de Middeleeuwen tot 1945. Volgens de cultuurhistoricus Willem Frijhoff '[loopt] de ontmoeting met de "Franse cultuur" (...) als een rode draad door onze geschiedenis heen (...) en heeft er 'vanaf de Bourgondische tijd tot en met de huidige (...) in Nederland een schier onafgebroken en aantoonbare haat/liefdeverhouding bestaan tot wat globaal als "Franse cultuur" wordt aangeduid.' (Frijhoff, 1989: 594). Deze relatie met Frankrijk heeft zijn weerslag op de ontwikkelingen van het Frans binnen het onderwijs- en uitgeefveld. Hoofdstuk 2 vertelt hoe het Frans zich in de Nederlandse context vanaf de dertiende eeuw kon ontwikkelen tot de dominante *lingua franca*, of in termen van Bourdieu: de legitieme taal die tevens de maat voor de andere talen was (Bourdieu, 2001). Hoofdstuk 3 beschrijft vervolgens hoe, na de Franse tijd tot aan het einde van de Tweede Wereldoorlog, het Frans haar sterke positie steeds meer moest prijsgeven aan andere talen: aan het Nederlands dat de nationale taal werd, en aan andere vreemde talen, in het bijzonder het Duits en (in mindere mate) het Engels. Beide hoofdstukken hebben een vergelijkbare structuur en bieden een overzicht van de belangrijkste geopolitieke ontwikkelingen en de effecten daarvan op de talenconstellatie in Nederland.

Vervolgens komen de ontwikkelingen van de Franse taal en cultuur binnen de relatief autonome onderwijs- en uitgeefvelden aan bod. Zo verschuift de focus op de ontwikkeling van het Frans van een macro- naar een meso- en microniveau en wordt duidelijk hoe deze velden zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld. Uitgaande van het gebruik van het Frans als een sociale praktijk in de betekenis van Bourdieu (2001), is er aandacht voor zowel de taalpraktijk binnen het onderwijs- en uitgeefveld als de beeldvorming over het Frans, steeds zoveel mogelijk in vergelijking met de andere talen die zich in de Nederlandse 'talenmarkt' bevinden (Calvet, 2006; Amit, 2013). Immers, de houdingen ten opzichte van de Franse taal en cultuur ontwikkelden zich in relatie tot de houdingen ten opzichte van de andere talen die werden gebruikt.

Net als de hoofdstukken 2 en 3, is hoofdstuk 4 gebaseerd op de studie van secundaire bronnen. In dit hoofdstuk beschrijf ik op macroniveau

de politieke achtergronden die van invloed waren op de positie van het Frans in Nederland na 1945. Na de Tweede Wereldoorlog was de geopolitieke machtsconstellatie drastisch veranderd. Niet langer stond Europa daarbinnen centraal en dat had grote consequenties voor de posities van de natiestaten op het continent, zo ook die van Nederland en Frankrijk. Daarmee veranderde de naoorlogse relatie tussen Frankrijk en Nederland, die wel omschreven is als één van ‘volledig wederzijds onbegrip’ (Wesseling, 1994: 205). Het einde van de Europese hegemonie had tevens impact op de mondiale en de Europese talenconstellatie, waarin Engels een steeds sterkere positie kreeg en, vooral na 1990, een enorme expansie doormaakte.

Hoofdstuk 5 en 6 beschrijven en verklaren het patroon van afkalvende belangstelling voor Frans in het secundair onderwijs na 1945. Na een beschrijving van de specifieke structuur van het onderwijs zoals die vanuit onderwijssociologische hoek is geduid, ga ik in op de naoorlogse ontwikkeling van het schoolvak Frans in het Nederlandse onderwijs. Veranderingen in de naoorlogse samenleving leidden tot een verschuiving in de nadruk op de verschillende onderwijsfuncties. Na 1945 steeg de onderwijsdeelname spectaculair en een herziening van het onderwijsbestel werd noodzakelijk geacht. De inwerkingtreding van de Mammoetwet had grote gevolgen voor het schoolvak Frans en wordt door sommige betrokkenen wel gezien als het begin van het einde. Hoofdstuk 6 berust op interviews met betrokken actoren. Dit zijn in eerste instantie docenten Frans, maar ook bijvoorbeeld educatieve uitgevers, subsidiënten en lobbyisten. Zij komen aan het woord over de waardering van Frans binnen de schoolmuren vanaf de jaren tachtig, en de wijze waarop zij met veranderingen daarin omgaan.

In hoofdstuk 7 en 8 ga ik op een vergelijkbare wijze te werk als in het deel over het onderwijs na 1945, maar nu voor het uitgeefveld. Ik bespreek allereerst de specifieke spelregels van het uitgeefveld en de naoorlogse ontwikkelingen daarin. Ook het uitgeefveld maakte na de Tweede Wereldoorlog grote veranderingen door, onder meer door de introductie van de goedkope pocket in de jaren zestig. De internationalisering van dat veld had grote gevolgen voor de Nederlandse boekproductie en de plaats van vertalingen daarbinnen. Deze veranderingen hadden gevolgen voor de waardering van boekvertalingen uit het Frans. Die waardering komt tot stand in het samenspel van alle betrokkenen. In hoofdstuk 8 beschrijf ik het hedendaagse uitgeefproces van Franse vertalingen, van de selectie van een werk tot en met de receptie ervan, aan de hand van interviews met betrokken actoren. Aan de orde komen de strategieën, doelstellingen en percepties van de verschillende uitgevers, subsidiënten, vertalers, boekhandelaren en

recensenten, die zicht geven op de ontwikkelingen in hun vak en de positie van het Frans daarbinnen.

In het laatste hoofdstuk tracht ik te komen tot verklaringen voor de eerder beschreven ontwikkelingen van de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld en voor de veranderende houdingen jegens het Frans. Waarom, bijvoorbeeld, presenteerden de afzenders van de campagne 'Kies Frans' het Frans als *cool* in hun promotiecampagne van het voorjaar van 2013? Naar eigen zeggen wilden zij afrekenen met het elitaire en oubolige imago van het Frans. Niet langer diende Frankrijk slechts te worden neergezet als 'het land van de Eiffeltoren en het jeu de boules' maar ook als de afzender van 'videospelletjes, hiphop, rap, strips en mode'. Dat ging niet zonder slag of stoot. Geheel in lijn met de Franse taalpolitiek bestond er bij de voorvechters voor het Frans een negatieve houding jegens anglicismen. Vlak voor de lancering van de campagne op het Congres Frans 2013, een congres voor docenten Frans dat tweejaarlijks plaatsvindt, werd de tekst van de posters bijgesteld: *'Le Français, c'est... sympa, pratique, partout, pour tous!'* *Cool* klonk niet fraai..., aldus één van de afzenders van de campagne. Deze Française, oud-docente en inmiddels subsidiënte, had de slogan op het laatste moment persoonlijk aangepast.

1. Taal, onderwijs en uitgeverij in mondiale context

Sociologisch onderzoek naar de ontwikkeling van de positie van de Franse taal in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld is interessant tegen de achtergrond van literatuur over toenemende transnationale uitwisselingen van talen en cultuurgoederen. Intensievere contacten tussen gebruikers van verschillende talen of taalvarianten leiden tot een toenemende behoefte om elkaar te verstaan. Het betekent dat mensen vaker één of meer andere talen moeten leren, naast hun moedertaal. Deze ontwikkelingen zijn van invloed op de dynamiek van een talenconstellatie, zowel op mondiaal als op lokaal niveau. Net als economische goederen, 'reizen' ook cultuurgoederen, zowel binnen als tussen natiestaten (Clifford, 1997). Sommige cultuuruitingen komen verder en blijven langer dan andere. Afhankelijk van tijd en plaats worden ze aan hun nieuwe omgeving aangepast. Taalgebonden culturele uitingen zoals boeken verdienen daarbij aparte aandacht, aangezien hun verspreiding sterker dan andere cultuurgoederen belemmerd wordt door taalbarrières (De Swaan, 2002). In het transnationaal verkeer ondergaan zij meer dan andere cultuurproducten veranderingen.

De afgelopen jaren bestaat er steeds meer aandacht voor culturele mondialisering (Crane, 2002; Janssen et al, 2008; Achterberg et al, 2011). De aandacht voor taal in relatie tot mondialisering is van nog recenter datum. De sociolinguïstiek begaf zich pas 'late at the [globalization] party' (Coupland, 2003: 465). Tot voor kort hielden sociolinguïsten zich vooral bezig met specifieke taalgroepen, meestal kleine talen en vaak op lokaal niveau (De Swaan, 2002; Blommaert, 2003; Coupland, 2003). Belangrijke uitzonderingen daarop zijn de theorieën over het wereldtalenstelsel (De Swaan, 2002) en het mondiale vertalingenstelsel (Heilbron, 1999) naar analogie van de analyse van het economische wereldsysteem (Wallerstein, 1975-1989).

In dit hoofdstuk komen voor mijn onderzoeksvraag relevante theorieën aan bod. In de eerste plaats bespreek ik verschillende sociologische visies op cultuur en taal. In tweede instantie ga ik in op de verschillende antwoorden die er zijn geformuleerd op de vraag wat de gevolgen zijn van de toenemende uitwisseling en vermengingen van cultuurvormen. Het is een van de belangrijkste vragen binnen het domein van de culturele mondialisering. Ook komen verschillende visies over taal in relatie tot mondialisering aan bod. Het laatste deel van dit hoofdstuk behandelt de specifieke dynamiek van tendensen in het uitgeef- en onderwijsveld.

Taal en cultuur als sociale praktijk

Cultuur is een veelbesproken en niet altijd duidelijk omschreven begrip. Binnen de sociologie kunnen in grote lijnen twee visies op cultuur worden onderscheiden: de mentalistische en de interpretatieve visie (Laermans, 2012). Binnen het mentalistische cultuurbegrip wordt cultuur beschouwd als gedachtegoed. In lijn met het werk van Durkheim is cultuur in deze opvatting een collectief gedeeld geheel van overtuigingen (*'beliefs'*), van waarden en normen dat een aparte, bovenindividuele en dwingende realiteit vormt en dus een sociaal feit is.

De tweede, interpretatieve benadering 'stelt de cultuur van een sociaal verband gelijk met de daarbinnen gegeven mogelijkheden om de werkelijkheid actief betekenis te geven of te interpreteren en om zinvol met anderen te communiceren' (Laermans, 2012: 282). Max Weber kan worden beschouwd als de grondlegger van deze visie. Volgens Weber zijn mensen zingevende cultuurwezens en gaat het erom processen van betekenisgeving te 'verstehen'. In lijn met deze visie is cultuur volgens de antropoloog Clifford Geertz te beschouwen als 'webs of meaning' die mensen zelf hebben gesponnen (Geertz, 1977). Binnen de interpretatieve visie is cultuur dus geen op zichzelf staande realiteit van collectieve opvattingen, maar een sociale constructie.

Deze beide visies kunnen niet zonder meer tegenover elkaar worden gesteld, want sociale constructies kennen wel degelijk structurele kenmerken. Die structuur kan worden beschouwd als: 'een gemeenschappelijk repertoire van kennis, symbolen, gewoonten, opvattingen, vaardigheden [en] normen' (Wilterdink, 2001: 21), die mensen binnen samenlevingen van en aan elkaar hebben geleerd. Dit repertoire wordt zowel gereproduceerd als veranderd.¹ Deze gedachte sluit aan op het 'habitus'-begrip van Pierre Bourdieu: het sociale zoals dat in het individu geïncorporeerd is, bestaat uit de verworven 'disposities' in de vorm van waarnemings-, classificatie- en waarderings-schema's. Deze schema's bepalen het gedrag van een individu en aan de hand ervan maakt hij of zij zich een praktisch gevoel voor de regels van het spel eigen. Zo wordt de habitus door de omgeving gevormd, maar bepaalt die ook weer mede de omgeving. Beide zijn nooit statisch (Bourdieu, 1980).

Nauw gerelateerd aan Bourdieu's 'habitus'-begrip is de notie 'cultureel kapitaal'. Het begrip kapitaal beperkt zich bij Bourdieu niet tot geld of direct in liquide middelen omzetbare bezittingen, maar verwijst naar diverse bronnen van macht en heeft verschillende verschijningsvormen. Inzicht in de verdeling van de verschillende vormen van kapitaal in een gegeven samenleving is essentieel om het functioneren daarvan te kunnen begrijpen. Bourdieu onderscheidt drie hoofdvormen, te weten economisch, sociaal en

cultureel kapitaal. De eerste vorm is direct om te zetten in geld en komt in geïnstitutionaliseerde vorm voor als eigendomsrechten. Sociaal kapitaal bestaat uit sociale connecties die berusten op wederkerigheid. Dit type kapitaal kan in sommige gevallen worden omgezet naar economisch kapitaal. Hetzelfde geldt voor cultureel kapitaal, dat volgens Bourdieu in drie vormen kan optreden: in geobjectiverde staat, in geïnstitutionaliseerde vorm en in belichaamde staat. In geobjectiverde staat neemt cultureel kapitaal de vorm aan van cultuurgoederen, zoals boeken en schilderijen. In geïnstitutionaliseerde staat heeft het de vorm van diploma's. Cultureel kapitaal in belichaamde vorm heeft betrekking op verworven duurzame disposities van lichaam en geest (Bourdieu, 1986). Belichaamd cultureel kapitaal is een soort vermogen dat een persoonlijke eigenschap is geworden, onderdeel van de habitus. Dit type kapitaal kan niet onmiddellijk worden overgedragen aan iemand anders, zoals dat wel kan met geld of materieel bezit. Toch vindt de overdracht van cultureel kapitaal wel degelijk plaats: in de vorm van bepaalde kennis en vaardigheden wordt cultureel kapitaal bijgebracht aan kinderen, leerlingen, studenten of protégés. Deels gebeurt dat onbewust, maar vaak kost het een flinke persoonlijke investering, waarbij men zich ook zaken moet ontfangen: « on paie de sa personne » (Bourdieu, 1986: 48). Door middel van de accumulatie van cultureel kapitaal is het mogelijk om het prestige van afkomst te verenigen met eigen verdiensten. En daarmee is cultureel kapitaal een manier om zich te onderscheiden, 'unrecognized as capital and recognized as legitimate competence, as authority exerting an effect of (mis)recognition (...)'. (Bourdieu, 1986: 49). Volgens Bourdieu hangt de schoolloopbaan van kinderen sterk samen met de overdracht van cultureel kapitaal in gezinsverband. Kinderen van ouders uit hogere milieus en met een hogere opleiding ontwikkelen een habitus die hun gang door het onderwijs vergemakkelijkt. De investeringen van hun ouders manifesteren zich in een bijzondere aandacht voor hun cognitieve ontwikkeling, voor hun prestatiemotivatie en vooral, voor het 'juiste' taalgebruik. En dat zijn allemaal zaken die in het onderwijs sterk worden gewaardeerd. Om die reden is de overdracht van cultureel kapitaal, 'no doubt the best hidden form of hereditary transmission of capital, and it therefore receives proportionately greater weight in the system of reproduction strategies'. (Bourdieu, 1986: 49).

Taal is een belangrijk onderdeel van cultuur. Desondanks bestaat hiervoor onder sociologen over het algemeen betrekkelijk weinig belangstelling. De Franse linguïst Antoine Meillet (1866-1936) zag taal, in lijn met Durkheim,² weliswaar als 'un fait social (...) [existant] indépendamment de chacun des individus qui la parlent' (Meillet, 1921: 230), maar vanaf omstreeks 1930

werd de taalwetenschap gedomineerd door de structurele synchronische analyse van Ferdinand de Saussure.³ In het verlengde daarvan kreeg enkele decennia later de generatieve taalkunde van Chomsky veel aanhang. Ook in deze vorm van taalkunde bestond weinig aandacht voor taaldiversiteit of voor het functioneren van talen in de samenleving (Uhlenbeck, 1993b). Pas in de jaren zestig verscheen de term ‘sociolinguïstiek’ voor het eerst in de Verenigde Staten (Dittmar, 1978; Amit, 2013). In zijn beroemde voordracht riep de taalkundige Einar Haugen in 1970 zijn collega's op zich niet te beperken tot grammaticale analyses van individuele talen, maar zich een ruimer doel te stellen en aandacht te schenken aan het geheel van de talen die in een bepaald gebied wordt gesproken. ‘The Ecology of Languages’ (Haugen, 1972) was het startpunt van het ontstaan van een omvangrijke literatuur die valt onder de term ‘taalecologie’ (Uhlenbeck, 1993b; Calvet, 2006).

Sociolinguïstiek, de ‘studie van de taal in zijn sociale context’ (Dittmar, 1978: 145) legt de nadruk op de relatie tussen taal en omgeving. Binnen deze discipline staat het onderzoek naar de wijze waarop mensen in verschillende sociale settings taal gebruiken centraal. Vanaf de jaren zeventig werd ook binnen de sociolinguïstiek kwantitatieve analyse van grote hoeveelheden data steeds belangrijker. Het onderzoek van William Labov naar taalvarianten in Noord-Amerika vormde daartoe het startpunt. Met zijn tellingen toonde hij bepaalde regelmatigheden aan in taalkundige variatie, bijvoorbeeld het bestaan van een verband tussen het uitspreken van een specifieke klinker en sociale afkomst (Labov, 1972).

Belangrijk ook was het werk van Basil Bernstein naar klassegebonden codes in taalgebruik. Bernstein stelde dat de wijze waarop taal binnen een bepaalde sociale klasse wordt gebruikt, invloed heeft op de wijze waarop mensen betekenis geven aan de zaken waarover ze spreken. Hij contrasteerde het taalgebruik van arbeiders met dat van mensen uit de middenklasse, waarbij de eerste groep een ‘restricted code’ zou hanteren en de tweede een ‘elaborated code’. Sprekers met een ‘elaborated code’ hebben in hun taalgebruik een brede set van alternatieven tot hun beschikking, om zaken uit te drukken. Degenen met een ‘restricted code’ hebben veel minder mogelijkheden om zich uit te drukken. Daardoor hebben kinderen die opgroeien in een omgeving waar een ‘restricted code’ wordt gehanteerd, vaak lagere schoolprestaties (Bernstein, 1971).

De laatste jaren is er binnen de sociolinguïstiek meer aandacht voor de onderlinge contacten tussen verschillende talen (Calvet, 2006; Amit, 2013). Volgens Blommaert is de waardering van een taal of taalvariant⁴ door gebruikers afhankelijk van haar mate van mobiliteit: ‘[the] value often being connected to translocally realizable functions, the capacity to

perform adequately in and through language in a wide variety of social and geographical spaces and across linguistic economies (...). This capacity is the capacity for mobility (...)' (Blommaert, 2003: 613). Met 'mobiliteit' wordt hier bedoeld op de mogelijkheden die sprekers van een bepaalde taal of taalvariant hebben om die talige praktijk van (een) nieuwe functie(s) te voorzien door die op andere plaatsen en in nieuwe situaties te gebruiken. Vooral het Engels heeft de laatste decennia een grote 'capacity for mobility' (Blommaert, 2003) en daarmee 'global currency' (Coupland, 2003: 468) gekregen. Zo leidt de brede verspreiding van het Engels tot een groter aantal varianten ervan, die in meer of mindere mate zijn gestandaardiseerd.⁵ Volgens Amit hangt de mate van verspreiding van een taal samen met de flexibiliteit ervan. Hij stelt dat het Frans mede door het centralistische en puristische Franse taalbeleid in de loop van de tijd een minder open en flexibele taal is geworden. Die geringere flexibiliteit zou ertoe hebben geleid dat het Frans haar positie als *lingua franca* in de loop van de tijd verloor.⁶

Zo gesteld lijkt het alsof talen over intrinsieke eigenschappen als 'mobiliteit' of 'flexibiliteit' beschikken, die maken dat zij zich al dan niet eenvoudig over de wereld kunnen verspreiden. Een dergelijk uitgangspunt is echter niet erg sociologisch. Binnen de sociologie wordt verondersteld dat het de gebruikers zijn die talen of taalvarianten in meer of mindere mate waarderen en daaraan bepaalde functies toekennen. En het hangt van de machtsverhoudingen tussen groepen gebruikers van verschillende talen af welke talen of taalvarianten zich het meest zullen verbreiden. Sommige taaltheoretici maken in dit verband onderscheid tussen sociolinguïstiek en taalsociologie.

Binnen de laatstgenoemde discipline bestaat er minder aandacht voor de beschrijving van de verschillen in taal, dialecten en varianten, maar is er meer interesse voor de vraag waarom en wanneer mensen voor een bepaalde taal(variant) kiezen. Belangrijk in deze benadering zijn de verschillen in de waardering voor verschillende talen, de ongelijkheden daartussen en de band tussen taal en macht (Van der Plank, 1985). Zo kijkt De Swaan naar de dynamiek van de (ongelijke) waardering van talen in verschillende delen van de wereld. Talen zijn volgens hem te beschouwen als een bijzonder soort van economische goederen, als 'hypercollectieve goederen', te vergelijken met standaarden en netwerken. Het zijn collectieve goederen die bovendien externe netwerkeffecten genereren, dat wil zeggen dat het nut ervan voor elke gebruiker toeneemt naarmate er meer gebruikers bijkomen. Dat betekent dat als mensen een taal zullen leren, zij zullen kiezen voor de taal die ze de meeste communicatievoordelen oplevert, de taal met de hoogste communicatiewaarde.⁷

Ook Pierre Bourdieu kijkt op een sociologische manier naar taal. Volgens hem dient taal te worden bestudeerd als een proces of sociale praktijk, als ‘une activité pratique et courante’ en dus ‘un phénomène socio-historique’. Net als andere cultuurvormen als religie of kunst, is taal te beschouwen als ‘structure structurante’, ‘structure structurée’ en ‘instrument de pouvoir’ (Bourdieu, 2001 : 203). Immers, met behulp van taal kan de wereld gekend en benoemd worden, taal is een communicatiemiddel en ten slotte kan als machtsinstrument worden ingezet. Naast de studie van de instrumentele en functionele kanten van taal, is het van belang om het ‘kapitaal’ van een taal te onderzoeken, waarvan de waarde ‘est relative par rapport aux autres langues dans le même « marché linguistique ». L’ensemble des « capitaux » qu’une langue possède évoque une certaine image par rapport à d’autres langues. Plus la « valeur » de ses « capitaux » est élevée, plus la langue est appréciée’ (Bourdieu, 2001 : 113). Deze insteek impliceert dat een taal altijd moet worden bestudeerd vanuit een historisch perspectief en in relatie tot de andere talen die in een specifieke context worden gebruikt.

Nauw gerelateerd aan de concepten ‘taal’ en ‘cultuur’ is de notie ‘identiteit’. Vaak wordt een taal gezien als een belangrijke identiteitsmarker van een groep.⁸ Met het ontstaan van nationale talen in de loop van de negentiende eeuw werden talen ook een centraal onderdeel van de nationale identiteit.⁹ Net als ‘cultuur’ is ‘identiteit’ een veelgebruikte en soms misbruikte notie aan de hand waarvan mensen en groepen bepaalde eigenschappen krijgen toegekend. Om te ontkomen aan een essentialistische visie, kan ‘identiteit’ het beste worden omschreven als de uitkomst van processen van identificatie die tijd- en plaatsgebonden zijn. In de eerste plaats is het daarbij van belang om na te gaan welke personen en instanties daarbij betrokken zijn. Ten tweede moet worden uitgezocht hoe mensen zichzelf begrijpen en hun plaats bepalen. Zij doen dat door zich te positioneren in een web van relaties en hanteren daarbij categorieën als klasse, ras, nationaliteit of taal. Mensen identificeren en categoriseren zichzelf en elkaar. Bij deze laatste externe identificatie spelen formele regels van instituties vaak een belangrijke rol. De moderne natiestaat is een van de machtigste spelers van identificatie en categorisatie (Brubaker, 2000). Identiteit als proces dient in zijn historische ontwikkeling te worden bestudeerd (Leerssen, 1999).

Als onderdeel van cultuur is ook taal te beschouwen als ‘een gemeenschappelijk repertoire van symbolen en betekenissen’ die mensen van en aan elkaar geleerd hebben (vergelijk Wilterdink, 2001: 21). De vraag is dan welke repertoires aangeleerd worden en waarom dat gebeurt. Vanaf de

Middeleeuwen steeg in Nederland de behoefte om Frans te praktiseren. Dat hing nauw samen met veranderingen in de toekenning van de waarde die mensen aan het gebruik van het Frans gaven, als gevolg van ontwikkelingen op geopolitiek en institutioneel niveau. Vanaf de zestiende eeuw wilden steeds meer mensen Frans leren, en voor bepaalde groepen mensen ging deze taal deel uitmaken van hun identiteit en cultureel kapitaal. In de loop van de tijd veranderden de functies van het Frans en zijn positie in het gemeenschappelijk talenrepertoire. In deze studie zal ik trachten te achterhalen wanneer, hoe en waarom deze veranderingen plaatsvonden.

Gevolgen van culturele mondialisering

Hoewel culturele mondialisering een van de meest zichtbare manifestaties van globalisering in het dagelijks leven is (Crane, 2002; Hopper, 2007; Jones, 2010), zijn culturele aspecten van globalisering lange tijd nogal veronachtzaamd in het globaliseringsdebat (Jones, 2010; Hopper, 2007). De afgelopen jaren bestaat er echter steeds meer aandacht voor de wereldwijde verspreiding en uitwisseling van cultuurproducten (Crane, 2002; Janssen et al, 2008; Achterberg et al, 2011; Bevers e.a., 2015). Theorieën die betrekking hebben op transnationale uitwisselingen van talen en cultuurgoederen, plaatsen deze veelal in het kader van mondialisering. Binnen deze theorieën wordt verondersteld dat mondialisering te beschouwen is als een fenomeen bestaande uit verschillende, met elkaar samenhangende processen die zich afspelen binnen van elkaar te onderscheiden domeinen, waaronder het culturele en linguïstische domein. Mondialisering is dan te omschrijven als: ‘the widening, deepening and speeding up of worldwide interconnectedness in all aspects of (...) social life, from the cultural to the criminal, the financial to the spiritual’ (Held et al, 1999: 2).

Aansluitend op deze definitie is culturele mondialisering te beschouwen als een langer lopende historische ontwikkeling van toenemende internationale verspreiding, uitwisseling en vermenging van cultuurvormen. In het verleden bleef de verbreiding van cultuurproducten meestal geografisch beperkt en als zij over grote afstanden plaatsvond, was zij grotendeels voorbehouden aan een kleine bovenlaag. Zo was ook de invloed van het Frans in Nederland tussen 1500 en 1900 voorbehouden aan een sociale elite en primair verbonden met intra-Europese verhoudingen. Tegenwoordig worden alle lagen van de bevolking geconfronteerd met cultuurproducten vanuit de hele wereld (Hopper, 2007). Na de Tweede Wereldoorlog en vooral vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw is er sprake van een forse toename

van culturele mondiale verwevenheid (Hesmondhalgh, 2007). In die periode vond ook de opkomst van het Engels als eerste echte wereldtaal plaats.

Binnen het domein van culturele mondialisering staat de vraag centraal wat de gevolgen zijn van deze toenemende verspreiding, uitwisseling en vermenging van cultuurvormen. Globaal bestaan er drie thesen die daar een antwoord op geven. De eerste these stelt dat nieuwe technologieën, toenemende mobiliteit en de opkomst van mondiale mediabedrijven leiden tot een steeds homogener cultureel aanbod. In mediastudies is deze benadering vaak gelabeld als 'cultureel imperialisme' (Crane, 2002: 2): dominante culturen zouden meer kwetsbare culturen gaan domineren en verdringen (Tomlinson, 1991). De toenemende internationale culturele uitwisseling van culturele goederen is vooral gunstig voor het Westen en in het bijzonder de Verenigde Staten (Latouche, 1996; Crane, 2002, Beck et al, 2003), die andere regio's met hun culturele aanbod domineren. Een illustratie hiervan biedt George Ritzer met zijn bespreking van het fenomeen 'McDonaldization': 'the process whereby the principles of the fast-food restaurants are coming to dominate more and more sectors of American society as well as the rest of the world' (Ritzer, 1993: 19). Zijn werk bouwt deels voort op dat van Weber, die stelde dat moderne Westerse samenlevingen worden gedreven door principes van rationaliteit, berekenbaarheid, voorspelbaarheid en efficiëntie. Volgens Ritzer zijn het precies die principes die worden nageleefd in fastfoodketens als McDonalds, maar ook binnen veel andere bedrijven en instellingen. Deze toenemende standaardisatie zou leiden tot een homogener cultuuraanbod. Vaak wordt het kapitalisme aangewezen als de belangrijkste veroorzaker van deze trend. Centraal stond deze gedachte in de Frankfurter Schule. Aanhangers van deze neomarxistische school stelden dat de commodificatie van cultuurgoederen zou leiden tot een steeds homogener cultuuraanbod (Adorno, 1991). In mondiaal perspectief leidt dat tot een steeds gelijkmatiger cultureel aanbod, gedomineerd door de Amerikaanse cultuurindustrie (Lash & Lury, 2007).

Een tweede interpretatie stelt dat intensievere transnationale uitwisseling van cultuurgoederen juist leidt tot grotere culturele diversiteit: steeds meer verschillende (vormen van) cultuurgoederen vanuit de hele wereld zullen naast elkaar bestaan. Processen van 'multiculturalization' leiden tot een 'melting pot' van uitingen (Appadurai, 1990, 1996; Crane, 2002). In de mondiale samenleving onderscheidt Appadurai verschillende domeinen, te weten: *ethnoscapes*, *mediascapes*, *technoscapes*, *financescapes* en *ideoscapes* waarbij hij met het suffix -scape wil aangeven dat het om sociale en steeds veranderende constructies gaat. Al die *scapes* vormen de bouwstenen

voor de *imagined worlds* waarin verschillende personen en groepen leven, werelden die naast territoriaal omgrensde *imagined communities* zoals natiestaten (Anderson, 1983) bestaan en daar steeds minder mee samenvallen. Zo zijn binnen de *ideoscapes* de verlichtingsidealen met als kernconcept daarbinnen 'democratie', vanuit West-Europa via de Verenigde Staten over de hele wereld verspreid. Maar de dominante verlichtingsidealen hebben gedurende dat traject, binnen de verschillende regio's waar uiteenlopende conventies heersen, een andere invulling gekregen. Deze processen van 'multicularization' brengen met zich mee dat het onderscheid tussen een dominante kern en gedomineerde perifere regio's verdwijnt:

'The new global cultural economy has to be understood as a complex, overlapping, disjunctive order, which cannot any longer be understood in terms of existing center-periphery models (even those that might account for multiple centers and peripheries)' (Appadurai, 1990).

Het derde gezichtspunt neemt een tussenpositie in tussen de these van culturele homogenisering en die van toenemende culturele diversiteit. Binnen deze visie ligt de nadruk op het samenkomen van lokale en mondiale culturele identiteiten, een dynamiek waarin mondiale culturele vormen niet een-op-een worden overgenomen binnen verschillende contexten, maar actief aangepast worden aan lokale omstandigheden. Als reactie op groeiende internationale onderlinge afhankelijkheden ontstaan er aangepaste lokale versies van internationaal succesvolle goederen (Castells, 2000). Een voorbeeld daarvan zijn de halal-hamburgers van McDonald's in islamitische regio's. Roland Robertson stelt dat discussies over toenemende culturele homogeniteit of heterogeniteit dan ook moeten worden vermeden, aangezien er sprake kan zijn van beide tegelijk. Processen op lokaal en mondiaal niveau interveniëren met elkaar. Er is dus sprake van 'glocalization' (Robertson, 1992: 130).

Volgens Jan Nederveen Pieterse (2004) is mondialisering niet een recent fenomeen en bestaat het uit processen van integratie en samensmelting die van eeuwen terug dateren. Beschavingen vormden zich in de loop van de tijd door de vermenging van verschillende culturele invloeden. Natiestaten, religies maar ook talen zijn vanuit deze optiek te bezien als sociale constructies die processen van samensmelting verzegelen. Een voorbeeld is de voorloper van het Engels, dat in de vijfde eeuw als mengelmoes van verschillende talen in Engeland ontstond en daar verder evolueerde (Crystal, 2003). De Franse taalkundige Claude Hagège stelt in dat kader: 'l'emprunt, essentiellement l'emprunt lexical, est une condition de la vie des langues.'¹⁰ Kenmerkend

voor de hedendaagse mondialisering is dat vermengingsprocessen sneller verlopen en dat er sprake is van toegenomen samensmelting van culturen, of zoals Nederveen Pieterse het stelt: 'contemporary accelerated globalisation means the hybridisation of hybrid cultures.' (2004: 82). Bovendien leiden mondialiseringsprocessen ertoe dat cultuur steeds minder gebonden is aan een specifieke regio of natiestaat.

De Swaan wijst op het belang van bestudering van de 'dialectiek tussen het mondiale en het plaatselijke' (De Swaan, 1995: 17). Die verloopt verschillend in uiteenlopende domeinen. De Swaan ziet culturele praktijken in een transnationaal kader 'ingebed in een netwerk van economische ruilverhoudingen en politieke interdependentie, (...) uitwaaiërend vanuit de kerngebieden naar de perifere zones, van waaruit herziene versies dan weer worden geretourneerd naar de kern voor mondiale herdistributie (...)' (De Swaan, 1995: 18). Om verklaringen te krijgen voor deze onevenwichtigheden in de uitwisseling van cultuurproducten en talen, dient het onderzoek naar processen van culturele mondialisering zich te richten op de specifieke context, oftewel het specifieke transnationale netwerk van betrokkenen bij de uitwisseling van cultuurvormen en de wijze waarop zij met elkaar verbonden zijn. De Swaan pleit voor een 'sociologie van de transnationale samenleving' die de studie van 'schakelpraktijken' omvat waarmee 'mensen wisselen van de ene oriëntatie naar de andere, van lokale naar een nationale oriëntatie en vandaar naar een mondiale oriëntatie of weer terug (...)' (De Swaan, 1995: 31). De structuur van het wereldcultuurstelsel is volgens hem te karakteriseren als 'een centrum-periferieconstellatie van overheersing en exploitatie in de zin van Immanuel Wallerstein'.¹¹ Mondialisering is 'het proces waarbij in een groeiend aantal plaatsen, per saldo, de variëteit van het aanbod toeneemt, terwijl dit meer gevarieerde aanbod van plaats tot plaats steeds meer overeenkomt. Met andere woorden: mondialisering impliceert lokale heterogeniteit en globale homogenisering' (De Swaan, 1995: 28).

Taal en mondialisering

Intensivering van contacten tussen taalgroepen leidt tot veranderende functies van talen (Blommaert, 2003) en de analyse van veranderende taal-functies binnen een bepaalde context biedt zicht op nieuwe verhoudingen door mondialiseringsprocessen. Zo kreeg het Frans in Franstalig Canada na het verdwijnen van veel productie-industrieën, nieuwe functies. In callcenters en in de toerisme-industrie, twee typische exponenten van de nieuwe diensteneconomie, werd Frans als respectievelijk 'skill' en 'commodity' beschouwd, en bij toeristische trekpleisters, als 'authentiek' onderdeel van

het erfgoed gepresenteerd. Daarmee kreeg het Frans naast een taalpraktijk die de identiteit van een bepaalde groep onderstreept, nieuwe functies als een economische 'asset' in een geglobaliseerde wereld, met hoge waardering voor meertaligheid, maar waarbinnen ook behoefte bestond om nostalgisch terug te blikken naar het verleden en naar 'authentieke' producten. Deze verschuiving stelde andere eisen aan het taalgebruik, dat voor de callcentermedewerkers een meer gestandaardiseerde versie van het Frans moest worden (Heller, 2003).

Ook het aantal leenwoorden van de ene taal in de andere vertelt iets over de interactie tussen de twee culturen waar deze talen deel van uitmaken (Chesley, 2010) en de meestal asymmetrische relaties tussen die talen (Coulmas, 1992). Het merendeel van talen op de wereld bevat de meeste leenwoorden uit het Engels en dat geldt ook voor het Frans, ondanks de wetgeving en de beladen discussies die er rond deze kwestie bestaan in Frankrijk. Begin deze eeuw telde het Frans een kleine 9.500 leenwoorden uit 154 talen en regionale varianten, die in de loop van de tijd in contact stonden met het Frans. Van die leenwoorden kwam er 28 procent uit het Engels.¹² Dit aantal is volgens een onderzoek van taalgebruik in Franse kranten niet alleen veel groter dan de hoeveelheid leenwoorden uit andere talen, ook hebben leenwoorden uit het Engels vaker meerdere betekenissen en worden in een ruimere context gebruikt.¹³ Deze verschillen tussen leenwoorden uit het Engels en die uit andere talen wijzen erop dat de eerste bredere functies hebben. Daardoor hebben ze meer kans om blijvend te worden opgenomen in de Franse taal (Chesley, 2010).

De Swaan karakteriseert het Engels als de 'hypercentrale' taal, 'het centrum van het twaalfzonige talenstelsel'¹⁴ binnen het mondiale talenstelsel. Dat stelsel is een dimensie van het wereldsysteem met sterk oligopolistische kenmerken. Engels heeft tegenwoordig bijna overal de hoogste communicatiewaarde. De dynamiek van het wereldtalenstelsel en de huidige hypercentrale positie van het Engels daarbinnen hangen samen met veranderingen in de sociaaleconomische, politieke en culturele dimensies van het wereldsysteem. Zo verschoof pas na de Tweede Wereldoorlog het primaat radicaal naar het Engels, ook in de diplomatie. In de achttiende eeuw, toen Frankrijk in Europa op politiek, economisch en cultureel vlak toonaangevend was, was het Frans er de *lingua franca*, een positie die het op zijn beurt had overgenomen van het Latijn. De talenconstellatie is dus sterk bepaald door politieke, economische en culturele ontwikkelingen. Toch blijven oude verhoudingen tussen talen soms nog lang bestaan, nadat de politieke grondslag daarvoor is weggefallen. Dat hangt samen met 'taaltraagheid' (De Swaan, 2002: 31): de inertie van

talen. Die is in de eerste plaats te verklaren doordat de verwerving van een taal grote inspanningen vereist. Gemiddeld zijn zo'n 12.000 uren van actieve studie nodig om een vreemde taal te leren.¹⁵ Ten tweede worden talen als identiteitsmarkers, bijvoorbeeld ter markering van een nationale of regionale identiteit, maar ook als middel tot statusdistinctie, niet zo snel opgegeven. Ten slotte zullen zittende elites in een gebied waar de verdeeldheid tussen taalgroepen groot is, uit het oogpunt van rivaliteit geneigd zijn om de bestaande taalsituatie te handhaven. Dat laatste is een belangrijke verklaring voor de hardnekkigheid van de koloniale talen in Afrika en de sterke positie daarbinnen van het Frans (De Swaan, 2002).

Over de gevolgen van de huidige hegemonie van het Engels in de wereld heerst verdeeldheid. Vaak wordt gevreesd voor het feit dat de dominantie van het Engels zal leiden tot verdere taalarmoede. Veel aandacht gaat daarbij uit naar de bedreiging van kleine talen (De Swaan, 2002; Uhlenbeck, 1993a). Maar liefst 96 procent van alle talen wordt door slechts 4 procent van de wereldbevolking gebruikt, en het lijkt er sterk op dat veel van deze kleine talen op het punt staan om te verdwijnen (Calvet, 2011). Alhoewel het Nederlands niet tot deze 96 procent behoort, bestaat ook in Nederland de angst dat de nationale taal uit het openbare leven zal verdwijnen.¹⁶ Maar net als andere Europese nationale talen is het Nederlands een robuuste taal: 'verhard gedurende het eeuwenlange proces van staatsvorming en door algemeen onderwijs in de standaardtaal' (De Swaan, 1990: 434). Ook uit een recente enquête van de Taalunie is op te maken dat het Nederlands in de meeste domeinen een 'vitale taal' is. In de meeste maatschappelijke domeinen, waaronder het onderwijs en het bedrijfsleven, wordt meestal het Nederlands gebruikt en vaak exclusief. Slechts in een paar subdomeinen heeft het Engels een plaats naast het Nederlands gekregen, en soms ten koste van die taal. Dat geldt vooral voor de online informatieverstrekking, populaire muziek, universitair onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (Rys et al, 2017). In een groot aantal wetenschappelijke disciplines, waaronder de sociale wetenschappen, zijn boeken en tijdschriften als ze niet in het Engels beschikbaar zijn, min of meer onzichtbaar buiten hun eigen taalgebied.¹⁷

Vanuit de taalwetenschappen bestaat er niettemin huiver voor het zogenoemde 'linguïstisch imperialisme' van het Engels zoals zich dat bijvoorbeeld manifesteert in het onderwijs (Phillipson, 1992; Suresh Canagarajah, 1999; Holborow, 1999; Pennycook, 1994, 1998). Dat zit 'm niet slechts in het steeds grotere belang dat in het onderwijs aan Engels wordt gehecht, vaak ten koste van andere talen, maar ook in de wijze waarop het taalonderwijs vormt krijgt. Zo zou er binnen de uiterst populaire 'task based' educatieve methoden, die meestal worden gebruikt bij het aanleren van een tweede taal, sprake

zijn van een bepaalde gestandaardiseerde en gecommuniceerde vorm van communicatie (Block, 2002). Naar het voorbeeld van Ritzer spreekt Block van 'McCommunication', oftewel: 'the framing of communication as a rational activity devoted to the transfer of information between and among individuals in an efficient, calculable, predictable and controllable manner via the use of language' (Block, 2002: 121). Het is een manier van communicatie die ook voor andere domeinen bruikbare standaarden biedt, zoals voor verkooptechnieken, en die zijn oorsprong kent in de Verenigde Staten. De commodificatie van taal en communicatie zou leiden tot een beperkt arsenaal van op Amerikaanse leest geschoeide standaardcodes (Block & Cameron, 2002).

House (2003) ziet daarentegen geen bedreiging van de nationale talen door het 'global English'. Zij maakt onderscheid tussen 'talen als identiteitsmarkers' en 'communicatietalen'. English as a *lingua franca* (ELF),¹⁸ is daarbij de belangrijkste communicatietaal:

'Because ELF is not a national language, but a mere tool bereft of collective cultural capital, it is a language usable, neither for identity marking, nor for a positive ('integrative') disposition toward an L2 group [L2 = second language, MV], nor for a desire to become similar to valued members of this L2 group – simply because there is no definable group of ELF speakers. ELF (...) has no 'identity formatting potential' (House, 2003: 560).

Het standpunt van House sluit aan op de derde visie op mondialisering en stelt dat Engels als dominante *lingua franca* zich goed laat verenigen met de omgangstaal waarmee mensen zich met een bepaalde groep identificeren. De meeste wetenschappers die onderzoek hebben gedaan naar taal in relatie tot toenemende mondialiseringsprocessen kunnen zich echter vooral vinden in de these van het cultureel imperialisme.

Volgens De Swaan voltrekt de 'mondialisering (...) zich in het Engels'.¹⁹ Ook in Nederland is de positie van het Engels de afgelopen decennia in verschillende domeinen van het maatschappelijk leven eveneens steeds dominant geworden. Dat zou kunnen betekenen dat de groeiende dominantie van het Engels van grote invloed is op de relaties tussen de talen in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld. Voor deze studie van de verspreiding van het Frans en vertalingen uit het Frans in de Nederlandse context roept dat de vragen op of dat zo is en zo ja, welke invloed het dominante Engels heeft op de onderlinge verhoudingen in de talenconstellatie in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld, en in het bijzonder op de positie van het Frans in deze velden. Interessant is ook in hoeverre en hoe beleid invloed heeft uitgeoefend op die positie.

Taalstrijd en taalbeleid

De dynamiek tussen verschillende talen of varianten van een taal is, zowel op mondiaal als op lokaal niveau, te zien als een 'marché linguistique' (Bourdieu, 2001), of een 'stock exchange of languages' (Calvet, 2006). Binnen deze markt is sprake van concurrentie tussen verschillende talen, varianten of repertoires, die elk een verschillende waarde vertegenwoordigen. In elke talenconstellatie is sprake van (een) legitieme taal(variant), die de hoogste waarde vertegenwoordigt en waar gebruikers of producenten van taalproducten zich naar richten (Bourdieu, 2001). Concurrentie vindt plaats 'in vivo', door middel van sociale praktijken, en 'in vitro', door interventie van overheden (Calvet, 2006, 2010). Overheidsinterventie geschiedt in de vorm van corpus- en statusplanning, respectievelijk aanpassingen in het corpus van een taal en pogingen om invloed uit te oefenen op de onderlinge verhoudingen tussen talen en/of taalvarianten (Calvet, 2006, 2010; Amit, 2013). De Franse overheid heeft in het verleden diverse malen aan status- en corpusplanning gedaan. Zo werd de Franse taalpolitiek, de meest gecentraliseerde in Europa (Van der Horst, 2008; Amit, 2013), aanvankelijk gekoppeld aan de ideologie van de superioriteit van de Franse taal. In de loop van de tijd ontwikkelde die zich naar een ideologie van het exclusieve gebruik van het Frans als de nationale taal (Amit, 2013).²⁰

Het is de vraag of het centralistische en puristische Franse taalbeleid, waarvan de 'loi Toubon'²¹ het meest sprekende recente voorbeeld is, heeft bijgedragen aan een versterking van de positie van het Frans. Doel van het Franse taal- en cultuurbeleid met zijn protectionistische maatregelen is om de eigen nationale cultuur te beschermen en naar buiten toe zichtbaarder te maken. De verschillende maatregelen hiertoe hebben er volgens Amit voor gezorgd dat Frans een weinig flexibele taal is, in tegenstelling tot Engels. En dat zou eerder averechts hebben gewerkt en, in tijden van toenemende contacten tussen verschillende talen, juist tot een lagere waardering van de Franse taal in de wereld hebben geleid (Amit, 2013). Ook voor de internationale receptie van Franse cultuurgoederen was het Franse centralistische cultuurbeleid twijfelachtig. Voor cross-nationale verschillen in de journalistieke aandacht in de Verenigde Staten, Duitsland, Frankrijk en Nederland voor buitenlandse cultuur bijvoorbeeld, biedt de mate van centraliteit van de culturele productie van een land een betere verklaring dan een factor als cultuurbeleid.²²

Ook op transnationaal niveau, in het kader van de Europese Unie, wordt taalbeleid gevoerd. Het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie stelt dat de verscheidenheid aan talen wordt geëerbiedigd. Discriminatie

op grond van taal is officieel verboden, ongeacht of een burger uit een kleine of een grote lidstaat komt. Met 28 lidstaten telt de EU op dit moment maar liefst 24 officiële talen.²³ Maar ook in de Europese Unie is Engels de facto de meest gebruikte taal en de dominantie van Engels neemt ook daar zienderogen toe.²⁴

Frans in onderwijs en boekenbranche

Net als het wereldtalenstelsel is het mondiale vertalingenstelsel een hiërarchisch systeem waarin taalgroepen meer of minder centrale of perifere posities bekleden en waarin de onderlinge verhoudingen tussen de taalgroepen asymmetrisch zijn: de ene taal heeft meer krediet om te worden vertaald dan de andere (Casanova, 2008; Heilbron, 1999; Meylaerts, 2009). In dit stelsel bepalen de relaties tussen de verschillende talen en taalgroepen de mate en aard van de internationale uitwisseling.²⁵ Vertalingen bewegen zich eerder in de richting van het centrum naar de periferie dan andersom. Daarnaast geldt dat hoe centraler de plek van een taal in het vertalingensysteem is, hoe vaker die taal als intermediair fungeert. Ten slotte hangt de mate van centraliteit van een taal in de vertalingenconstellatie samen met de proportie van de vertalingen ten opzichte van de totale boekproductie in die taal. Dat aandeel is kleiner naarmate de positie van een taal centraler is (Heilbron, 1999). Voor het perifere Nederland gold begin jaren negentig dat voor iedere zes boeken die in het Nederlands werden vertaald, er één uit het Nederlands werd vertaald. In Engeland en de Verenigde Staten lagen die verhoudingen omgekeerd.²⁶

Ook in het internationale vertalingenstelsel neemt het Engels tegenwoordig veruit de meest dominante positie in. Dat is niet altijd zo geweest, want ook in dit stelsel was het Frans lange tijd de communicatietaal ‘par excellence’, een positie die zij op haar beurt had overgenomen van het Latijn. Zoals in het verleden de Franse tussenvertaling een belangrijke rol had, zo volgen tegenwoordig redacteuren uit de hele wereld nauwlettend wat er in het Engels wordt vertaald, omdat dit een aanwijzing is dat het om een belangwekkend werk zou kunnen gaan. Tussen het midden van de twintigste eeuw tot het begin van de jaren tachtig schommelde het aandeel Franse vertalingen in Nederland rond de 10 procent van het totale aantal vertalingen in de Nederlandse boekproductie. Daarna daalde dat aandeel ten gunste van een steeds dominantere positie van vertalingen uit het Engels.²⁷ Van alle boekvertalingen naar het Nederlands,

is tegenwoordig zo'n 75 procent afkomstig uit het Engels. Ook in andere landen nam de afgelopen decennia het aandeel van vertalingen uit het Engels sterk toe. Tegenwoordig is ongeveer de helft van het totaal aantal boeken dat wereldwijd vertaald wordt, uit het Engels vertaald (Sapiro, 2008). Ook het internationale vertalingenstelsel is dus een dynamische constellatie, waarin de posities van taalgebieden veranderen (Heilbron, 1999).

Het perspectief van het mondiale talen- en vertalingenstelsel laat op macroniveau zien dat de relaties tussen talen en vertaalstromen samenhangen met economische en geopolitieke machtsrelaties. Dit verklaart echter nog niet hoe specifieke praktijken en markten zich vormen:

'[t]here are questions to be raised about the significance of such an international system for the understanding of specific translation practices (...) the world-system is concerned with the most general set of conditions, and for a more complete survey, it is necessary to link these conditions to the social dynamics of the publishing business and its different segments. (...). A more complete sociological analysis may therefore seek to connect the dynamics of the international translation system with the actual working of the book market in various segments.' (Heilbron, 1999: 440-441).

Om beter inzicht te verkrijgen in de sociale processen op het mesoniveau, hieronder het onderwijs- en uitgeefveld, is het begrip (strijd)veld of arena ('champ') van Pierre Bourdieu zeer bruikbaar. Het veldbegrip neemt een centrale plaats in binnen Bourdieu's theorieën. Hij stelt daarin dat binnen de sociale ruimte verschillende velden kunnen worden onderscheiden, die zijn te beschouwen als sociale arena's, waarin de deelnemers strijden om erkenning. Deze erkenning trachten zij te verwerven via het accumuleren van verschillende vormen van kapitaal. In deze strijd worden de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende actoren zowel gereproduceerd als getransformeerd, en het zijn deze conflicten die de structuur van een veld bepalen. Gevestigde spelers zullen hun positie in het veld moeten verdedigen; nieuwkomers zijn gedwongen tot een aanvallende strategie. De te onderscheiden velden functioneren in relatieve autonomie van elkaar: elk veld heeft een specifieke verdeling van macht en middelen, en een eigen interne logica. De structuur van het ene veld wordt echter wel beïnvloed door conflicten binnen andere velden, en oefent op zijn beurt ook invloed uit op andere veldstructuren (Bourdieu, 1977, 1999).

Het onderwijsveld

Vanaf het ontstaan van de eerste scholen was onderwijs lange tijd voornamelijk een lokale aangelegenheid. De meeste scholen stonden onder toezicht van kerken of plaatselijke overheden. Met de opkomst en versterking van natiestaten in de negentiende eeuw ontwikkelden zich centraal gestuurde nationale onderwijssystemen en steeg de onderwijsparticipatie. Vooral het lager onderwijs was van groot belang voor het proces van natievorming.²⁸ Tegen de achtergrond van de mondialisering is voor dit onderzoek vooral de bestudering van het voortgezet onderwijs interessant, want:

‘Een van de belangrijkste bijdragen aan de verbreiding van een transnationale oriëntatie komt van het onderwijs, vooral van middelbaar onderwijs waar onderricht in vreemde talen verplicht is. (...) De stuwende kracht van het basisonderwijs voor het proces van natievorming vindt in deze tijd zijn pendant voor het mondialiseringsproces in de groei van middelbare scholen met hun onderwijs in de grote verkeerstalen en in de mondiale codes van wiskunde en natuurwetenschap.’ (De Swaan, 1995: 21).

Binnen de (onderwijs)sociologische literatuur onderscheidt men verschillende functies van het onderwijs, waar door de tijd heen meer of minder de nadruk op lag. In de negentiende eeuw was een belangrijk doel van het (lager) onderwijs de eenheid van de natie te bekrachtigen, door het volk zedelijk te verheffen en de integratie van verschillende bevolkingsgroepen te bevorderen: de *socialisatiefunctie*. Standsverhoudingen moesten daarbij echter nadrukkelijk worden gehandhaafd. Bij de sociale elite was voortdurend de vrees aanwezig dat die verhoudingen zouden worden doorbroken en dat was een reden om het middelbaar onderwijs gereserveerd te houden voor een selecte groep. In Nederland groeide het lager onderwijs sterk in de negentiende eeuw en na de wet op het Middelbaar Onderwijs (1863) gold dat ook voor het vervolgonderwijs. Naarmate onderwijs belangrijker werd om bepaalde functies te verkrijgen en als kanaal voor de sociale mobiliteit, kreeg het behalen van de juiste diploma's en certificaten meer belang. Het aanleren van voor beroepen noodzakelijke vaardigheden is de tweede, de *kwalificatiefunctie* van onderwijs. Verschillende sociologen hebben erop gewezen dat het niet altijd duidelijk is in hoeverre de in de opleiding verworven kennis daadwerkelijk nodig is voor de uitoefening van beroepen, en betoogd dat ook los daarvan de *allocatiefunctie* van het onderwijs steeds belangrijker is geworden: de toewijzing van beroepsposities op basis van behaalde diploma's (De Vries, 1993; Van Daalen, 2001). Eerder was die laatste onderwijsfunctie minder belangrijk. Wel dienden kinderen uit de hogere

klassen te worden doordrongen van de omgangsvormen binnen hun eigen stand. Voor hen had onderwijs vooral de functie van ostentatieve of statusconsumptie. De kennis van Frans was een belangrijk onderdeel van die cultuur en speelde een belangrijke rol bij de pogingen van hogere klassen om de hun voorbehouden opleidingen naar beneden toe af te schermen (De Vries, 1993). In de loop van de jaren versterkte zich de dwang om deel te nemen aan het onderwijs, waarbij de lengte en moeilijkheid van de opleiding begon te tellen en in het voortgezet onderwijs zelfs leidde tot negatieve stigmatisering van degenen die de kortste en eenvoudigste varianten volgden.²⁹

Na de Tweede Wereldoorlog groeide het voortgezet onderwijs sterk en in de loop van de tijd werd de allocatiefunctie steeds belangrijker, ook voor de hogere klassen. Toewijzing van posities vond steeds vaker plaats op basis van gestandaardiseerde criteria, diploma's en certificaten, en minder dan voorheen, op basis van bijvoorbeeld persoonlijke aanbevelingen of familiebindingen.³⁰ Zo verschoven zich de functies van het onderwijs van een meer 'zedelijke strekking' tot 'een economische en psychologische' (De Vries, 1993: 7) en was er sprake van een steeds sterkere schooldwang.³¹ De groei van de onderwijsdeelname verbeterde het opleidingspeil, maar vergrootte ook de concurrentie tussen de deelnemers. Meritocratische tendensen leidden tot een nieuwe klassensamenleving waarin opleidingsverschillen centraal kwamen te staan (Young, 1958).

Ook Bourdieu wijst op het sterk toegenomen belang van 'schoolkapitaal', maar hij plaatst dat in het ruimere kader van ongelijke kapitaals- en machtsverhoudingen. Onderwijs heeft volgens hem een cruciale rol in de sociale en culturele reproductie van maatschappelijke structuren. Bourdieu constateert dat scholen geen neutrale instellingen zijn, maar instituten van 'symbolisch geweld', waarmee de gevestigde, dominante klasse de eigen kennis- en (culturele) betekenisystemen instelt, die daardoor ook door anderen als legitiem worden gezien (Bourdieu & Passeron, 1970). Op deze wijze is het onderwijssysteem het meest verborgen en daarmee meest effectieve mechanisme om sociale patronen van klassenongelijkheid in stand te houden. Kinderen van ouders met een hogere opleiding hebben meer kans op schoolsucces door de aandacht van hun ouders voor hun cognitieve ontwikkeling, maar vooral ook door het juiste taalgebruik: 'La place que le système d'enseignement accorde aux différentes langues (ou aux différents contenus culturels) n'est un enjeu si important parce que cette institution a le monopole de la (..) reproduction du marché dont dépend la valeur sociale de la compétence linguistique(..)' (Bourdieu, 2001: 87).

De geschiedenis heeft uitgewezen dat de toegenomen onderwijsparticipatie en het grotere belang dat wordt gehecht aan diploma's tot grotere

sociale mobiliteit hebben geleid. Maar nog steeds is de uitgangspositie binnen het onderwijssysteem voor kinderen van hoogopgeleide ouders veel beter dan die voor leerlingen van minder geschoolden (Dronkers & Van de Werfhorst, 2016). Onderwijs is dus zowel ‘gelijkmaker als scherprechter’.³²

Verscheidende auteurs hebben gewezen op commercialiseringstendenzen binnen het onderwijs. Niet alleen in landen met een traditie van door ouders betaald eliteonderwijs, zoals in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten, Canada en Australië, nam de belangstelling van door ouders bekostigd particulier onderwijs de afgelopen decennia toe. Ook in Nederland, waar dit type onderwijs in de loop van de negentiende eeuw verdween, ontstonden eind jaren zeventig nieuwe vormen van particulier onderwijs. Sindsdien is het aantal leerlingen op dit soort scholen flink toegenomen.³³ De toenemende populariteit van voornamelijk door ouders te bekostigen schaduwonderwijs (bijles) wijst eveneens op een toenemend belang van economische factoren in het onderwijsveld.³⁴ Voorstanders stellen dat met meer marktwerking in het onderwijs het niveau zal stijgen. Groei van onderwijs dat slechts toegankelijk is voor een kapitaalkrachtig publiek zal echter ook leiden tot een verscherping van de ongelijkheidsverhoudingen.

Ook wordt regelmatig gewezen op de toenemende internationalisering binnen het onderwijs. Grotere competitie binnen transnationale onderwijsvelden leidt tot wijzigingen in de verhoudingen binnen het onderwijs, de curricula en de onderwijsdoelen (Lauder et al., 2006). Rivzi & Lingard (2006) wijzen op de toenemende invloed van intergouvernementele onderwijsorganisaties, die op hun beurt sterk worden beïnvloed door de sterk op de Verenigde Staten georiënteerde ‘Organisation for Economic Co-operation and Development’ (OECD). Zo bepalen bijvoorbeeld de resultaten van het Programme for International Student Assessment (PISA) meer en meer de politieke agenda’s van nationale overheden.³⁵ Het onderwijsbeleid, dat vooral het domein is van nationale overheden, wordt steeds vaker beïnvloed door supranationale instellingen, zoals de Europese Unie (Green, 1997). Dat blijkt bijvoorbeeld uit de toenemende populariteit van internationaal erkende diploma’s als het ‘International Baccalaureate’ die van invloed zijn op het nationale onderwijsveld (Lowe, 2000). Ook in het onderwijs is Engels de onbetwiste *lingua franca* geworden (Block & Cameron, 2002; Halsey, et al, 2006) en er is wellicht ‘no clearer fault-line in the development of education through the globe than that between those students who can gain access to English and who cannot’ (Halsey et al, 2006).

Naast de commercialisering en internationalisering van het onderwijs, hebben sommige auteurs gewezen op een toenemende instrumentele visie op onderwijs. Dat zou ertoe leiden dat het primaat verschuift van ‘meaning’

naar 'means' en te maken hebben met een steeds sterkere invloed van economische factoren in het onderwijs (Lauder et al, 2006). Hier en daar bestaat de vrees dat een versterkte focus op nuttige vaardigheden verschillende vormen van culturele kennis marginaliseert, zowel binnen het voortgezet als het hoger onderwijs (Nussbaum, 2011). Ook in het Nederlandse overheidsbeleid van de afgelopen jaren ligt de nadruk op de kwalificatie- en allocatiefuncties van het onderwijs dat – anders dan in de jaren zeventig, toen het verminderen van ongelijkheid in de samenleving centraal stond – vooral ten dienste zou moeten staan van de kenniseconomie en het bevorderen van de concurrentiepositie van Nederland (Bronneman-Helmers, 2011). Die instrumentele visie zou ook te zien zijn binnen het talenonderwijs, waar talen steeds vaker als 'commodity' worden beschouwd (Block & Cameron, 2002; Heller, 2003).

Bovenstaande ontwikkelingen zijn natuurlijk ook van invloed op de positie van betrokken actoren binnen het onderwijs. Vanaf het moment dat het onderwijs in Nederland nationaal geregeld werd, verbeterde de arbeidspositie van onderwijsgegenden geleidelijk. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw kwam de positie van leraren echter meer onder druk te staan. Dat ging gepaard met een statusdaling van onderwijsgegenden in het primair en secundair onderwijs (Sikkes, 2015; De Vries, 1993). In toenemende mate zijn ook meetinstrumenten die uit het bedrijfsleven hun weg naar het onderwijs hebben gevonden, van invloed op de relatie tussen onderwijsgegenden en schooldirecties, een ontwikkeling die ten koste ging van de autonomie van het onderwijzend personeel.

Het uitgeefveld

De uitvinding van de boekdrukkunst in Europa vormde het startpunt van het uitgeefwezen. Naast de verspreiding van geschreven werken, hadden deze eerste uitgeverijen een belangrijke rol in het ontstaan en de standaardisatie van verschillende landstalen. Om hun afzetmarkt te vergroten, waren uitgeverijen namelijk gebaat bij standaarden (Anderson, 2006; Van der Horst, 2008). In de loop van de zestiende eeuw, op het moment dat literatuur vaker tot inzet werd van politieke strijd, ontstond wat wel genoemd wordt 'de Republiek der Letteren', een internationaal literair stelsel. Tijdens de opkomst van het nationalisme vanaf ongeveer 1800 werden sommige schrijvers als nationale helden neergezet en gepolitiseerd om de natie te legitimeren.³⁶ De strijd om de literaire suprematie ging zich in de loop van de tijd ook tussen de verschillende nationale literaturen afspelen en in de negentiende eeuw ontwikkelde Parijs zich als literair centrum, de 'gedenationaliseerde' literaire hoofdstad waaraan de gehele literaire wereld zich diende te meten. De stad

vormde lange tijd 'la banque universelle des changes et échanges littéraires'³⁷ en een internationale doorbraak van een schrijver verliep vrijwel altijd via deze stad. Veel buitenlandse auteurs verbleven dan ook in Parijs, met als gevolg dat de stad in de moderne literatuur veelvuldig wordt beschreven.

Gedurende de ontwikkeling van het literaire domein als (relatief) autonoom veld als gevolg van professionalisering en specialisering, structureerde zich het Franse uitgeefveld rond twee discoursen: een cultureel en een economisch discours (Bourdieu, 1993). Net als in andere kunstsectoren is ook in het uitgeefveld naast het verwerven van economisch rendement, de accumulatie van symbolisch kapitaal essentieel, namelijk door een naam op te bouwen: 'making a name for oneself, a known, recognized name, a capital of consecration implying a power to consecrate objects' (Bourdieu, 1993).

Na de Tweede Wereldoorlog groeide de mondiale boekproductie sterk, een groei waar vooral de Angelsaksische boekproductie sterk toe bijdroeg: Londen en New York namen de literaire suprematie van Parijs over.³⁸ De concurrentie in het transnationale veld nam toe en het verwerven van vertaalrechten werd steeds belangrijker. Ook in het naoorlogse Nederlandse uitgeefveld steeg het aandeel vertalingen structureel, van 5 procent in 1946 tot bijna 35 procent in 2000, een stijging die vooral voor rekening kwam van het aantal vertalingen uit het Engels. Daarmee daalde het aandeel van vertalingen uit het Frans.

Naast deze internationalisering van het uitgeefveld hebben diverse auteurs gewezen op het toenemend belang van economische factoren binnen het (inter)nationale uitgeefveld en op het feit dat bij uitgeefbeslissingen commerciële waarden steeds vaker prevaleren boven symbolische, culturele waarden (Bourdieu, 1999; Bokobza, 2004; Verboord, 2010). Binnen het uitgeefveld is volgens Bourdieu onderscheid te maken tussen een circuit van kleinschalige productie en van grootschalige of massaproductie, een 'pôle de production restreinte' en een 'pôle de grande diffusion'. Afhankelijk van de positie die een uitgeverij in het uitgeefveld inneemt, zullen de daarbij betrokken actoren zich genooddaakt zien om andere uitgeefbeslissingen te nemen en zullen ze in meer of mindere mate de nadruk leggen op de twee typen discours, economisch of cultureel, om die keuzes te legitimeren. Zo zal een kleine, avant-garde-uitgeverij met een beperkte productie en weinig financiële middelen keuzes voor (nog) onbekende titels of auteurs en specifieke niches maken. Daarmee zet zo'n uitgeverij vooral in op het verwerven van symbolisch kapitaal, dat in de toekomst mogelijkerwijs omgezet kan worden in economisch kapitaal. Grote uitgeefconcerns daarentegen zien zich door hogere rendementseisen genooddaakt in te zetten op 'bestsellers'. Zij hebben dan ook de middelen om commercieel bewezen auteurs aan zich te binden, of rechten van een titel die elders hoge oplagen heeft gehaald, aan

te kopen (Bourdieu, 1999). Vanaf het midden van de jaren zeventig van de twintigste eeuw nam concernvorming een hoge vlucht en dat was van grote invloed op de uitgeefpraktijken. Binnen beide circuits ging men steeds meer waarde hechten aan commerciële normen (Bourdieu, 1999; Schiffrin, 1999).

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw waren een drietal met elkaar samenhangende processen van grote invloed op de ontwikkelingen binnen de publieksuitgeverij: de concentratietendenzen binnen het boekhandelskanaal, de opkomst van literair agenten en het ontstaan van een klein aantal grote uitgeefconcerns. In de Verenigde Staten en Engeland leidden die ontwikkelingen tot een sterk gepolariseerd uitgeefveld, waarin slechts een handjevol uitgeefconcerns de literaire markt overheerst en een groot aantal kleine uitgevers in de marge opereert. Er bestaan nauwelijks nog middelgrote spelers. Terwijl er meer en meer boeken werden gepubliceerd, kreeg een steeds kleiner aantal 'big books' meer aandacht en omzet. De boekverkoop in supermarkten, waar strengere eisen bestaan ten aanzien van omloopsnelheid, droeg daaraan bij (Thompson, 2010).

Ook in Frankrijk en Duitsland namen commerciële aspecten de overhand binnen het uitgeefveld. Analyse van overzichten van *bestsellers* tussen 1970 en 2007 toont aan dat aan commerciële aspecten meer en meer waarde wordt gehecht, en dat blijkt op verschillende niveaus, dat van de uitgeverij, het product (boek) en de auteur. Op het eerste niveau, de uitgeverij, blijkt dat een steeds geringer aantal concerns succes kent. Op het productniveau is te constateren dat genrefictie en series steeds belangrijker zijn geworden, en ten slotte, op het niveau van de auteur is te zien dat diens (potentiële) sterrenstatus aan belang wint (Verboord, 2010). Boeken worden, kortom, eerder gewaardeerd vanwege hun 'bestseller'-potentie, dan om de culturele of educatieve bijdragen die zij kunnen leveren, en uitgevers zijn steeds minder geneigd om risico te nemen in de keuze van hun publicaties. Populaire genres vermengen zich met literatuur en de verschillende uitgevers onderscheiden zich met hun aanbod steeds minder van elkaar (Verdaasdonk, 1985; Franssen, 2009).

Binnen de structuur van de economische en symbolische machtsverhoudingen in het uitgeefveld zijn de posities van actoren bepalend voor de strategieën die zij voeren (Bourdieu, 1977). Ook zijn de bovengenoemde ontwikkelingen van invloed op de betrokkenen. De grotere aandacht voor buitenlandse, vooral voor Engelstalige titels, en de sterkere nadruk op de commerciële logica, leidden tot nieuwe verhoudingen tussen de actoren in het uitgeefveld. De posities van de verschillende actoren binnen het

uitgeefveld hangen samen met hun verschillende rollen in het uitgeefspel. Iedere actor draagt op een verschillende manier bij aan de waardevermeerdering ofwel consecratie van een werk. In de eerste fase van het proces spelen uitgevers, de 'ontdekkers' een belangrijke rol (Bokobza, 2004), degenen die beslissen om een werk in de openbaarheid te brengen. Daarmee hebben zij veel consacreren vermogen. Hogere rendementseisen en concernvorming leidden tot verminderde autonomie van uitgevers (Schiffrin, 1999) en toenevende invloed van literair agenten (Thompson, 2010). In tweede instantie spelen de 'bemiddelaars' een rol, de vertalers (Casanova, 2008; Hofstede & de Haan, 2008). Zij hebben weinig consacreren kapitaal, wat samenhangt met de lage professionaliseringsgraad van deze beroepsgroep (Heinich, 1984). Vervolgens spelen de 'verspreiders' van het werk een rol, dat zijn onder meer de agenten, vertegenwoordigers van uitgevers en boekverkopers. Met de toenemende inkoopkracht van boekhandels, neemt de invloed van deze actoren op het selectieproces toe. Na publicatie geven de recensenten, de 'rechters'³⁹ (al dan niet) een eindoordeel over het werk, waarmee ze in belangrijke mate de receptie van een werk bepalen. De afgelopen decennia zijn daarnaast andere vormen van publiciteit, zoals televisie-interviews, steeds belangrijker geworden.

Dit onderzoek

Door de naoorlogse internationalisering van het uitgeefwezen groeide vooral het aandeel van vertalingen uit het Engels. In het onderwijs leidde die internationalisering ertoe dat de kaders van het nationale onderwijsstelsel poreuzer worden. In het voortgezet onderwijs is Engels inmiddels *by far* de belangrijkste moderne vreemde taal. Het lijkt erop dat ook voor het hedendaagse Nederlandse onderwijs- en uitgeefwezen geldt dat er sprake is van 'linguïstisch imperialisme' van het Engels. In beide velden spelen bovendien economische factoren een steeds belangrijker rol. In dit werk tracht ik antwoord te geven op de vraag hoe de positie van het Frans in het Nederlandse uitgeef- en onderwijsveld in de loop van de tijd veranderd is, welke overeenkomsten en verschillen in de ontwikkelingen in beide velden te onderkennen zijn, en welke invloed bovengenoemde ontwikkelingen daarbij hadden.

Om verklaringen te krijgen voor onevenwichtigheden in de uitwisseling van cultuurproducten en talen, pleit De Swaan voor onderzoek dat zich richt op een specifieke context. Met deze studie naar de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefwezen richt ik mij speciaal op deze twee contexten. Zo tracht ik een bijdrage te leveren aan onderzoek naar de dynamiek van transnationaal cultureel verkeer, gezien in het kader van

processen van culturele mondialisering. Ik beschrijf hoe in de Nederlandse samenleving in de loop van de tijd de ontvankelijkheid voor de Franse taal en cultuur toe- en afnam. Centraal staat hoe selectie- en transformatieprocessen van de Franse taal en cultuur plaatsvonden, in vergelijking met die van andere buurtalen, op verschillende niveaus van analyse en in de verschillende velden, en hoe deze zich tot elkaar verhouden. Deze insteek vereist een cultuursociologisch en historisch perspectief, waarbij taal wordt beschouwd als een culturele praktijk. Dat betekent dat de aandacht uitgaat naar zowel het reële als het symbolische gebruik van de taal (Bourdieu, 2001).

De Franse taal was vroeger anders dan tegenwoordig en had andere functies. Maar naast verschillen, zijn er ook overeenkomsten met het hedendaagse gebruik van het Frans. De huidige stand van zaken is immers een product van eerdere stadia in de ontwikkeling (Elias, 1987), oftewel: '[e]lke samenleving verandert, [en] elke samenleving op een bepaald moment is dan ook een fase in een voortgaand historisch proces.' (Wilterdink, 2011: 124). Voor een begrip van hedendaagse sociale structuren en praktijken is historisch inzicht essentieel. Uitgangspunt bij historisch-sociologisch onderzoek is het vergelijkende perspectief, zowel binnen een bepaald tijdsbestek als door de tijd heen. Niet de individuele gebeurtenissen staan daarbij centraal, maar de ontwikkeling van sociale patronen.⁴⁰

Bestudering van de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld vereist dan ook een langetermijnperspectief, waarin micro- en macrogeschiedenis met elkaar worden verbonden, om zo patronen van continuïteit en verandering bloot te leggen (Guldi & Armitrage, 2014). Uitgangspunt bij mijn onderzoek is dat geopolitieke ontwikkelingen op het macroniveau van invloed zijn op de positie van het Frans in de Nederlandse contexten van onderwijs en uitgeefwezen. De structuur van de internationale samenleving is daarbij te karakteriseren als een dynamische constellatie met een centrum dat grote aantrekkingskracht heeft op de periferie. Op het tweede, het mesoniveau speelt de specifieke dynamiek binnen het onderwijs- en uitgeefveld een rol bij de ontwikkeling van het Frans. In de derde plaats is, op microniveau, inzicht in de percepties, opvattingen en strategieën van direct betrokkenen essentieel. Deze worden in belangrijke mate bepaald door de ontwikkelingen op macro- en mesoniveau, maar geven daar op hun beurt vorm aan.

2. *Gallia amica non vicina.*

De opkomst van het Frans in de Lage Landen vanaf de Middeleeuwen

Verschillende auteurs hebben onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de Franse taal en cultuur en zij onderscheiden daarbij verschillende stadia. Ferdinand Brunot was de eerste die de langetermijntontwikkeling van de Franse taal bestudeerde in zijn monumentale *Histoire de la langue française des origines à 1900* (1905-1938). Daarin bestudeerde hij de expansie van het Frans in Europa, die hij verklaarde door het prestige van die taal. Ook beschreef hij de kentering van de ontwikkeling van het Frans na het einde van Napoleons Keizerrijk.¹

Recenter beschreef de sociolinguïst Aviv Amit de geschiedenis van de Franse taalpolitiek. In zijn proefschrift constateert hij dat er sprake is van twee verschillende elkaar opeenvolgende ideologische fases, die van 'l'idéologie de la supériorité' gevolgd door 'l'idéologie de l'usage exclusif de la langue nationale'. De publicatie van het beroemde Pléiade-manifest 'Deffence et Illustration de la Langue Françoise' uit 1549 van Joachim du Bellay (1520-1566) was een belangrijke mijlpaal van de eerste fase. Vanaf dat moment ontwikkelde het Frans zich tot de *lingua franca* van de Europese elite. De lofrede van Antoine de Rivarol (1753-1801) voor de Academie van Berlijn in 1784 vormde het startpunt van de tweede fase. Daarin dichtte deze schrijver en royalist het Frans eigenschappen als 'logisch' en 'ordelijk' toe, waarmee hij deze taal als de universele taal bestempelde: 'ce qui n'est pas clair et net n'est pas français'. De Rivarols rede werd bekroond en men ziet zijn betoog vaak als het hoogtepunt van de positie van het Frans als *lingua franca* in Europa, maar tevens als keerpunt in zijn ontwikkeling (Amit, 2013).

Daniel Baggioni, eveneens sociolinguïst, spreekt in zijn boek *Langues et nations en Europe* van een 'ecolinguïstische revolutie' die globaal plaatsvond vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw. Het was een periode waarin het universele Latijn het veld moest ruimen voor wat hij aanduidt als 'gemeenschappelijke talen': 'langues communes'. In deze periode concurreerde het Frans aanvankelijk nog met het Duits en vooral het Italiaans om de positie van *lingua franca* van Europa, een strijd die in de achttiende eeuw werd beslist ten gunste van het Frans (Baggioni, 1997).

De cultuurhistoricus Frijhoff spreekt van een aantal ontwikkelingsfasen in de expansie van de Franse taal in het gebied dat tegenwoordig Nederland

omvat. Vanaf de dertiende eeuw breidde de invloed van de Franse taal en cultuur zich over steeds meer domeinen van het maatschappelijk leven uit. Tijdens die eerste fase trad het Frans de Noordelijke Nederlanden binnen als gebruikstaal van ambtenaren van het Bourgondische hof, kooplieden die handelden met Franstaligen en studenten die van en naar Frankrijk reisden. Een tweede fase ging in toen het Frans vanaf de zestiende eeuw nieuwe functies kreeg, en zich steeds meer ging ontwikkelen als ‘onderscheidende omgangstaal’ (Frijhoff, 1989: 603). Frans werd toen een instrument voor de elite om zich van het ‘gewone’ volk te onderscheiden.

Alhoewel de drie auteurs hun onderwerp verschillend benaderen – Amit richt zich voornamelijk op het Frans binnen de grenzen van Frankrijk, Baggioni stelt in zijn werk de geschiedenis van het Frans centraal, door te kijken naar de verspreiding van het Frans buiten de landsgrenzen, en Frijhoff onderzoekt het Frans in de Nederlanden in de Gouden Eeuw –, zijn zij het er alle drie en in lijn met Brunot over eens dat er rond 1800 sprake is van een keerpunt in de groeiende verspreiding van het Frans en van zijn functies.

Dit hoofdstuk beschrijft de opkomst van het Frans en het vertelt hoe deze taal zich in het Nederlandse onderwijs en uitgeefveld kon ontwikkelen tot de dominante *lingua franca*, de taal die tevens de maat voor de andere talen was (Bourdieu, 2001).

Frans wordt ‘het Latijn van de moderne tijd’

De middeleeuwse samenleving werd getypeerd door een taalkundige tweedeling. Aan de ene kant was er een enorme meerderheid van analfabeten en aan de andere kant bestond er een kleine groep geletterden, voornamelijk geestelijken, die manoeuvreerden tussen de omgangstaal en de universele geleerdentaal, het Latijn. Dat was de taal waarin men aktes optekende, kerkdiensten hield en boeken schreef. Volkstalen fungeerden slechts als spreektaal en de literatuur in die talen, voornamelijk liederen, volksverhalen en heldenepos, werd in de vroege Middeleeuwen mondeling overgeleverd. Die verschillende talen konden nog niet scherp van elkaar worden onderscheiden.² Daarin kwam verandering vanaf het moment dat de volksliteratuur op schrift werd gesteld. Belangrijke eerste literaire voorbeelden kwamen uit Noord-Italië, destijds het economische en culturele centrum van de wereld, met werken van Dante (1265-1321), Boccaccio (1313-1375) en Petrarca (1304-1374).³

In de zestiende eeuw groeide de interesse voor taalkwesties sterk, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de hausse aan schilderijen die de Toren van Babel afbeelden. In deze periode ontstonden in Europa voor verschillende talen

de eerste grammatica's, retoricaboeken en woordenboeken (Baggioni, 1997; Van der Horst, 2008). Deze uitingen van taaltrots hielden nauw verband met het ontstaan van een nieuwe sociale structuur en de opkomst van een nieuwe elite daarbinnen. Het Italiaans was de volkstaal die halverwege de zestiende eeuw het hoogste cultureel aanzien genoot (Baggioni, 1997; Amit, 2013), en het uit Italië afkomstige taalpleidooi 'Dialogo delle lingue' van Sperone Speroni uit 1542 had dan ook een belangrijke voorbeeldfunctie. Het humanistische denkbeeld dat het gesproken en geschreven Italiaans het ideaal van het Latijn zou kunnen bereiken, was van grote invloed op de standaardisering van het Italiaans. De strategie daartoe bestond enerzijds uit de verdediging van het schriftelijk gebruik en anderzijds uit de verheffing van deze taal. Door het Italiaans van vaste spellings- en grammaticaregels te voorzien, te ordenen en te zuiveren, kon het zich meten aan het Latijn. Dit tweeledige doel, verdediging en verheffing, zou door de meeste auteurs van latere taalpleidooien en -besluiten worden nagestreefd (Van der Horst, 2008). Zo werd getracht om de verbondenheid van de taalgemeenschap te verstevigen maar ook afstand te creëren tot de taal van het gemene volk.

De bekrachtiging van de volkstaal hing nauw samen met de staatsvorming en de institutionalisering van de politieke macht. De Franse centralistische (taal)politiek bleek daarin het meest succesvol.⁴ Een mijlpaal in de geschiedenis van de Franse taal was de *Ordonnance de Villers-Cotterêts* (1539), waarin Frans I (1494-1547) vastlegde dat voortaan officiële en gerechtelijke stukken in de taal van de regio van het 'Île de France' zouden worden geschreven (Hagège, 1996; Baggioni, 1997; Amit, 2013). Tien jaar na de publicatie van de *Ordonnance de Villers-Cotterêts*, verscheen Du Bellay's *Deffence et Illustration de la Langue Françoise*. Uitgangspunt bij de verdediging en verheffing van het Frans was dat de taal zich in een proces van continue vooruitgang bevond. Die insteek van voortdurende verbetering van de taal, was nauw gelieerd aan de machtsversterking van het Franse hof en van Frankrijk zelf, volgens Du Bellay: 'mère des Arts, des armes et des lois' (Elias, 1969). Ook voor Du Bellay vormde de 'Dialogo' van Speroni het belangrijkste voorbeeld. Weliswaar onderstreepte Du Bellay in zijn werk de superioriteit van het Frans ten opzichte van het Italiaans, maar tegelijkertijd ontleende hij veel van zijn standpunten en argumenten aan het werk van Speroni (Rutten, 2004; Van der Horst, 2008).

Naarmate de volkstalen meer functies van het Latijn overnamen, ontstond bij de Europese elites de wens om hun verbondenheid te bestendigen door een gemeenschappelijke taal die ingezet kon worden voor de communicatie over lands- en streekgrenzen heen, om de situatie van heteroglossia tegen te gaan (Eco, 1994; Baggioni, 1997). Tot het einde van de zeventiende

eeuw waren daarvoor verschillende kandidaten. Naast het Italiaans dat het grootste prestige had, was er het Duits dat vooral in de Baltische Staten en in Centraal Europa wijdverspreid was en als handelstaal werd gebruikt. Om verschillende redenen bleken de voorwaarden voor de verspreiding van het Frans als *lingua franca* in Europa het gunstigst. Dankzij de vroege en sterke Franse staatsvorming kreeg het Frans buiten de grenzen van het land een voorsprong op andere nieuwe schrifttalen en het diende in veel regio's als taal van het bestuur en het recht (Bély, 2017). Daarnaast bestond er al een tijdlang een levendige Franse literatuur die ook buiten de grenzen van het land onder de gecultiveerde elites werd verspreid, met als bekendste voorbeeld *Le Roman de la Rose* (Pettegree, 2010). Voorvechters van het gebruik van de Franse taal konden voortbouwen op die literaire traditie en zodoende zou Du Bellay's werk bekend worden als het manifest van de Pléiade-dichters, die nieuwe literaire voorbeelden gingen vormen.⁵

De oprichting van de Académie Française in 1635 kan worden gezien als de bezegeling van het verbond tussen het hof en de intelligentsia bij de verspreiding van het Frans. De Académie was in het leven geroepen om eenheid te brengen in de Franse taal en met een heel duidelijke opdracht om ook de macht van de koning te versterken (Amit, 2013). Met het uitdragen van de Franse taal wilde de koning zijn macht en roem verstevigen door kennis en kunde in een eigentijds medium te ontsluiten. Het Franse hof, dat vanaf 1682 in Versailles zetelde, ging zich steeds meer manifesteren als het voorbeeld van *civilité* en het centrum van beschaving.⁶ De koning en de Académie streefden er samen naar om van het Frans 'het Latijn van de Moderne tijd' te maken (Rooryck, 2013: 187). Vandaar ook de sterke nadruk van de eerste *académiciens* op 'l'usage', maar dan wel dat van een gezuiverd en 'juist' Frans: het Frans dat werd gebruikt door het beschaafde deel van de bevolking. De Académie voorzag het Frans als een van de weinige talen in Europa van duidelijke normen, waardoor al in een heel vroeg stadium en in tegenstelling tot de andere grote talen duidelijke spellingsregels werden vastgelegd.⁷

De verspreiding van het standaard Frans in de geest van het humanisme bevorderde de culturele verbintenis tussen de Europese elites en de Franse hofsamenleving werd een voorbeeld voor veel andere Europese hoven.⁸ Maar ook leidde het tot grotere verwijdering tussen dit selecte gezelschap en de overgrote meerderheid die geen toegang had tot het standaard Frans, en die de regionale taalvarianten bleef gebruiken. De Franse centralistische taalpolitiek had dan ook nauwelijks een grotere taalkundige eenheid in Frankrijk tot gevolg. Het ancien régime stimuleerde het creëren van een Franse literatuur en wetenschap weliswaar sterk, maar deed geen enkele poging om het

Frans onder brede lagen van de bevolking te verspreiden.⁹ Er bestond een grote verscheidenheid aan talen en taalvarianten, waardoor de inwoners van verschillende regio's elkaar niet konden verstaan. In het noorden sprak men verschillende varianten van het Oïl, in het midden Franco-Provençal en in het zuiden varianten van het Oc. Andere taalgroepen waren: Vlaams in het noorden, Duits in het westen, Bretons in Bretagne, Baskisch in de Pyreneeën en Catalaans in het zuidoosten. Zo ondervond de toneelschrijver Jean Racine taalproblemen in de Provence, toen hij in 1661 op weg was naar zijn oom, en hij schreef in een van zijn brieven: 'Ik kan het Frans in deze streek niet verstaan en niemand verstaat dat van mij'.¹⁰ Deze situatie van grote taalverscheidenheid zou tot in de twintigste eeuw blijven bestaan (Weber, 1976).

Die situatie van heteroglossia was er in heel Europa. Net als in Frankrijk bestond er in Spanje en Engeland een officiële taal, maar ook daar werden veel verschillende varianten gesproken. In andere regio's werden verschillende talen en taalvarianten naast elkaar gebruikt, ook in de Lage Landen.¹¹ Het Nederlands was er de taal van bestuur, recht en letteren, maar tevens was er sprake van een situatie van 'praktische meertaligheid'¹² in de Lage Landen, wat samenhangt met de positie van deze regio in Europa. De strategische positie, de open economie en het ontbreken van één sterk politiek machtscentrum, maakten dat het lot van de Nederlanden vanaf de late Middeleeuwen steeds verbonden was met een groot aantal wisselende handelspartners en politieke machtscentra (Hellema, 2010). Vanaf het einde van de zestiende eeuw zouden daarbij de ontwikkelingen van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden verder uiteen gaan lopen, op het moment dat de Noordelijke provincies zich politiek zouden verzelfstandigen en het economische zwaartepunt van het zuiden naar het noorden verschoof. In deze situatie waarin een diversiteit van talen en taalvarianten naast en door elkaar werden gebruikt, bleek de Nederlandse bodem zeer ontvankelijk voor het Frans. Bovendien had, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, het Frans al vanaf de late Middeleeuwen een bijzondere positie, als taal van de adel, voertaal in handelscontacten en als literaire taal (Oosterman, 2017). De ontwikkelingen in onderwijs en uitgeverij zouden die positie verder versterken.

Frans onderwijs

De eerste scholen in de vroege Middeleeuwen waren verbonden aan hoven of kathedralen. Ze waren slechts toegankelijk voor jongens, die er werden opgeleid voor bestuurlijke en kerkelijke functies. Zij kregen uitsluitend les in het

Latijn. Naast de kerkelijke plichten bestond het onderwijs voor het grootste deel uit de drie taalvakken van het trivium: grammatica, retoriek en dialectiek of logica.¹³ Het trivium zou tot in de achttiende eeuw het hoofdbestanddeel blijven van het curriculum op hof- en kloosterscholen en later de Latijnse scholen. De leerstof werd veelal opgediend in dicht- en in dialoogvorm om zo de stof beter te onthouden en om meer vaardigheid te krijgen in het Latijn.

In de loop van de elfde eeuw ontstonden parochiescholen, lager van niveau dan de scholen verbonden aan hof en kathedralen, en met een grotere verspreiding.¹⁴ Toen de steden in ontwikkeling kwamen en de burgerij in toenemende mate belangstelling begon te tonen voor het onderwijs, nam het stadsbestuur veel van deze parochiescholen over. Dat stelde dan de rector aan, onderhield het schoolgebouw en bepaalde de hoogte van het schoolgeld. Meestal zette de stadsschool, of 'grote school', zoals die vaak werd genoemd, de traditie van de kerkelijke school voort. Het onderwijs op deze scholen werd waarschijnlijk in het Nederduits gegeven en de studie van het Latijn betrof het belangrijkste deel van het onderwijs. Ook hier vormde het 'trivium' de hoofdmoot, de reden waarom deze scholen ook wel 'triviale scholen' werden genoemd (Boekholt & De Booy, 1987; Hulshof et al, 2015).

Naast de stadsscholen was vanaf de vijftiende eeuw ook particulier onderwijs ontstaan in de vorm van bijscholen, die vaak met de stadsscholen concurreerden. Stadsbesturen trachtten de bijscholen met verschillende bepalingen aan banden te leggen.¹⁵ In sommige bepalingen stond dat de bijschoolhouders geen les mochten geven in het Latijn, omdat dat de hoofdzaak vormde op de stadsschool (Boekholdt & De Booy, 1987). Particulier onderwijs was weliswaar duurder, maar had voor velen een aantrekkelijker leerprogramma doordat er vakken werden aangeboden die nuttiger waren voor de beroepspraktijk en die niet voorkwamen op de stadsscholen: boekhouden, rekenen en Frans.

Steeds vaker splitste de 'grote school' of de stadsschool zich op in enerzijds de Nederduitse en anderzijds de Latijnse school.¹⁶ Aan de ene kant hechtten steeds meer mensen waarde aan een elementaire opleiding, het leren lezen en schrijven. Aan de andere kant kreeg het Latijnse onderwijs onder invloed van de humanisten meer diepgang, en werd meer waarde gehecht aan culturele achtergrond. Latijn was niet langer een taal die moest worden geleerd om een vak uit te oefenen, maar werd meer en meer een doel op zich. Steeds meer kwam de nadruk te liggen op het klassieke Latijn. Zo ontwikkelde de Latijnse school zich in de zeventiende eeuw van een middelbaar, weinig op voortgezette vorming gericht onderwijstype, tot een school van voorbereidend hoger onderwijs, voorbehouden aan toekomstige academici. Het aantal leerlingen aan de Latijnse school liep in de zeventiende en achttiende eeuw dan ook vrijwel gelijk op met die aan de universiteit (Frijhoff, 1983). Door

deze ontwikkeling werden in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw de voornamelijk particulier gedreven zogenoemde Franse scholen steeds populairder, ten koste van de Latijnse scholen.¹⁷

De eerste Franse scholen waren al rond 1500 ontstaan. Zo zou er in 1482 er al een Franse school in Bergen op Zoom zijn. In 1503 kreeg een schoolmeester uit Brugge toestemming om zich in Amsterdam te vestigen en onderwijs te geven in lezen, schrijven, rekenen en Frans. Zijn school was bedoeld voor de zonen van kooplieden (Swiggers, 2013). In de loop van de tijd groeide het aanbod van Franse scholen, aanvankelijk voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden. Het onderwijs in het Frans had er grote nadruk en meestal was het de onderwijstaal. Daarnaast bestond er aandacht voor boekhouden en de vakken van het quadrivium: rekenkunde, wiskunde, sterrenkunde en muziek.¹⁸

In de loop van de tijd vormden zich verschillende typen Franse scholen. In de achttiende eeuw zijn ze in te delen in drie typen: de Franse en Nederduitse school of 'Franse-en-Duitse school' voor jongens en meisjes; de Franse meisjesschool en de Franse jongensschool (Frijhoff, 1983). De Franse-en-Duitse school was een elementaire school met een eenvoudige Franse bovenbouw. Op deze school was de doceertaal vaak Nederlands en bestond de mogelijkheid om tegen betaling van extra schoolgeld les in het Frans te krijgen. De Franse-en-Duitse school hoefde niet zoveel van de gewone Nederduitse school te verschillen, maar werd wel hoger gewaardeerd. Op de exclusieve Franse scholen was het Frans de voertaal. Vaak werden er meer vakken aangeboden dan op de 'Franse-en-Duitse scholen', zoals aardrijkskunde en geschiedenis, wiskunde, sterrenkunde, navigatie en boekhouden. Ook voor tekenen, muziek en dansen waren speciale meesters beschikbaar. Deze scholen waren niet gemengd en toegang ertoe was erg duur, een garantie voor de sociale elite dat men in deze instellingen 'onder ons' bleef.¹⁹ De kosten varieerden behoorlijk en waren hoger naarmate het Frans sterker de nadruk kreeg. Het schoolgeld voor de kostscholen was het hoogst: tussen de 250 en 500 gulden schoolgeld en soms nog daarboven. Het schoolgeld van de Latijnse scholen was hiermee vergeleken laag: tien à twaalf gulden per jaar.²⁰

In de eerste helft van de zestiende eeuw ontstonden steeds meer Franse meisjesscholen, aanvankelijk alleen in de zuidelijke Nederlanden. Voor meisjes was de Franse school al vroeg de beste garantie voor een 'goede positie' binnen de samenleving, zoals de Latijnse school dat nog lange tijd voor jongens zou zijn (Frijhoff, 2017b). Dochters uit welgestelde families kregen er een intellectuele basis en werden er opgeleid om hun toekomstige echtgenoten te kunnen ondersteunen (Van de Haar, 2015a).

De sterke positie van het Frans in het onderwijs blijkt ook uit het feit dat Frans tot 1800 *de facto* de enige moderne vreemde taal was die in een schoolse context werd onderwezen. Van alle leerboeken voor de moderne vreemde talen die in de periode 1500-1800 werden uitgegeven, was dan ook verreweg het grootste deel bestemd voor het leren van Frans (Hulshof et al., 2015). De eerste voorbeelden kwamen uit de tweetalige Zuidelijke Nederlanden.²¹ Gepreksboekjes of ‘vocabulaires’ en grammatica’s waren de meest gebruikte leerboeken. Ook de eerste voorbeelden van dialogen waren afkomstig van Antwerpse drukkerijen. Waarschijnlijk het populairste boekje waaruit Frans werd geleerd, niet alleen in de Lage Landen, maar in heel Europa, was de *Vocabulaire* van de Antwerpse taalmeester Noël van Berlaimont,²² dat in eerste instantie tweetalig, in het Frans en het Nederlands, in Antwerpen verscheen. Vanaf 1577 verschenen ook uitgaven in de Noordelijke Nederlanden, met steeds meer talen. In de uitgave die in 1593 in Leiden verscheen, waren er zeven talen opgenomen: Nederlands, Frans, Latijn, Duits, Spaans, Italiaans en Engels. Dit werk bleef meer dan tweehonderd jaar in omloop (Frijhoff, 2010; Swiggers, 2012; Hulshof et al., 2015). Taalmeester en tevens schoolhouder Peeter Heyns (1537-1598) schreef het *Cort onderwijs van de acht deelen der Fransoisicher talen* (1571) (Swiggers, 2013). Na de val van Antwerpen in 1585 week Heyns net als veel andere protestantse en tweetalige emigranten van het zuiden naar het noorden uit, in een stroom van vluchtelingen die wel de ‘eerste Refuge’ wordt genoemd.²³ Heyns zag zich gedwongen om zijn beroemde meisjesschool de *Lauwerboom* te sluiten. In zijn leerboeken refereerde hij regelmatig aan Antwerpen, om daarmee zijn kunde als schoolmeester te onderstrepen. Die stad had in de Noord-Nederlandse samenleving een goede reputatie vanwege de kwaliteit van zijn scholen en taalmeesters (Van de Haar, 2015b).

Ook een zeventiende eeuw, vaak herdrukt schoolboekje, de *Spiegel der Jonkheyd* wijst op de aantrekkingskracht van het Frans. Het leerde: ‘Naest het Latyn spant Francois de Croon (..) Want men siet het dagelykx in Dorp en Stede / Wie geen Francois en kan, en magh niet mede.’²⁴ Aangezien het Frans steeds vaker als doceertaal fungeerde, waren er, naast de leerboeken om Frans te leren, ook veel andere in het Frans geschreven leerboeken in omloop zoals reken- en aardrijkskundeboeken (vanaf de achttiende eeuw, het moment waarop dit vak werd onderwezen). De eerste atlassen waren slechts beschikbaar in het Frans, hetgeen erop duidt dat geografie alleen werd onderwezen aan de duurdere Franse scholen (Boekholt & De Booy, 1987: 55). Naast dit soort leerboeken maakte ook de Franse literatuur een belangrijk onderdeel uit van het curriculum op de Franse scholen (Van de Haar, 2017).

Onderwijs van Engels kwam voor 1800 in de Nederlanden maar zeer incidenteel voor. Het was sterk afhankelijk van de lokale behoefte en meestal commercieel georiënteerd. Er verschenen tussen 1500 en 1800 dan ook veel minder leerboeken Engels dan Frans (Loonen, 1991). Pas in de negentiende eeuw zou dat aantal sterk groeien door de sterk geïntensiviseerde commerciële en culturele contacten met de Engelstalige wereld (Wilhelm, 2005). De belangstelling voor de studie van Duits was nihil in vergelijking met het Frans en zelfs het Engels en het aantal publicaties van Duitse leerboeken was gering. Het eerste leerboek Duits dat in Nederland verscheen, het *Compendium grammaticae* van Nathanael Duez verscheen pas in 1668 en zag tot 1800 geen vervolg. Nederlanders leerden Duits uit Duitse grammatica's zoals die van Johann Christoph Gottsched (1700-1766). Pas na 1770 werd het Duits populairder (Kuiper, 1961; Hulshof et al., 2015). Door de sterke verwantschap tussen Nederlands en Duits was er in de Nederlanden weinig noodzaak tot de studie van het Duits. Een andere verklaring voor de gebrekkige belangstelling voor de studie van het Duits is het feit dat de culturele invloed in de hoogtijdagen van de Republiek eerder van west naar oost verliep dan omgekeerd (Heilbron & Van Es, 2015). Zo waren er bijvoorbeeld in de zeventiende eeuw aan de universiteit van Leiden geen taalmeesters Duits verbonden, terwijl het merendeel van de studenten Duits was en er ook veel Duitssprekende professoren waren (Loonen, 1996; Frijhoff, 2017a). Afgaande op de aantallen privatdocenten aan de universiteiten, was de rol van het Spaans en het Portugees eveneens te verwaarlozen. Het Frans speelde daarentegen sinds de stichting van de universiteit wel een belangrijke rol en de groep docenten Frans was er verreweg het grootst (Riemens, 1919; Hulshof et al., 2015). Ook aan de universiteit van de zeventiende eeuw was de status van het Frans onder de moderne vreemde talen het hoogst. Daarnaast bleef Italiaans een belangrijke taal. Het belang van Engels aan de universiteit nam pas in de achttiende eeuw toe en Duits ging pas een rol van betekenis spelen in de tweede helft van de achttiende eeuw (Hulshof et al., 2015).

Onder invloed van het toenemende prestige van het onderwijs van het Frans, binnen de Franse scholen, via huisonderwijs of via de onderwielgestelde jongeren populaire educatiereis, de *Grand Tour*, verschoof vanaf de zeventiende eeuw de functie van het Frans van gebruikstaal naar 'onderscheidende omgangstaal' (Frijhoff, 1989: 603; 2017b), de taal van de 'civilité', die werd gebruikt binnen kringen van de hogere stand. Deze functie van het Frans ging gepaard met een culturele fascinatie voor bepaalde als Frans bestempelde gedragsvormen zoals schoonschrijven, dansen, musiceren, handwerken en schermen, die eveneens via het onderwijs werden overgedragen. Maar de

als Frans beschouwde omgangsvormen leidden ook tot tegenreacties. Vaak werd daarbij de wufte Fransman tegenover de nuchtere Hollander geplaatst, een beeld dat dateert uit de periode na 1585, toen er veel immigranten uit het zuiden naar het noorden kwamen. Een deel van hen, vooral degenen die sociaal hoger gepositioneerd waren, kleepte en gedroeg zich anders en sprak Frans.²⁵ Een bekend voorbeeld van kritiek op het gebruik van het Frans is het gedicht 'Batave-tempe. 't Voor-hout van 's Gravenhage' uit 1621 van Constantijn Huygens (1596-1687), waarin deze auteur het taalgebruik van de chique Haagse jeugd, doorspekt met gallicismen, op de hak neemt.²⁶

Een dergelijke ambivalente houding jegens het Frans bestond er ook binnen het genootschap 'Nil Volentibus Arduum'. Dat was in 1669 opgericht naar het voorbeeld van de Académie Française, met als doel om het Nederlandse toneel op een hoger plan te brengen. De leden van het genootschap vertaalden veel toneelstukken, vooral uit het Frans, en schreven verschillende toneeltheoretische werken, een Nederlandse grammatica en logica. De meeste inspiratie deden zij op bij Franse toneelschrijvers als Corneille, Racine, Quinault en Molière (Holzhey, 2017). Toch ook uitten leden van dit genootschap hun bezorgdheid over de vermeende alomtegenwoordigheid van de Franse taal en cultuur, waarbij ze taal en gedragsvormen probleemloos aan elkaar koppelden. Zo voedde de voorzitter Johannes Antonides van der Goes (1647-1684) het bestaande beeld van het Frans en de Fransen, wiens 'bastertspreeck en dartele manieren' hij veroordeelde. In het toneelstuk *De Verwaande Hollandsche Franschman* van Andries Pels (1631-1681), medeoprichter van 'Nil Volentibus Arduum', fungeert de compleet verfranste Hollandse hoofdpersoon François als metafoor voor een verfranste Nederlandse elite die zich laat meeslepen door zedenbedervende Franse manieren, zoals een overwaardering van titels en mode (Frijhoff, 1996).

Het 'rampjaar' 1672 met de inval van de Fransen en de vervolging van protestanten in Frankrijk versterkte de angst voor Franse dominantie. Gevolg was een toenemende anti-Franse stemming, zoals blijkt uit een veelheid van anti-Franse publicaties. Van der Goes schreef in 1673: 'Verjaegt de vijant, maar verjaegt eerst zyne zeden'²⁷ waarbij hij, evenals de voorbeelden hierboven, meer kritiek uitte op de door de Nederlandse elite gecultiveerde Franse manieren dan op de Fransen zelf. Het veelgenoemde en invloedrijke werk de *Nieuwe spiegel der jeugt, of Fransche tirannye*, met plaatjes ontleend aan kopergravures van Romeijn de Hooghe, uit 1674, richtte zich wel tegen de Fransen. In dit populaire leesboek voor de jeugd werd het uitmoorden van de protestanten in Frankrijk op 25 augustus 1572 vergeleken met de slachtingen die de Fransen in 1672 in Bodegraven en Zwammerdam zouden hebben aangericht.²⁸ Tot 1793 verschenen minimaal tien herdrukken van dit

werk. Daarin werden de gebeurtenissen uit de Franse geschiedenis, zoals bijvoorbeeld de Bartholomeusnacht, gekoppeld aan het reeds bestaande beeld van de Franse volksaard: naar buiten beleefd, vriendelijk en gediensstig, maar 'inwendig (...) vol van stinkende verwaandheden, waardoor zij alle andere naatien leelijk veragten'.²⁹

Ondanks de behoefte binnen de Noord-Nederlandse elite om zich af te zetten tegen on-Hollandse cultuuruitingen, bleven de Franse taal en de daaraan gekoppelde cultuur ook na de gebeurtenissen in 1672 van grote invloed. Dat bleek bijvoorbeeld uit een publicatie als het *Nouveau Traité de la civilité qui se pratique en France, parmi les honnestes gens* van Antoine de Courtin, dat kort na 1672 verscheen en een werk was dat lang van invloed zou zijn op het sociale gedrag van de Nederlandse elites (Frijhoff, 1996). Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw bestonden er nauwe banden tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën. Uit de reisliteratuur van die periode blijkt dat de culturele fascinatie wederzijds was. Franse reizigers waren zeer geïnteresseerd in de Republiek, haar politieke en religieuze stelsel, de stedelijke economie en het intellectuele leven.³⁰

In de achttiende eeuw nam de invloed van het Frans in het onderwijs zelfs verder toe. De scholingsgraad in de Nederlanden was vergeleken met andere regio's in Europa bijzonder hoog, zeker in de verstedelijkte gebieden in Holland. Vooral daar was voor het onderhouden van internationale contacten een lees- en schriftcultuur met een hoge graad van alfabetisering en talenkennis van groot belang. Ook de Franse scholen waren vooral te vinden in de Hollandse steden (Frijhoff, 1983; 2017b). Voor de degenen die vervolgonderwijs volgden – destijds nog altijd een zeer exclusieve groep –, was Frans steeds vaker van meer nut dan Latijn. Uit een onderwijsenquête uit 1811 blijkt dat op 15 procent van de basisscholen een meester les gaf die Frans sprak, en dat op twee derde van de scholen in het secundair onderwijs Frans de voertaal was.³¹ De sterke positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs blijkt ook uit de status aparte die deze taal had in het plan voor het lager en middelbaar onderwijs van de onderwijsvernieuwer en rector Gerrit Vatebender (1759-1822) uit 1792. In dat 'Plan van een Nederlands Opvoedings-school' voorzag deze rector niet in aparte lessen voor het Frans, aangezien die taal binnen de school de voertaal zou moeten worden.³²

De nieuwe functie die het onderwijs van het Frans kreeg, ofwel via privaatonderwijs ofwel aan de Franse school, als instituut voor een beperkt publiek van beschaafde lieden, maakte de toegang tot het onderwijs in deze taal zeer gewild. De Franse scholen gaven een belangrijke impuls aan de versterking van de positie van het Frans in de Lage Landen, een status

die het Frans nog zeer lange tijd zou weten te behouden. In de loop van de zeventiende en achttiende eeuw werd het Frans bij de Nederlandse elites een middel om hun sociale prestige te vergroten. Niet alleen werd de taal voor contacten met buitenlanders gebruikt, maar ook voor persoonlijke contacten en zelfs binnen families (Van Strien-Chardonneau, 2017).

Naar een 'Franse boekhandel'

De uitvinding van de boekdrukkunst en daarmee de overgang van manuscript waar vraag en aanbod precies op elkaar waren afgestemd, naar een boek met een oplage van meerdere exemplaren, leidde tot een complexere verhouding tussen kopers en verkopers.³³ In de decennia na de uitvinding van de boekdrukkunst, openden overal drukkers hun deuren. Algauw bleek echter dat de regionale markt te klein was om een oplage te kunnen verkopen. Dat leidde in de beginfase tot concentratie van de kapitaalintensieve boekhandel op een gering aantal handelsknooppunten.³⁴ Venetië was in de vijftiende eeuw zo'n knooppunt, waar bijvoorbeeld de beroemde drukkerij van Aldus Manutius zich toeleegde op het klassieke erfgoed (Pettegree, 2010).

Na het ineensinken van Venetië als handelscentrum als gevolg van oorlogen met Frankrijk en de plundering van Rome (1527), verplaatste de boekproductie zich naar het noorden. In Parijs concentreerden drukkers zich voornamelijk in de Rue Saint-Jacques. Ook in de Lage Landen waren al in een vroeg stadium drukkerijen te vinden die een internationale markt bedienden. Brugse drukkers publiceerden Nederlandse, Franse, Engelse en Latijnse werken.³⁵ In Deventer startte Richard Pafraet een lucratief bedrijf met de uitgave van talrijke edities van de *Ars minor* van Aelius Donatus en de *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei, twee van de meest populaire schoolboeken in die tijd (Pettegree, 2010). Na het Franse verbod op de publicatie van de Bijbel in de volkstaal en, kort daarop, de affaire van de Placards (1534), verplaatste zich het boekhandelscentrum naar het noorden met Antwerpen als belangrijkste centrum (Pettegree, 2011).³⁶

Tot halverwege de achttiende eeuw waren de functies van drukker en boekverkoper over het algemeen verenigd in één bedrijf. Het drukken en verkopen van boeken was een kapitaalintensieve, risicovolle en, door de zeer verspreide markt, internationale aangelegenheid (Pettegree, 2010). Naast de hoge kosten lag het gevaar van overproductie op de loer en altijd bestond er het risico van censuur, dat een boekhandelaar duur kon komen te staan.³⁷ Ook de destijds zeer prestigieuze drukker/boekhandelaar

Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) moest zich tegen deze risico's weren. Om zijn zakelijk geluk te beproeven was deze oorspronkelijk Franse boekbinder van Parijs naar Antwerpen gegaan, waar de boekenbranche een explosieve groei doormaakte. Ondanks de grootte van zijn bedrijf, dat op het hoogtepunt maar liefst 22 personen telde, bleef hij, om financiële risico's te spreiden, naast zijn boekhandel zijn brood verdienen in de Antwerpse textielindustrie. Voor zaken verbleef Plantijn regelmatig in het buitenland, vooral in Frankrijk. Eenmaal vormde zo'n zakenreis zijn redding, nadat handlangers van Margaretha van Parma, de toenmalige landvoogdes en zuster van Filips II, erachter kwamen dat de publicatie *Briefve instruction pour prier*, een soort handleiding voor het houden van een calvinistische dienst, van Plantijns persen afkomstig was. Na de publiekelijke verbranding van dit werk, wist de uitgever ternauwernood, en slechts via een list aan de confiscatie van zijn drukkerij te ontkomen (Langereis, 2014).

Plantijn was de initiatiefnemer voor de codificatie van het Nederduits, dat volgens hem toen een 'langue vulgaire, non encores reglee & mise en art' was.³⁸ Drukkers waren vaker initiatiefnemers van woordenlijsten en taalpleidooien aangezien zij, om hun markt te kunnen vergroten, gebaat waren bij de invoering van een standaard (Anderson, 1983). In de Nederlanden bestond bovendien geen centrale richtinggevende autoriteit om de ontwikkeling van de eenheidstaal te bevorderen.³⁹ Voor Plantijn was de uitgave van de *Thesaurus Theutonicae linguae / Schat der Neder-duytsche spraken / Thresor du language Bas-alman* een prestigieus project, waarin hij veel investeerde. De door Kilianus samengestelde woordverzamelingen waren de eerste aanzet tot de nationale standaardisering en literaire verheffing van het Nederlands. Het werk rolde uiteindelijk in de jaren zeventig van de zestiende eeuw van de persen. Het feit dat het om een drietalig woordenboek gaat, is veelzeggend voor de meertalige talenconstellatie in de Nederlanden van toen. Naast Latijn, had Frans er een belangrijke plek.⁴⁰

Ook de *Twe-spraack vande Nederduitse letterkunst*, een werk dat vaak wordt gezien als de eerste grammatica van het Nederlands (Rutten, 2004) en dat in 1584 eveneens door Plantijn werd gedrukt, biedt een aardige illustratie van de verhoudingen tussen het Latijn, het Frans en het Nederlands in de Lage Landen in de zestiende eeuw.⁴¹ Zoals de titel aankondigt volgt het werk, zoals veel schoolboeken van die tijd, de opzet van een dialoog. De vernederlandsing van het oorspronkelijke Griekse 'dia-loog' (twe-spraack) en van het 'Latijnse ars grammatica' (letterkunst) in de titel, geeft meteen al de puristische toon aan. Maar het Nederlands diende zich niet alleen van Griekse en Latijnse termen te ontdoen. Veelzeggend is het begin van het gesprek waarin het personage Roemer uitroept: 'Bon jours Neef' en Gedeon antwoordt met:

'ghoeden dagh Cozyn', waarmee laatstgenoemde de eerste er ironisch op wijzen dat hij Nederlands moet spreken. Toch blijkt in het verdere werk de relatie met het Frans complexer. Net als de eerder beschreven ambivalente relatie van het 'Deffence et Illustration de la Langue Françoise' van Du Bellay met haar Italiaanse pedant, is de houding ten aanzien van het Frans in de *Twe-spraack vande Nederduitse letteren* er één van een mengeling van afkeuring van en bewondering voor de Franse taal. Zo gebiedt de auteur bijvoorbeeld staand en slepend rijm te gebruiken 'gelyck wy zien dat de Fransóyzen doen.' Belangrijker nog dan het zich positioneren ten opzichte van het Grieks en het Latijn, zo blijkt uit het werk, was de krachtmeting met het Frans, dat een steeds grotere plaats innam in het dagelijks leven (Rutten, 2004).

Langereis beschouwt deze beide publicaties als mijlpalen van de eerste formatieve periode van het Nederlands in de tweede helft van de zestiende eeuw.⁴² Deze eerste uitingen van taaltrots vielen samen met een periode waarin het economisch zwaartepunt in de Zuidelijke Nederlanden lag. Ook in de tweede formatieve periode vormden de Nederlanden het centrum van de wereldhandel, nu de Noordelijke Nederlanden.⁴³ Deze eerste initiatieven van de stedelijke elite in respectievelijk Antwerpen en Amsterdam, tot de vorming van Nederlands als eenheidstaal, en de onderliggende behoefte aan het creëren van een eenheid van de taalgemeenschap, bleken echter nog onvoldoende om tot een algemeen aanvaarde standaardtaal te komen.

Groei Franstalige uitgaven

Aanvankelijk was de Europese boekproductie grotendeels beperkt tot werken in het Latijn. Tot 1530 bestond het leeuwendeel uit werken in het Latijn, daarna veranderde dat en verschenen er meer werken in de volkstaal.⁴⁴ Vooral literaire werken verschenen in de volkstaal en die verandering wijst op het ontstaan van een nieuw lezerspubliek. In de Lage Landen bestonden omstreeks het midden van de zestiende eeuw de meeste publicaties uit Latijnse werken. Een eeuw later zouden die verhoudingen heel anders liggen. Het belangrijkste centrum van de boekproductie had zich toen van Antwerpen naar de steden in de Noordelijke Nederlanden verplaatst, in het bijzonder naar Amsterdam. Naast de snelle groei van de branche, internationaliseerde die sterk en het gewest Holland groeide uit tot een van de belangrijkste productie- en distributiecentra van boeken in Europa.⁴⁵ De kwaliteit van het druk-, zet- en bindwerk van de Nederlandse boeken nam enorm toe als gevolg van de toestroom van de Nederlanders uit het zuiden, die beïnvloed waren door Franse voorbeelden. Het steeds repressievere klimaat in de Scheldestad had ook Plantijn ertoe gebracht om in 1583 uit te wijken naar Leiden, net als zijn collega Lowijs Elzevier. Nadat Plantijn de typografie en de kunst van het boekbinden in

Antwerpen tot grote hoogte bracht, importeerde hij zijn nieuwe en luxueuze stijl van banden naar Franse smaak nu naar Leiden (Langereis, 2014).

Aan het einde van de zeventiende eeuw groeiden de Franstalige uitgaven sterk. De toestroom van hugenoten als gevolg van de herroeping van het Edict van Nantes (1685),⁴⁶ gaf een enorme impuls aan de ontwikkeling van de 'Franse boekhandel',⁴⁷ waardoor de Republiek een invloedrijke rol kon spelen op de internationale markt. Onder de gevluchte hugenoten bevonden zich veel personen die beroepen gerelateerd aan boekproductie uitoefenden: boekhandelaren, drukkers, correctoren, papierproducenten, lettergieters, illustratoren, schrijvers en journalisten (Berkvens-Stevelinck, 1985; Bots & Waquet, 1997; Bots, 2017). Voor hen was de Republiek een aantrekkelijke plek om zich te vestigen, in de eerste plaats vanwege de gunstige infrastructuur. De boekhandel kon meeliften op de vele bestaande netwerken voor het handels- en scheepvaartverkeer naar het buitenland. Daarnaast speelde de reputatie van de Republiek als een regio met een relatief grote vrijheid van meningsuiting en persvrijheid een rol.⁴⁸ Vooral Amsterdam, Leiden en Den Haag waren belangrijke centra van de Franse boekproductie. Ook verschillende regio's in Duitsland trokken veel Franse hugenoten. De keurvorst van Brandenburg vaardigde zijn 'Edikt von Potsdam' uit, dat aantrekkelijke voordelen bood voor de protestantse emigranten uit Frankrijk. Ook Duitsland zou daardoor als belangrijke draaischijf van de Franse taal, cultuur en het Franse gedachtegoed gaan fungeren (Baggioni, 1997; Israel, 1995).

De vluchtelingen fungeerden veelal als contactpersonen tussen auteurs in Frankrijk en Nederlandse uitgevers. Ook trok de Republiek illustratoren, zoals bijvoorbeeld de graveur en tekenaar Bernard Picart (1673-1733), die de Rue Saint-Jacques verruilde voor de Amsterdamse boekverkopersbuurt aan de Nes en van grote invloed was op de Noord-Nederlandse gravurekunst (Berkvens-Stevelinck, 1985). Een ander voorbeeld van zo'n *trait-d'union* was Prosper Marchand. Na zich te hebben bekeerd tot de gereformeerde religie, vluchtte hij in 1709 naar de Republiek, waar hij werd aangetrokken door de boekhandelaren Fritsch en Böhm (Berkvens-Stevelinck, 1987). Eerder hadden deze boekhandelaren het fonds van Reinier Leers (1654-1714) overgenomen, de Rotterdamse uitgever van de Franse hugenoot en filosoof Pierre Bayle (1647-1706), een tweetal dat eveneens een vruchtbare samenwerking aanging (Voogel, 1995). De *Nouvelles de la République des Lettres*, een tijdschrift dat tussen 1684 en 1687 onder Bayle's redactie verscheen, vond vele navolgers. Deze Franstalige periodieke pers was een belangrijke ondersteuning van de Franse boekhandel. In minder dan een paar decennia vormde Holland zich om tot de publicatieplek bij uitstek voor Franstalige tijdschriften. Geen enkel land gaf zoveel Franse tijdschriften uit (Israel,

1995). De 'gazettes hollandaises' werden in heel Europa gelezen en vormden proefterreinen voor nieuwe ideeën. Er werden nieuwe titels in aangekondigd en besproken, vaak met vermelding van de verkoopadressen en soms werd een assortimentscatalogus opgenomen (Berkvens-Stevelinck, 1985).

De publicatie van een groot aantal wetenschappelijke en filosofische werken en de oprichting van wetenschappelijke periodieken waren belangrijk voor de internationale wetenschappelijke gemeenschap, die halverwege de zeventiende eeuw een grote groei doormaakte.⁴⁹ Zeer regelmatig werden de werken van Franse filosofen en wetenschappers als eerste in Nederland gedrukt, waaronder die van Voltaire, Diderot en Rousseau, door uitgevers als Marc-Michel Rey en Jean Neaulme. Ook nam geleerd Europa via de Franse boekhandel in Holland voor het eerst kennis van het gedachtegoed van John Locke. In 1685 kwam deze Engelse filosoof in contact met Jean Le Clerc, die eerder om religieuze redenen was uitgeweken van Frankrijk naar Genève en zich uiteindelijk in Amsterdam had gevestigd. Le Clerc vertaalde een eerste versie van Locke's *Essays* en publiceerde die in januari 1688 in zijn *Bibliothèque universelle et historique* (1686-1693), een voorbeeld van de belangrijke 'trait d'union'-functie van in Nederland gevestigde uitgevers.⁵⁰

Ondanks de groei in het aantal Franse uitgaven, bleef Latijn bleef lang de taal van de welsprekendheid en de wetenschap. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een analyse van boekveilingscatalogi en de bibliotheken van een koopman, een magistraat en twee hoogleraren aan het begin van de zeventiende eeuw. Werken in het Latijn maakten hierin vaak meer dan 90 procent van het totaal uit.⁵¹ Pas aan het einde van de achttiende eeuw zou het Frans als taal van de wetenschap iets aan positie winnen ten opzichte van het Latijn. Maar ook ontstond toen bewondering voor de Duitse cultuur en literatuur, wijsbegeerte, pedagogiek en daarna ook geneeskunde en de natuurwetenschappen (Korpel, 1992).

Achttiende eeuw: *grand siècle de l'influence française*

Volgens de sociolinguïsten Baggioni en Amit en de cultuurhistoricus Frijhoff was de invloed van het Frans in Europa het grootst in de achttiende eeuw, vooral in de periode tussen 1740 en 1770.⁵² Niet overal was die invloed even groot: Italië, Spanje en Engeland zouden het minst hebben opengestaan voor het Frans; Zwitserland, de Nederlanden, Duitsland, Polen en Rusland het meest.⁵³ De opkomst van het Frans in Europa vanaf de Middeleeuwen is deels te verklaren door de dynamiek van de geopolitieke machtsverhoudingen in Europa. Tot halverwege de zestiende eeuw richtte die zich naar zich

het politieke, economische en culturele centrum in Noord-Italië. Daar ook ontstonden de eerste taalpleidooien voor de volkstaal. Deze werken zouden tot voorbeeld gaan strekken voor literatoren in andere regio's van Europa, onder anderen voor de verdedigers van de volkstaal in Frankrijk. Dat land wist zich vanaf de zestiende eeuw tot het politieke machtscentrum van Europa te ontwikkelen, terwijl de economische en politieke invloed van Noord-Italië verminderde. Belangrijk onderdeel van deze staatsvorming was de institutionalisering van de Franse taalpolitiek en de ontwikkeling van het standaard Frans door de Pléiade-dichters en de Académie. Dit pact tussen de intelligentsia en het Franse hof, dat in Europa een steeds prominenter plek kreeg als centrum van *civilité*, verschafte het Frans de status van 'de taal der beschaafden' (Goudsblom, 1964: 111), de groepstaal van de Europese aristocratische elite waarmee zij zich van andere groepen kon onderscheiden. Zo breidden de functies van het Frans zich over verschillende maatschappelijke domeinen uit. Niet het Italiaans dat cultureel in hoog aanzien stond, of het in Europa zeer wijdverbreide Duits, maar het Frans werd de nieuwe *lingua franca*.

Het Frans vond in Nederland niet alleen vruchtbare bodem, maar ook zou de regio zich als een belangrijke verspreider van deze taal ontwikkelen. Die ontvankelijkheid voor het Frans in de Nederlanden hing samen met het feit dat het lot van de Republiek vanaf het begin nauw verbonden was met ontwikkelingen elders (Hellema, 2010). De noodzakelijke 'ouverture au plurilinguisme des élites' in de Nederlanden (Baggioni, 1997: 236) ging gepaard met een geringe behoefte om door middel van standaardisatie van het Nederlands de onderlinge taalkundige en culturele verbondenheid te vergroten. Ondanks vroege pogingen tot codificatie van het Nederlands gedurende twee formatieve perioden, en de kritiek op de verfranste Nederlandse elite die daarbij bestond, bleef voor die sociale elite het gebruik van het Frans van het grootste belang. Daarbij speelde de kleine omvang van het taalgebied mee, maar ook het ontbreken van een monarchaal gezagscentrum en de sterke provinciale en stedelijke autonomie.

De Republiek was vooral gericht op economische expansie en niet op dynastieke manoeuvres en gebiedsuitbreiding in Europa (Hellema, 2010). De noodzaak tot de internationale handel en communicatie en de economische bloei die daarmee gepaard ging, stimuleerden tot een hoge scholingsgraad in de verstedelijkte gebieden. Al vroeg ontwikkelde zich een sociaal gestratificeerd onderwijsstelsel in de Lage Landen, waarbij in de loop van de zeventiende eeuw de aantrekkelijkheid van de Franse scholen voor een sociale elite steeg, vanwege hun praktischer en soepeler aan te passen vakkenpakket, met meer aandacht voor vakken als aardrijkskunde

en rekenen. In de loop van de tijd wisten de Franse scholen zich tot dure en exclusieve instituten te ontwikkelen, waarbinnen de fascinatie voor het Frans en als Frans bestempelde gedragsvormen werden gecultiveerd. Zo versterkte zich de functie van het Frans als 'onderscheidende omgangstaal' (Frijhoff, 1989: 603) van een sociale elite. Dit verklaart in hoge mate de toenemende aantrekkingskracht van het Frans in de achttiende eeuw.

Vooraf het Nederlandse uitgeefwezen gaf een belangrijke impuls aan de verspreiding van het Frans, aan het einde van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw. De Republiek gold in de zeventiende eeuw als het belangrijkste economisch centrum van de wereld (Wallerstein, 1974) en daarmee werden de grote steden aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor de kapitaalintensieve uitgeverijen. De onderdrukking van het protestantisme door het Franse regime bewerkstelligde een toestroom van veel Franse protestanten, de hugenoten. Door de censuur weken dissidenten uit naar de Republiek en werden verboden boeken hier gedrukt. Velen van hen vonden emplooi in het Nederlandse uitgeefwezen, dat een vitaal onderdeel werd van de internationale 'Republiek der Letteren'. Het aantal publicaties in het Frans groeide sterk in deze periode, ten koste van die in het Latijn. Zo droeg de combinatie van de toenmalige hypercentrale functie van het Frans en de ligging van het economische centrum van de wereld in de Republiek ertoe bij dat die zich ontwikkelde tot de distributeur bij uitstek van Franse geschriften, en daarmee belangrijke verspreider van de Franse taal in Europa. Vooral Amsterdam en Leiden vormden belangrijke centra in het internationale boekhandelswezen, dat vanwege het grote aantal publicaties in het Frans ook wel de 'Franse boekhandel' werd genoemd.

3. Van universalisme naar eigenheid. Neergang van het Frans in Nederland vanaf de Frans-Bataafse tijd

Over het algemeen wordt de periode rond 1800 gezien als het keerpunt in de ontwikkeling van de positie van het Frans in Europa en in de Nederlanden. Was er voor die tijd sprake van een groeiende verspreiding van de functies van het Frans, daarna moest het gebruik van deze taal steeds meer worden verdedigd. Frijhoff wijst op een nieuwe fase in de laatste decennia van de achttiende eeuw, toen de culturele fascinatie voor het Frans een tegenreactie in de hand werkte. Sommige groepen, waaronder de patriotten, begonnen zich te verzetten tegen de rentenierende en ‘verfransete’ aristocratie. Deze ‘verfransingsthese’, de these van het toenemende gebruik van het Frans en de cultivering van als Frans beschouwde omgangsvormen binnen sommige groepen in de samenleving, is een regelmatig terugkerend onderwerp in de geschiedschrijving (Frijhoff, 1989).

Baggioni ziet tussen 1750 en 1830 opnieuw een ‘ecolinguïstische’ revolutie, waarin zich in Europa nationale eenheidstalen consolideerden. Dat was een periode van ‘een onmiskenbare opdeling’ van het Europese talenrijk in verschillende nationale talen (Baggioni, 1997: 319). De codificatie van die nationale talen ging gepaard met een verlies van terrein van het Frans buiten de grenzen van Frankrijk en leidde zelfs tot ‘gallophobie’ (Baggioni, 1997: 196). De laatste ecolinguïstische revolutie begon na de Eerste Wereldoorlog, en luidde het ‘fin de siècle de la francophonie’ in (Baggioni, 1997: 320). Vanaf toen verschoof de functie van *lingua franca* naar het Engels, dat zich over de hele wereld verspreidde (Baggioni, 1997; Hagège, 1996). Amit plaatst het keerpunt in de verspreiding van het Frans eveneens aan het einde van de achttiende eeuw. Na De Rivarols fameuze lofrede uit 1784 zou de positie van het Frans als internationale voertaal van de Europese kosmopolitische elite steeds vaker moeten worden verdedigd (Amit, 2013).

Weerstand tegen het Frans ontstonden er ook in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld. Dit hoofdstuk vertelt hoe en waarom de houdingen van verschillende groepen ten opzichte van het Frans veranderden, en op welke punten het Frans zijn sterke positie langzamerhand moest prijsgeven, maar ook in welke domeinen het Frans zich wist te handhaven.

Toenemende Duitse invloeden

De talenconstellatie aan het einde van de achttiende eeuw bestond uit verschillende ‘gemeenschappelijke talen’ waarvan een deel was gecodificeerd. Nog steeds was het Latijn de belangrijkste taal van de wetenschap en de voertaal op de universiteit, maar zijn rol werd steeds verder gemarginaliseerd. Het Frans had de functie van *lingua franca* voor de sociale bovenlaag overgenomen. Volgens Antoine de Rivarol (1753-1801) was het Frans echter meer dan alleen een internationaal communicatie-instrument. Het was de taal waarin een universeel beschavingsmodel werd overgedragen, gebaseerd op het ideaal van de klassieke oudheid (Casanova, 2008; Rooryck, 2013). In zijn beroemde lofrede ‘De l’universalité de la langue française’, die hij in 1784 in de Berlijnse Academie voordroeg, claimde De Rivarol dat de Franse taal ‘sûre et raisonnable’ was en bovendien: ‘ce n’est pas la langue française, c’est la langue humaine’. Vaak wordt deze claim als het hoogtepunt van de ‘grand siècle de l’influence française’ gezien. Maar op het moment dat De Rivarol zijn rede uitsprak, was het Frans als *lingua franca* van de Europese elite al over zijn hoogtepunt heen (Frijhoff, 1996; 2004; Baggioni, 1997; Amit, 2013). Twaalf jaar eerder was er een nieuw tijdperk ingeluid door Johann Gottfried von Herder (1744-1803), met zijn rede ‘Abhandlung über den Ursprung der Sprache’ (1772), die net als die van De Rivarol bekroond werd door de Berlijnse Academie. De Rivarol keurde afwijking van de standaard-Franse norm af en bestempelde dat denigrerend als ‘volks’. Volgens de cultuurfilosofie van Herder diende daarentegen de waarde van een ‘cultuur’ niet naar een universele maatstaf te worden gemeten, maar te worden bepaald door de mate waarin die de eigenheid van een natie naar voren kon brengen. Herder stelde dat alle volkeren een unieke identiteit hebben en dat de ‘Kultur’ wortelt in de eigenheid van de zeden en het karakter van het volk. Taal was daarbij essentieel: in zijn beschouwing stelde Herder dat het mysterie niet zozeer lag in het feit dat de mensheid over taal beschikte, maar dat ze over meerdere talen beschikte. De taal was de spiegel van het volk, waarmee het zich identificeert en zich van andere volkeren onderscheidt.²

Niet alleen in Duitsland werd vanaf halverwege de achttiende eeuw een particulier ‘Kultur’-begrip tegenover de Franse claims op de universele ‘civilisation’ geplaatst (Elias, 1939), ook in andere regio’s van Europa ontstonden bewegingen die zich tegen het dominante Franse model keerden. Initiatieven daartoe kwamen uit het politiek en economisch steeds sterkere Engeland (Baggioni, 1997). In *The Spectator* pleitte Joseph Addison (1672-1719)

in het begin van de achttiende eeuw voor zuivering van het Engels, vooral van Franse bastaardwoorden.³ Het voorbeeld van Addison vond in Nederland snel navolging. Justus van Effen (1684-1735) keerde zich in zijn spectatoriale geschriften eveneens tegen de corrumperende Franse zeden. Zijn *Hollandsche Spectator* die tussen 1731 en 1736 wekelijks verscheen, kende in Nederland vele navolgers, vooral vanaf de jaren zestig en zeventig. Deze *Spectators* keurden het gedrag van de rentenierende sociale bovenlaag af, die zijn kinderen een Franse opvoeding gaf en ergerden zich aan het dedain van deze elite voor de activiteiten van de deugdzame koopman, die het Republikeinse beschavingsideaal belichaamde.⁴ Ook in de roman *Sara Burgerhart* (1782), waarin de auteurs Elizabeth Wolff (1738-1804) en Agatha Deken (1741-1804) de Franse smaak afwezen, werd het beeld gevoed van de hooghartige Fransman tegenover de sobere en eerlijke Nederlandse geest.⁵ In de Oostenrijkse Nederlanden verzette de advocaat en Vonckenist Jan Baptist Verlooy zich tegen de 'francomanie' onder de hogere standen en gezagsdragers. In zijn 'Verhandeling op d'Onacht der moederlyke taal in de Nederlanden' (1788) pleitte hij voor het gebruik van het Nederlands in officiële documenten. Verlooy toonde zich kritisch naar (het gebruik van het Frans van) de Statisten, die streefden naar het handhaving van het Ancien Régime. Tevens veroordeelde hij het overmatig gebruik van het Frans van de Oostenrijkse gezagsdragers in keizerlijke verordeningen.

Dit verzet tegen de verfransing had betrekking op een sociale tegenstelling tussen een middenklasse die nauwelijks gelegenheid kreeg om politieke invloed uit te oefenen, en een maatschappelijke bovenlaag, die in de ogen van de middenklasse niets presteerde en andere groepen buitensloot via distingerend gedrag (Elias, 1939). Anders dan in de Zuidelijke Nederlanden en de Duitse gebieden, was deze bovenlaag in de Nederlandse Republiek voor een groot deel uit de stedelijke middenklasse afkomstig, maar ook hier had zij de trekken gekregen van een gesloten aristocratie. In Nederland stonden vanaf de Engelse Oorlog (1780-1784) patriotten en orangisten tegenover elkaar.⁶ De patriotten wezen het gedrag van de verfranse elite af, maar hun sympathie lag na de Franse Revolutie bij Frankrijk. Die revolutie gaf hun de hoop dat het ook in Nederland tijd was voor een politieke omwenteling in hun voordeel. Met hulp van Franse revolutionairen stichtten de patriotten in 1795 de Bataafse Republiek en in de daaropvolgende Frans-Bataafse tijd versterkte zich de Franse invloed.⁷ Tegelijkertijd vormde deze periode een keerpunt, waarin het moderne Nederland in de steigers werd gezet. De Frans-Bataafse tijd is dan ook te zien als een 'Nederlandse revolutie onder Franse voorwaarden' (Wielenga, 2012: 194).

De Franse revolutionaire oorlogen (1792-1802) en de Napoleontische oorlogen (1804-1815) vormden zowel het hoogtepunt als het einde van Frankrijk als dominerende macht in Europa. De onderhandelingen op het Congres van Wenen leidden tot een grondige herordening van Europa. Frankrijk kwam zwaargehaved uit de strijd,⁸ ten gunste van vooral Engeland, 'de ordenende en conflict beheersende mogendheid van de negentiende eeuw' (Hellema, 2010: 64).

Onder invloed van de negatieve ervaringen van de Franse overheersing onder Napoleon raakte het Frans in Europa in diskrediet. De publicist Matthew Gutch stelde in 'Consequences of Prevalence of the French Language' zelfs dat het wijdverbreide gebruik van het Frans zou hebben bijgedragen aan de Franse militaire veroveringspolitiek: 'The prevalence of the French language was always the means of sending their books into every part of Europe; and by their books those political and irreligious opinions were disseminated, which prepared the ways of the invasion of their armies.'⁹ Ook in Duitsland vond een ware ommekeer plaats in de cultivatie van de Franse taal en cultuur. Die werd nu ook in de maatschappelijke bovenlagen zelf in sterkere mate als kunstmatig ervaren en in strijd met de Germaanse volksaard (Rooryck, 2013). In de achttiende eeuw was de op het Franse hof georiënteerde adel in een aantal Duitse centra, waaronder Pruisen, belangrijk geweest voor de verspreiding van de Franse taal en cultuur. Na de nederlaag van Napoleon nam een nieuwe elite, de Duitssprekende middenklasse, in diezelfde centra het voortouw in de verguizing van de 'Verwälschung' (Baggioni, 1997; Leerssen, 1999). De Duitse herwaardering van de eigen volkse cultuurtradities, tegen de heersende norm van het Franse classicisme, kreeg grote invloed op het Europese denken. Binnen dit nieuwe romantische nationalisme werden volk, natie, cultuur en taal nadrukkelijk aan elkaar gekoppeld. Uitgangspunt daarbij was dat volkeren wezenlijk van elkaar verschilden en hun eigen staat, taal en cultuur verdienden. In de zoektocht naar de eigen identiteit werden een aantal nieuwe takken van wetenschap ongekend populair: cultuurgeschiedenis, volkenkunde en filologie. Overal trachtte men het eigen verleden nieuw leven in te blazen en deed men aan 'the invention of tradition' (Hobsbawm, 1983). Zo was de negentiende eeuw de eeuw waarin de meeste nationale volksliederen tot stand kwamen. Binnen de vergelijkende taalwetenschap ontstond een nieuwe systematisering van cultuurverschil aan de hand van het genetische stamboom-model (Leerssen, 1999; Van der Horst, 2013). Ook de enorme populariteit van een nieuw literair genre, de historische roman, duidt op een sterke herwaardering van de eigen, nationale geschiedenis.

Dit gedachtegoed was van grote invloed op de politieke machthebbers en op de wijze waarop zij de natiestaten gestalte gaven. De standaardisering en verbreiding van de nationale eenheidstaal, die in de meeste Europese regio's in de loop van de negentiende eeuw plaatsvond (Baggioni, 1997), was een essentieel onderdeel van het proces van natievorming (Gellner, 2009). Op het moment dat nationale talen zich scherper van elkaar afbakenden, ontstond er een nieuwe behoefte aan een transnationale gemeenschappelijke taal.¹⁰ Naast het Frans kreeg het Duits meer functies. Die taal was wijdverspreid, voornamelijk in Oost- en Noord-Europa, en vanaf 1870 was het de officiële taal binnen het Duitse rijk en Oostenrijk (Baggioni, 1997). In samenhang met het groeiende Duitse systeem van 'Hochschulen' en universiteiten, dat als internationaal voorbeeld voor het moderne wetenschapsbedrijf ging fungeren, ontwikkelde het Duits zich meer en meer als taal van de wetenschap.

Ook het Engels kreeg in de loop van de tijd meer functies, vooral als taal van handel en diplomatie. In Den Haag brachten deze veranderingen het liberale parlementslid H. Pyttersen (1845-1919) aan het eind van de eeuw tot de uitspraak: 'Het Fransch heeft opgehouden eene wereldtaal te zijn, en voor studie, ontwikkeling en beschaving treedt het thans meer op den achtergrond. Onze wetenschappelijke mannen hebben behoefte aan het Duitsch, onze kooplieden en industrieelen aan het Engelsch.'¹¹ Ook als voertaal van de diplomatie verloor het Frans aan gewicht. Tijdens de vredesonderhandelingen van Versailles in 1919 werd er door de wisseling in de machtsconstellatie voor het eerst afgezien van het Frans als voertaal, een gebeurtenis die vaak als een belangrijk teken van de afbrokkeling van de positie van het Frans in de wereld wordt gezien (Hagège, 1996; Baggioni, 1997; Amit, 2013). Voor het eerst zaten er toen in Europa ook niet-Europese landen rond de tafel: Japan en de Verenigde Staten. De Amerikaanse vertegenwoordigers weigerden een andere taal dan Engels te spreken. Bovendien sprak president Wilson helemaal geen Frans, de Britse Lloyd George heel slecht Frans en de vertegenwoordiger van Frankrijk, Clémenceau, zeer goed Engels.¹²

De verzwakking van de positie van het Frans als *lingua franca* in Europa leidde in Frankrijk zelf tot een toenemende defensieve taalpolitiek. Aan het einde van de negentiende eeuw kwam de term 'francophonie' op, in relatie tot de wens om de Franssprekende bevolking in Afrika te koesteren. De Franse kolonies in dit continent en elders werden nu belangrijker voor de verspreiding van het Frans.¹³ In 1883 was de Alliance Française opgericht, een particulier initiatief van voornamelijk wetenschappers en diplomaten, dat zich als missie stelde om de Franse taal in de kolonies en in het buitenland te promoten, voornamelijk via scholing. Al gauw breidde

de Alliance haar activiteiten verder uit naar het noorden van Europa. De linguïst Albert Dauzat (1877-1955) verdedigde het Frans als internationale taal in zijn *Défense de la langue française* (1912), onder meer ten opzichte van de kunsttalen, die destijds binnen de taalkunde grote populariteit kenden. Ook tijdens congressen ontstonden op verschillende plekken debatten over de verdediging van het Frans, zoals bijvoorbeeld in België, waar de flaminganten zich steeds meer lieten gelden (Baggioni, 1997). In een periode met veel technische innovaties, die vooral uit Engeland en Amerika afkomstig waren, ontstonden er veel nieuwe technische termen. In Frankrijk ontstonden daarop officiële organisaties die zich verzetten tegen het overnemen van Engelse termen en zich sterk maakten voor het gebruik en bedenken van Franse equivalenten. Zo ontstonden 'la Commission de terminologie technique' (opgericht in 1933) en 'l'Office de la langue française' (1937-1942) (Amit, 2013).

Nederlands als nationale eenheidstaal

Ook in het Nederlandse taalkundig denken vatte het gedachtegoed van de Duitse romantiek post, met daarin de centrale gedachte dat elke nationale cultuur in de eigenheid van het karakter van een volk wortelt, en dat de taal daar een essentieel onderdeel van uitmaakt. Het belang dat aan de kennis en de overdracht van de Nederlandse taal en letterkunde werd gehecht, kwam rond 1800 tot uitdrukking door de instelling van een aantal leerstoelen. In 1797 werd Matthijs Siegenbeek (1774-1854) benoemd tot hoogleraar in de Nederlandse taal en welsprekendheid te Leiden, een belangrijke stap in het streven om de Nederlandse identiteit gestalte te geven en de nationale eenheid te bevorderen.¹⁴ In lijn met Herder en Humboldt beschouwden Siegenbeek en de zijnen de taal als de spiegel der natie. Daarmee getuigden ze van wat Leerssen (1999: 56) heeft aangemerkt als het wijdverbreide 'anti-Franse particularisme'. Cultivering van het Nederlands was essentieel, want kennis van de taal moest bijdragen aan het verbeteren van het karakter van het volk en het verhogen van het beschavingspeil. Daarvoor moest de taal- en letterkunde worden gezuiverd van buitenlandse, vooral Franse en invloeden (Jensen, 2011), want het volgens Siegenbeek sterk verbasterde Nederlands vormde een bedreiging voor de Nederlandse identiteit.¹⁵ Naast de eerste officiële staatsspelling schreef Siegenbeek verschillende pleidooien voor een zuivere literatuur.¹⁶ Schoolboeken moesten volgens hem slechts proza en poëzie van eigen bodem bevatten, om bij de jeugd 'dien geest van echte vaderlandsliefde op te wekken, welke ter instandhouding der nationale eer volstrekt noodzakelijk is'.¹⁷ Vooral de werken van Vondel, Hooft en Cats waren geschikt

omdat ze in krachtig, mannelijk Nederlands waren geschreven, waaraan de huidige generatie een voorbeeld kon nemen (Honings, 2014). In 1814 hield hij een rede over het verband tussen de taal en het volkskarakter van de Nederlanders, waarin hij stelde dat als het de Franse overheersers zou zijn gelukt om de Nederlandse taal tot verval te brengen, iets wat ze zeker hadden nagestreefd, het tot algehele onderwerping zou zijn gekomen van het Nederlandse volk.¹⁸ Ook Siegenbeeks Groningse collega Barthold Henrik Lulofs (1787-1849) pleitte voor waakzaamheid voor een 'te grote invloed (...) van de Sprake en Letterkunde des Vreemdelings'. Dat had in het verleden immers alleen maar slechts gebracht. Het opdringen van het Frans bijvoorbeeld, had de wil tot opstand tegen het Franse bewind verlamd, 'wijl men alles ... door een' Franschen bril leerde zien, en, deze voor de ogen niet geschikt zijnde, het meeste verkeerd zag'.¹⁹

De vreemde taal als bedreigende factor was een regelmatig terugkerend thema tijdens de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen die tussen 1849 tot 1912 regelmatig werden georganiseerd en die tot doel hadden een taalkundige eenheid tot stand te brengen. In 1865 bijvoorbeeld, tijdens het achtste congres, droeg J.P. Hasebroek (1812-1896) het gedicht 'Taal en vaderland' voor. Ook daarin is het thema van de angst voor de Franse hegemonie te vinden, die slechts kon worden gekeerd met de cultivatie van de eigen taal en cultuur: 'Nêerlands Taal' was in zijn gedicht 'bij ons de macht // Die Frankrijks overheersching tartte'.²⁰ Ook uit de marginalisering van de bestudering van de talrijke literaire vertalingen naar het Nederlands, blijkt dat de vreemde taal lang als een bedreigende factor is gezien binnen de neerlandistiek. Vooral het toneel zou volgens neerlandici lijden onder een excessieve vertaalwoede en preoccupatie met andere culturen, en dat had tot verwaarlozing van eigen taal en cultuur geleid, zo werd geredeneerd (Korpel, 1992; 1993). De verfransing van de Nederlandse letteren zou daarbij nog jaren een waar schrikbeeld blijven voor neerlandici, zo blijkt bijvoorbeeld uit de receptiegeschiedenis van de toneelvertalingen van Nil Volentibus Arduum (Holzhey, 2014; 2017).

In 1815 werd het Nederlands de officiële taal van het hele koninkrijk. De toenemende nationale integratie in Nederland leidde uiteindelijk tot de consolidatie van het Nederlands als nationale eenheidstaal en een nieuwe norm, het Algemeen Beschaafd Nederlands (Goudsblom, 1964). Voor de verspreiding van het Nederlands was de uitrol van lager onderwijs essentieel.²¹ De consolidatie van het Nederlands als nationale eenheidstaal droeg bij tot functieverlies van het Frans, dat degradeerde tot vreemde taal naast andere.²²

Frans in het nationale onderwijssysteem

Met de Staatsregeling voor het Bataafse volk (1798) kreeg de nieuwe centrale regering de verantwoordelijkheid voor het onderwijs en dat leidde in de eerste jaren van de negentiende eeuw tot wet- en regelgeving voor het lager onderwijs.²³ De landstaal diende in de nieuwe eenheidsstaat het symbool en instrument bij uitstek van nationale eenheid te zijn, belangrijk bij de verheffing van het volk tot 'nuttige en deugdzame' staatsburgers, onder meer door bij hen het nationale besef te versterken. Al meteen uit de eerste wetten bleek de veranderde status van het Frans en andere vreemde talen. Wel bleef het Frans de belangrijkste vreemde taal.²⁴

De eerste onderwijswetten hadden betrekking op het lager onderwijs en droegen ertoe bij dat de onderwijsparticipatie gestaag steeg.²⁵ In vergelijking tot de omringende landen kreeg het middelbaar onderwijs in Nederland pas laat aandacht. Nog lang bleef er een heterogeen aanbod van vervol- of middelbaar onderwijs bestaan dat was ingedeeld naar de bestaande maatschappelijke rangen en standen.²⁶ De exclusieve Franse scholen behoorden tot de categorie van 'bijzondere scholen van de tweede klasse', dure instanties waar een hoog schoolgeld werd gevraagd. Zo kon de 'gegoede burgerklasse hare kinderen derwaarts zenden (...) zonder bevreesd te zijn, van hen vermengd te zien met de kinderen der behoeftige klasse'.²⁷

In de loop van de negentiende eeuw nam de roep om overheidszorg voor het middelbaar onderwijs toe, zowel in de vorm van financiële steun als controle (Vlaanderen, 1964). Er ontstond er kritiek op het aanbod van het vervolgonderwijs, vooral op de Franse scholen. De eerste inspecteur van het Middelbaar Onderwijs zei er in het *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje* voor 1865 het volgende over: 'Zeer vele der nog bestaande zoogenaamde fransche scholen zouden welligt, als men op den omvang van het onderwijs en de wijze waarop het gegeven werd, acht geeft, den naam van onvoldoende (om niet te zeggen: slechte) middelbare scholen verdienen'.²⁸ Ook het curriculum van de Latijnse scholen gold langzamerhand als verouderd. Naar het voorbeeld van het gymnasium in Den Haag, pasten zij hun programma op eigen initiatief aan, om beter bij de behoeften van ouders en leerlingen aan te sluiten.²⁹ Naast Duits en Engels werd ook het vak Frans op de gymnasia ingevoerd.

In 1863 kreeg het vervolgonderwijs uiteindelijk een wettelijk kader. Het bleef georganiseerd naar een maatschappij van standen. Zo werd de Hogere Burgerschool opgericht, die, zoals de naam aangaf, bedoeld was voor kinderen uit de (hogere) middenklasse. En zo stond het gymnasium aanvankelijk buiten de wet, aangezien het bedoeld was voor de hoogste, geleerde stand.³⁰ Pas met de invoering van de Wet op het Hoger Onderwijs in 1876 ging ook

het gymnasium formeel tot het middelbaar onderwijs behoren.³¹ Dat riep meteen de discussie op hoe het gymnasium zich tot de Hoogere Burgerschool moest verhouden, de belangrijkste vernieuwing van de wet op het Middelbaar Onderwijs.³² Binnen dit schooltype stonden wis- en natuurkunde bovenaan in de hiërarchie van de vakken. Veel academici zagen hierin een bewijs dat de hbs inferieur was aan het gymnasium. Zo meende de Utrechtse hoogleraar scheikunde G.J. Mulder dat de vakken die op het gymnasium werden gegeven onontbeerlijk waren in de vooropleiding van bijvoorbeeld een arts: 'Waar men zulke scholen niet heeft, verkeert de beschaving als in een luchtbol. Waar men ze wel heeft, daar is, indien ze goed zijn en gewicht genoeg zouden hebben, Amerikanisering buitengesloten en Neobarbarisme niet te vrezen.'³³ Al aan het einde van de negentiende eeuw werd door deze hoogleraar amerikanisering op één lijn gesteld met plat materialisme, tegenover beschaving en geloof in ideële waarden. Deze dominante onderwijs traditie met prevalentie van de 'geest' boven de 'zaak' zou de erkenning van de hbs als vooropleiding van het hoger onderwijs nog tot 1917 tegenhouden.³⁴

Ook veranderden de didactiek en het lesmateriaal van het vreemdetalenonderwijs. De oude gespreksboekjes, spelling- en brievenboeken verdwenen, en er kwam steeds meer onderscheid tussen schoolgrammatica's en wetenschappelijke spraakkunsten. De grootste verandering was de introductie van de leergang, waarin de leerstof in aangepaste hoeveelheden en in opklimmende moeilijkheidsgraad werd aangeboden. Het onderverdelen van de leerstof in didactische eenheden was niet alleen op pedagogisch vlak interessant, maar had ook commerciële voordelen voor de uitgever. Succesvol was het werk van Antoine Nicolas Agron dat ook een voorbeeld was voor de andere moderne vreemde talen, getuige de vermelding 'volgens de leerwijze van Agron' in menige titel.³⁵ Veel leergangen, waaronder die van Agron, waren sterk beïnvloed door het werk van de Duitse taalmeester Johann Valentin Meidinger (1756-1822).³⁶ Door de oriëntatie van taaldocenten op de ontwikkelingen aan de universiteiten en het gebruik van deze leermethoden, kwam er inhoudelijk steeds meer nadruk op de grammatica-vertaalmethode te liggen in het vreemdetalenonderwijs. Die kenmerkt zich doordat zij uitgaat van de moedertaal, het primaat van de grammatica, het vertalen als hulp- en oefenmiddel en de systematische opbouw van het lesmateriaal. Ondanks de sporadische bezwaren die er tegen de grammatica-vertaalmethode werden gemaakt, bleef deze tot ver in de twintigste eeuw de dominante wijze van taal leren (Hulshof et al., 2015).

Afgaande op de lessentabellen, was Frans binnen alle schooltypen van het middelbaar onderwijs de belangrijkste vreemde taal.³⁷ Hier en daar

zette men vraagtekens bij de dominante positie van het Frans in het middelbaar onderwijs. In het *Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding* werd rond de eeuwwisseling op grond van de veranderde politieke en economische verhoudingen in de wereld gepleit voor een wijziging van de traditionele volgorde Frans-Duits-Engels met bijbehorende urenaantallen in het Nederlandse onderwijs, en wel in de trits Engels-Duits-Frans.³⁸ Maar tot aan de Mammoetwet zou die trits ongewijzigd blijven.

Alhoewel het Nederlands in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk meer functies kreeg ten koste van het Frans, dat bovendien meer concurrentie kreeg van het Duits als wetenschapstaal, bleef het Frans hier nog lang de meest prestigieuze cultuurtaal, zoals ook elders in Europa (Baggioni, 1997; Rooryck, Brems, Sanders & Vandenbussche, 2013). Illustratief daarvoor is het aantal leenwoorden uit het Frans in het Nederlands, dat ook na 1800 nog steeds zeer omvangrijk was:

Tabel 1. Aantal Nederlandse leenwoorden uit het Frans

	Tot 1500	1500-1800	Na 1800	Totaal
<i>Frans</i>	857	1.881	1.867	4.605
<i>Latijn</i>	525	739	641	1.905
<i>Engels</i>	8	75	1.774	1.849
<i>Duits</i>	87	371	587	1.045
<i>Italiaans</i>	3	175	182	360
<i>Spaans</i>	3	62	104	169

Bron: Van der Sijs, 2010: 146

Het blijvend prestige van het Frans hing samen met de eeuwenlang geoesterde distinctieve functie van het Frans. Het gebruik van deze taal was door de sociale elite in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw ontwikkeld als een instrument om zich van andere groepen te onderscheiden. Kennis ervan was een voorwaarde voor de toetreding tot de hogere standen, en zij trachtten die via het onderwijs van het Frans te bewaken. Dat leidde binnen de hogere klassen tot een sterke cultivatie van het Frans. Een plek waar leden van de gegoede klasse elkaar ontmoetten, was de Waalse kerk, die ‘vanaf de achttiende eeuw in steeds grotere getalen door de Hollandse elite [was] gemonopoliseerd’.³⁹ Frans was de voertaal binnen deze religieuze gemeenschap en kennis ervan fungeerde onder haar leden als een belangrijk teken van onderscheid. Een vooraanstaand predikant binnen de gemeente, Josué Tesseidre l’Ange (1771-1853), tevens schoolopziener en

vertaler/bewerker van het invloedrijke pedagogische handboek *Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs* (1799-1810)⁴⁰ stelde in 1799: 'Men is het [...] ten aanzien van de belangrijkheid der nieuwere talen voor de beschaafde standen en ten minsten van de Fransche taal voor beide sexen, vrij algemeen eens'. Ook constateerde hij dat het '[i]n voorname huizen (...) dikwerf *bon ton* behoort, zijne moedertaal te verachten [...]'.⁴¹ In de loop van de negentiende eeuw nam het Nederlands steeds meer functies over van het Frans. Veracht werd het Nederlands nu niet meer, maar wel bleef tot ver na de Tweede Wereldoorlog de kennis van Frans *bon ton*.

Frans in de 'Hollandse boekhandel'

Na 1725 verdween de 'Franse boekhandel' (Van Eeghen, 1978). Het tijdperk werd definitief afgesloten door Marc-Michel Rey (1720-1780), een van de laatste grote en internationaal opererende 'marchand-libraires', zoon van een hugenoot uit Genève (Van Eeghen, 1978; Berkvens-Stevelinck, 1985). Hij bracht onder meer werken uit van Voltaire, Rousseau, Diderot, d'Holbach en Racine. Er waren verschillende redenen voor de verdwijning van de Franse boekhandel en de intensieve samenwerking met buitenlandse boekhandelaren uit de Nederlanden. Naarmate de internationale politieke en economische positie van de Republiek verzwakte, werd de Nederlandse overheid huiverig tegenover voor het buitenland onwelgevallige publicaties. Ook werd het Franse intellectuele klimaat liberaler.⁴² In de Franse tijd die volgde was er sprake van overheidsensuur, die desastreus uitpakte voor de boekhandel. Na de inlijving bij Frankrijk werd het aantal drukpersen en boekhandelaren sterk beperkt en mochten alleen degenen die daartoe een vergunning hadden gekregen van de Franse politieprefect, een drukpers bezitten of een boekhandel drijven. Voor iedere uitgave diende men vooraf toestemming te vragen, een tijdrovend proces met een onzekere uitkomst.⁴³

Na de bezettingsjaren kwam de economie moeilijk op gang. In het Koninkrijk der Nederlanden was de productie en export van boeken in vreemde talen vrijwel helemaal tot stilstand gekomen, op wetenschappelijke werken na, van bijvoorbeeld uitgeverij Brill in Leiden en W.G. Nijhoff in Den Haag. Het verlies van positie in de internationale markt leidde in het boekenvak tot een nostalgie over de ooit zo florierende handel in boeken met het buitenland (Van der Weel, 2007).

Gedurende de negentiende eeuw vonden er aanzienlijke veranderingen plaats in uitgeverij en boekhandel. Vooral na 1860 steeg het aantal lezers, waardoor het aanbod groeide en de wijze waarop men boeken produceerde

en verspreidde, veranderde. Technologische innovaties als de snelpers (in Nederland geïntroduceerd in 1828) verbeterden en versnelden het drukprocedé. Een andere belangrijke verbetering was de ontwikkeling van goedkoper papier.⁴⁴ In de nieuwe eenheidsstaat veranderde ook de organisatie van de boekhandel, die zich op nationaal niveau organiseerde. In de loop van de tijd werden uitgeef- en verkoopactiviteiten steeds meer gescheiden en er ontstonden afzonderlijke organisaties voor uitgevers en boekhandelaren, ook wel debitanten genoemd. Het Amsterdamse Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel dat een uitvloeisel was van het overleg tussen uitgevers om het correspondentiewezen in de boekhandel te verbeteren, werd in 1926 omgevormd tot het Centraal Boekhuis.⁴⁵

Als gevolg van de politieke, economische en culturele ontwikkelingen verschoof ook in het boekenvak de oriëntatie naar Duitsland en later naar Engeland. Vooral in pedagogische werken (Beening, 2001) en proza was de Duitse invloed sterk (Leemans, 2011). In de periode 1760-1820 maakten vertalingen meer dan de helft van de proza-productie uit. Tussen 1750 en 1760 was het percentage uit het Engels vertaalde fictie even groot als het uit het Frans overgezette, maar in de jaren zestig was er sprake van enig Frans overwicht. Na 1775 nam het Duits het van het Frans over.⁴⁶ In 1862 kwam meer dan de helft van de vertalingen uit het Duits en was slechts 16 procent afkomstig uit het Frans.⁴⁷ Wel verschenen van de werken gepubliceerd in een vreemde taal, de meeste in het Frans. Het aandeel van geïmporteerde niet-Nederlandstalige lectuur in de boekenverkoop was destijds omvangrijk en ruim 30 procent van de afzet van de Zwolse boekwinkels van Tjeenk Willink en van Waanders in de negentiende eeuw was afkomstig uit het buitenland. Het grootste deel van deze afzet bestond uit Franse titels, vooral romans. Daarop volgden Duitse titels, vooral studieboeken en historische en letterkundige werken. Dat duidt erop dat Frans de taal was die men van de moderne vreemde talen het beste kon lezen.⁴⁸

In de loop van de negentiende eeuw werd de roman een ongekend populair genre. In het begin van de eeuw bestond de romanproductie in Nederland voor het grootste deel uit vertalingen uit het Duits. Na 1835 werd de Engelse historische roman populair, met schrijvers als Sir Walter Scott (1771-1832).⁴⁹ Die ademde de tijdgeest: het verlangen om terug te keren naar het verleden, de eigen, authentieke taal en cultuur.⁵⁰ Sterke weerzin bestond er tegen het gebruik van spreektaal en een teveel aan realisme, en om die reden moest de realistische roman het regelmatig ontgelden. Die werd door critici al snel beschouwd als het prototype van de Franse roman (Streng, 2012a; 2012b).

Voor al tussen 1830 en 1870 kwam de Franse roman in Nederland in een kwaad daglicht te staan (Van Dijk, 2010; Streng, 2012a; 2012b; De Hartog & Van de Schoor, 2013). Dat bleek bijvoorbeeld uit bijdragen in het gerenommeerde literaire tijdschrift *De Gids*, zoals een opstel van de ambtenaar J. Margadant over Charles Kingsley, Engelse schrijver van sociale romans. Geheel passend in de toen heersende ideeën over taal en cultuur, stelde de auteur dat de nationale letterkunde 'de getrouwe afspiegeling is van het denken en gevoelen, het streven en werken eens volks, in de verschillende tijdperken zijner historie.' Uit Frankrijk kon op dit moment weinig goeds komen, meende Margadant, want: 'Met al de oppervlakkigheid en onverantwoordelijke lichtzinnigheid, hun landaard eigen, zetten zich de franschen romanschrijvers – natuurlijk zonder vooraafgaande studie of eenig ernstig onderzoek – aan de behandeling der moeilijkste en meest omvattende sociale vraagstukken, daarbij geïnspireerd en geleid door de verschillende, elkander vaak tegensprekende, orakelen van het communisme.'⁵¹ Net als veel andere 'letterheren' (Aerts, 1997), die de juiste literaire smaak bepaalden, liet Conrad Busken Huet zich zeer kritisch uit over de werken van Flaubert en Zola (Praamstra, 2007). Ook het populaire *Mystères de Paris* van Eugène Sue moest het ontgelden. Aanvankelijk werd dit werk met enthousiasme onthaald, maar de revolutiestemming in Europa in 1848 maakte dat het enthousiasme danig bekoelde en alle Franse politieke romans verworpen werden, omdat die zouden bijdragen aan het ontstaan van de maatschappelijke onrust (Streng, 2012a; 2012b).

Het was vooral de anti-idealistische, materialistische visie van de Franse realisten waartegen critici ageerden. De gezaghebbende letterkundige Jan ten Brink (1834-1901) beschouwde Flaubert 'als kunstenaar het meest réaliste, als denker het meest materialist – en te zaaâm de meest pessimistische, de meest misantropische schrijver der jongere Fransche romantiek'.⁵² Ook was er stevige kritiek op het zedenverstorende, libertijnse karakter van Franse romans, waarvan Charles Paul de Kock een belangrijke exponent was. Vaak werd 'de Franse roman' afgezet tegen de 'Engelse roman' met belangrijke auteurs als Walter Scott en Charles Dickens, die over het algemeen werden beschouwd als literair verantwoord, moreel hoogstaand en prettig om te lezen. Een auteur werd soms eenvoudigweg afgeserveerd met de opmerking dat deze wellicht te zeer onder Franse invloed stond (Streng, 2012b).

Er was echter sprake van een dubbelhartige receptie van Franse romans (Streng, 2012a; De Hartog & Van de Schoor, 2013). Ook al was het oordeel in het merendeel van de gevallen negatief, kennis van de Franse moderne auteurs was onmisbaar in de meningsvorming daarover. Frankrijk was het centrum van de literaire wereldrepubliek (Casanova, 2008) en de Franse literaire kritiek was van grote invloed in ons land, meer dan de Duitse.⁵³

Dat blijkt bijvoorbeeld uit een reconstructie van de kritieken op de eerste vertaalde werken van Dostojevski, die via Franse vertalingen doorbrak in Europa en in Nederland (Praamstra, 2007; Boulogne, 2013). Gezaghebbende critici bespraken het werk van auteurs als Flaubert, Stendhal en Zola uitvoerig en deze auteurs behoorden volgens de critici tot verplichte kost voor literair geïnteresseerden. Jan ten Brink bijvoorbeeld wees het realisme van de Franse roman weliswaar sterk af, maar zijn kritiek duidt ook op een 'stille vereering' die de Franse kunst in Nederland nog steeds te beurt viel.⁵⁴ Volgens Streng was de 'Franse roman (...) voor Nederlandse critici (...) [een] navolgenswaardig én (...) afschrikkend voorbeeld.' De Franse romans waren 'een kwaad, maar noodzakelijk kwaad' (Streng, 2012b: 223). Lezing ervan werd slechts geschikt bevonden voor degenen die in staat waren ze in de oorspronkelijke taal te lezen en naar waarde te schatten (Streng, 2012a).

Vanwege de scherpe veroordeling van de Franse literatuur besloten uitgevers die hun goede naam niet wilden verliezen, om geen uit het Frans vertaalde romans te publiceren (Streng, 2012a). Een uitgeverij die wel Franse romans in vertaling op de markt bracht, riskeerde uitgesloten te worden van het culturele circuit. Medio negentiende eeuw bestond er een tweedeling binnen de Nederlandse uitgeverij in een hoger segment dat geen Franse romans vertaalde en een lager segment waarbinnen dat wel gebeurde. Uitgeverijen die zich hadden gespecialiseerd in het lagere marktsegment waren bijvoorbeeld H. Thompson uit Amsterdam (1841-1868), B. Eisendrath uit Amsterdam (1850-1876) en J. Bergé uit Rotterdam (1850-1895).⁵⁵ De auteurs die door hen in vertaling werden uitgebracht, waren in de ogen van critici over het algemeen tweederangs.⁵⁶ De publicaties van B. Eisendrath bijvoorbeeld, werden consequent genegeerd, omdat het romans betrof in traditie van Eugène Sue, die als niet zo gunstig bekend stonden (De Kruif, 2006: 87). Auteurs die later tot de canon zouden behoren, zoals Balzac, Sand, Stendhal en Flaubert, verschenen in de negentiende eeuw niet of nauwelijks in vertaling (Streng, 2012b). Van Balzac werd in de negentiende eeuw slechts één roman vertaald: *Le médecin de campagne*. Van George Sand werden alleen *Mademoiselle la Quintine* (1864) en *La confession d'une jeune fille* (1866) vertaald in het Nederlands. In 1854 werden twee verhalen van Stendhal uitgebracht. Pas in 1917 verscheen de eerste Nederlandse vertaling van Flauberts *Madame Bovary* (Streng, 2012b).

De dubbelhartige ontvangst van de Franse roman had te maken met de specifieke afzetmarkt. Tussen 1850 en 1920 werd een belangrijk deel daarvan door de institutionele markt gevormd: leesgezelschappen en leenbibliotheken. Leesgezelschappen waren gezelschappen van particulieren, vooral uit kringen van de hogere burgerij, die samen boeken kochten en deze lieten

circuleren. Binnen deze leesgezelschappen werd veel vertaalde lectuur aangeschaft, vooral afkomstig uit Duitsland en in mindere mate uit Frankrijk. De reglementen van de leesgezelschappen waren strikt (Lubbers, 2014). De werken ten behoeve van de leesgezelschappen kwamen in de huiskamer terecht en moesten dus geschikt zijn voor oud en jong, man en vrouw. Slechts werken die voldeden aan de eis van Voltaire: 'La mère en permettra la lecture à sa fille', werden ingekocht. Dit devies was zo bekend, dat het door critici vaak werd afgekort door 'La mère en permettra' (Streng, 2011). Naast de leesgezelschappen waren leenbibliotheken belangrijke institutionele afnemers. De laatste categorie was onder te verdelen in leenbibliotheken voor de elite, ook wel 'leesmusea' genoemd, commerciële leenbibliotheken, goedkoper dan de leesmusea en vaak verbonden aan gerenommeerde boekhandels, en ten slotte de gratis volksbibliotheken. Dit laatste type leenbibliotheken groeide sterk tussen 1850 en 1920. Ze waren in het leven geroepen door ideële, religieuze of filantropische instellingen, en werden beschouwd als middel om de leeslust van het volk in goede banen te leiden (De Vries, 2011). Door deze afzetmarkt was het uitgeefbeleid conservatief.⁵⁷ De Vries spreekt zelfs van 'informele preventieve censuur' (De Vries, 2011: 89) die vooral het volk gold, dat moest worden behoed voor de Franse roman. De elite was veel vrijer in haar boekenkeuze en had via verschillende kanalen wel toegang tot Franse werken. Daarbij konden zij de verguisde werken in de oorspronkelijke taal lezen.⁵⁸

Pas in de laatste decennia van de negentiende eeuw ontstond er door lagere boekenprijzen, toenemende scholing van de bevolking en een hoger besteedbaar inkomen per huishouden, een nieuwe afzetmarkt die zich aan de culturele bevoogding onttrok (Streng, 2012a; Kuitert, 1993; Van Lente, 1996). Een verbeterd distributienetwerk, onder meer door de spoorwegen, vergrootte de verspreiding van boeken door het land en met de introductie van de gasverlichting kon bovendien nu ook 's avonds worden gelezen. Het krantenbedrijf werd grootschaliger en de inhoud van kranten werd diverser.⁵⁹

Ook door de invloed van een nieuwe generatie schrijvers werd de Franse roman in de loop van de tijd als minder problematisch gezien. Na de kenismaking met het werk van Zola publiceerde Jan ten Brink het boek *Emile Zola* (1879), waarmee hij de tot dan toe in Nederland onbekende schrijver introduceerde, onder meer bij zijn leerlingen Frans Netscher, Marcellus Emants en Louis Couperus. Zij werden sterk beïnvloed door de Franse naturalisten, evenals de Tachtigers rond het tijdschrift *De Nieuwe Gids*, die zich sterk afzetten tegen de gevestigde literaire orde. Mede door de invloed van deze nieuwe generatie schrijvers zouden in de loop van de daaropvolgende jaren de reserves jegens de Franse realistische en naturalistische literatuur goeddeels verdwijnen.⁶⁰

In het begin van de twintigste eeuw bleef de culturele oriëntatie in Nederland sterk gericht op de buurlanden. Veel uitgevers zoals Emanuel Querido (1871-1943) en Johan Tersteeg (1873-1953), vanaf 1916 mededirecteur van A. W. Sijthoff, verbleven gedurende hun leerjaren in de boekensteden van Duitsland en Frankrijk. Zij waren goed op de hoogte van de literaire ontwikkelingen aldaar (Sanders, 2012; Van Toorn, 2015). Tijdens de Eerste Wereldoorlog bestond er in Nederland een fel debat over hoe men zich in het land moest verhouden tot de Franse en Duitse culturele invloedsfeer. Opvattingen over Franse en Duitse kunst en letteren waren vaak ideologisch geladen (Sanders, 2012; 2017). De dichter en criticus Jan Greshoff (1888-1971) bevond zich in deze discussie aan de Franse zijde. Hij was als criticus verbonden aan *De Telegraaf*, die onomwonden voor de kant van de Entente koos. De oorlog was volgens Greshoff een botsing van beschavingen, waarbij hij de van materialisme en mercantilisme doortrokken Duitse cultuur tegenover de verheven ‘Civilisation Française’ plaatste.⁶¹

Bij de meningsvorming over de ‘Romaanse’ (ofwel ‘Latijnse’) en ‘Germaanse’ oriëntatie van het in formele zin neutrale Nederland, speelden ook instituties een rol. Naar het voorbeeld van de Alliance Française richtte in 1916 een groep wetenschappers en schrijvers het Genootschap Nederland-Frankrijk op.⁶² Binnen een jaar had het verschillende regionale afdelingen en meer dan 800 leden (Sanders, 2012). Het verschil met de Alliance Française was dat die organisatie de Franse universele geest wilde uitdragen in de wereld, terwijl het doel van het Genootschap Nederland-Frankrijk was om de bekendheid en het beeld van de Franse cultuur in Nederland te bevorderen, als tegenwicht tegen de als te sterk beschouwde Duitse invloed.⁶³ De activiteiten van het Genootschap Nederland-Frankrijk bestonden uit het organiseren van lezingen, tentoonstellingen, uitwisselingen en het bevorderen van vertalingen (Sanders, 2012; 2017).

Ook *La Revue de Hollande, Littéraire, Artistique, Documentaire*, een fraai uitgegeven tijdschrift dat tussen 1915 en 1918 verscheen en zich in de traditie van de *gazettes hollandaises* plaatste, stelde zich als doel om een ‘trait d’union intellectuel entre la France et les Pays-Bas’⁶⁴ te zijn. In dit tijdschrift werd eveneens duidelijk stelling genomen in het culturele debat, door de voortdurende nadruk op de verwantschap tussen de Nederlandse en Franse ‘geest’, die werd gepresenteerd als een conglomeraat van historisch gegroeide eigenschappen als levendigheid, rechtvaardigheid, helderheid en hoofsheid.⁶⁵ Deze Franse ‘geest’ was ook een kernbegrip in de boekenreeks ‘Fransche kunst. Bibliotheek van Fransche letterkunde, schilderkunst, muziek enz.’, een serie van negentien monografieën die de Leidse uitgever A. W. Sijthoff tussen 1917 en 1922 op de markt bracht. Ook deze reeks is te zien als een van de initiatieven tijdens de

oorlog, ter versterking van de relatie tussen Frankrijk en Nederland. De reeks had geen directe relatie met het Genootschap Nederland-Frankrijk, maar het werd wel als de serie van het genootschap gepercipieerd (Sanders, 2012).

Na de oorlog werd het voorbeeld van het Genootschap Nederland-Frankrijk door anderen gevolgd. In 1920 werd het Genootschap Nederland-Engeland opgericht, in 1921 de Nederlandsch-Duitsche Vereeniging.⁶⁶ In het Interbellum bleef Nederland zich definiëren als het land tussen de culturele drie grote mogendheden Frankrijk, Engeland en Duitsland.⁶⁷ De Franse literatuur was vooral voor de katholieke en de vrijzinnige pers in Nederland een belangrijk referentiepunt. Veel literaire tijdschriften hadden een speciale rubriek voor de Franse literatuur die door vooraanstaande critici werd besproken.⁶⁸

Rond 1920 startten de meeste kunstrubrieken in de kranten en tijdens het Interbellum was er steeds vaker ruimte voor journalistieke kritiek (Van Dijk, 2006). Advertentiebudgetten groeiden en de colporteur verscheen, een nieuw type boekhandelaar, vaak van buitenlandse afkomst, die goedkope herdrukken van populaire romans en klassieke werken aanbood en die vaak buiten de reguliere boekhandel om verkocht, bijvoorbeeld aan huis of via barbiers en herbergiers. Via recensiebladen en prospectussen gingen uitgevers meer moeite doen om hun boeken bij het publiek en de boekhandel onder de aandacht te brengen (Kuitert, 1993). De boekhandel ging zich meer moeite getroosten om klanten te werven. Zo werd op initiatief van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels op 15 november 1930 de Boekendag geïntroduceerd, die twee jaar later tot Boekenweek zou uitgroeien.⁶⁹

Met het ontstaan van een massamarkt steeg de Nederlandse boekproductie sterk. Een groot deel daarvan bestond uit vertalingen, maar het aandeel Nederlandse literaire werken steeg.⁷⁰ Tijdens het Interbellum verschoof de oriëntatie in het internationale uitgeefveld zich richting Engeland en de Verenigde Staten, alhoewel er uitgedrukt in aantallen publicaties in deze periode nog geen sprake was van een bijzonder dominante positie van het Engels (Baggioni, 1997). In Nederland was er in de jaren dertig echter al een relatief sterke oriëntatie op Engelstalige literatuur, zoals bijvoorbeeld blijkt uit gegevens over de verhouding tussen Nederlandstalige en vertaalde literatuur in het totale literaire aanbod in het jaar 1934. Het grootste aandeel daarin, meer dan een derde, betrof import uit Engeland en de Verenigde Staten. Veel van die vertalingen behoorden tot de amusementslectuur. Dat verklaart waarom recensietijdschriften er weinig aandacht voor hadden. Naast het werk van eigen bodem richtten die zich vooral op vertaald werk uit Duitsland.⁷¹

Vertalingen verschenen vaak in goedkope boekenreeksen. Populaire series waarin regelmatig vertalingen verschenen van boeken die zich in

het buitenland al hadden bewezen, waren bijvoorbeeld de Salamanders van Querido, de Nimmer Dralend-reeks van Nijgh Versluis en de ARBO-reeks van De Arbeiderspers. Deze laatste reeks was in 1926 gestart met vijf vertaalde en als populair beschouwde romans, maar het programma werd na een paar jaar aangepast, met de volgende motivatie: 'De beperking tot Amerikaanse romans en tot "opstandige" boeken, die vroeger wel eens scheen te gelden, is daarbij geheel opgeheven: goedverzorgde boeken uit alle taalgebieden, ziedaar het devies,' aldus de toenmalige directeur P. Schuhmacher in 1936.⁷² Zoals halverwege de negentiende eeuw de toen populaire Franse roman werd verguisd omdat ze te realistisch zou zijn, en daarmee ongeschikt voor de kwetsbare groepen van vrouwen en jongeren (Streng, 2012a; 2012b), zo moesten nu Amerikaanse werken het ontgelden.

De lange negentiende eeuw: toenemende afkeer van 'verfransing'

Het einde van de Napoleontische oorlogen wordt vaak als keerpunt gezien in de ontwikkeling van de positie van het Frans in Europa. Inderdaad versterkte zich de afkeer van het Frans en het met Frans geassocieerde 'beschaafde gedrag' van de sociale elite, een weerstand die al eerder was ontstaan. De omslag in het denken manifesteerde zich in het verzet van de patriotten, vertegenwoordigers van een politiek nog onmachtige klasse, tegen de aristocratische bovenlaag, die trachtte zijn positie angstvallig vast te houden, onder meer middels distinguerend gebruik van het Frans. In de nieuwe geopolitieke machtsconstellatie van na 1815 was Frankrijks politieke en economische positie ernstig verzwakt, ten gunste van sommige Duitstalige staten (Pruisen, Oostenrijk) en Engeland. Dat versterkte de afkeer in Europa tegen de 'verfransing'. Het leidde tot een verzwakking van de positie van het Frans ten gunste van het Engels en het Duits, die meer functies kregen als respectievelijk taal van de handel en diplomatie en taal van de wetenschap. Met de vorming en versterking van natiestaten in veel gebieden van Europa, ontwikkelen zich verschillende volkstalen tot nationale talen. In de loop van de tijd werden die 'gehard in het proces van staats- en natievorming', hetgeen ze een zekere 'robuustheid' verleende (De Swaan, 2002: 189, 1990). Ook Nederland ontwikkelde zich tot een nationale eenheidsstaat. Het Nederlands werd de officiële nationale taal en het Algemeen Beschaafd Nederlands ging als nieuwe norm, als 'de beschaafdentaal' gelden (Goudsblom, 1964). Die norm werd verspreid via het lager onderwijs, dat vanaf het begin van de negentiende eeuw centraal werd geregeld en dat daardoor een groeiend aantal deelnemers kreeg. In de loop van de tijd zou het Algemeen Beschaafd Nederlands het model worden

aan de hand waarvan het taalgedrag werd gereguleerd. Het ging gepaard met verder functieverlies van het Frans, maar dat ging niet zonder slag of stoot.

Zo maakte de politieke elite geen haast met de herziening van het middelbaar onderwijs, dat pas zestig jaar na het lager onderwijs wettelijk werd geregeld. Daardoor kon het oude systeem met de exclusieve Franse scholen nog tot ver in de negentiende eeuw blijven bestaan. Binnen de sociale elite bleef men het Frans cultiveren, in het onderwijs, maar ook bijvoorbeeld in een exclusieve kring als de Waalse kerk en soms in intieme kring.

Ook na de implementatie van een nationale regeling voor het middelbaar onderwijs in 1863, de opheffing van de Franse scholen en de wettelijke verankering in het onderwijs van ook Duits en Engels, bleef het Frans een instrument van uitsluiting van een deel van de leerlingen van de hogere niveaus van middelbaar onderwijs. Tot 1919 vormde kennis van het Frans een toelatingseis voor de hbs en dat belette verschillende groepen leerlingen, vooral die uit de provincie, om tot dit onderwijstype toe te treden. Door het belang dat men binnen het onderwijs aan kennis van het Frans hechtte, bleef de toegang ertoe zeer gewild.

In de boekhandel en uitgeverij verschoof de oriëntatie eveneens naar Duitsland en Engeland. De meeste vertalingen in de negentiende eeuw verschenen uit het Duits, vooral veel pedagogisch werk, waaronder zelfs een veelgebruikte Franse leergang. Net als in het onderwijs bestond ook in het uitgeefveld van de negentiende eeuw een neiging om bepaalde groepen af te schermen van de 'Franse roman', die de literatuurkenners die de 'juiste' smaak bepaalden, te realistisch vonden en daarmee niet geschikt voor de in hun ogen naïeve lezers. Dat leidde halverwege de negentiende eeuw tot een tweedeling van de markt in een lager segment, dat vertalingen van Franse literatuur bracht, en een hoger segment dat dit nadrukkelijk niet deed en zich daarmee distantieerde van doelgroepen waarvoor het Frans moest worden vertaald. Pas na 1880 verdwenen de reserves jegens het Franse realisme en naturalisme. Ook in de negentiende eeuw bleef Frans voorbehouden aan een sociale elite en binnen de nieuwe sociale structuur van de Nederlandse natiestaat bleef deze taal *bon ton*. Het is deze distinctieve functie van het Frans die in belangrijke mate verklaart waarom het Frans ook na de negentiende eeuw in het Nederlandse onderwijs en uitgeefwezen zijn prestige wist te behouden. Daar zou pas na de Tweede Wereldoorlog verandering in komen.

4. Frankrijk en Nederland in de wereld na 1945: wederzijds wantrouwen

Na de Vrede van Versailles (1919) kreeg het Frans in het diplomatieke domein meer concurrentie van het Engels (Hagège, 1996; Baggioni, 1997, Pitti Ferrandi, 2012). Toch was het nog tijdens de Tweede Wereldoorlog vanzelfsprekend dat De Gaulle in het Frans communiceerde met Churchill. Ook met Roosevelt sprak De Gaulle Frans, alhoewel daarbij wel tolken vereist waren, om begripsverwarring te voorkomen.¹ In diplomatieke kringen had Frans destijds nog steeds een stevige positie. Veertig jaar later was het niet vreemd meer dat de Nederlandse minister-president Ruud Lubbers aan de Franse ambassadeur voorstelde om Engels te spreken, inmiddels de onaanvechtbare internationale voertaal. Maar evenmin was het raar dat Zijne Excellentie Claude de Kemoularia dat weigerde, omdat hij vond dat Lubbers Frans diende te spreken, de taal ‘des gens cultivés’. Dat deed de minister-president dan ook en, zo wist de Franse ambassadeur te vermelden, Lubbers bleek ‘un très joli français’ te spreken.² Tegenwoordig ligt het niet voor de hand dat de Franse ambassadeur een dergelijk verzoek zal doen en dat is indicatief voor de dynamiek van de Europese talenconstellatie en de zich wijzigende positie van het Frans daarbinnen.

Uit de vorige hoofdstukken bleek dat veranderingen in de Nederlandse talenconstellatie samenhangen met de dynamiek in het geopolitieke stelsel van natiestaten, maar ook dat de ontwikkeling van talen en hun functies in verschillende velden een eigen dynamiek kent. Alvorens in te gaan op veranderingen die het Frans na 1945 als schoolvak onderging (hoofdstukken 5 en 6), en de wijzigingen in de positie van het Frans in het literaire uitgeefveld (hoofdstukken 7 en 8), beschrijft dit hoofdstuk de veranderende posities van Nederland en Frankrijk in de geopolitieke constellatie in de wereld na 1945. Europa stond daarbinnen niet langer centraal. Dat had consequenties voor de onderlinge posities van de natiestaten op het continent en voor de relatie tussen Frankrijk en Nederland. Ook waren de nieuwe geopolitieke machtsverhoudingen van invloed op de Europese talenconstellatie.

Einde van het Eurocentrisme

Tijdens het Interbellum ontwikkelden de Verenigde Staten zich als de sterkste economische macht in de wereld. De Europese koloniale mogendheden

speelden nog wel een centrale rol in de wereldpolitiek, maar deze eurocentrische wereldorde berustte steeds meer op schijn. Hellema spreekt dan ook van 'een tijdelijk en kunstmatig intermezzo' (Hellema, 2010: 75) gedurende die jaren. De Tweede Wereldoorlog zou daarin verandering brengen. Al vanaf 1941, het moment dat de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie bij de oorlog betrokken raakten, begon zich de naoorlogse bipolaire wereldorde af te tekenen. Na de oorlog leidden een aantal opeenvolgende ontwikkelingen tot de deling van Oost en West als twee tegenover elkaar staande blokken. Zo zette het Marshallplan, dat grotendeels gedreven was door de Amerikaanse angst voor expansie van het Sovjet-communisme, samen met de Trumandoctrine, kwaad bloed bij de Russen. De Russische minister van Buitenlandse Zaken Molotov wees de Marshallhulp voor de onder invloed van de Sovjet-Unie staande landen af, en besloot tot de inrichting van de Cominform.³

De nieuwe economische macht van de Verenigde Staten en het grote vertrouwen in de Amerikaanse dollar werden geformaliseerd tijdens de Bretton Woods-conferentie in 1944. Een groot aantal landen besloot toen tot de invoering van een stelsel van vaste wisselkoersen, waarbij de nationale valuta werden gekoppeld aan die van de dollar. Ook werden het IMF en de Wereldbank opgericht. De dominante rol van de Verenigde Staten in de economie van een groot aantal West-Europese landen werd verder onderstreept met de Marshallhulp. Deze Amerikaanse ondersteuning bracht een stroom van industriële investeringen tot stand in de hulp ontvangende landen,⁴ waaronder ook Nederland en Frankrijk, en stimuleerde de liberalisering van het economische beleid. Ook bevorderde dit hulpprogramma de Europese integratie, mede door de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking (OEES), die in 1948 werd opgericht als voorwaarde voor de Amerikaanse economische ondersteuning.

Mede dankzij de Marshallhulp vormden de jaren 1945-1975 een periode van wederopbouw en economische groei in West-Europa. In Frankrijk is deze periode veelzeggend aangeduid als 'les Trente Glorieuses'. Deels vielen deze jaren samen met het regime van Charles de Gaulle (1890-1970, president van 1958 tot 1969), die met zijn buitenlandse politiek streefde naar een hernieuwde 'grandeur'⁵ van Frankrijk, dat de 'troisième force' tussen het Oosten en het Westen moest zijn. De Gaulle wekte in het buitenland veel bewondering, onder meer vanwege de beëindiging van de oorlog in Algerije, maar er was ook kritiek. In de Verenigde Staten beschouwde men het optreden van de eigenzinnige Franse president als een aantasting van het Amerikaanse leiderschap en werd De Gaulle negentiende-eeuws nationalisme verweten (Wesseling, 1994).

Ook bij de Nederlandse overheid bestond er grote argwaan over het Franse optreden. Dat wantrouwen was al meteen na het einde van de oorlog ontstaan en hing samen met het feit dat de nieuwe geopolitieke en economische verhoudingen het voor Nederland noodzakelijk maakten om zijn positie in de wereld te herdefiniëren. Vooral het verlies van zijn koloniën had consequenties voor de positie en het zelfbeeld van Nederland en vereiste 'een nieuwe opvatting van de Nederlandse status in de wereld'.⁶ De aanvaarding van de Marshallhulp en de toetreding van Nederland tot de NAVO in 1949 waren belangrijke stappen in de naoorlogse Nederlandse koers, en leidden tot een nauwe verbondenheid met de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk, op politiek, militair en economisch terrein. Niet alleen fungeerde deze 'Atlantische prioriteitsstelling' (Hellema, 2010: 218) voor Nederland als waarborg tegen de dreiging van de Sovjet-Unie, maar ook moest het de Nederlandse belangen tegenover Frankrijk en Duitsland veiligstellen.

De belangrijkste naoorlogse meningsverschillen tussen de Franse en Nederlandse overheden lagen op het vlak van de Europese integratie. Na de oorlog achtten de overheden van zowel de Benelux als Frankrijk intensivering van onderlinge samenwerking onvermijdelijk. Naar aanleiding van de Amerikaanse druk om het West-Europese handelsverkeer vrij te maken, stelde Frankrijk in 1949 samenwerking met de Benelux-landen voor. Maar over de aard van de samenwerking bestond vanaf het begin verschil van mening. De Franse plannen voor Europese samenwerking waren in de eerste plaats gedreven door de wens om het potentieel te sterke Duitsland in te kapselen (Wesseling, 1994). In de tweede plaats wilde de Franse overheid tegenwicht bieden tegen de toenemende Amerikaanse economische en politieke invloed. De Franse regering wenste de Europese binnenmarkten te beschermen en Europa af te schermen van Angelsaksische invloeden. Nederland, maar ook België, wezen deze ideeën af. Vooral tussen Nederland en Frankrijk was het onderlinge wantrouwen groot.⁷ In 1951 werd de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) opgericht, dat de aanzet was tot verdere economische en politieke Europese integratie. De EGKS was de voorloper van de Europese Economische Gemeenschap (EEG), die in 1958 ontstond.⁸

Gedurende het Europese integratieproces bleven de Nederlandse uitgangspunten tegenover die van Frankrijk staan. De Nederlandse overheid wenste dat de politieke en militaire integratie tot een minimum werd beperkt. Verder wilde zij Groot-Brittannië zoveel mogelijk bij de Europese plannen betrekken, en trachtte zij de handelsliberalisering en een communautaire opzet van de Europese samenwerking uit te breiden. Niet de lidstaten dienden daarin de boventoon te voeren, maar supranationale organen. Vanuit deze positie kwam de Nederlandse overheid regelmatig in

botsing met het Franse standpunt. Vooral tijdens het regime van De Gaulle ontstond verwijdering tussen Nederland en Frankrijk. Om de machtspositie van Frankrijk te herstellen, voerde deze Franse president een politiek van onafhankelijkheid, en trachtte hij een sterke staat te creëren. Het primaat lag in dat streven bij de politiek, boven de economie: 'L'économie est comme l'intendance, elle suit', aldus De Gaulle.⁹ Dit uitgangspunt van het gaulistische beleid en de opvattingen van de Franse president over een 'Europe des États', waarin Frankrijk als 'troisième force' tussen het Oosten en het Westen diende te opereren, strookten niet met de uitgangspunten van het westelijke bondgenootschap. Die kwamen tot uitdrukking in de hegemonie van de Amerikaanse nucleaire macht, de invloed van de NAVO en de rol van de dollar als wereldreservevaluta (Wesseling, 2008). Het voorstel van De Gaulle om de EEG om te vormen tot een intergouvernementele politieke unie van het 'Europa van zes', ging dan ook in tegen het idee van supranationale economische integratie dat Nederland voorstond (Brouwer, 2008b, Hellema, 2010). Na het formele voorstel van De Gaulle daartoe, volgde de Nederlandse regering in eerste instantie een verdragende politiek, door te eisen om een commissie naar de plannen te laten kijken: de commissie Fouchet. In tweede instantie wenste zij vast te houden aan de wens van Britse betrokkenheid, de 'préalable anglaise'. Daags na de mislukking van de plannen van De Gaulle, in april 1962, hekelde hij de Nederlandse opstelling: 'Les deux exigences (...) des Hollandais – 'Il nous faut l'Angleterre, Il nous faut la supranationalité' – sont évidemment et irrémédiablement incompatibles.'¹⁰ Het dieptepunt van de Nederlands-Franse betrekkingen en tevens hoogtepunt van het Nederlands Atlanticisme, lag in de zomer van 1962. Teleurgesteld over het vastlopen van de onderhandelingen, blokkeerde De Gaulle toen in één toespraak zowel de toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EEG als het Amerikaanse plan om, via de oprichting van de *Multilateral Force*, een gezamenlijke kernvloot, de militaire band met Europa te versterken.¹¹ Tegelijkertijd vond toenadering plaats tussen De Gaulle en de eerste bondskanselier van West-Duitsland, Konrad Adenauer (1876-1967). In januari 1963 zou dat uitmonden in een vriendschapsverdrag tussen Frankrijk en Duitsland. Deze ontwikkeling werd in Den Haag met groot wantrouwen gezien.

Ook de naoorlogse bilaterale betrekkingen met Duitsland waren moeizaam, door de herinneringen aan de bezettingstijd (Wielenga, 1999). Daardoor was het land lange tijd een 'partner uit noodzaak' (Hellema, 2010: 165). Die noodzaak bestond, want al direct na de oorlog bleek dat het belang van de handelsrelatie met Duitsland en het Duitse 'Wirtschaftswunder' cruciaal was voor de naoorlogse wederopbouw van de Nederlandse

economie.¹² Ook op het politieke vlak was al snel weer sprake van enige openheid tegenover Duitsland. Zo maakte de Nederlandse regering zich sterk om West-Duitsland bij de NAVO te betrekken. Desondanks bleven de emoties gevoed door de structurele asymmetrie tussen het grote Duitsland en het veel kleinere Nederland. Dat bleek bijvoorbeeld uit de reactie van de Nederlandse ambassadeur in Bonn, H.F.L.K. van Vredenburg (1905-1981), ten tijde van de Frans-Duitse toenadering: 'Wij Nederlanders hebben onder Napoleon geleerd wat een Frans Europa betekent en onder Hitler hebben wij ervaren wat een Duits Europa zou kunnen zijn. Het lijkt mij niet moeilijk te voorspellen dat een Europa onder gezamenlijke Frans-Duitse, en op den duur Duits-Franse hegemonie, zacht uitgedrukt niet met onze volksaard zou stoken, en naar alle waarschijnlijkheid niet in het belang van ons volk zou zijn'.¹³ Ook in de Nederlandse media leidden het veto van De Gaulle tegen Britse toetreding tot de EEG en de ondertekening van het vriendschapsverdrag tussen Frankrijk en Duitsland, tot felle reacties (Brouwer, 2008b). In zijn boek *Charles de Gaulle en de Fransen* (1967) schilderde de gezaghebbende journalist mr. G. B. J. Hiltermann de Vijfde Republiek af als 'een geïsoleerde autocratie', 'angstig veel lijkend op een doodgewone dictatuur'.¹⁴ Ook wist De Gaulle door te dringen in de Nederlandse populaire cultuur. In de legendarische televisieserie *Ja zuster, nee zuster*, zong Wim Sonneveld het lied 'De kat van ome Willem', dat in het voorjaar van 1968 hoog in de top 40 stond. Willems kat had niet alleen zeven maanden in Parijs doorgebracht (en gaf nu kopjes op zijn Frans) maar hij bleek ook 'op visite bij De Gaulle' te zijn geweest en zei sindsdien 'voortdurend *non*' (Brouwer, 2010).

Terwijl in de jaren daarop het Nederlandse vertrouwen in de stabiliteit en het democratisch gehalte van de Bondsrepubliek langzamerhand toenam, bleef de relatie met Frankrijk moeizaam. Ondanks het feit dat op sommige fronten de relatie tussen beide landen uitstekend was (Stol, 2006), overheerste het beeld dat 'Nederland en Frankrijk veroordeeld zijn, elkaars antipoden te zijn, ongeacht de issues'. (Wesseling, 1994: 232). En van 'issues' zou ook na 1963 nog regelmatig sprake zijn. Zo stonden Frankrijk en Nederland opnieuw tegenover elkaar tijdens de oliecrisis in 1973. De regering Den Uyl was toen zeer argwanend tegenover het Franse streven om de oliecrisis aan te wenden voor het tot stand brengen van een Europees-Arabisch dialoog. De vrees was dat dit de Amerikaanse onderhandelingen zou doorkruisen. Tijdens de Golfoorlog in 1991 en de oorlog tegen Irak in 2003, zou Nederland zich op een vergelijkbaar standpunt stellen.¹⁵ Een ander punt vormde de Franse kernproeven op Mururoa tussen 1966 en 1996, waar Nederland in lijn met de Amerikaanse regering zeer kritisch tegenover stond. Frankrijk had op zijn

beurt weinig begrip voor het Nederlandse drugs- en euthanasiebeleid. Het wederzijds wantrouwen over de invulling van de Europese samenwerking bleef bestaan, ook na de door de Nederlandse overheid zo vurig gewenste toetreding van het Verenigd Koninkrijk tot de EEG in 1973.

De gebeurtenissen in 1989 in Duitsland dwongen Nederland tot een hernieuwde positiebepaling ten opzichte van het buurland. In het begin van de jaren negentig wekten verschillende gebeurtenissen de indruk dat de relaties tussen Nederland en Duitsland problematisch waren.¹⁶ Veel aandacht kreeg de 'affaire Clingendael', die in maart 1993 tot grote ongerustheid over de betrekkingen tussen de beide landen leidde. Uit de resultaten van een door het Nederlands Instituut voor Internationale betrekkingen 'Clingendael' gehouden enquête onder Nederlandse jongeren, bleek dat de Nederlandse jeugd een zeer negatief beeld van haar oosterburen had (Beening, 2001; Pekelder, 2014). Ondanks een schijnbaar goed nabuurschap, zouden in Nederland nog steeds sterke anti-Duitse sentimenten bestaan. Deze affaire leidde tot intensivering van de bilaterale relaties (Wielenga, 1995; Pekelder, 2014) en in de loop van de jaren negentig 'normaliseerden' (Beening, 2001; Pekelder, 2014) de relaties tussen de beide landen.¹⁷ Het buurlandenbeleid van Hans van Mierlo (1931-2010; minister van Buitenlandse Zaken van 1994 tot 1998) droeg hieraan bij (Wielenga, 1995; Hellema, 2010). In 2015 stelde Ton Nijhuis, directeur van het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam, dat Duitsland voor Nederlanders 'niet langer het negatieve afzetpunt [is]'.¹⁸ Duitsland zou tegenwoordig zelfs worden beschouwd als 'de beschermende partner, met wie men zich maar al te graag vereenzelvig't'.¹⁹

Terwijl de relatie met Duitsland zich vanaf de jaren negentig versterkte, waren de verhoudingen tussen Frankrijk en Nederland niet erg warm, zoals de ambassadeur De Montferrand toegaf in *NRC Handelsblad*.²⁰ Tussen Parijs en Den Haag was er wederom sprake van wantrouwen tijdens de benoeming van de eerste president van de Europese Centrale Bank, toen in 1998 de kandidaten Wim Duisenberg (1935-2005) en Jean-Claude Trichet (1942) tegenover elkaar stonden. In februari 2002 kondigden minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen (1947, minister van Buitenlandse Zaken van 1998 tot 2002) en zijn Franse ambtgenoot Hubert Védrine (1947, minister van Buitenlandse Zaken van 1997 tot 2002) aan dat de Frans-Nederlandse betrekkingen zouden moeten worden verbeterd en geïntensiveerd. Daartoe zou in 2003 een Frans-Nederlandse samenwerkingsraad worden opgericht, in het spoor van de fusie tussen de luchtvaartmaatschappijen Air France en KLM.²¹ Desalniettemin bleef er vanuit

Nederland wantrouwen bestaan jegens Frankrijk en opnieuw betrof dat de plannen voor een federaal Europa. Dit keer had Nederland reserves tegenover de Europese Conventie, die onder leiding van de voormalige Franse president Valéry Giscard d'Estaing in 2002 de taak kreeg om een nieuw grondwettelijk verdrag voor de EU te ontwerpen. In de notitie 'Europa in de steigers' pleitte de toenmalige staatssecretaris Atzo Nicolai (1960; staatssecretaris van Buitenlandse Zaken van 2002 tot 2006) voor versterking van de communautaire structuur en van de status van de Europese commissie. Ook keerde de notitie zich tegen de Frans-Duitse plannen om te komen tot een vaste EU-voorzitter, door Nicolai publiekelijk aangeduid als de 'zonnekoning' (Hellema, 2010: 400).

Het gangbare beeld van de politieke cultuur van Nederland en Frankrijk dat met hun wederzijdse posities samenhangt, is dat het Franse politieke leven gedomineerd is door een streven naar macht, terwijl men in Nederland tracht consensus te bereiken (Wesseling, 1994; Chartier, 1992; Ephimenco, 1994). Verder speelde de geringe Franse interesse en openheid voor de gebeurtenissen in Nederland mee bij het 'volledig wederzijdse onbegrip' (Wesseling, 1994: 205). Al op het vlak van de Europese samenwerking tussen 1942 en 1950 was de desinteresse aan Franse kant voor de motieven van de andere landen opvallend groot, zo blijkt uit onderzoek naar het beleid van Frankrijk, België, Luxemburg en Nederland. Aan het Quai d'Orsay redeneerde men heel sterk vanuit een machtspolitieke basis. Naast economische samenwerking zou intensivering van de contacten tevens bescherming tegen Duitsland bieden, zo was het Franse standpunt. Voor de aan Nederlandse en Belgische zijde bestaande angst voor de hegemoniale aspiraties van Frankrijk, hadden de Franse diplomaten geen oog. Zij zagen daarin slechts de invloed van Groot-Brittannië. De wijze waarop de verschillende partijen elkaars motieven interpreteerden was getekend door wantrouwen en de wederzijdse beeldvorming was hardnekkig (Brouwers, 1997). Voor De Gaulle was Nederland een 'quantité négligable'.²² Christian Chartier, die in de jaren negentig correspondent in Nederland was, voor onder meer *Le Monde*, spreekt in dat kader van 'het verdriet van Nederland'. In zijn boek met die titel stelt hij:

'[Nederland] bestaat (...) in het buitenland alleen bij tussenpauzes en heeft (...) in veel gevallen slechts recht op een bijrol op het podium van het wereldtheater. Als het al niet blijft bij een rol als figurant (...), keert Nederland snel op zijn plaats terug als klein, soms grappig, vaak onbeduidend landje. Het is oneerlijk, maar het is niet anders.'²³

Slechts incidenteel is er aandacht vanuit Frankrijk voor Nederland.²⁴ Ook voor de Nederlandse literatuur, architectuur en beeldende kunst bestaat er in Frankrijk slechts sporadisch interesse (Bever et al, 2015). De opheffingen in 2014 van het Institut Néerlandais te Parijs en in 2016 van het Institut français d'Amsterdam (de naam van het Maison Descartes was in 2013 gewijzigd), zullen de culturele uitwisseling tussen Frankrijk en Nederland naar alle waarschijnlijkheid niet bevorderen.

Déclin français

In 1973 was ook Groot-Brittannië tot de EEG toegetreden. Na de 'Trente Glorieuses' verzwakte de invloed van Frankrijk binnen de EEG en in de rest van de wereld (Chaffel, 2013). De oliecrises van 1973 en 1979 leidden vervolgens in veel landen tot stagnatie en inflatie. Ook op politiek terrein vonden in de jaren tachtig veranderingen plaats, dat te zien is als de start van het neoliberalisme.²⁵ Communistische en sociaaldemocratische partijen verloren terrein, ten gunste van centrumrechtse partijen. De Russische glasnost en de daaropvolgende val van de Muur in 1989 waren van grote invloed op de geopolitieke dynamiek en er kwam een einde aan de polarisatie tussen West en Oost. In 1991 werd het Warschaupact opgeheven en trok er een golf van liberalisering en democratisering door de wereld. In de jaren daarop breidde de Europese Unie (EU) zich verder uit, vooral in oostelijke richting.²⁶ Ook versterkte zich de Europese integratie en werd in het Verdrag van Maastricht (1992) de samenwerking tussen de lidstaten uitgebreid, op juridisch gebied, in het buitenlandse politieke domein en op monetair terrein.²⁷ De veranderde invloed van Frankrijk werd manifest na de uitbreiding van de Unie met tien lidstaten.²⁸ Mede door financieringstekorten, waar zowel Frankrijk als Duitsland in de jaren negentig mee kampten, verloor de Frans-Duitse as aan gewicht. Na de oprekkings van de begrotingsregels, het stabiliteitspact,²⁹ kroop Duitsland uit het dal. Frankrijk kreeg het daarentegen steeds moeilijker. De Franse export daalde vanaf de jaren negentig, zowel in Europa als in de wereld. Zelfs in Afrika, waar Frankrijk van oudsher sterk aanwezig was, verloor zij invloed, ten gunste van de Verenigde Staten en China. In de jaren negentig was Frankrijk nog de vierde economische macht in de wereld. Daarna plaatste het land zich achter China. Ook op cultureel gebied nam de invloed van Frankrijk in de wereld af: 'Paris n'est plus la grande capitale intellectuelle de la planète, ni la capitale mondiale de la peinture qui avait vu triompher le pointillisme, le fauvisme, le cubisme

ou le surréalisme. Londres et New York l'ont détronée dans le marché de l'art.' (Chaffel, 2013: 69).

Het verlies van invloed van Frankrijk in Europa en de rest van de wereld ging gepaard met een grotere openheid van de Franse overheid, ook in de richting van de Verenigde Staten. Onder Jacques Chirac (1932; president van 1995-2007) nam de toenadering tot de Verenigde Staten toe. Met de Franse terugkeer in 2009 tot volwaardig lid van de NAVO, nam Nicolas Sarkozy (1955, president van 2007 tot 2012) afstand van het door zijn voorgangers gepropageerde idee van 'Europe puissance', waarin de Europese autonomie tegenover de Atlantische samenwerking werd geplaatst.³⁰

De versnelde opmars van het Engels

De veranderende machtsverhoudingen in de geopolitieke constellatie van landen en regio's hadden gevolgen voor wijzigingen in de talenconstellatie. Het Engels was zich gedurende het Interbellum sterker gaan manifesteren als taal van de handel en diplomatie. Duits was nog steeds belangrijk in de wetenschap en literatuur (Baggioni, 1997). Tijdens de Tweede Wereldoorlog had het Duits zich met de nazi-veroveraars over Europa verspreid, daarna verdween het snel. De vooruitzichten voor het Frans waren toen veelbelovend, aangezien de communicatiewaarde van het Frans van alle talen in Europa op dat moment het grootst was (De Swaan, 2002). Alhoewel het Frans minder sprekers telde dan het Duits, hadden meer mensen Frans als vreemde taal geleerd. Waarschijnlijk, aldus De Swaan, 'was het Frans destijds nog aantrekkelijker dan uit de cijfers naar voren komt, vanwege zijn cultureel prestige en zijn prevalentie als wereldtaal, tot ver buiten de grenzen van de EEG' (De Swaan, 2002: 195). Helemaal duidelijk is hij daarover echter niet, want eerder in zijn boek stelt hij: 'Van het begin af aan ging de onderhuidse taalrivaliteit in de Europese Gemeenschap tussen het Frans en het Duits, met het Engels langs de zijlijn, als de favoriet in de mondiale communicatie die al een schaduw vooruitwierp omdat Engeland ooit lid zou worden van de Gemeenschap.' (De Swaan, 2002: 194).

Uiteindelijk was het niet zozeer dit Engelse lidmaatschap, als wel de val van de Berlijnse Muur, die het Engels in heel Europa de wind in de rug zou geven. Uit de Eurobarometers vanaf 1976 blijkt dat de kennis van het Engels toenam. Vooral in de jaren negentig vond een sterke stijging plaats van het aantal burgers binnen de EEG met kennis van het Engels (De Swaan, 2002). In Centraal- en Oost-Europa bleek de aantrekkingskracht van het Engels enorm. In de landen die binnen de Russische invloedssfeer

vielen, was Russisch na de Tweede Wereldoorlog een verplicht schoolvak geworden. Na de omwenteling werd dat meteen afgeschaft. In tegenstelling tot de verwachting van velen, profiteerde hiervan niet het verwante Duits, maar het Engels. Waarschijnlijk speelde daarbij de Duitse 'politiek van zelfbeperking en zelfs zelfverloochening' (De Swaan, 2002: 194) het Engels in de kaart. Om het tegenovergestelde van uitbreidingsdrang uit te dragen, toonde de Duitse overheid zich namelijk tot in de jaren negentig zeer bescheiden in het propageren van de Duitse taal en cultuur, en bij officiële gelegenheden waren Duitse ambtenaren en politici altijd bereid om Engels te spreken.³¹ Ook de dynamiek in het vertalingenstelsel toont dat de positie van het Engels na de val van de Muur snel steeg, ten koste van die van het Russisch.³²

Verder is opvallend dat onder jongeren de kennis van Engels de afgelopen jaren veel sterker is toegenomen dan de kennis van andere talen.³³ Via commerciële, technologische en wetenschappelijke innovaties verspreidde het Engels zich snel en het verleende die taal extra symbolisch kapitaal van moderniteit en vernieuwing (Baggioni, 1997). Zo is de invloed van Engels in de media groot, onder meer door de dominantie Amerikaanse bedrijven. De nieuwe media brachten een toenemend aantal internationale uitwisselingen met zich mee, die om verregaande standaardisatie vroegen. Internet werd vooral vanuit Amerika ontwikkeld en de eerste standaard voor de codering van binaire codes naar grafische tekens en symbolen, ASCII, ondersteunde alleen het Engels (Baggioni, 1997; Chaffel, 2013; Calvet, 2011). Dat droeg bij aan een dominantie van het Engels en die ging ten koste van de positie van andere talen. In 2013 stond het Engels bovenaan de top tien van gebruikstalen op het internet.³⁴

Ook binnen de Europese instituties had de taal van de Franse initiatiefnemer aanvankelijk een goede uitgangspositie. Aanvankelijk was het Frans de enige officiële taal bij de EGKS. Bij de oprichting van de EEG in 1957 verloor het Frans echter zijn exclusiviteit. Aangezien de oprichtingsverdragen van de Gemeenschap en de bindende besluiten die daarop gebaseerd waren, boven de nationale wetgeving uitgingen, werden de vier talen van de zes landen die de Gemeenschap hadden opgericht, alle vier officiële taal. Met 28 lidstaten bedraagt dat aantal inmiddels 24. 'In de betaling blijkt de eenheid, in de vertaling de verscheidenheid van Europa', aldus De Swaan (2002: 182). Het handvest van de grondrechten van de EU stelt dat de verscheidenheid aan talen moet worden geëerbiedigd en dat discriminatie op grond van taal verboden is, ongeacht of een burger uit een kleine of grote lidstaat komt. Die verscheidenheid is een lastige kwestie en met een groeiend aantal officiële talen is het ondoenlijk om binnen de instituties het principe van

meertaligheid na te leven. Inmiddels verdrijft ook in de wandelgangen van de Europese Commissie het Engels het gebruik van de andere talen. Zo speelt de combinatie van een realistisch gemeenschappelijk taalbeleid en een toenemend aantal internationale contacten de positie van het Engels verder in de kaart.³⁵

Defensieve Franse taalpolitiek

Met de veranderende positie van het Frans in de wereld, wijzigde zich tevens de Franse taalpolitiek (Amit, 2013). Zoals gezegd, was in het koloniale tijdperk en vanuit particulier initiatief de 'Alliance Française' ontstaan, die zich toelegde op de verspreiding van de Franse taal en cultuur in de wereld. Na de Eerste Wereldoorlog ging de Franse overheid de verspreiding van de Franse taal en cultuur buiten de landsgrenzen als een belangrijke taak zien (Chaubet, 2004). Tijdens het Interbellum werd via verschillende Franse initiatieven, zowel van overheidswege als particulier, getracht om het Frans tegen buitenlandse, voornamelijk Engelse invloeden te beschermen. Een voorbeeld daarvan is het eerdergenoemde 'Commission de terminologie technique', die in 1933 in het leven werd geroepen, om Franse alternatieven te vinden voor het toenemend aantal Engelse technische termen dat werd gebruikt.

Het aantal organisaties dat deze geest van bescherming van het Frans ademde, groeide na de Tweede Wereldoorlog sterk.³⁶ Ook werd een groot aantal wetten ingevoerd, die het Frans dienden te beschermen tegen buitenlandse, voornamelijk Engelse invloeden, waarvan de 'loi Bas-Lauriol' (1975) en 'loi Toubon' (1994) de belangrijkste waren.³⁷ In de jaren tachtig werd sterke pressie op wetenschappers en diplomaten uitgeoefend om bij internationale ontmoetingen het Frans te gebruiken en te propageren (De Swaan, 2002). Getuige de anekdote aan het begin van dit hoofdstuk was dat iets wat de ambassadeur in Nederland, De Kemoularia, in 1984 keurig deed.

De steun van overheidsorganisaties met als missie om de Franse taal en cultuur over de grenzen uit te dragen werd in de jaren na de oorlog verder uitgebreid. In 1966 richtte de Franse president Georges Pompidou de 'Délégation générale à la langue française et aux langues de France' (DGLFLF) op, die zich sterk maakt voor de verspreiding van het Frans in het buitenland.³⁸ Belangrijk is verder het Centre international d'études pédagogiques (CIEP), dat in 1945 werd opgericht, met als doel om het Frans in het middelbaar onderwijs te vernieuwen, vooral door de opleiding van docenten. In de loop der jaren ging het CIEP zich steeds meer specialiseren in 'le français langue étrangère' (FLE), dat zich meer en meer ontwikkelde tot een aparte discipline. Het CIEP leidt docenten FLE op en ontwikkelt

en beheert (onder auspiciën van het Franse ministerie van Onderwijs) diploma's voor buitenlanders, zoals het DELF (diplôme d'étude de langue française) en het DALF (diplôme d'approfondi en langue française). Ook beheert tevens de TCF (test de connaissance de langue française).³⁹

Ten slotte is er de 'Organisation Internationale de la Francophonie' uit 1970, waarbinnen een twintigtal voormalige Franse kolonies en Frankrijk zetelen. Ook deze organisatie zet zich met haar beleid tegen de oververtegenwoordiging van het Engels af.⁴⁰ Zij stelt zich ten doel de Franse taal te promoten en te verspreiden en samenwerking tussen de leden te stimuleren.⁴¹ De 'Organisation Internationale de la Francophonie' ziet de ex-koloniën als de grootste 'groeimarkt' voor de Franse taal⁴² en de Franse regering ondersteunt haar activiteiten van harte. In zowel politieke als financiële zin heeft Frankrijk een dominante rol in de 'Organisation Internationale de la Francophonie': 80 procent van het budget is afkomstig uit Frankrijk (Amit, 2013).

In lijn met de toenemende openheid in de buitenlandse politiek van de Franse overheid, veranderde ook het Franse taalbeleid. Het pleidooi voor meer flexibiliteit van de Franse taal kreeg gehoor binnen de 'Organisation Internationale de la Francophonie' en in haar communicatie legt deze organisatie de nadruk op de rijkdom en diversiteit van het Frans.⁴³ De positie van het Frans in Europa bleef verzwakken en in 2014 meldde de organisatie dat het aantal Europeanen dat Frans leert sinds 2010 met 8 procent was afgenomen.⁴⁴ In de voormalige Franse koloniën in Afrika houdt het Frans nog wel stand en groeit zelfs volgens de 'Organisation Internationale de la Francophonie'. Een groot deel van de activiteiten ten behoeve van de internationale promotie van het Frans is dan ook op die regio gericht. Tegenover regionale en kleine talen bestaat inmiddels ook een grotere openheid. Alhoewel de Franse overheid het gebruik nog niet erg stimuleert, erkent zij inmiddels wel het belang van regionale talen (Amit, 2013).

Nederland na 1945: 'Atlantische prioriteitsstelling'

De naoorlogse veranderingen in de geopolitieke verhoudingen waren van invloed op de samenstelling van de talenconstellatie. Met de toenemende mondiale economische en politieke invloed van de Verenigde Staten in de wereld, verspreidde zich het Engels. Na 1945 en vooral in de jaren na de val van de Muur, toen de Verenigde Staten zich als supermacht wisten te ontwikkelen, nam die verspreiding mondiale vormen aan. Die snelle opmars van het Engels in de wereld ging ten koste van de positie van het

Frans in Europa en in Nederland. Dat land had zich door de eeuwen heen altijd zo neutraal mogelijk opgesteld in de Europese machtsconstellatie, maar in de nieuwe naoorlogse bipolaire wereldorde moest het op het breukvlak van de Europese en Atlantische invloedssfeer manoeuvreren. De Nederlandse overheid compenseerde zijn intrinsiek zwakkere plek binnen de Europese Unie door steun te zoeken bij Amerika en Groot-Brittannië. Deze positie leidde door de tijd heen verschillende keren tot een conflictueuze verhouding met Frankrijk. Ook de relatie met Duitsland was in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog moeizaam, maar door de sterkere economische en culturele bindingen, 'normaliseerde' de verstandhouding met Duitsland.

In Frankrijk zelf werd de tanende invloed van de Franse taal buiten de grenzen van het land een belangrijk onderdeel van de 'thèse du déclin français' (Chaffel, 2013). De strekking van dit debat is dat zowel de Franse taalpolitiek als de taal zelf van weinig openheid voor invloeden van buiten getuigt. Het Engels zou daarentegen veel flexibeler zijn en een grotere verscheidenheid aan normen kennen. Daarom zou het Frans als tweede taal minder eenvoudig en aantrekkelijk zijn om te leren. Het blijkt dat dit idee aanslaat, getuige de uitingen van de 'Organisation Internationale de la Francophonie', waarin een nieuw beeld van het Frans als mondiale en flexibele taal wordt nagestreefd. Maar zoals in hoofdstuk 1 is toegelicht, zijn er grote vraagtekens te plaatsen bij deze uitleg voor de verzwakking van de positie van het Frans. Immers, bij hun overwegingen om een taal te leren spelen voor gebruikers niet zozeer de intrinsieke kenmerken van die taal een rol, als wel de verhoudingen binnen de talenconstellatie in de specifieke context van de gebruikers.

Het lijkt er eerder op dat het diskrediet van het Duits na 1945 en het Russisch na 1989 in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de afkalving van het Frans in Europa. De Duitse nederlaag gaf het Engels een extra duw in de rug. Daarbij speelde de terughoudendheid die Duitsland in de jaren na de oorlog met haar cultuurbeleid zou betrachten, het Engels verder in de kaart, ten koste van het Frans. De neergang van het Frans is verder te verklaren door de versnelde opmars van het Engels na de val van de Berlijnse Muur in 1989. Door het wegvallen van het centraal gepositioneerde Russisch, wist Engels zijn positie in Oost-Europa te versterken. Dat destijds niet Duits de positie van Russisch overnam, is deels te verklaren uit de hoge communicatiewaarde van Engels, die snel steeg, mede dankzij nieuwe (media) technologieën die veelal in de Verenigde Staten waren ontwikkeld. Maar ook speelde het prestige van Engels een rol, als drager van de moderniteit, van de vrijheid en de vrije markt (Baggioni, 1997). Gezien de steeds sterkere

positie van het Engels in heel Europa, koos men er vaker voor om deze taal te leren, in plaats van Frans of Duits.

In de loop der jaren keerde Nederland de gebeurtenissen in Frankrijk en de Franse taal steeds meer de rug toe. Terwijl minister-president Lubbers in 1984 nog een ‘très joli français’⁴⁵ sprak, stond het Frans ook toen al onder druk in Nederland. Dat het onderwijs van belang was bij de handhaving van haar positie, begreep ook de Franse ambassadeur De Kemoularia. Om die reden gaf hij minister-president Lubbers mee: ‘de regering die het onderwijs in het Frans en het Duits verplicht zal stellen naast dat in het Engels, zal dit land een grote dienst bewijzen.’⁴⁶ Die noodkreet van de ambassadeur leidde echter niet tot verbetering. In dertig jaar zou er veel veranderen. Tijdens het onderhoud tussen de Franse ambassadeur Laurent Pic met Jet Bussemaker, de Nederlandse minister van OCW, in het voorjaar van 2015, sprak de opvolger van De Kemoularia zijn zorg uit over het verdwijnen van het schoolvak Frans binnen het voortgezet en hoger onderwijs. Dat gesprek vond plaats in het Engels.⁴⁷

5. Het schoolvak Frans na 1945 onder vuur. Onderwijs van het Frans na 1945

In maart 2015 startte het sectiebestuur Frans van Levende Talen de petitie 'Roep de afbraak van het onderwijs Frans een halt toe'. Aanleiding was de brandbrief van docent Camiel van Woerkum aan het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, waarin hij schrijft 'dat de positie van het Frans op een kritiek punt is aanbeland, dat om ingrijpen vraagt'. Van Woerkum maakt zich grote zorgen om het feit dat 'scholen hun sinds de wet op de nieuwe basisvorming verkregen vrijheid gebruiken om naar eigen goeddunken in te grijpen in de lessentabel voor Frans. Op steeds meer vmbo-scholen wordt de keuze tussen Frans en Duits niet aan de leerling gelaten, maar beslist de school eenzijdig het Frans in zijn geheel af te schaffen.' Het gebeurde ook op de school waar Van Woerkum lesgeeft, het Strabrecht College te Geldrop. Hij stelt vast dat scholen steeds vaker in het aantal uren Frans snijden, 'vaak om financiële redenen'. Van Woerkum adviseert minister Jet Bussemaker om 'de keuze voor een tweede vreemde taal, meestal Frans of Duits, te leggen bij de leerling en niet bij de schooldirecties'. Verder pleit hij ervoor om het door de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO) en Levende Talen geadviseerde aantal uren dat nodig is om de benodigde taalniveaus te behalen, te respecteren.¹

In de komende twee hoofdstukken tracht ik na te gaan of er in het geval van deze petitie onder de docenten Frans sprake is van een patroon, of in het Nederlandse onderwijs het vak Frans wordt gemarginaliseerd en zo ja, hoe dat komt. Uitgangspunt is dat de dynamiek binnen het mondiale talenstelsel samenhangt met de institutionele ontwikkelingen in het onderwijsveld, het mesoniveau, en met die op het microniveau: de betrokkenen zelf. Die zullen vooral in het volgende hoofdstuk aan het woord komen. Dit hoofdstuk biedt allereerst een beschrijving van de specifieke structuur van het onderwijsveld, zoals die vanuit onderwijssociologische hoek is gedeut, en die in belangrijke mate de spelregels van het onderwijs bepaalt. Vervolgens bespreek ik de belangrijkste naoorlogse (beleids) ontwikkelingen die van invloed waren op de positie van het schoolvak Frans.

De spelregels in het onderwijs

Zoals gezegd werd in Nederland gedurende het proces van natievorming een centraal gestuurd onderwijsbestel ontwikkeld (De Vijlder, 2010). De nieuwe politieke machthebbers zagen het onderwijs als een cruciale institutie bij het waarborgen van de stabiliteit van de samenleving. In Nederland werd vastgelegd dat het onderwijs voorwerp is 'van de aanhoudende zorg van de regering'.² Vooral de uitrol van het lager onderwijs was van groot belang voor de socialisatie van onderdanen tot burgers (De Swaan, 1989). Naast deze socialisatiefunctie, dient onderwijs burgers te kwalificeren tot werknemers, door het aanleren van voor beroepen noodzakelijke vaardigheden; de kwalificatiefunctie. De derde onderwijsfunctie is de allocatiefunctie: de toewijzing van beroepspositie op basis van behaalde diploma's (Van Daalen, 2001). Zoals besproken in het eerste hoofdstuk, bestaan er andere functie-indelingen waarbij ook de gelijkekansenfunctie wordt genoemd (Van der Werfhorst & Elffers, 2013), die vooral in de jaren zestig en zeventig veel nadruk kreeg. In de loop van de tijd kregen de te onderscheiden onderwijsfuncties meer of minder nadruk, wat verschillende spanningen opriep. Zo kan er spanning bestaan tussen de allocatie- (of selectie-) en de gelijkekansenfunctie en kunnen individuele en maatschappelijke belangen uiteenlopen. Ook ontstaan er conflicten tussen het maatschappelijk streven naar vernieuwing en handhaving van de status quo.

Door de tijd heen hebben verschillende sociologen het belang van onderwijs binnen de samenleving benadrukt. Durkheim legde de nadruk op de cruciale rol van het onderwijs als maatschappelijke institutie. De samenleving is volgens Durkheim een morele entiteit, die via onderwijs van generatie op generatie wordt doorgegeven (Durkheim, 1922). Weber zag al in de negentiende eeuw het groeiend belang van de allocatiefunctie en wees op de relatie tussen het onderwijssysteem en maatschappelijke structuren van macht en dominantie. Gaandeweg vervingen diploma's de aristocratische titels als middel om toegang te krijgen tot hogere maatschappelijke posities. Een hoger diploma legitimeert de hogere positie die iemand bekleedt, waardoor ondergeschikten de macht van een bovengeschatte eenvoudiger accepteren. Ook toonde Weber de gevolgen van de toenemende bureaucratie voor het onderwijs, waar de nadruk steeds meer kwam te liggen op het opleiden van gespecialiseerde experts. De met bureaucratie gepaard gaande standaardisatie leidde tot het ontstaan van moderne systemen van certificering en examinering. Veelal droeg dat bij aan de bestendiging van de positie van gevestigde klassen (Weber, 1920).

Young constateerde dat er een meritocratie aan het ontstaan was, waarin maatschappelijke posities steeds minder op grond van sociale afkomst of sekse werden verdeeld, zoals in de pre-industriële standensamenleving het geval was, maar op basis van wat mensen zelf presteren, hun persoonlijke verdiensten, hun 'merits': $IQ + \text{effort} = \text{merit}$. Young schetste een dystopie van een nieuwe klassensamenleving met hardnekkige scheidslijnen. Immers, doordat IQ in hoge mate erfelijk is, genetisch en via opvoeding en socialisatie, bestaat er uiteindelijk toch een sterke samenhang tussen opleidingsniveau en sociaaleconomische status van ouders en kinderen (Young, 1958).

Pierre Bourdieu analyseerde op een andere wijze de hardnekkigheid van maatschappelijke structuren. In zijn werk toont hij aan hoe sociale en culturele reproductie plaatsvindt en hij constateert dat onderwijs daarbij een cruciale rol speelt. Bourdieu stelt dat de genoten opvoeding van groot belang is voor het latere maatschappelijke succes van een persoon. Ouders verschillen in de hoeveelheid competenties, vaardigheden, kennis, normen en waarden die zij in huis hebben. Zij hebben in meer of mindere mate de beschikking over 'cultureel kapitaal', dat zij overdragen op hun kroost.³ Hoger opgeleide ouders zorgen er, deels bewust en deels onbewust voor dat hun kinderen een habitus ontwikkelen die hun gang door het onderwijs faciliteert. Zij leggen de nadruk op de cognitieve ontwikkeling van hun kinderen, stimuleren de prestatiemotivatie en geven veel aandacht aan het juiste taalgebruik. Dat zijn allemaal zaken die in het onderwijs sterk worden gewaardeerd. Om die reden is zoals gezegd de overdracht van cultureel kapitaal 'no doubt the best hidden form of hereditary transmission of capital, and it therefore receives proportionately greater weight in the system of reproduction strategies'. (Bourdieu, 1986: 49). Met zijn reproductietheorie plaatst Bourdieu belangrijke vraagtekens bij Youngs notie 'merits'. Niet persoonlijke verdiensten bepalen maatschappelijk succes, maar de productiviteit van vermeende persoonlijke vaardigheden of kenmerken wordt bepaald binnen de bestaande maatschappelijke structuren. Het onderwijsstelsel draagt in belangrijke mate bij aan de reproductie van de sociale structuur, door de erfelijke overdracht van cultureel kapitaal te legitimeren. Bourdieu ziet onderwijsinstellingen dan ook niet als neutrale instellingen, maar instituten waarmee de gevestigde macht de eigen kennis- en (culturele) betekenissystemen instelt, die daardoor ook door anderen als legitiem worden gezien (Bourdieu, 1970). Op deze wijze is het onderwijssysteem de meest verborgen en daarmee de meest effectieve instelling om sociale patronen in stand te houden.

Ook recenter onderzoek wijst op het feit dat de sociale afkomst van ouders een grote rol speelt, niet alleen bij het onderwijssucces, maar ook bij de beroepsstatus die kinderen verwerven. Weliswaar is er in Nederland,

net als in de meeste andere Westerse landen, sprake van een opwaartse opleidingsmobiliteit, maar die vertaalt zich meestal niet in een verbetering van de relatieve positie op de arbeidsmarkt (Dronkers & Van de Werfhorst, 2016). Ook heeft er een verandering plaatsgevonden in de overdracht van cultureel kapitaal en is ‘(...) de invloed van de bekendheid met “Cultuur” die kinderen van huis uit meekrijgen op hun onderwijsloopbaan (...) afgenomen (...)’ (Notten, 2016: 91). Het ouderlijk voorbeeld van elitaire cultuurparticipatie is een minder belangrijke rol gaan spelen in de intergenerationele overdracht van ongelijkheid.

Vanaf het ontstaan van een centraal georganiseerd schoolsysteem in de negentiende eeuw, verschoven zich de functies van het onderwijs van een meer ‘zedelijke strekking’ tot ‘een economische en psychologische’ en was er sprake van sterkere schooldwang (De Vries, 1993: 7). Voor het verwerven van een maatschappelijke positie is onderwijs de afgelopen decennia steeds belangrijker geworden.⁴ ‘Waar enkele generaties geleden nog andere middelen konden worden ingezet om kinderen die niet succesvol waren op school goed terecht te laten komen, bijvoorbeeld in een eigen bedrijf, bij bevriende relaties of via persoonlijke contacten elders in het beroepsleven, blijken deze opties tegenwoordig veel minder levensvatbaar.’⁵ Baker constateert een ‘educational revolution’ die zo’n 150 jaar geleden is begonnen en tot in de haarvaten van de samenleving reikt. Zodoende spreekt hij van een ‘schoolled society’, een ‘wholly new social order where dimensions of education reach into and define nearly every facet of human life’.⁶

Zoals gezegd in hoofdstuk 1 hebben verschillende sociologen gewezen op de commercialisering en internationalisering van het onderwijs. De onderwijshistorica Diane Ravitch is zeer kritisch over de recente herzieningen van het Amerikaanse onderwijsstelsel en de daarmee gepaard gaande commercialisering. Ze zet vraagtekens bij de wijze waarop de kwaliteit van het onderwijs wordt gemeten, met sterke nadruk op de beoordeling van toetsscores van leerlingen. Vaak zijn toetsen, vooral de gestandaardiseerde, ongeschikt en contraproductief om de waarde van leerlingen, docenten en onderwijsinstellingen te bepalen. Er vindt daardoor versmalling van het onderwijs plaats, waarin toetsen steeds meer doel in plaats van middel worden. De ideologie achter de onderwijsvormingen van de afgelopen decennia is dat privatisering beter onderwijs zou opleveren omdat het ouders meer keuzen zou geven, door excellent, vernieuwend en doelmatig onderwijs met ‘great teachers’ die de prestatiekloof zouden verkleinen. Weliswaar is de raciale prestatiekloof in Amerika kleiner geworden, maar de kloof tussen de schoolprestaties van

kinderen uit rijke en arme gezinnen is daarentegen juist groter geworden. Rijke ouders zijn steeds meer in hun kinderen gaan investeren (Ravitch, 2014).

Ook in Nederland staat het onderwijs onder invloed van een toenemend neoliberal beleid, dat in dienst staat van de kenniseconomie en het bevorderen van de concurrentiepositie van Nederland. In de jaren zeventig stonden daarentegen gelijke kansen en het verminderen van ongelijkheid in de samenleving centraal (Bronneman-Helmers, 2001). De afgelopen decennia hebben autonomievergroting en de overheveling van budgettaire verantwoordelijkheid naar scholen tot een proces van bestuurlijke schaalvergroting geleid. Sinds de overheid gaandeweg meer en meer taken heeft overgedragen aan de onderwijsinstellingen, zijn ze bedrijfsmatiger gaan werken en groter geworden.⁷ Concurrentie tussen scholen wordt sterk gestimuleerd, onder het motto van de vrije keuze van ouders, en instellingen zetten daarbij steeds vaker hun toetsresultaten in.

Sinds medio jaren vijftig is er in het Nederlandse onderwijsbeleid aandacht voor internationalisering (Oonk, 2015). In 2002 werd in Nederland de bachelor-masterstructuur in het hoger onderwijs ingevoerd. Het is de uitwerking van de afspraken van een groot aantal Europese landen in 1999, om te komen tot een uniforme Europese structuur voor hoger onderwijs, om uitwisselingen te vereenvoudigen. De activiteiten in het kader van internationalisering op scholen zouden zich moeten richten op de kennis van andere landen en culturen, aandacht voor de ontwikkelingen op Europees en wereldniveau, het omgaan met diversiteit en de versterking van moderne vreemde talen (Onderwijsraad, 2016). Internationaal erkende diploma's als het internationale baccalaureaat zijn ook in Nederland populair (Onderwijsraad, 2006) en er bestaat toenemende waardering voor internationaal erkende talencertificaten als het Goethe-Zertifikat, het Diplôme d'études en langue française (DELF) en het Cambridge English Certificate.

Het Nederlandse onderwijsbeleid is vooral gericht op versterking van het Engels en leerlingen moeten steeds vroeger in hun schoolcarrière Engels leren. De wens van ouders om hun kinderen goed Engels te laten leren blijkt uit de groeiende populariteit van tweetalig onderwijs. Binnen dit type onderwijs, dat vrijwel volledig wordt gedomineerd door het Engels, wordt een deel van de vakken in die taal onderwezen. In het schooljaar 1993-1994 boden vijf scholen tweetalig onderwijs aan (Weenink, 2008), in 2016 was dat aantal gegroeid tot 130.⁸ Volgens Weenink is tweetalig onderwijs zo populair door de sterke wens van ouders om 'kosmopolitisch kapitaal' te verwerven voor hun kinderen (Weenink, 2008).

Het Nederlandse onderwijsstelsel

Er zijn bestaan grote verschillen tussen nationale onderwijsstelsels. Belangrijke verschillen zijn: het tijdstip en de vormgeving van selectie; de wijze waarop het stelsel voorziet in beroepsgericht onderwijs; de mate van landelijke standaardisatie van het onderwijs en de mate waarin er ruimte is voor bijzondere scholen met recht op gelijke overheidsfinanciering (Shavit & Müller, 1998). Nederland heeft, net als Duitsland, een relatief sterk gedifferentieerd onderwijssysteem, waarin op secundair niveau meerdere stromen bestaan die dezelfde leeftijdsgroep bedienen. De selectie voor deze verschillende schooltypen vindt bovendien vroeg plaats in de onderwijs carrière (Van de Werfhorst & Elffers, 2013). Al op twaalfjarige leeftijd maken kinderen een schoolkeuze, die bepalend is voor hun verdere onderwijs- en levensloop. Het is een kenmerk dat vaak met ongelijkheid in verband wordt gebracht en inderdaad is de ongelijkheid naar sociaal milieu in Nederland groter dan in algemeen vormende onderwijssystemen.⁹ Het Amerikaanse highschoolsysteem heeft daarentegen een zeer geringe indeling van stromen. Ook is het Nederlandse onderwijssysteem zeer beroepsgericht, de tweede dimensie waarop onderwijssystemen van elkaar verschillen.¹⁰ Wel is dat sinds de invoering van het vmbo minder geworden.

Bij het derde punt waarop onderwijssystemen van elkaar verschillen, de mate van standaardisatie, gaat het om de standaardisatie van verschillende soorten hulpbronnen (schoolbudgets, lerarenopleidingen en centraal aangestuurde curricula) en van de mate waarin het bereikte kennisniveau door centrale, extern ontwikkelde en beoordeelde examens wordt getoetst. Wat dat laatste betreft, heeft Nederland een relatief sterke mate van nationale standaardisatie van het schoolsysteem. In de Verenigde Staten bestaat daarentegen een zeer geringe mate van standaardisatie. Er is daar sprake van onderwijsbeleid op staats- of zelfs op countyniveau en centrale school-examens bestaan niet met als gevolg dat een hele bedrijfstak van toetsingen buiten het schoolsysteem is ontstaan (Van de Werfhorst & Elffers, 2013). Een grotere mate van standaardisatie zou juist de ongelijkheid verminderen, omdat centrale examens een meer objectieve oordeelsvorming bewerkstelligen (Van de Werfhorst & Mijs, 2010). Ten slotte zijn onderwijsstelsels te vergelijken op de aard en de omvang van het bijzonder onderwijs. In Nederland bestaan veel bijzondere scholen, maar die hebben gezien de aard van de financiering niet het elitaire karakter van het bijzonder onderwijs in de Verenigde Staten.

Met elke beleidsaanpassing minder Frans

Tijdens de Tweede Wereldoorlog trachtte de bezetter het Nederlandse onderwijs in te richten naar het voorbeeld van het Duitse.¹¹ Met ingang van het schooljaar 1941-1942 werden nieuwe lesurentabellen ingevoerd, waarbij het aantal lessen voor Nederlands en Duits toenam, ten koste van die voor Engels en Frans. De Duitse bewindvoerder vond dat noodzakelijk omdat '[h]et Duits (...) voor ons land van ongewone betekenis [werd] en het [zich] liet (...) aanzien, dat dit na de oorlog niet minder zou worden. Al lang veroverde het zich een plaats op de wereld als taal van het economisch verkeer naast het Engels.'¹² Na de bevrijding werd de vooroorlogse situatie hersteld. Uitgedrukt in lessen hield dat in dat van de moderne vreemde talen de positie van het Frans net als voor de oorlog het sterkst was. Dat betekende echter niet dat Frans ook als de belangrijkste moderne vreemde taal werd gezien. Zo stelde oud-minister G. Bolkenstein tijdens zijn rede op de jaarvergadering van de Vereniging van Leraren in Levende Talen in 1946 dat:

'(...) de kennis zijner taal een der beste middelen is om tot het wezen van een volk door te dringen. Dit geldt vooral van een taal, helder en reëel, maar ook subtiel en ragfijn, als het Frans, welluidend en sonoor. En door die taal een toegang tot haar literatuur (...). In het openen der mogelijkheden om deze bron van beschaving en dit middel van esthetische opvoeding te bevorderen, ligt de geheel afzonderlijke waarde van het onderwijs in het Frans in Nederland, ook nu nog, op alle scholen, die het voortgezet lager onderwijs te boven gaan. Het Frans moet er aanspraak op houden, om na het Engels de tweede plaats te behouden.'

Uit het citaat blijkt dat het Frans op z'n retour is ('ook nu nog') en het behoorde een plek te krijgen achter het Engels. Maar wel moest het Frans 'als bron van beschaving' te vuur en te zwaard worden verdedigd, in ieder geval voor het deel van de natie dat in aanmerking kwam voor een 'aesthetische opvoeding', waar kennis van de Franse literatuur deel van uitmaakte. Over het onderwijs van het Duits was Bolkenstein kort na de oorlog eveneens zeer stellig:

'Voor mij gaat het hier om de taal van een misdadig volk. Misdadig niet sinds Hitler, maar sinds decennien. (...) Moet ons Nederlands onderwijs dienstbaar worden aan het aanleren van de taal van dit volk? (...) Neen! Indien de taal allereerst een maatschappelijk verkeersmiddel is, dan zeggen wij opnieuw: neen, want maatschappelijk verkeer met dit volk is in het

algemeen niet nodig. Wil dit volk tot een ander volk spreken, het lere diens taal. Wil het met Nederlanders spreken, het gebruike Engels of Frans.”¹³

Ondanks de wens van de oud-minister werd het onderwijs van het Duits niet opgegeven. Wel kreeg dit vak minder uren toebedeeld. Ook startten scholen vaak in het tweede jaar met Duits, zoals dat voor en tijdens de oorlog in de meeste gevallen voor het vak Engels had gegolden.¹⁴ Doordat het Duits na de Tweede Wereldoorlog in diskrediet was geraakt, verloor het haar tweede positie in het moderne vreemdetalenonderwijs. Die plek werd nu ingenomen door Engels, en Frans behield haar positie.¹⁵ Ondanks het feit dat Frans volgens Bolkenstein in de samenleving ‘de tweede plaats [moest] (...) behouden’, zou het nog tot de invoering van de Mammoetwet de eerste moderne vreemde taal blijven die leerlingen in het middelbaar onderwijs leerden.

Ook in andere vakken werd de aandacht voor Duitsland gemarginaliseerd, zoals bij aardrijkskunde en geschiedenis.¹⁶ Buiten de schoolmuren verminderte de belangstelling voor de Duitse wetenschap en cultuur eveneens. Contacten braken af en de Duitse invloed op het Nederlandse onderwijs nam af, ten gunste van die van de Angelsaksische cultuur. Was tijdens het Interbellum de Duitse pedagogiek nog leidend geweest voor de Nederlandse,¹⁷ na de oorlog verdrongen Angelsaksische invloeden de Duits georiënteerde, geesteswetenschappelijk-humanistische pedagogiek in Nederland (Beening, 2001). Net als in andere domeinen, zoals in de sociale en geesteswetenschappen (Baggioni, 1997; Heilbron, 2015), verschoof ook binnen het talenonderwijs de oriëntatie van het continent naar de Angelsaksische wereld. Er kwam meer nadruk te liggen op de analytisch-empiristische richting, met gecontroleerde experimenten en wetenschappelijke observatie en analyse. Dat zou na de invoering van de Wet op het Voortgezet Onderwijs sterk van invloed zijn op het Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling (C.I.T.O.) en de nieuwe examenprogramma's (Koops, 2016; Hulshof et al., 2015).

De vernieuwing van het middelbaar onderwijs waartoe al vanaf het begin van de twintigste eeuw pogingen waren ondernomen, kwam ook na de beëindiging van de oorlog niet eenvoudig tot stand, maar werd wel steeds noodzakelijker door de groei van het aantal leerlingen dat de lagere school met een vorm van voortgezette opleiding vervolgde.¹⁸ Aanvankelijk steeg vooral de deelname van het beroepsonderwijs, maar vanaf de jaren dertig gold dat ook voor het algemeen vormend vervolgonderwijs. In 1938 volgde iets meer dan 30 procent van alle jongeren tussen twaalf en negentien jaar een vorm van vervolgonderwijs.¹⁹ Na de Tweede Wereldoorlog groeide dat

aantal verder: in 1950 volgde zo'n 45 procent van de twaalf- tot negentien-jarigen voortgezet onderwijs en in 1968 was dat 70 procent.²⁰ Mede door de sterk groeiende dienstensector zag een steeds groter aantal mensen het nut van verdere scholing in.

In de jaren vijftig werd het klimaat uiteindelijk gunstig voor een reorganisatie van het voortgezet onderwijs (Klarus & De Vijlder, 2010; Mellink, 2014). In 1951 verscheen het Onderwijsplan Rutten, waarin hij een Algemene Middelbare School voorstelde, een vierjarige middelbare opleiding.²¹ Dit plan zou de basis vormen voor de Mammoetwet. Deze wet dankt haar naam aan het anti-revolutionaire Kamerlid Roosjen, die op minister Cals' aankondiging om het gehele voortgezet onderwijs in één wet te regelen, had gereageerd met de woorden: 'Laat die mammoth maar in het sprookjesleven voortbestaan!' (Knippenberg & Van der Ham, 1993: 443). Het duurde inderdaad lang, van 1958 tot 1963, om tot de wet te komen en er waren acht nota's van wijziging en een serie van amendementen bij nodig.²² De belangrijkste doelen van de wet waren om voor een groter aantal kinderen toegangsmogelijkheden tot het voortgezet onderwijs te creëren en de rol van de sociale afkomst van de leerling als belangrijkste determinant af te zwakken, ten gunste van de individuele capaciteiten van de leerling. De verschillende onderwijstypen moesten daarom beter op elkaar aansluiten (Boekholt & De Booy, 1987; Knippenberg & Van der Ham, 1993; Mellink, 2014). Die ambitie leidde tot een langdurige pedagogische discussie. Kritiek was er vooral op het onderwijs op de hbs en het gymnasium dat zich te veel zou richten op abstracte, eenzijdige feitenoverdracht. Het zorgde voor overlading van het programma, waardoor er onvoldoende ruimte was voor de algemene vorming van de leerlingen. Critici, vooral onderwijskundigen en pedagogen, keerden zich tegen het 'intellectualisme'. Volgens hen zou het onderwijs tussen de lagere school en de universiteit meer ruimte moeten geven aan persoonlijkheidsvorming (Grotenhuis, 1998).

Op verschillende fronten luidde de invoering van de Mammoetwet een nieuw tijdperk in en leidde tot een drastische herziening van het onderwijsbestel. Het voortgezet onderwijs werd ingedeeld in beroepsonderwijs (bo) en algemeen voortgezet onderwijs (avo).²³ Om de doorstroming tussen schooltypes te bevorderen en om allocatie van leerlingen voor uiteenlopende schooltypes te verbeteren, werd verder de brugklas ingevoerd. De gedachte daarbij was dat het brugjaar een uniform vakkenpakket bood voor de leerlingen in de verschillende stromen, om zo de keuze tussen beroepsonderwijs en algemeen voortgezet onderwijs te kunnen uitstellen en de doorstroming van leerlingen te bevorderen. Maar zover kwam het niet.

Eén van de laatst aangenomen amendementen op de Mammoetwet was dat van afgevaardigde W. J. (Wim) Schuijt (1909-2009). Deze doctor in de Franse letteren behoorde tot de rechtervleugel van de Katholieke Volkspartij (KVP). Met zijn amendement werd in de nieuwe onderwijswet vastgelegd dat in het eerste leerjaar van het algemeen voortgezet onderwijs niet één maar twee moderne vreemde talen verplicht zouden zijn: Frans en Engels. In het lager beroepsonderwijs was alleen Engels verplicht. Wanneer leerlingen nu dus lager beroepsonderwijs deden, kregen zij geen Frans; als zij algemeen voortgezet onderwijs volgden, wel. Dit was niet de bedoeling geweest van minister Cals, aangezien dit amendement indruiste tegen het 'uniformiteitsbeginsel'. Het amendement Schuijt en de wettelijke verankering van het Frans in het algemeen voortgezet onderwijs, vergrootte nu juist de afstand tussen het beroepsonderwijs en het algemeen voortgezet.²⁴ Tegenstanders van deze maatregel stelden dan ook dat de wettelijke verplichting 'tot het geven van het elitair geachte vak Frans in het algemeen voortgezet onderwijs, nog steeds een keus voor niveau-onderwijs voor de *happy few*' was.²⁵ Zij trokken echter aan het kortste eind, voorlopig althans, en zo bleef Frans een verplicht vak in de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs.

In de aanloop naar de implementatie van de Mammoetwet was de staatsbemoeienis met het onderwijs toegenomen, ook inhoudelijk. Die wijziging in de onderwijspolitiek hield verband met de in die jaren sterk heersende gedachte dat onderwijs- en maatschappijvernieuwing nauw met elkaar verstrengeld waren (Mellink, 2014). Na de invoering van de Mammoetwet ging het onderwijsministerie steeds meer fungeren als centrum van waaruit de ontwikkelingen in het onderwijs gestuurd werden (Leune, 1981). Dat leidde tot een forse uitbreiding van het ministerie.²⁶ Na 1970 werden talloze innovatiecommissies ingesteld en volgde de ene beleidsnota na de andere, met de bedoeling richting te geven aan het denken over onderwijs.

Twee instituten waren daarbij in het bijzonder van belang. Allereerst was dat het Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling (C.I.T.O, later CITO en weer later Cito), dat in 1968 ontstond en dat een belangrijke rol zou krijgen bij de ontwikkeling van de eindexamens. In de tweede plaats was dat de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO), in 1975 in het leven geroepen door de toenmalige onderwijsminister Van Kemenade. De SLO diende ondersteuning te bieden bij de totstandkoming van verdergaande integratie van de onderwijstypen in het voortgezet onderwijs en had als taak om ondersteunend materiaal voor docenten en schoolbesturen te ontwerpen.²⁷ Ook breidden met steun van de overheid de schoolbegeleidingsdiensten en

de na de oorlog ontstane landelijke pedagogische centra hun invloed sterk uit.²⁸ Indicatief voor de steeds dwingender 'horizontale schooldrang' (De Vries, 1993) als gevolg van de toenemende institutionalisering van het veld, was de uitbreiding van de leerplicht.²⁹

Het nieuwe onderwijsbeleid en de grote groei van (semi-)overheidsinstellingen in het onderwijsveld leidden tot een onderwijskundige oriëntatieverschuiving. Didactische experts kregen een steeds grotere stem in de vernieuwing van het onderwijs, ten koste van vakinhoudelijke specialisten. Eerder hadden vakdocenten zich voornamelijk georiënteerd op de ontwikkelingen aan de universiteiten. Steeds vaker zetten didactici en pedagogen de toon. Ook in de opleiding van docenten die in het kader van de Mammoetwet verder werd geprofessionaliseerd, was er vanaf nu substantiële aandacht voor onderwijskundige en vakdidactische aspecten.³⁰ Ook in het talenonderwijs verschoof de inhoudelijke, cognitieve oriëntatie naar een sociaal-praktische. Voor een belangrijk deel was dat het gevolg van de nieuwe examenprogramma's.³¹ In plaats van de vertaling vanuit de doeltaal als belangrijkste proeve van bekwaamheid, bepaalde vanaf 1970 de centraal afgenomen multiplechoiceleestoets de helft van het eindexamencijfer.³² In de loop van de jaren zeventig zouden de universitaire vakgroepen moderne vreemde talen hun invloed op de schoolvakken kwijtraken aan een nieuwe groep deskundigen: toegepast taalkundigen, vreemdetalenonderwijsspecialisten binnen het CITO, de SLO en de landelijke pedagogische centra, en vakdidactici aan nieuwe lerarenopleidingen en universiteiten.³³

Niet alleen leidde de invoering van de Mammoetwet in 1968 tot aanpassingen in de examens, ook werd het aantal verplichte eindexamenvakken beperkt.³⁴ In het vervolg zouden leerlingen een keuze maken tussen de verschillende vakken. Daarnaast gaf de wet aan scholen een grotere vrijheid in het vakkenaanbod en enkele scholen gingen Russisch en Italiaans aanbieden. Spaans had als facultatief vak al in de jaren vijftig voet aan de grond gekregen.³⁵ Van de talen was alleen Nederlands een verplicht eindexamenvak. Voor de moderne vreemde talen ontstond een keuzepatroon waaruit bleek hoe de onderlinge verhoudingen tussen de onderwijstalen Frans, Duits en Engels lagen. Volgens voormalig lid van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, Alie Toussaint-Dekker, kwam dat patroon neer op de volgende verdeling:

'(...) globaal één derde van de leerlingen koos Frans, twee derde koos Duits en zeg maar 98% koos Engels, daar was eigenlijk geen keus. Er was nog

wel eens een enkeling, een dwarskop die geen zin had in Engels (...), maar dat was een grote uitzondering.³⁶

Deze mevrouw Toussaint-Dekker zou een belangrijke rol gaan spelen en regelmatig het voortouw nemen in de politieke strijd rond het schoolvak Frans, die na de aanvaarding van het amendement Schuijt nog decennialang zou blijven bestaan. Toussaint-Dekker startte haar carrière in de jaren vijftig als onderwijzeres. Ze behaalde de M.O.-aktes A en B en werkte vanaf de jaren zeventig als docente Frans. Na de voltooiing van een studie Frans en in 1987 haar promotie, werkte ze als docente vakdidactiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Van 1975 tot 1996 zat Toussaint-Dekker in het sectiebestuur Frans van Levende Talen, waarvan drie jaar als secretaris en acht jaar als voorzitter (Kwakernaak, 2010b). Ook was ze een tijd lang auteur van de methode Frans voor het voortgezet onderwijs, getiteld: *D'accord!* van uitgeverij Malmberg. Tevens was ze initiatiefneemster van de congressen Frans die sinds 1989 elke twee jaar voor docenten Frans worden georganiseerd. Toussaint-Dekker was getrouwd met de politicus René Toussaint, die in de jaren tachtig Tweede Kamerlid voor de Partij van de Arbeid was, en dat droeg bij aan het feit dat 'wij [de leden van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, MV] de wegen naar de politiek goed kenden.'³⁷

Kennis van die wegen bleek nodig voor Alie Toussaint-Dekker, want na de invoering van de Mammoetwet bleef het politieke streven om in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs te komen tot verdergaande integratie van de verschillende onderwijstypen. Twistpunt bleef het probleem van de vroegtijdige selectie van kinderen die zou leiden tot kansenongelijkheid. De uitzonderingspositie van het Frans stond daarbij voortdurend onder vuur. Handhaving van dit vak bleef politiek een heet hangijzer aangezien het Frans nu wel was voorgeschreven in het algemeen voortgezet onderwijs, maar niet in het lager beroepsonderwijs. Dat strookte niet met het idee van een geïntegreerde brugperiode. Een commissie werd aangesteld om voorstellen te doen voor betere doorstroommogelijkheden van lager beroepsonderwijs naar mavo. Deze commissie Ackermans stelde in 1971 voor om leerlingen in de brugklas mavo, havo en vwo tussen Frans en Duits te laten kiezen. De sectie Frans van Levende Talen stuurde daarover in oktober een brandbrief naar de minister, getiteld: 'Eén minuut voor twaalf'. Het Frans dreigde door het voorstel zijn positie in het Nederlandse onderwijs 'volledig te verliezen': 'Het vreemdetalenonderwijs in Nederland moet gericht zijn op onze binnenlandse onderwijssituatie en op de binnenlandse talenbehoefte aan talenkennis, d.w.z. met voorrang aan wereldtalen als Engels en Frans.'³⁸

Vervolgens bracht in 1973 het voornemen tot de Harmonisatiewet de nodige onrust met zich mee.³⁹ In lijn met de adviezen van de commissie Ackermans wilde de overheid met deze wet de programma's van alle brugklassen gelijkstellen, met ruimte voor één moderne vreemde taal en dat zou de positie van het schoolvak Frans verzwakken. In reactie op het voornemen tot de invoering van de Harmonisatiewet, volgden een handtekeningenactie en een landelijke demonstratie in Den Haag.⁴⁰ Intellectuelen als Rudy Kousbroek kwamen in het geweer en trachtten de minister van zijn plannen af te brengen. De belangrijkste claim die werd gemaakt was dat leerlingen niet verstoken mochten blijven van de schoonheid en grootsheid van de Franse taal en cultuur. Toenmalig Kamerlid van de Communistische Partij van Nederland, Marcus Bakker riep tijdens de protestactie verontwaardigd uit: 'Kunnen onze arbeidskinderen eindelijk Frans leren, nu mogen ze niet!'⁴¹ Ook volgens Alie Toussaint-Dekker bestond er destijds brede maatschappelijke steun voor het behoud van het Frans en haar verslag geeft blijk van het prestige dat het Frans destijds nog had:

'Dus die Harmonisatiewet heeft geweldig veel teweeggebracht. Daar zijn acties gevoerd, gewoon bij de Nederlandse bevolking ... Handtekeningen-acties. Duizenden en duizenden handtekeningen. Dat was dus gewoon een maatschappelijk besef. Je hoefde maar (..) bij de mensen langs de deuren te gaan en ... Frans afschaffen? Nou, dat was écht zoiets.. laten we zeggen... ook voor de gewone mensen die niet gestudeerd hadden, dat ... Frans dat was eh.. cultuur, dat was ontwikkeling.., dat hoorde bij een maatschappij, die ja die, eh, rijk... ook cultureel en economisch georiënteerd was... En dat vonden, dat was het grappige, dat vonden gewoon mensen die niets gestudeerd hadden maar die hadden iets met dat Frans...' ⁴²

Uiteindelijk verdween ook dit wetsontwerp in een la (Daniëls, 2000a). Intussen had het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen de protesterende leraren toegezegd dat er een onderzoek gedaan zou worden naar de maatschappelijke behoeften aan beheersing van Frans, Duits en Engels. Dat zou er uiteindelijk komen in 1978.⁴³ De conclusie van het onderzoek was dat de beheersing van het Engels het belangrijkste was, daarna Duits en ten slotte Frans. Ook was aan het begin van de jaren zeventig de '32-30 maatregel' ingevoerd, waardoor het Frans in de brugklas in aantal uren terug moest, en wel van vijf naar drie uur.⁴⁴ Ondanks de politieke strijd die structurele vernieuwingen tegenhield en de publieke ondersteuning voor

de handhaving van het Frans in het eerste jaar van het algemeen voortgezet onderwijs, kwam de positie van het schoolvak Frans steeds verder onder druk te staan.

Het vak Frans stond opnieuw ter discussie tijdens de politieke impasse rond de invoering van middenschool. In 1975 kwam de sociaaldemocratische minister en onderwijssocioloog J. A. van Kemenade (minister van Onderwijs en Wetenschappen, van 1973 tot 1977) met de nota 'Contouren van een toekomstig onderwijsbestel' (1975). Daarin presenteerde hij zijn plannen voor de middenschool, de Nederlandse variant van de 'comprehensive school', een driejarige opleiding voor alle leerlingen tussen twaalf en vijftien jaar. Die zou tot een betere selectie van leerlingen moeten leiden, en daarmee eerlijker onderwijskansen en ruimere individuele ontplooiingsmogelijkheden moeten bieden (Mellink, 2014).

De nota van Van Kemenade leidde tot hevige verdeeldheid tussen links en rechts. Ter conservatieve zijde wenste men een categoriaal systeem te behouden, waar leerlingen instroomden in een schooltype dat aansloot op hun intellectuele niveau. Links vond dat er een selectievrije oriëntatieperiode diende te komen, waarbij niet kennisverwerving het belangrijkste doel was, maar sociaal leren in heterogene groepen. 'Met hoofd, hart en handen' was het motto waarmee dit linkse politieke ideaal voor het voetlicht werd gebracht: een kind moest op meer dan alleen zijn intelligentie worden aangesproken (Daniëls, 2000a). Ook dit vraagstuk over de herziening van het onderwijsbestel zou jarenlang op tafel liggen.

In 1979 trachtten minister Pais en staatssecretaris De Jong met de nota 'Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs' (OPVO) de impasse in de middenschooldiscussie te doorbreken. Weer werd daarin het behoud van het schoolvak Frans als verplicht vak in de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs bedreigd. De bewindslieden stelden een ongedeelde brugperiode van twee jaar voor, met een meer bescheiden plek voor de vreemde talen. De voorkeurspositie van het schoolvak Frans zoals dat was vastgelegd in de Mammoetwet, zou moeten worden opgeheven door de taal facultatief te maken. De protesten tegen dit plan waren opnieuw heftig. Binnen het kabinet diende mevrouw Ginjaar-Maas een motie in, om 'de plaats van het Frans in de brugklassen te verzekeren'. Uiteindelijk trokken de bewindslieden hun plannen in.⁴⁵

Tegenstanders van het behoud van het Frans in de brugklas van het algemeen voortgezet onderwijs beschouwden de handhaving van het als moeilijk beschouwde schoolvak Frans, als een manier om een bepaalde groep leerlingen uit te sluiten van doorstroming naar het algemeen

voortgezet onderwijs. Vanuit het sectiebestuur Frans van Levende Talen ontstond daarop de wens om aan te tonen dat het Frans helemaal niet elitair of moeilijk te leren was, en geschikt voor alle groepen leerlingen. Om dat te kunnen aantonen, werd een werkgroep avo/lbo onder leiding van Alie Toussaint-Dekker in het leven geroepen, die de in de jaren zeventig toen meestgebruikte methode *On parle français* voor het lager beroepsonderwijs bewerkte. Dezelfde werkgroep publiceerde ook een aanzet tot een leerplan gebaseerd op nieuwe didactiek voor de moderne vreemde talen.⁴⁶ Ook daarmee toog het bestuur naar Den Haag:

‘(...) deze brochure [Toussaint-Dekker toont brochure, MV] is van 1981 (...), die hebben we gepubliceerd om te laten zien van: jongens, vernieuwen, je gaat je gang maar, Frans is geen belemmering. En dat was toen de kreet en dat hebben we met deze boeken aangetoond en die hebben we allemaal naar de leden van de Tweede Kamer gebracht en die hebben we besproken en dat sloeg aan. Dus OPVO [Ontwikkelingsplan Voortgezet Onderwijs, MV] is afgestemd, de oriëntatieperiode... nou volgens mij is daar ook niets van terechtgekomen, het enige dat toen dus wel lukte, dat was de basisvorming’.⁴⁷

De Wet op de basisvorming (1993)⁴⁸ vormde het sluitstuk van de jarenlange slepende discussie over de middenschool⁴⁹ en betekende tevens het einde van de uitzonderingspositie die het vak Frans met de invoering van de Mammoetwet had genoten. Vanaf toen was het niet meer verplicht voorgeschreven en konden scholen zelf bepalen of ze Frans in de lessentabel zouden opnemen.

Na de vernieuwing van de basisvorming, diende ook de bovenbouw te worden herzien. Daartoe waren al vanaf de jaren tachtig plannen gemaakt, die uiteindelijk zouden resulteren in de invoering van de tweede fase in 1999.⁵⁰ In 2001 werd vervolgens het leerwegondersteunend en praktijkonderwijs ingevoerd, waarmee het mavo en vbo werden samengevoegd tot vmbo.⁵¹ Deze onderwijsvernieuwingen gaven een flinke impuls aan de schaalvergroting binnen het onderwijs.⁵² Ook de invoering van de lumpsumbekostiging in 1996 droeg daaraan bij, en leidde er onder meer toe dat scholen vaker met elkaar moesten concurreren door zich met hun onderwijsaanbod van elkaar te onderscheiden. De schaalvergroting en marktwerking binnen het onderwijs hingen samen met de toenemende kritiek op de verzorgingsstaat, vooral vanuit de Angelsaksische wereld. Publiek gefinancierde instellingen, waaronder scholen, zouden vooral

intern georiënteerd zijn. Zij moesten zelfstandiger opereren en alerter op maatschappelijke ontwikkelingen kunnen reageren. In Nederland zette de overheid dit beleid in met de notitie 'De school op weg naar 2000', waarin het ideaalbeeld werd geschetst van een autonome school die als 'maatschappelijke onderneming' (Klarus & De Vijlder, 2010: 11) alert op ontwikkelingen zou kunnen inspelen. Sleutelwoorden daarbij waren deregulering en autonomievergroting (De Vijlder, 2010).

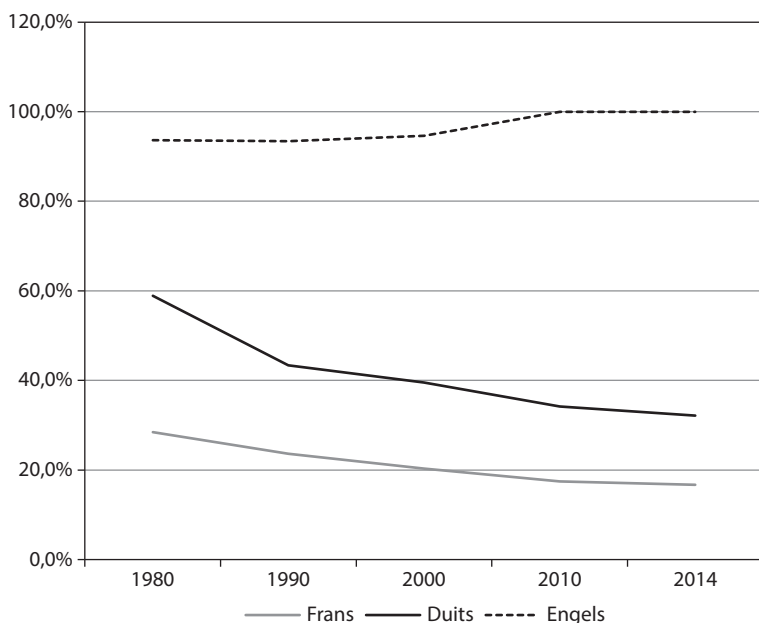
De nieuwe structuurwijzigingen pakten nadelig uit voor het Frans, maar ook voor Duits en ten gunste van het Engels, dat inmiddels ook in de bovenbouw een verplicht vak was. Bij het invullen van de urentabellen voor de vernieuwde tweede fase bleek het onmogelijk om alle talen in het verplichte pakket onder te brengen. Om dit probleem op te lossen, werden de 'deelvakken' geïntroduceerd, vanuit de gedachte dat niet elke leerling alle taalvaardigheden hoefde aan te leren.⁵³ In het vwo diende men verplicht leesvaardigheid Frans en Duits te doen; havoleerlingen, voor wie gespreksvaardigheid meer gewenst zou zijn, moesten kiezen tussen mondelinge vaardigheden Frans of Duits (Hoebers, 2002).

De vervanging van de urentabellen door studielasturen was de meest ingrijpende organisatorische vernieuwing van de bovenbouw van havo en vwo, en had een grote impact op het onderwijs van Frans en Duits. Net als eerder in de basisvorming, leidde ook voor deze vakken het pleidooi tot zelfstandig werken tot een vermindering van contacturen voor de kleine vreemde talen. Veel werd verwacht van ict-onderwijs waarmee men leerlingen meer op maat zou kunnen bedienen, bijvoorbeeld op het gebied van luister- en spreekvaardigheid. Maar hoewel het gebruik van computers gestaag doorzette binnen het voortgezet onderwijs, werd er vooral gelezen en geschreven (Hulshof et al., 2015). De omslag naar de tweede fase had verder grote consequenties voor het literatuuronderwijs. Eerder gaven docenten hun eigen invulling aan het literatuuronderwijs waarvoor geen vastgelegde onderwijsdoelen bestonden.⁵⁴ Boeken lezen viel bovendien buiten de lesurentabellen. Met de tweede fase werden de eisen voor literatuuronderwijs vastgelegd en viel lezen binnen de studielasturen die voor de talen stonden. Ineens werd er veel minder tijd aan literatuur op school besteed. Van invloed op het veranderende literatuuronderwijs was daarnaast ook het feit dat het steeds minder gericht was op het overdragen van traditionele cultuurgerichte literatuuropvattingen. Dat hield enerzijds verband met het verlies aan consensus in de literaire wereld over wat literatuur is, en hoe het bestudeerd moest worden. Anderzijds had dat te maken met de toenemende neiging van beleidsmakers om het literatuuronderwijs af te stemmen op de behoeften en capaciteiten van de leerling (Verboord, 2006).

Mede door de praktische invoeringsproblemen op de scholen, ontstond er bij veel docenten Frans en Duits grote weerstand tegen de deelvakken. Een groep verontruste taaldocenten organiseerde zich in het actiecomité 'Heelmeesters'. Zij pleitten voor omzetting van 'deelvak in heelvak' en de verplichte keuze in het vwo tussen een heel vak Frans of Duits. Vanaf augustus 2002 mochten scholen een eigen invulling geven aan de vaardigheden van de deeltalen (Hoebers, 2002). Bij de invoering van de vernieuwde tweede fase in 2007 verdwenen de deelvakken. Frans en Duits werden toen weliswaar gerehabiliteerd als 'heelvak', maar de verplichting tot het volgen van beide talen verviel. Frans en Duits kregen nu dezelfde status als de andere moderne vreemde keuzetalen waar leerlingen in theorie eindexamen in zouden kunnen doen, zoals Spaans, Italiaans of Russisch. Deze beleidsbeslissing was een nieuwe stap in de achteruitgang van de positie van Frans en Duits.⁵⁵ Deels werd deze maatregel in 2010 teruggedraaid, toen het voor vwo-leerlingen en een deel van de havoleerlingen verplicht werd om een tweede vreemde taal te kiezen in het eindexamenpakket. Op papier kan dat elke vreemde-onderwijstaal zijn, maar aangezien op de meeste scholen de leerlingen naast in Engels, alleen eindexamen in de moderne vreemde talen Duits en Frans kunnen afleggen, bleef de positie van deze talen ten opzichte van de andere keuzetalen sterker.⁵⁶ In de tussentijd bleef de positie van het Engels zich verstevigen. Dat werd opnieuw formeel bevestigd in 2013, toen dit vak, naast Nederlands en wiskunde/rekenen, tot één van de drie kernvakken werd opgewaardeerd, die 'bepalend zijn voor het succes in het vervolgonderwijs en op de arbeidsmarkt'.⁵⁷

De tanende positie van het schoolvak Frans vanaf de invoering van de Mammoetwet had als gevolg dat het aantal kandidaten dat eindexamen Frans deed, daalde. Dat gold ook voor eindexamenkandidaten Duits, zoals is te zien in grafiek 1. In 1980 deed 28 procent van de eindexamenkandidaten op het voortgezet onderwijs examen Frans. Voor Duits was dat 59 procent. In 2014 waren die aantallen bijna gehalveerd. Slechts 17 procent van de leerlingen koos toen voor Frans en nog maar 32 procent voor Duits. De daling van het aantal leerlingen met Duits in het eindexamenpakket, was het sterkst tussen 1980 en 1990. De laatste jaren lijkt de daling van zowel Duits als Frans iets af te vlakken, wat samenhangt met de nieuwe regel dat eindexamenkandidaten op vwo en diegenen die op havo gekozen hebben voor het profiel Cultuur & Maatschappij, verplicht zijn om naast Engels een tweede moderne vreemde taal te kiezen.

Grafiek 1. Ontwikkeling van het percentage van aantal examenkandidaten Frans, Duits en Engels in het voortgezet onderwijs

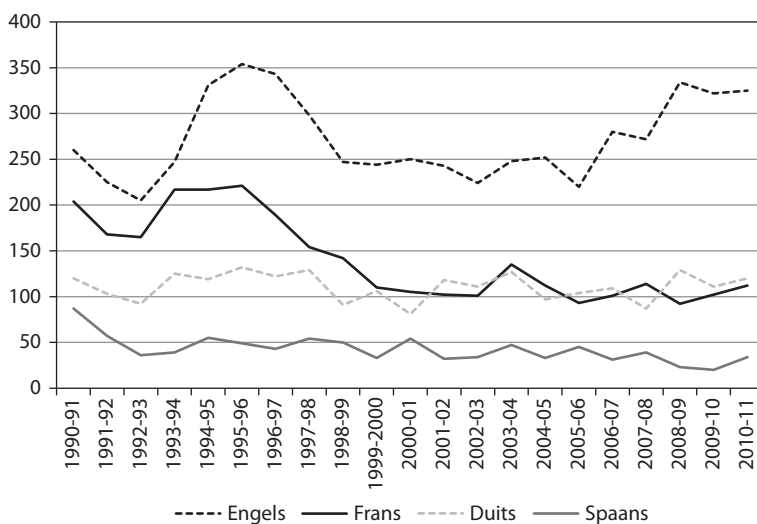
Bron: Cito

De daling van het aantal eindexamenkandidaten Frans komt vooral voor rekening van het vmbo. In 1980 deed een kleine 25 procent van de mavo-kandidaten eindexamen Frans. In 2014 was er nog maar 6 procent van de vmbo-eindexamenkandidaten die eindexamen deed in deze taal. Ook Duits kende een flinke daling, van 64 procent in 1980 tot 25 procent in 2014, maar in relatieve zin was die minder dramatisch dan voor het Frans.

Ook het aantal afgestudeerden aan het hoger beroepsonderwijs en van de lerarenopleiding dat Frans deed, daalde structureel (grafiek 2). In het jaar 2010-2011 waren er 50 procent minder afgestudeerden dan in 1990. Dit in tegenstelling tot het aantal afgestudeerden Duits, dat in die periode vrij stabiel bleef.

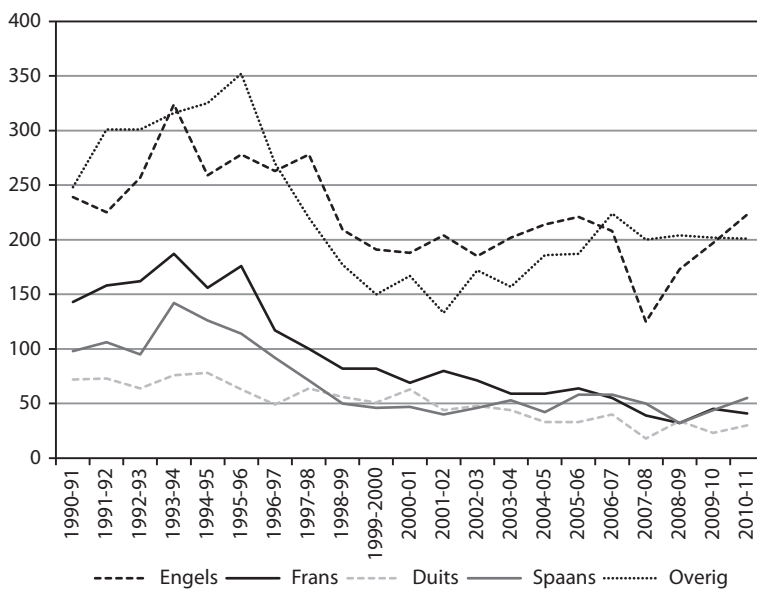
In het wetenschappelijk onderwijs (grafiek 3) was de daling van het aantal afgestudeerden Frans nog scherper. Het aantal studenten dat 2010-2011 afstudeerde in Frans (bachelor en master) bedroeg nog slechts een derde van het aantal dat in het studiejaar 1990-1991 afstudeerde in dit vak. Zowel in het hoger beroepsonderwijs als het wetenschappelijk onderwijs werd de afstand tussen Engels enerzijds en Frans en Duits anderzijds groter.

Grafiek 2. Ontwikkeling in het aantal afgestudeerden Frans, Duits, Engels en Spaans in het hoger beroepsonderwijs (2e graads & bachelor vanaf 2006).

Bron: CBS

Grafiek 3. Ontwikkeling in het aantal afgestudeerden in het wetenschappelijk onderwijs (doctoraal en master)

Bron: CBS

Hoe meer onderwijstalen, des te meer Engels

Het schoolvak Frans wist tot de jaren zestig zijn dominante positie te behouden. De ontwikkeling van het schoolvak Frans hield dus geen gelijke tred met de geopolitieke en economische ontwikkelingen zoals die in het vorige hoofdstuk zijn geschetst. Na de invoering van de belangrijkste naoorlogse stelselwijziging in het voortgezet onderwijs, de Mammoetwet, bleek dat leerlingen een sterke voorkeur hadden voor Engels. De drie moderne vreemde talen Frans, Duits en Engels waren toen keuzevakken geworden en nog maar een derde van de examenkandidaten koos toen Frans. Dat betekende echter allerminst dat de politieke strijd rond de handhaving van het schoolvak Frans was gestreden, een strijd die nauw samenhang met de politieke discussie tussen de jaren zestig en negentig, over de invulling van het onderwijs. In die jaren vond een onderwijskundige verandering plaats van inhoud naar vorm, in lijn met de maatschappelijke verandering die eerder door De Swaan is beschreven als een verschuiving van de bevelshuishouding naar de onderhandelingshuishouding (De Swaan, 1979). Leerlingen moesten zelfstandig keuzes leren maken op basis van hun eigen overtuigingen, zij moesten 'leren leren'. School en docenten dienden daarbij terughoudend te zijn met hun gezag.

In deze discussie was het schoolvak Frans keer op keer inzet voor het behoud van een intellectuele vorming voor een beperkte groep leerlingen, en daarmee voor de handhaving van de bestaande maatschappelijke ongelijkheid in het onderwijs. Tot in de jaren tachtig, op het moment dat Engels allang de onbetwiste *lingua franca* was in de wereld, was het schoolvak Frans inzet in de strijd om de vroege selectie van leerlingen in het voortgezet onderwijs. Op verschillende momenten werd Frans in de brugklas gehandhaafd, en daarmee een exclusievere status voor het algemeen voortgezet onderwijs ten opzichte van het beroepsonderwijs. Het verplichte Frans bemoeilijkte namelijk de doorstroming van leerlingen uit dit type onderwijs naar het algemeen voortgezet onderwijs. Tot de invoering van de basisvorming in 1993 bleef Frans met succes gehandhaafd als verplicht vak in de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs, daarna verloor het zijn status aparte.

Die status aparte van het Frans kan niet worden verklaard aan de hand van zijn communicatiewaarde. Eerder hangt die samen met de reputatie van het Frans, dat als elitair werd beschouwd en waaraan een zeker prestige werd toegekend, als drager van Cultuur. Frans bleef lang onderdeel van het cultureel kapitaal dat ouders hun kinderen wilden meegeven. Geleidelijk veranderde dat, toen er in de onderwijscurricula steeds minder ruimte was voor klassieke, gecanoniseerde cultuur, en het brede *Bildungs*-ideaal aan waarde verloor. In deze omslag naar een meer instrumentele onderwijsinvulling, waarin grotere

nadruk lag op het nut van het onderwijs en op het aanleren van vaardigheden, won het Engels verder aan prestige, als de taal van innovatie en moderniteit.

De ontwikkeling van het aantal kandidaten dat eindexamen deed in het Frans, en van het aantal studenten Frans, toont aan dat de toenemende internationalisering van het Nederlandse voortgezet onderwijs zich vooral manifesteerde in de versterking van het Engels, ten koste van andere moderne vreemde talen. Weliswaar werd het talenaanbod in het voortgezet onderwijs naast Frans, Duits en Engels, vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw vergroot, maar het aantal leerlingen dat eindexamen in deze 'nieuwe' talen deed, bleef zeer gering. De constatering die De Swaan eerder maakte in het kader van de talenconstellatie in de Europese Unie: 'hoe meer talen, hoe meer Engels' (De Swaan, 2002: 182), gaat dus ook op in het moderne vreemdetalenonderwijs in het voortgezet onderwijs. In het volgende hoofdstuk komt aan bod welke factoren bij deze ontwikkeling verder een rol speelden.

6. Frans doceren: ‘moeilijk en saai’

Een van de docenten die ik voor mijn onderzoek interviewde, bood mij aan om een enquête te verspreiden onder zijn collega's. Hij was naast zijn docentschap webmaster van de eerder genoemde webcommunity Frans binnen Digischool, en stuurde regelmatig nieuwsbrieven naar een groot aantal van zijn collega's in het land. De vragenlijst die hij voor mij in het voorjaar van 2015 verstuurde, leverde verschillende reacties op. Een docent Frans, werkzaam op een kleine school in het noorden van het land, schreef: 'Ik geef meer dan 30 jaar Frans, en vind het echt heel jammer hoe het Frans meer en meer aan terrein verliest. (...) Ik heb medelijden met jongere collega's in het land!'

Tegen de achtergrond van de veranderingen binnen het onderwijsveld, het mesoniveau, vinden op microniveau de activiteiten plaats van de verschillende betrokkenen bij het onderwijs Frans. Hieronder volgt de verslaglegging van zestien interviews met betrokkenen bij de verspreiding van het Frans: docenten Frans, educatieve uitgevers, auteurs van leermethoden, een subsidiënte en lobbyisten. Ook sprak ik met (oud-)leden van het sectiebestuur Frans van Levende Talen. De Vereniging van Leraren in Levende Talen is zoals gezegd een belangrijke lobbyorganisatie voor het onderwijs van de moderne vreemde talen in Nederland. Het sectiebestuur Frans zet zich in voor de belangenbehartiging van het onderwijs van het Frans, en vanuit die hoedanigheid is het een belangrijke gesprekspartner voor het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen.

Ik sprak in totaal met tien docenten. Vijf daarvan waren ten tijde van de gesprekken lid van het sectiebestuur Frans van Levende talen, van wie er twee (afwisselend) voorzitter waren in de periode van de gesprekken. Drie van de docenten waren auteur (geweest) van een educatieve methode. Verder ontmoette ik vijf vertegenwoordigers van educatieve uitgeverijen en één subsidiënte. De respondenten zijn om verschillende redenen en op een verschillende wijzen geselecteerd. Door mijn werk als uitgever van de educatieve methode Frans *D'accord!* voor de bovenbouw van havo en vwo, maakte ik kennis met docenten en uitgevers, en wist ik wie leden waren van het sectiebestuur Frans van Levende Talen. Via de gesprekken die ik voerde kwam ik in contact met andere betrokkenen. Ook door de uitvoering van de enquête leerde ik nieuwe respondenten kennen.

Onderstaand verslag van de gesprekken geeft inzicht in de praktijken en mechanismen in het onderwijsveld vanaf circa 1980. Ook bieden de

gesprekken zicht op de tactieken die de respondenten in hun dagelijkse praktijk toepassen. Tijdens de interviews vertelden zij hoe ze erkenning trachten te krijgen voor hun vak en werk; van collega's, leerlingen en ouders. De competitie tussen de actoren en de ongelijke verdeling van middelen binnen het veld geven vorm aan de strategieën van de betrokkenen en bepalen hun positie. De gesprekken vonden plaats tussen 2012 en 2015, meestal in de woning van de respondenten en soms op hun werkplek.

Een belangrijk onderdeel van de interviews bestond uit vragen naar belemmeringen en stimulansen die betrokkenen ondervonden bij de uitoefening van hun functie. De meest genoemde belemmeringen en stimulansen verwerkte ik in de enquête 'Frans in het onderwijs', die in het voorjaar van 2015 werd verzonden en die het kwalitatieve onderzoek aanvult. In het voorjaar 2015 werd de vragenlijst via diverse kanalen verstuurd en verspreid onder in totaal 7.750 adressen.¹ Het aantal respondenten bedroeg 242 in september 2015. Het merendeel van de respondenten was docent (98 procent), vrouw (83 procent), afkomstig uit Nederland (84 procent) en meer dan tien jaar werkzaam in het onderwijs: 78 procent. Voor 47 procent was dat meer dan twintig jaar. Het overgrote deel van de respondenten werkte in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo en vwo).

Van belang is te vermelden dat een deel van het onderzoek plaatsvond op een moment dat het terreinverlies van het Frans als schoolvak veel aandacht kreeg in het veld. Tijdens het Congres Frans in maart 2015, een congres ten behoeve van docenten Frans in Nederland dat eens in de twee jaar plaatsvindt, startte de in het vorige hoofdstuk aangehaalde petitie 'Roep de afbraak van het onderwijs Frans een halt toe' die veel aandacht kreeg in het veld.²

Een interessante aanvulling op de individuele interviews en de resultaten van de enquête vormen de gesprekken die plaatsvonden tijdens groepsdiscussies in het kader van een marktonderzoek van uitgeverij Malmberg in mei 2013. Het doel van dat onderzoek was om meer inzicht te krijgen in de wensen en werkzaamheden van (potentiële) afnemers van Malmbergs educatieve methode Frans, getiteld: *D'accord!*. Daartoe waren drie groepen van docenten Frans uitgenodigd, respectievelijk werkzaam in het vmbo, de onderbouw havo/vwo en de bovenbouw havo/vwo.³

Dit hoofdstuk bespreekt welke factoren volgens betrokkenen van invloed zijn op de dalende waarde van Frans in het onderwijs. Die waarde wordt gecreëerd in het samenspel tussen de verschillende actoren en in relatie tot andere talen en vakken die worden aangeboden. De belemmeringen en stimulansen die betrokkenen bij hun werk ondervinden en de wijze waarop zij daarmee omgaan, geven inzicht in de strategieën die zij in hun

dagelijkse praktijk toepassen en bieden zicht op de wisselwerking tussen het micro- en het mesoniveau.

Belemmeringen bij het doceren van Frans

Uit de gesprekken, de resultaten van de enquête en de schriftelijke reacties daarop, komt naar voren dat in de perceptie van de betrokkenen de belemmeringen bij de verspreiding van het Frans groter zijn dan de bevorderende factoren voor het schoolvak.⁴ Belemmeringen zijn er binnen en buiten de schoolmuren. Zo leidt de concurrentie met andere vakken binnen de school tot verminderde aandacht voor het Frans. Beeldvorming over deze taal vindt vooral buiten school plaats, en is niet altijd positief. Bevorderende factoren voor het Frans zijn er volgens de respondenten ook, maar het is de vraag of deze de neerwaartse trend kunnen keren.

Concurrentie van andere kleine talen, vooral van Duits

'Er is te veel concurrentie van andere vakken', zo luidt een veelzeggende schriftelijke reactie op de enquête. Ze is afkomstig van een docente van begin dertig uit Overijssel die lesgeeft op verschillende onderwijsniveaus. Ze vervolgt:

'Frans wordt niet belangrijk gevonden. (...) Het is vechten tegen de bierkaai. Ik word er een beetje moedeloos van. Volgend jaar weer een combiklas vier havo/vwo door te weinig leerlingen die Frans kiezen. Waarom moet ik harder werken dan mijn collega Engels? :-('

Een bovenbouwklas met zowel havo- en vwo-leerlingen, dat is 'harder werken' dan een klas met een homogene samenstelling. Impliciet zegt deze docente dat iemand die Engels doceert nooit met dit probleem te maken heeft, want dat vak is voor alle leerlingen verplicht. Tijdens de interviews kwam regelmatig de alomtegenwoordigheid van het Engels ter sprake, op school, binnen vervolgopleidingen, in de media en op internet. Desalniettemin gaven respondenten in de vragenlijst aan dat zij vooral de concurrentie van *andere* talen dan het Engels als belemmerend ervaren.⁵ Het lijkt erop dat betrokkenen de hypercentrale positie van het Engels in het Nederlandse onderwijs inmiddels als een vanzelfsprekendheid zien, waardoor ze de concurrentie met die taal niet als zodanig ervaren.⁶ 'Engels, het is geen vreemde taal meer. Het is ook een verplicht vak voor je eindexamen. Dat is... tsja ... dat is nu niet meer te vergelijken met andere vreemde talen,' zei

de coördinatrice bij het LinQ-programma van het Europees Platform, die eerder ook als docente Frans had gewerkt.⁷ Frans is daarentegen ‘echt een vreemde taal aan het worden voor leerlingen’, aldus een eerstegraadsdocent tijdens de groepsdiscussies in 2012. Ook uit een groepsgesprek ten behoeve van het Malmberg-marktonderzoek bleek dat Frans door betrokkenen in een andere categorie wordt geplaatst:

Gespreksleider: – ‘Dus er is concurrentie ... en van welke vakken dan?’

Drie docenten vmbo tegelijkertijd: – ‘Spaans!’

Docent vmbo licht toe: – ‘Dat is natuurlijk een jaar of zes geleden (...) ingezet, toen ze zeiden dat er meerdere talen gegeven konden worden op scholen, dus je had Japans, Spaans en Chinees en toen was het Frans niet meer verplicht, het Engels wel maar de andere talen kunnen [worden] gekozen...’

Op de meeste scholen beperken zich de moderne vreemde talen waarin leerlingen eindexamen kunnen doen, naast het verplichte Engels, nog steeds tot het Duits en Frans. Zoals vermeld dient sinds 2010 een groot deel van de havisten en vwo-leerlingen, naast Engels, een tweede moderne vreemde taal te kiezen voor het eindexamen. In de meeste gevallen zal hun keuze daarbij op Duits of Frans vallen. Een van de geïnterviewde uitgevers die tevens verantwoordelijk was voor de methoden Duits binnen de uitgeverij, had op het moment van het interview recentelijk een onderzoek onder leerlingen laten uitvoeren, over hun houding ten opzichte van het schoolvak Frans. Daaruit bleek naar haar zeggen dat ‘[l]eerlingen (...) bang [zijn] om voor Frans te kiezen. In de onderbouw hebben ze het gevoel: ik haal wel goede cijfers, maar ik spreek het niet... Duits heeft weliswaar minder uren, maar ze voelen zich bij Duits veiliger. De kans dat ze dat bij het examen een goed cijfer halen, achten ze hoger.’⁸ Verschillende respondenten beaamden dat Duits een ‘veiliger keus’ zou zijn. ‘Duits is transparanter,’ zei een docent die les gaf op het vmbo tijdens de groepsdiscussies. En een docente die werkte in de bovenbouw van een grote scholengemeenschap in Brabant vertelde:

‘Hier op school wordt het Frans steeds minder vaak gekozen. Volgend jaar heb ik nog maar acht vwo-leerlingen! Op tweeëndertig leerlingen in totaal. Dat is wel heel weinig. Ik heb het idee dat leerlingen Duits kiezen omdat ze kiezen voor de weg van de minste weerstand. Wellicht is Duits belangrijker in Europa, maar wereldwijd heb je veel meer aan het Frans. Leerlingen hebben de neiging om Duits te kiezen. Ik had laatst een leerling, hij wilde Frans kiezen en stond een negen op dat vak. Toch koos

ie op het laatste moment voor Duits, want, zo zei hij: "ik ga een technische opleiding doen". Leerlingen kiezen met de verkeerde argumenten voor Duits.⁹

De strijd om de leerling wordt vooral gevoerd in het jaar waarin hij of zij voor het vak moet kiezen. Door de respondenten van de enquête werd 'het moment van keuze voor het eindexamenpakket' als overwegend belemmerend gezien. Deze belemmering kwam voor hen op de achtste plaats in de vragenlijst.¹⁰ Met de invoering van de tweede fase is dat moment vervroegd van het vierde naar het derde jaar. Als Frans wordt aangeboden op hun school, kiezen leerlingen in het vmbo na het tweede jaar of ze wel of niet doorgaan met deze taal. Een docente met meer dan twintig jaar leservaring en werkend op een grote vmbo-school (gemengd en theoretisch) in het zuiden van het land, gaf in een schriftelijke reactie de volgende toelichting:

'Het grote nadeel van het geven van Frans op het vmbo is dat ze bij ons in klas twee en drie maar twee lessen Frans hebben in de week. Dat is veel te weinig om tussendoor nog wat leuke dingen te kunnen doen, waardoor het vak veel aantrekkelijker zou kunnen worden. Aangezien leerlingen eind klas twee al een keuze moeten maken, valt daardoor Frans eerder af. Ze vinden dan Duits makkelijker, omdat ze het nog maar zo kort gehad hebben.'

Ook in de gesprekken kwam het vervroegde moment van keuze ter sprake. Een gepensioneerd docente Frans die lange tijd aan een havo- en vwo-school in Amsterdam had lesgegeven, en voormalig voorzitter was van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, zei:

'... en ik heb altijd geroepen: met dat ene jaar extra erbij had je ze net zo ver dat ze dachten: goh, ik kan er wat mee... Terwijl dat na drie jaar echt nog niet het geval was. Kijk, de Mammoetwet had eigenlijk wat de Fransen noemen, een *tronc commun* tot en met de vierde. In het tweede fase-onderwijs heb je een duidelijke cesuur tussen onder- en bovenbouw gekregen, dus er is voor heel veel vakken ontzettend veel veranderd, niet alleen voor het Frans (...). Na de derde is niet de keus voor Frans en Duits de belangrijkste, de profielkeus is veel belangrijker.'¹¹

Ook haar opvolger bij het sectiebestuur van Levende Talen, tevens docente, was van mening:

‘Vroeger had je tot en met de vierde klas Frans, daar is alweer een jaar van afgenomen. Als je leerlingen een jaar langer hebt, trek je ze eerder over de streep om Frans te kiezen... Tel daarbij het feit dat gymnasiumleerlingen niet verplicht zijn om een tweede moderne vreemde taal te kiezen in hun pakket, omdat ze al in een of meerdere klassieke talen examen zullen gaan doen. Terwijl dat nu juist de meest talige leerlingen zijn...’¹²

De strijd om de leerling in het keuzejaar blijkt ook uit de verwachtingen van docenten jegens de methodemakers. De eisen aan educatieve uitgevers zijn extra hoog ten aanzien van de editie voor het derde leerjaar, het keuzejaar:

‘Ja, en dan was altijd... dan viel dat boek tegen en was de vraag: ‘Waarom maken jullie daar nou nooit iets goed van. (...) In de onderwerpskeuze proberen we (...) [het] natuurlijk [leuker te maken], (...) voor jongens, en voor meisjes, niet te abstract en niet te kinderachtig... dat is natuurlijk wel het probleem van een derdeklasboek (...) dus die tekstselectie is wel ingewikkelder. Nou ja, en daar let je op. (...) Ik denk wel dat we nu meer de focus hebben en dat het derdeklasboek beter is dan het was, maar ik denk ook: die docenten zitten natuurlijk met die twee groepen leerlingen in de klas, de ene groep heeft besloten Frans te kiezen en de andere niet, en degenen die het niet hebben gekozen zijn afgehaakt. Dan kun je nog zo’n geweldig en goed boek maken maar het interesseert ze gewoon niet meer.’¹³

Ook op congressen en nascholingsdagen komt de vraag hoe leerlingen over te halen om Frans in het eindexamenpakket te kiezen, regelmatig terug. Tijdens het congres Frans dat uitgeverij Malmberg in het voorjaar van 2012 in het Institut français in Amsterdam organiseerde, was het de workshop met dit punt als onderwerp die als eerste was volgeboekt.¹⁴

Prioriteit voor kernvakken

Ook ondervinden docenten Frans extra druk op hun vak door de toenemende aandacht op scholen voor de kernvakken Nederlands, Engels en rekenen & wiskunde. Ook doordat Engels de status heeft van kernvak, zien respondenten die taal minder als concurrent en heeft het de positie van Engels nog verder verwijderd van de andere moderne vreemde talen. Aangezien de overheid de kernvakken ziet als bepalend voor het succes in het vervolgonderwijs en op de arbeidsmarkt, wil zij dat leerlingen hun leerprestaties voor deze vakken verbeteren en bestaan er speciale regels ten aanzien van deze vakken. Sinds het schooljaar 2012-2013 mogen leerlingen

slechts één vijf op een van deze vakken behalen, de rest moet voldoende zijn.¹⁵ Een wetsvoorstel uit 2013 maakt melding van nieuwe verplichtingen voor de kernvakken die betrekking hebben op de toetsing ervan.¹⁶ Deze ontwikkelingen brengen nieuwe onzekerheid mee over de positie van het schoolvak Frans: '(...) de tendens van de overheid is om te spreken van kernvakken: Nederlands, Engels en wiskunde', aldus een docent tijdens de groepsdiscussies in 2012, die les gaf in de bovenbouw van havo en vwo. 'En dan ben ik wel benieuwd of we ons uur behouden want er is al geschoven om Engels meer uren te kunnen geven.' Een docent die les gaf in de bovenbouw van havo en vwo vertelde tijdens de groepsdiscussies:

'(...) wij moeten dus volgend jaar ten faveure van Engels inleveren, omdat leerlingen zo slecht Engels kunnen... dus dan wordt er toch weer strategisch gekozen en wij zijn gewoon een cultuurprofielschool, je hebt in [plaats waar de school zich bevindt] verschillende scholen, hè. Je moet concurreren, dan merk je toch dat ons vak onder druk staat, hoe goed je het ook doet en hoe hard je ook pleit.'

Op een andere school had de instelling van de kernvakken anno 2015 de volgende gevolgen:

'Vanaf dit schooljaar hebben wij wel een uur Frans in de brugklas ingeleverd. Daar was ik heel boos over. Dát voor een school die versterkt taalonderwijs aanbiedt! Dat uur is naar de kernvakken gegaan, naar Nederlands. En toen ik vroeg wat ze met dat extra uur doen zeiden ze: een boek lezen. Want met het leesonderwijs gaat het toch zó slecht... Ik moet dus één derde van mijn tijd inleveren opdat leerlingen een boek lezen!! Duits heeft hier ook onder te lijden, dat vak is uit de brugklas gehaald. Eerder werd dat hier al in de brugklas aangeboden. Met een uur minder merk je dat het niet inslijpt bij leerlingen...'¹⁷

Leerlingen kiezen voor exact

Naast de concurrentie van Engels en de andere kleine talen, kwam ook de sterke focus op de exacte vakken regelmatig ter sprake tijdens de interviews. Het merendeel van de respondenten van de enquête ervoer de concurrentie van exacte vakken eveneens als belemmerend, dit punt kwam op de vijfde plaats.¹⁸ 'De enorme maatschappelijke druk om Natuur & Techniek (N&T) of Natuur & Gezondheid (N&G) te kiezen is zo'n negatieve factor als het gaat om de keuze voor Frans,' gaf een docente met jarenlange ervaring en tevens sectieleider aan in een reactie op de

enquête. ‘Als je geen N&T of N&G kiest, tel je niet meer mee,’ zei een ander. Een oud-docente Frans aan een havo- en vwo-school in Amsterdam en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, verwoordde het zo:

‘(...) in een moderne samenleving staat cultuur minder hoog aangeschreven dan *sciences*, dus decanen zijn vanaf het begin van de tweede fase met leerlingen een gesprek aangegaan in termen van: ja, maar jij bent goed in wiskunde, dus jij gaat N&G of N&T doen (...), nou dan kon je nog Frans of Duits in de vrije ruimte doen... Maar ja, die vrije ruimte was natuurlijk ook niet heel erg waar een roostermaker meteen aan begon, dat kwam allemaal aan het eind van de middag (gelach). Nee, ik denk dat de indeling in profielen veel betekend heeft voor hoe kinderen hun schoolcarrière verder gingen uitstippelen en (...) decanen spreken natuurlijk met de mond van de samenleving, ik denk dat ze daar behoorlijk in gestuurd hebben en ouders natuurlijk ook.’¹⁹

Reacties op de enquête bevestigden dit gevoel. Een docente en tevens decaan op een grote middelbare school in het midden van het land lichtte haar antwoorden op de enquête in een reactie toe:

‘Leerlingen kiezen minder voor talen omdat zij vinden dat ze meer hebben aan exacte vakken. Ik zou meer nadruk willen leggen op het belang van talenkennis, maar de “maatschappij” legt meer nadruk op exacte en economische vakken.’

Een van de weinige mannelijke docenten Frans, met tussen de vijftien en negentien jaar onderrichtservaring, afkomstig uit Nijmegen, reageerde aldus:

‘Ik heb wel eens een onderzoek gedaan naar de keuze voor Frans in de bovenbouw. Met name de knellende profielkeuze en de toenemende sturing op keuze voor N&T- en N&G- profielen doen ons vak geen goed.’

Een docent op een grote school in Steenwijk was nog stilliger in zijn reactie op de enquête:

‘Afdelingsleiders blokkeren de keuze voor het vak Frans in de bovenbouw bij de profielen N&T en N&G, zogenaamd om roostertechnische redenen. Heel slecht voor het vak Frans.’

Een docente werkzaam op het vwo op een middelgrote school uit Best reageerde:

'Door concurrentie van andere talen en het opzetten van een vorm van tto [tweetalig onderwijs, MV] zijn de uren (50 minuten) voor Frans in de brugklas gereduceerd van drie naar 0,75 (d.w.z. slechts één kwartaal drie uur per week i.p.v. het gehele jaar). In de tweede en derde klas zijn er slechts twee uren en in de bovenbouw drie.'

Ook in de groepsdiscussies kwam de concurrentie met andere zaken naar voren:

Docent A: –'Ja, (...), we hebben een masterclass kunst en sport en zo... die dingen komen er allemaal bij, dus de school biedt een totaal aan en dan zie je wel dat Frans in die zin niet in de groeiende vakken zit.'

Gespreksleider: –'Zit je in de hoek waar de klappen vallen? ... Is dat waar of niet...?'

Docent B: –'Dat is misschien wat hard gezegd, maar eh, ja...'

Daarop ontstond in de discussie een spontane uitwisseling tussen docenten over het aantal contacturen, de uren waarin de docent voor een bepaalde klas staat voor het onderwijs Frans.

Afname aantal contacturen

Urenreductie kwam in de gesprekken vrijwel altijd naar voren.²⁰ Regelmatig vergeleken docenten Frans het aantal contacturen dat zij met een klas hadden met het aantal uren dat zij zelf vroeger les kregen. Een docente van eind veertig, rekende mij voor wat er in de lessentabel is veranderd en kwam tot de conclusie:

'Maar dat is veel minder dan dat wij vroeger hadden. Dat scheelt gewoon een dik jaar Frans! En dan is het natuurlijk logisch dat je nu in vijf vwo niet meer kunt lezen wat wij in vijf vwo lezen.'²¹

Een andere docent, werkzaam op een school in Brabant vertelde:

'Ik had bijvoorbeeld vier uur Frans in de week, en nu hebben ze nog maar twee contacturen.. Eén uur is dan keuzewerktijd, dus zelfstandig werken, waarin ze vakken kiezen waar ze moeite mee hebben, of waarvoor ze

bijvoorbeeld heel veel te doen hebben. (...) Ja, dus dat is wel iets wat ik zelf nooit heb meegemaakt’.

Deze docent vertelde ook dat wanneer docenten Frans elkaar treffen, bijvoorbeeld bij nascholingsactiviteiten, de eerste vraag altijd is ‘hoeveel uur ze hebben’.²²

Op het vmbo is de situatie nog nijpender, want daar wordt het vak Frans steeds vaker helemaal uit het onderwijscurriculum verwijderd. De eerdergenoemde docent Camiel van Woerkum, die in maart van 2015 een brandbrief naar het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen stuurde voor het behoud van het vak Frans op school, vertelde dat het aantal uren in de bovenbouw havo/vwo weliswaar nog niet was teruggedrongen op zijn school, maar dat hij wel de constante dreiging voelde, die als ‘een zwaard van Damocles boven docenten Frans hangt’. De directie op zijn school, het Strabrecht College te Geldrop, had recentelijk besloten om Frans met ingang van het schooljaar 2014/2015 niet meer aan te bieden op het vmbo: ‘Directies zijn vrij om te doen wat ze willen en dat is wel een stressfactor... De mogelijke dreiging van het verdwijnen van Frans, in de eerste plaats binnen het vmbo, in de tweede in de bovenbouw van het havo... En het feit dat je daar helemaal geen controle over hebt.’²³

Een docente aan een kleine vmbo-school te Zaandam schreef in haar reactie op de enquête:

‘Op mijn school zal het vak Frans volgend jaar helaas niet meer op het rooster staan voor klas twee en drie, theoretische leerweg. In de eerste klas nog wel, ten behoeve van enkele opstomers naar havo. De huidige derdeklassers (zeven leerlingen) zijn mijn laatste examenkandidaten komend schooljaar. Vanaf komend schooljaar geef ik Engels erbij om aan mijn uren te komen. (...) Uiteraard betreur ik deze beslissing enorm want mijn hart ligt bij het Frans.’

Regelmatig richten docenten Frans die hun vak op school zien verdwijnen zich tot het sectiebestuur Frans van Levende Talen, ‘ik denk zo’n acht keer per jaar,’ aldus de voormalig voorzitter van dit bestuur.²⁴ Haar opvolger verzuchtte tijdens het gesprek: ‘Als het zo doorgaat dat op veel mavo scholen het Frans wordt afgeschaft... Dat is het begin van het einde.’²⁵

Ook de educatieve uitgeverij gaven aan de neerwaartse spiraal in het vmbo zorgelijk te vinden: ‘Wij hebben er als uitgeverij last van dat er zo in die uren gesneden wordt en het vak hier en daar verdwijnt in de onderbouw,’

vertelde een van de uitgevers: 'Leerlingen kiezen het vak daardoor steeds minder vaak. Ze zijn heel bang voor die bovenbouw, en ik denk dat, hoe meer je snijdt in de onderbouw... twee uur is niet voldoende tijd, zo krijg je nooit dat vlieg wiel aan de gang.'²⁶

Frans verdwijnt in vervolgonderwijs

Een van de belangrijkste overwegingen van leerlingen om Frans al dan niet in het eindexamenpakket te kiezen, is of dit vak in de vervolgopleiding wordt vereist. Begin maart 2015 riep het sectiebestuur Frans van Levende Talen de leden op om een petitie te tekenen tegen 'de verdwijning van het Frans in een tweetal opleidingen binnen de economische faculteit; commerciële economie en communicatie' van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen (HAN). Volgens het schrijven was deze hogeschool 'het enige hbo dat tot voor kort nog wel Frans aanbood binnen dergelijke opleidingen. Ondanks het beargumenteerde protest van docenten Frans van de economische faculteit heeft de directie besloten deze taal niet meer aan te bieden!'²⁷

In de gesprekken hekelen betrokkenen het feit dat Frans steeds minder wordt vereist voor vervolgopleidingen in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs. Ook de respondenten van de enquête vonden het punt 'het aanbod van het Frans op mbo- en hbo-vervolgopleidingen' een belemmerende factor.²⁸ Vooral in het middelbaar beroepsonderwijs is het Frans vrijwel helemaal verdwenen, vertelde een voormalig docent en tevens lid van het sectiebestuur Frans van Levende Talen. Tussen 1988 en 2009 doceerde hij aan een meao, een schooltype dat in de jaren negentig opging in regionale opleidingscentra (roc). Aanvankelijk was het Frans als vak (deelkwalificatie) aanwezig in de sectoren 'secretarieel', 'marketing & communicatie', 'horeca & toerisme' en 'luchtvaartdienstverlening' van het roc. Vooral door toedoen van de landelijke organen beroepsonderwijs die voor elke opleiding regelmatig kwalificatieniveaus opstellen, 'zo ongeveer elk jaar,' aldus deze docent, verdween het vak Frans uit de opleidingen. Men baseerde zich daarbij volgens hem op onderzoeken: 'Zo was er bijvoorbeeld een onderzoek over secretaresses dat concludeerde dat Frans niet meer nodig was. Exit Frans.'

Deze docent schreef verschillende artikelen over het verdwijnen van het Frans van het mbo. In 1997 deed hij een onderzoekje onder docenten Frans in het meao. Zijn 'Cijfers bevestigen achteruitgang talenonderwijs', zoals de titel van het artikel aangaf. Een van de reacties die hij op zijn onderzoek kreeg, luidde: 'Toen ik begon op de meao had ik twee collega's en wij hadden alle drie gemiddeld 20 uur Frans, dus in totaal 60 uur. Nu is het leerlingenaantal verdubbeld en is er slechts werk voor één fulltimebaan.'²⁹ In

de loop van de tijd verminderde dat nog verder. Hijzelf had in het begin van zijn loopbaan binnen het middelbaar beroepsonderwijs een fulltimebaan met het doceren van Frans. Na verloop van tijd werd dat aantal uren minder en werd hij ook stagecoördinator. Aan het einde van zijn carrière gaf hij zelfs lessen Nederlands 'want zoveel stagewerk was er nou ook weer niet'. Ook zag hij het aantal leerlingen in zijn klassen dalen. Aan het begin van zijn carrière telden eindexamenklassen zo'n 25 leerlingen, aan het einde nog maar zo'n zes per jaar.

Naast zijn werk als docent schreef hij mee aan de lesmethode *Le Français professionnel* van Wolters Noordhoff (tegenwoordig: Noordhoff Uitgevers). Ook die methode is verdwenen en 'is zelfs niet meer te koop, want niet meer te vinden in de productdatabase toen ik ernaar vroeg tijdens de NOT,³⁰ op de stand van Noordhoff.' Na zijn pensionering werd nog wel een nieuwe docente Frans aangenomen op de school waar hij les gaf, maar die verdween na een jaar. Sinds 2010 wordt er geen Frans meer gegeven op zijn oude school. 'En er zijn veel van dit soort verhalen,' aldus deze docent. Een andere docent die eerder op het meao les gaf, noemde dit punt ook:

'(...) wat ik zelf wel als een belemmering soms zie is (...) ook de positie van het Frans op hbo's en op mbo's en eventueel ook bij wetenschappelijke studies. Vroeger, een jaar of vijf tot tien geleden of zo... zag je gewoon bij een heel aantal studierichtingen Frans op het programma staan. (...) wat ik de afgelopen jaren (...) ook heel erg zie is, ikzelf heb bijvoorbeeld op een mbo gewerkt, bij 'Toerisme en recreatie'. Ook op het mbo wordt er gewoon veel minder Frans aangeboden, en [binnen het] hbo en wetenschappelijke studies ook (...) ja, slaat dat natuurlijk ook heel erg terug op de middelbare scholen, want als in een boekje niet meer staat: wij raden aan of ..hè, je kunt dadelijk op de vervolgstudie ook Frans gaan doen daarbij of etc. Ja, dat heeft natuurlijk ook z'n terugslag, ook op de middelbare school. (...) Ja, dus die twee ontwikkelingen versterken elkaar. Er zijn minder kiezers waardoor het niet wordt aangeboden waardoor er nog minder kiezers zijn.'³¹

Ook in het wetenschappelijk onderwijs staat Frans onder druk. Zoals gezegd daalt het aantal studenten dat een studie Frans afrondt, in zowel hbo als wo. Door het verdwijnen van een speciaal voor kleine letterenstudies bestemd overheidsbudget, en in lijn met de wens van Halbe Zijlstra, staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen tussen 2010 en 2012, om brede bacheloropleidingen op te zetten, verdwenen verschillende talenstudies. Zo vatte men in 2012 binnen de Universiteit Leiden het plan op om Frans,

Duits en Italiaans op te heffen en op te laten gaan in een brede bachelor Taal, Cultuur en Mediastudies. De Rijksuniversiteit Groningen had al in de jaren negentig de aparte studierichtingen Frans, Spaans en Italiaans gefuseerd tot één richting Romaanse Talen & Culturen. Vanaf het studiejaar 2012-2013 worden daar alle elf talen aangeboden in een nog bredere bachelor 'Europese talen en culturen'. Deze veranderingen zouden mogelijkserwijs gevolgen kunnen hebben 'voor de instroom van docenten-in-opleiding voor het vak Frans aan de lerarenopleidingen,' aldus één van de actievoerders tegen de Leidse plannen uit 2012.³² Niet alleen vreesde men een tekort aan docenten Frans, ook vroegen hbo-opleiders van toekomstige docenten Frans zich af of hun kennisniveau wel gehandhaafd blijft. Een van de reacties op de enquête van een lio-[leraar in opleiding, MV]begeleider uit Den Haag, met meer dan twintig jaar leservaring, was:

'Het is bedroevend dat de lerarenopleidingen Frans zo slecht opgeleide mensen afleveren. De docent van nu spreekt slecht Frans, beheerst de structuren niet. Bi-niveau als afstudeerniveau op [de] hbo-lerarenopleiding is veel te laag. Het begint met de opleiding van de docenten Frans.'

Aanscherping exameneisen leidt tot verschralling lesinhoud

Vanaf het schooljaar 2011-2012 zijn de exameneisen binnen het voortgezet onderwijs aangescherpt, en geldt voor leerlingen dat het gemiddelde cijfer van de vakken waarin zij centraal examen (CE) hebben gedaan, voldoende moet zijn. Voor slechts één van de kernvakken Nederlands, Engels en wiskunde mogen eindexamenkandidaten een vijf scoren. Eerder kregen scholen te maken met een andere aanscherping van de exameneisen voor de moderne vreemde talen. Op instigatie van de Onderwijsinspectie sturen sinds 2009 de meeste scholen aan op een minimale discrepantie tussen de cijfers voor het schoolexamen (SE) en het centraal examen (CE).³³ Elk van deze beide examencijfers bepaalt 50 procent van het eindcijfer voor een eindexamenvak. Voor de talen worden binnen het SE en het CE verschillende vaardigheden getoetst, respectievelijk spreken, schrijven en luisteren in het SE en lezen in het CE. Al snel na de invoering van deze wijze van examineren, kort na de implementatie van de Mammoetwet, ontstond er kritiek op het onevenredig grote aandeel van het cijfer voor de vaardigheid 'lezen' binnen de moderne vreemde talen (Hulshof et al., 2015). Met de nieuwe eis voor minimale discrepantie tussen het SE- en het CE-cijfer, is er nog nadrukkelijker onevenredig grote aandacht voor leesvaardigheid in de les. Een oud-docente en voormalig voorzitter van het SBF zei tijdens het interview:

‘Als 50 procent van het examencijfer door lezen wordt bepaald, hoeveel tijd besteedt een docent dan aan het onderrichten van leesvaardigheid? Daar kun je gif op innemen: dat is 50 procent of meer.’³⁴

Deze ‘zware weging van leesvaardigheid in het eindexamencijfer’ werd dan ook als een probleem beschouwd door de respondenten van de enquête.³⁵ In de gesprekken met docenten die eindexamenklassen begeleidden, kwam dit punt vaak naar voren:

‘(...) ik vind het een anomalie, echt een ouderwetse anomalie om alleen leesvaardigheid zo zwaar mee te laten tellen. Hè, daar zijn redenen voor geweest om dat zo in te delen, (...) die hebben dan waarschijnlijk wel met de toetsbaarheid te maken. In 1968, toen de Mammoetwet beslist werd, was er nog geen betrouwbare vorm van luistervaardigheidstoetsen, die hebben we nu wel. Maar ik zou er erg voor zijn om te zeggen: het centraal schriftelijk bestaat uit een productieve en een receptieve vaardigheid en het schoolexamen, idem dito.’³⁶

Voor docenten en hun leerlingen wordt het vak Frans er met de nieuwe eis in veel gevallen niet leuker op. Een docent die les gaf in de bovenbouw van havo en vwo vertelde tijdens de groepsdiscussies in 2012:

‘Ik voel wel heel erg de hete adem van de Onderwijsinspectie in m’n nek... Want de discrepantie is zo belangrijk... dat je, nou ja..., dat je geen Frans meer geeft, maar dat je aan het drillen bent of zo. Om maar die examenteksten tot een goed einde te brengen. Terwijl [ik me afvraag]: wat ben ik in hemelsnaam aan het doen? Zoek de structuurwoorden, zoek de structuurwoorden... wat heeft dat met mijn vak te maken? (...) We hebben het dan alleen nog maar over cijfertjes.’

Die sterkere nadruk op tekstbegrip op basis van meerkeuzevragen zou tot toenemende *teaching for the test* leiden, en niet tot leerlingen die Frans beheersen,³⁷ een punt dat eveneens regelmatig aan de orde kwam.

‘Ik had eens een leerling, (...) heette hij, ik weet het nog heel goed, die had een negen op zijn CSE [centraal schriftelijk eindexamen, MV]. Maar als je hem na het examen vroeg om de teksten te vertalen, dan kon hij dat absoluut niet. Hij stond dan ook een drie op zijn SE [schoolexamen, MV], maar compenseerde dat dus. Omgekeerd heb ik ook meegemaakt

bij een meisje dat absoluut geen multiple choice-vragen maken kon. En dan vraag ik je: wie kan er beter Frans?³⁸

Ook één van de uitgevers zag dit punt als een belangrijke belemmerende factor voor de positie van het Frans in het onderwijs:

'Dat vind ik ook nog wel een belemmering..., dat het examen zo is ingericht, met zoveel nadruk op leesvaardigheid. Het doel van de leerlingen is namelijk dat ze het leren spreken. Het onderwijs Frans zou er veel meer op gericht moeten zijn dat je jezelf moet kunnen redden... Door de manier waarop de examens ingericht zijn, gaan ook de docenten zich daarnaar richten. Dat zie ik ook bij Duits, alleen bij Frans is het denk ik bij leerlingen een veel grotere drempel om te gaan praten omdat het écht abacadabra voor ze is...'

Voor beide talen is het goed mogelijk om te slagen voor het eindexamen, zonder de taal te kunnen spreken, maar 'in het Duits redden ze zich wel,' aldus de uitgever.

'Er is niemand die voor Duits met een acht slaagt en die zegt: ja, maar ik spreek het niet. En dat is met Frans wel zo. En wat is nu het nut van het Frans als je het helemaal niet leert spreken...?'³⁹

De invoering van de examens nieuwe stijl na de Mammoetwet zou het pleit hebben beslecht van de grammatica-vertaalmethode ten gunste van de communicatieve methode van taal leren (Hulshof et al., 2015). Uit de gesprekken met respondenten blijkt echter dat de grammatica-vertaalmethode een taaie traditie heeft: 'dat is een verhaal op zich, het Frans dat als molensteen om de nek wordt ervaren door de traditie van de grammatica-vertaalmethode. (...) Mensen vroegen me wel eens: waarom leren ze alleen maar woordjes? Tsja, daar heb je een punt.'⁴⁰

Een docent Frans met meer dan twintig jaar leservaring, gaf in zijn reactie op de enquête aan dat in het vmbo nog 'teveel een havo/two-didactiek werd gevolgd, die niet past (...)' en schreef verder: 'De belemmerende factoren komen niet alleen van buiten...' In verschillende reacties op de enquête werd dit beaamd en pleitten docenten voor aanpassing van de wijze waarop het Frans wordt aangeboden, in de lesmethoden, maar ook door hun collega's die deze methoden 'slaafs en kritiekloos' zouden volgen.⁴¹ Ook de coördinatrice van het LinQ-programma bij het Europees Platform, tevens Française, die eerder als docente werkzaam was op een

school voor voortgezet onderwijs in Leiden, ondervond grote aversie tegen de hedendaagse lespraktijk:

- ‘(...) Maar ik vind het jammer, de docenten zelf, ze klagen heel veel, maar ja, als je een les bijwoont denk je, o jaa, ik begrijp dat de leerlingen niet doorgaan met Frans. Dat is verschrikkelijk.’
- ‘En wat is er verschrikkelijk aan?’
- ‘Zo saai... en het is vertalen en, eh, het is helemaal niet communicatief (...). Veel grammatica... echt niet leuk.’

Ook over de lesmethoden was zij zeer uitgesproken:

- ‘Wat vindt u van de Nederlandse lesmethoden voor het Frans en het Duits?’
- ‘Verschrikkelijk.’
- ‘Wat vindt u verschrikkelijk?’
- ‘Nou ja, dus, ehm, heel traditioneel... Dat wil zeggen, alles in het Nederlands, heel veel vertaalwerk. En sowieso moet je heel veel uit je hoofd leren. Reproduceren. Heel veel reproduceren. En er komt weinig van de leerling zelf. En het is heel weinig communicatief. Bijna niet communicatief. Nee, ik was heel ongelukkig als docent.’⁴²

Om daadwerkelijk de nadruk op communicatie te kunnen leggen in de les, is het volgens onderwijsspecialisten vereist om les te geven in de doeltaal.⁴³ Maar dan dienen docenten zelf wel voldoende vertrouwen te hebben om Frans te gebruiken in de klas. In verschillende gesprekken kwam naar voren dat veel docenten schroom ondervinden om Frans te spreken in de klas.⁴⁴ Tijdens de groepsdiscussies werd gevraagd wat de aanwezigen zouden doen als ze zich een half jaar lang zouden mogen ontwikkelen op hun vakgebied, zonder onderwijsverplichtingen. Meerdere docenten aan dat zij die tijd zouden gebruiken om hun spreekvaardigheid op te vijzelen:

Docent bovenbouw havo/vwo A: ‘Ik zou meteen naar Frankrijk gaan om mijn eigen Frans eh... om echt het gevoel te krijgen dat ik goed Frans spreek. Dat eh... heb ik eerlijk gezegd niet. Ik red me heel aardig maar er zijn een heleboel dingen waarvan ik denk: o, hoe zit dat precies? (...) ik zou me willen onderdompelen in eh... Misschien hoeft het niet per se Frankrijk te zijn maar een Franstalig land.’

Docent bovenbouw havo/vwo B: 'Ik vind ook dat ik niet genoeg Frans spreek. Ik heb het ook alleen maar geleerd uit boekjes. Ik heb er niet gewoond of eh... wat dan ook. En ik vind dat ik het bij moet houden.'⁴⁵

Beeldvorming over Frans: mooi, maar moeilijk en saai

Bovenstaande belemmerende factoren hebben betrekking op de praktijk binnen de schoolmuren en vloeien voort uit de beleidsbeslissingen van de afgelopen jaren. Naast deze belemmerende factoren, kwam tijdens de gesprekken eveneens de veranderende beeldvorming over de Franse taal en cultuur ter sprake. Keuzegedrag en houdingen van leerlingen, maar ook van hun ouders, hangen samen met de ontwikkelingen in de school, en houden verband met ontwikkelingen die zich buiten de schoolmuren afspelen, zoals de wijze waarop in de media verslag wordt gedaan over Frankrijk en Franstalige landen.

De respondenten van de enquête scoorden 'de reputatie van het Frans' als tweede meest belemmerende factor. Driekwart van hen gaf aan dit een belemmerende factor te vinden.⁴⁶ Ook tijdens de gesprekken kwam dit ter sprake. Het antwoord van het leeuwendeel van de geïnterviewde betrokkenen op de vraag wat de reputatie van het Frans onder de Nederlandse bevolking was, luidde: 'Moeilijk!'

'In de brugklas vraag ik altijd wat ze [de leerlingen, MV] van Frans denken en dan zeggen ze dat het een moeilijke taal is. En dan vraag ik altijd: "Waarom dan?" Dan zeggen ze: "je spreekt het zo anders uit!" Dan laat ik ze zien dat dat voor het Engels ook geldt.'⁴⁷

Engels is in dit voorbeeld het referentiekader. Om het Frans voor leerlingen aantrekkelijker te maken, wordt vaker de vergelijking gemaakt met het Engels, zoals bijvoorbeeld in de folder voor leerlingen in het keuzejaar, 'Kies Frans':

Frans is *heel handig* want ...

- Als je al Engels spreekt, is Frans *veel eenvoudiger* omdat zeker de helft van de Engelse woorden heel veel lijkt op het Frans. Hoezo? Frans was de hoftaal in Engeland gedurende meer dan 300 jaar.

possible – possible

sure – sûr

example – exemple⁴⁸

Ook uit oefeningen in de leermethode *D'accord!* zijn voorbeelden te vinden waarin niet alleen het Nederlands maar ook het Engels als referentietaal wordt gebruikt:

Les mots suivants sont dans le texte. Devinez leurs sens. Remplissez.

woord	lijkt op Engels	lijkt op Nederlands	vertaling
1 proposer		□	voorstellen
2 le combat		□	de strijd ⁴⁹

Deze verschillende voorbeelden waarbij het Frans met het Engels wordt vergeleken, hebben tot doel om de leerling duidelijk te maken dat het Frans net zo goed te leren is als het Engels (docent), net zo relevant is als het Engels (brochure) en dat de kennis van Engels helpt bij de verbetering van de kennis van het Frans en vice versa (methode).

Docenten trachten zich te weren tegen het imago dat Frans moeilijk zou zijn, aangezien daarin de veronderstelling ligt dat 'niet iedereen Frans kan leren' en dat het daarmee 'toch een soort elitetaal blijkt te zijn'.⁵⁰ Tijdens de groepsdiscussies vond het volgende gesprek plaats:

Docent vmbo en havo/vwo A: 'Ik heb zelf wel eens van, goh, waarom kies jij toch geen Frans? Je doet het zó goed (...) En dan zijn ze verbaasd, [en zeggen] "Maar denkt u dan écht dat ik dat kan...?"'

Docent vmbo en havo/vwo B: –'Ja.' (knikken instemmend)

Docent vmbo: –'Dus die inschatting die hebben ze helemaal niet, want het blijft toch altijd maar moeilijk in hun ogen.'

Docent vmbo en havo/vwo B: –'Frans staat ver van ze af natuurlijk, hè, wat dat betreft.'

Docent vmbo: –'Ja, en ouders zelf...'

Docent vmbo en havo/vwo A: –'En ouders roepen al vaak: "Het is een mooie taal, maar..." dus die kinderen denken: laat ik maar voor veiligheid gaan.'

Gespreksleider: –'Dus kinderen zijn al bevooroordeeld over het vak Frans door wat ze in hun omgeving horen?'

Verschillende respondenten tegelijkertijd: –'Ja.'

Ook in andere groepsdiscussies kwam dit punt naar voren. Uit het onderzoek dat de uitgever Frans en Duits bij Malmberg had laten doen naar de houding van leerlingen van het voortgezet onderwijs ten opzichte van het

schoolvak Frans, bleek dat leerlingen het vak moeilijk vonden, en saai. En die mening zouden ze al hebben, voordat ze het vak krijgen; het wordt van huis uit meegegeven. 'Een moeilijk vak... Terwijl leerlingen ook wel zeiden, ja, het is gewoon een leervak, als je leert dan redt je het, maar: voor je toets. Spreken en verstaan is wat anders...'.⁵¹

Frans wordt naast als een moeilijke, ook als een mooie taal beschouwd. Een van de uitgevers vertelde:

'Ik denk dat Nederlanders Frans een hele mooie taal vinden. En dat de oudere Nederlanders dat nog iets meer hebben dan de jongere Nederlanders, vanuit de liedjes die ze allemaal kennen en waar ze ook mee groot zijn geworden.'

Toen ik haar vervolgens vroeg wat volgens haar de reputatie van het Frans onder Nederlanders was zei ze: 'Ik denk dat ze allemaal denken dat ze het niet kunnen.'⁵²

Ook worden Frans en Frankrijk vaak met vrouwelijkheid geassocieerd. Tijdens het onderzoek dat uitgeverij Malmberg onder leerlingen uitvoerde, werd hun gevraagd om uit een stapel schoeisel de schoen te pakken die zij het meest met Frankrijk associeerden. De leerlingen pakten vrijwel allemaal een naaldhak of een ballerina, vertelden de uitgevers. Het is een beeld dat waarschijnlijk sterk wordt gevoed door de educatieve methoden zelf:

'Je eigen lesmateriaal probeer je er aardig uit te laten zien. Dat heeft ook met de doelgroep te maken, want als je kijkt naar docenten Frans en je vergelijkt ze bijvoorbeeld met docenten Duits, dan zijn dat naar verhouding meer vrouwen. En het zijn over het algemeen ook dames die gevoelig zijn voor mooie dingen... De bezoekers van het congres Frans zijn over het algemeen keurig gekleed uit. (..) Ja, je ziet ook, bij ons is de vormgeving van de methode Duits strakker. Die heeft een meer mannelijke vormgeving.'⁵³

De concurrerende uitgever gaat daar vergelijkbaar mee om:

– 'Nee, kijk, wat *Grandes Lignes* voor mij is..., wel heel erg dat plezier, weet je... schoonheid, het moet ook een soort elegantie hebben... maar weer niet te vrouwelijk. Ja, ook wel het intellectueel, ja weet je, het zijn wel de beelden... ja, dat zijn dan mijn beelden van Frans, nou... dat zijn niet per se mijn beelden van Frans, dat zijn dingen die wij in de methode willen stoppen, en dan het intellectuele meer in de tweede fase en die

andere twee dingen meer in de onderbouw... Ja, en ook wel (...) dat het een belangrijk land is, van de producten die daarvandaan komen dat het toch ook wel echt een groot land is... en veel heeft voortgebracht (...). En we hebben het altijd met vormgeving... want dan hebben we heel duidelijk de drie [moderne vreemde talen-, MV] methodes naast elkaar en dan is Frans wel heel erg de *art nouveau*, nog steeds... In vorm en taal, dus de ronde vormen en niet het hoekige en niet het moderne strakke. Het is niet... modern is niet iets wat bij mij opkomt bij Frankrijk.'

– 'Nee?'

– 'Nee, ja... natuurlijk stoppen we dat in de methode, maar weet je: Duitsland is modern en Frankrijk is elegant. En stijlvol.'⁵⁴

'Modern' is ook bij anderen niet iets dat met Frans en Frankrijk geassocieerd wordt, impliciet dan wel expliciet, zoals ook blijkt uit verschillende andere uitspraken van docenten: 'Het [Frans, MV] is geen levende taal voor ze [=de leerlingen, MV]'.⁵⁵ Of: 'Frans is ergens, ja hè, saai oubollig (...)' (docent vmbo, havo/vwo tijdens de groeps gesprekken). Een andere docente verzuchtte dat het maar niet 'zo'n fossiel moet worden als Grieks'.⁵⁶ Die associatie met klassieke talen werd vaker gemaakt door docenten die les gaven op een gymnasium: 'Wij kunnen wel bij Latijn aanhaken, en dat eh... ik gebruik dat ook heel veel in de les, Latijn en Engels en dan merken ze, o, als ik dat er een beetje tussenin doe, dan zit ik bij Frans.' (docent havo/vwo bovenbouw tijdens de groepsdiscussie).

Maar niet alleen het feit dat Frans moeilijk zou zijn speelt een rol bij de overweging van leerlingen om eindexamen te doen in de taal. Een van de reacties op de enquête, van een docente en sectievoorzitter die les gaf op een kleine school in Den Haag, luidde:

'Tevens moet je steeds maar opboksen tegen het imago dat Frans vééél moeilijker is dan Duits, dat je aan Duits vééél meer hebt dan aan Frans en dat beeld krijg je er niet uit. Het is zelfs zo erg dat leerlingen met een beter cijfer voor Frans toch kiezen voor Duits. Vooral op de havo is het leerlingenaantal dramatisch laag. Er wordt al nagedacht over het opheffen van Frans in de bovenbouw. Ondanks [het] promoten [van] Frans in de derde [klas] krijg je leerlingen niet over de streep.'

In de gesprekken onderstreepten respondenten het nut van het Frans regelmatig,⁵⁷ maar ook gaf men aan dat de omgeving vaak anders oordeelde: 'Het Frans heeft steeds meer de reputatie van "dat heb je niet nodig", verzuchtte een voormalig docent op het mbo'.⁵⁸ Een docente die les gaf aan

de bovenbouw van havo/vwo vertelde: 'En wat ik (...) in toenemende mate ook merk, bijvoorbeeld bij open dagen, dat ouders zeggen, van joh, Frans is helemaal geen wereldtaal, we gaan er nooit op vakantie, kies maar Spaans. Of ouders komen naar de open dag en zeggen, o, het is Frans, nee hier gaan we niet naar toe hoor, daar kom ik ook niet.'⁵⁹

Ook tijdens de groepsdiscussies kwam het nut van het leren van Frans naar voren:

Docent A vmbo: 'Ja, maar ik denk dat je mondiaal gezien, ja ik merk, ik vlieg over heel de wereld: heb je meer aan Spaans. Ja, het spijt me... Ik merk het ook echt: Frans tsja... Ik hou van die taal, dat Frans... het nut, ja... Ik merk ook bij die leerlingen... ik voel dat steeds minder.'

Docent B vmbo: 'Ja, ze vragen ook wel eens: waarom leren wij Frans hè?'

Docent A vmbo: 'Ja, ja...'

Docent C vmbo: 'Ja, heel regelmatig'.

In de gesprekken kwam eveneens regelmatig naar voren dat het steeds belangrijker is om het nut van het Frans goed te onderstrepen tijdens de les:

Gespreksleider: 'Waar zou voor jou de ideale lesmethode aan moeten voldoen?'

Docent vmbo A: 'Ik zou meer over, het nut zeg maar van het Frans, op mondiaal vlak. Dat dat echt naar voren komt...'

Docent vmbo en havo/vwo: 'Ook dat ja, ja'

Gespreksleider: 'Dus jullie willen zeg maar dat een uitgever jullie helpt om dat vak te positioneren?'

Docent vmbo B: 'Ja... en te behouden.' (De overige aanwezigen reageren instemmend)

Docent vmbo en havo/vwo: '(...) 'Ja, dat denk ik wel, dat zit er [in de methode, MV] nog heel weinig in eigenlijk. Ja, en al vanaf les één, vanaf klas één: waarom leren we Frans, in godsnaam...!'

Een aantal geïnterviewde betrokkenen was van mening dat de toenemende nadruk die leerlingen leggen op het nut van kennis samenhangt met hun pragmatischer instelling. Leerlingen zouden wat zij leren steeds vaker relateren aan toekomstig nut. School neemt daarbij een minder centrale plaats voor hun in. Het zou gaan om:

'(...) veranderingen die je ook in de maatschappij ziet. Bijvoorbeeld: baantjes. Sommigen [leerlingen], die werken twintig uur buiten school,

ja, dat zie je ook gewoon terug in een klas natuurlijk. (...) [als] ze moeten terugkomen (...) [zeggen ze] nee, dat kan niet want ik heb een baan, ik moet werken. (...) school is wel wat niet meer bij iedereen op de eerste plaats komt.’⁶⁰

Ook volgens de oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen hangt die anderde instelling van leerlingen samen met de veranderde positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs:

‘Als ik pessimistisch ben en kijk naar hoe de Nederlandse samenleving is en hoe de Nederlandse cultuur is, en... ehm dat onze jeugd, eh, toch heel erg snel... niet meer (...) in schools leren en ontwikkelen geïnteresseerd is, maar op de arbeidsmarkt z’n geld verdient, ook al zit ie op school en, eh... Er is ook weinig rust binnen gezinnen, nou ja, weinig concentratie en, nou ja, de macht van de media van jongs af aan... dan denk ik eh.. Engels gaat alles overheersen en ja, eh het blijft een elitekwastie het Frans, meer dan het Duits, maar goed dat is een somber beeld.’

Volgens sommige geïnterviewde betrokkenen hing het afnemende nut van het Frans samen met gewijzigde vakantiebestemmingen:

‘Ik denk dat een ander aspect is, en dat [geldt] zowel [voor] ouders, als [voor] leerlingen, dat is dat de wereld sowieso groter is geworden en dat ook de vakantiebestemmingen van mensen veranderen. (...) Vroeger was het natuurlijk een enorme tour als je naar Zuid-Frankrijk reed, maar nu ben je in een vloeek en een zucht in Abu Dhabi, hè... En dat doen mensen... Ook leuk.’ (lacht)⁶¹

Niet alleen betrokkenen zien op dit punt veranderingen. Sinds 2007 is Duitsland Frankrijk voorbijgestreefd als populairste vakantieoord.⁶² Toch vonden de meeste respondenten het punt ‘Frankrijk is een belangrijk vakantieoord voor leerlingen’ overwegend stimulerend.⁶³

Kennisniveau daalt

De belangrijkste consequentie van minder uren Frans op school, is dat het niveau van de leerlingen de afgelopen jaren sterk is gedaald. Voor de manager schoolexamens voortgezet onderwijs bij het Cito, is het een van de belangrijkste redenen van de daling van de luistervaardigheid van leerlingen binnen het voortgezet onderwijs:

'(...) toen die [luister]toetsen kwamen, na de Mammoetwet, in '74 de eerste, toen ontwikkelde die luistervaardigheid zich voor Frans en Duits en Engels heel positief. Die luistervaardigheid werd elk jaar beter. Met onze psychometrische methoden konden we dat ook vaststellen. Gewoon objectieve cijfers toonden aan dat de vaardigheid toenam. Dat ging in een stijgende lijn voor alle drie de talen. [Vervolgens] stagneerde [dat], (...) eerst voor Frans, (...) Duits stagneerde even later ook (...) Engels steeg nog een tijd door. Nou, Engels zit nu op een topniveau, dat stabiliseert zeg maar, en in de loop van de jaren is er dus bij Duits en bij Frans, zeker bij Frans, bij Frans het duidelijkst, sprake van een zekere daling. En, ehm, ja, zijn de leerlingen dommer, zijn de leraren slechter... zijn de methodes beroerder of is het de lessentabel? Ik wijt heel veel aan de lessentabel. (...) Minder confrontatie met die vreemde taal... dat betekent gewoon dat je minder leert, minder hoort, minder leest, minder spreekt.'⁶⁴

Zijn opvatting wordt ondersteund door het onderzoek van zijn collega Alma van Til, die aantoonde dat het niveau van luistervaardigheid voor Frans en Duits tussen 1996 en 2006 daalde, vooral binnen het vmbo-gt en het havo en in iets mindere mate op het vwo. De normen van de toetsen voor die talen werden in die periode naar beneden bijgesteld. Bij het Engels waren de vaardigheidsniveaus min of meer constant.⁶⁵

Ook in de groepsdiscussies kwam het afnemende niveau van leerlingen ter sprake:

Docent bovenbouw havo/vwo A: – 'Het niveau van leerlingen [is], als je dat vergelijkt met vijftien jaar geleden, (...) enorm verlaagd.'

Docent bovenbouw havo/vwo B: – 'Spreekvaardigheid krijgt steeds meer aandacht, maar het algemene niveau gaat erg omlaag, vooral op het havo.'

Docent bovenbouw havo/vwo A: – 'Tijdens een excursie naar Lille met de derde klas bestelde een leerling uit 3 havo bij de MacDonalds: 'je suis une frite' [gelach van de aanwezigen] Ja, het is echt dramatisch, dat je dan... na drie jaar... dat er niets uit komt.'

Vermindering van het aantal uren betekent ook dat docenten zich moeten beperken tot het hoogstnoodzakelijke. Een docente zei dat de vermindering van het aantal contacturen 'een belemmering [is] voor het niveau.' Ze vervolgde:

‘En... omdat je dan heel erg moet focussen op de dingen waarvan je weet dat [de leerlingen] ze moeten doen om door te kunnen, gaat het wel ooit ten koste van de dingen die de jus maken hè? Die Franse leefstijl... Bijvoorbeeld, in vwo zes doe ik altijd een les over kaas. Dus dan neem ik tien van die stinkende jongens mee en dan mogen ze allemaal proeven en dan zie je leerlingen, goh wat leuk, waarom doen we dat eigenlijk niet vaker?’⁶⁶

Een belangrijk onderdeel dat het vak aantrekkelijk zou moeten maken, is het literatuuronderwijs. Maar ook dat raakt steeds meer in de verdrukking. Zoals in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, was een belangrijke oorzaak daarvan de vervanging van contacturen door studielasturen. Door het geringer aantal uren dat voor Frans werd gereserveerd en de kennisdaling van leerlingen, waren die bovendien steeds minder in staat om überhaupt Franse boeken te lezen. Ook literatuur kwam ter sprake tijdens de groepsdiscussies met de groep docenten die les gaf aan havo- en vwo-leerlingen in de bovenbouw:

Gespreksleider: – ‘Wat is de rol van literatuur?’

Docent A: – ‘Ja, een beetje frustrerend. Wat destijds voor mij de reden is geweest om Frans te gaan studeren enerzijds... en wat er nu nog wettelijk aan literatuur gedaan wordt anderzijds. Op het havo helemaal niet meer. (...) Ja, ik heb dan zelf nog voor alle talen twaalf boeken moeten lezen en dat is teruggebracht tot twee of drie of zo. Ja, er hoeft niet zoveel meer aan literatuur te gebeuren. En dat betreurt ik.’

Docent B: – ‘Dat lezen is echt heel moeilijk voor ze.’

Docent C: – ‘Wat je moet doen in die twee contacturen, is de stof eventueel toelichten... eh, de luisteroefeningen met ze doen, dus Frans spreken, Frans luisteren en er gaat heel veel tijd zitten in die grammaticale herhaling, maar ook uitbouw, want ik bedoel, in de vierde klas herhalen we eigenlijk de stof van de onderbouw en we verdiepen her en der... (...) en daarnaast gaan we boeken lezen, dat deden wij in de onderbouw... dat is dus iets wat verdwenen is doordat er te weinig uren zijn in de onderbouw.’

Stimulansen bij het doceren van Frans

Als grootste belemmering zagen de respondenten de concurrentie met andere vakken, vooral met Duits. De reputatie van Frans als mooi, maar

moeilijk en saai vak, vormt de tweede belemmering, gevolgd door de urenreductie en de eenzijdige aandacht voor leesvaardigheid. De combinatie van deze factoren maakte het steeds lastiger om het kennisniveau te handhaven en de lessen aantrekkelijk te houden. Desalniettemin zoeken men naar andere wegen om het vak Frans aan te bieden en interessanter te maken voor leerlingen. Nieuwe initiatieven komen zowel van binnen als van buiten de school.

Internationaal erkende certificaten

Tijdens de gesprekken werd vaak aangegeven dat Frans leren noodzakelijk was om je te tijdens de vakantie te kunnen redden in Frankrijk. In antwoord op de vraag waarom Frans nuttig is om te leren, verwezen de geïnterviewde betrokkenen verder vaak naar de argumenten die zijn te vinden op de site www.franszelfsprekend.nl, of naar zelfgemaakte brochures die zij ronddeelden in de klas van het leerjaar waarin leerlingen hun keuzepakket samenstellen. De argumenten in deze brochures komen sterk overeen met die op de site 'franszelfsprekend'. Daar worden voor leerlingen op drie niveaus: (1) basis(onderwijs), (2) vmbo en (3) havo/vwo, verschillende argumenten gegeven waarom Frans te kiezen, zoals bijvoorbeeld: 'Frankrijk is vakantieland nummer 1 en het is daarom ook goed om de taal te spreken van het land waar je op vakantie gaat' (voor vmbo-leerlingen) en: 'Onze belangrijkste handelspartners zijn Duitsland, Frankrijk, België en Luxemburg. Hiervoor is Engels niet genoeg' (voor havo/vwo-leerlingen).⁶⁷

Als stimulans scoorden de respondenten op de enquête: 'de mogelijkheid voor leerlingen om het DELF (Diplôme d'études de langue française) junior' te behalen'.⁶⁸ Het DELF is een Frans taalcertificaat dat is ontwikkeld door het Centre international d'études pédagogiques (CIEP) en bestaat sinds 1985. In 2005 werd het examen gekoppeld aan de verschillende niveaus van het Europees Referentiekader.⁶⁹ Sinds dat jaar kunnen Nederlandse leerlingen het DELF-examen afleggen. De DELF-examens toetsen alle taalvaardigheden: lezen, spreken, luisteren en schrijven. Ook testen de examens de sociale en culturele competenties. Het 'DELf junior' dat ook wel 'DELf scolaire' wordt genoemd, is de variant voor middelbare scholieren van twaalf tot zeventien jaar en kan worden afgelegd voor ERK-niveau A1 t/m B1. Deelname van de kandidaat aan het DELF-examen is alleen mogelijk voor leerlingen van scholen die DELF aanbieden. Hiervoor dient de school zich aan te sluiten bij het 'DELf-réseau'. Ondanks de extra inspanningen voor docenten die deelname aan het 'DELf-réseau' met zich meebrengen en de kosten voor ouders die verbonden zijn aan het afleggen

van het DELF-examen,⁷⁰ steeg het aantal kandidaten sinds de introductie in Nederland. Een toenemend aantal ouders en leerlingen vindt het behalen van een DELF-examen interessant, omdat het wordt erkend door het Franse Ministerie van Onderwijs. In mei en juni 2006 behaalden de eerste 116 Nederlandse leerlingen dit diploma.⁷¹ In 2010 waren er meer dan 1.000 kandidaten die zich hadden ingeschreven voor het examen, een stijging van 20 procent ten opzichte van het jaar daarvoor.⁷² Dat aantal steeg verder: in 2015 nam het aantal leerlingen en DELF-scholen toe met bijna 15 procent ten opzichte van het jaar daarvoor.⁷³ De DELF-examens werden aanvankelijk door het Europees Platform gecoördineerd. Daarna gebeurde dat vanuit het Institut français. Voor Engels en Duits bestaan vergelijkbare diploma's, respectievelijk het 'Cambridge Certificate' en het 'Goethe-Zertifikat'. Ook die certificaten zijn aan het Europees Referentiekader (ERK) gekoppeld en worden internationaal erkend.

In de gesprekken kwam vaak de mogelijkheid voor leerlingen om een DELF-examen te doen ter sprake. Het werd door de geïnterviewde docenten als een grote stimulans gezien, als een nieuwe en leukere manier van Frans leren:

'Ik had een heel onthullend gesprek tijdens het laatste DELF junior examen, met een leuke jongen, (...) hij deed B1 en dat ging hartstikke goed. (...) En zo, bij de eerste 'entrée', zo van: waar zit je op school... nou daar en daar gymnasium en (...), nou ja en hij vertelde uit zichzelf: "en dan hebben we Frans en dat vind ik heel stom, moet ik alleen maar woordjes leren en dan hebben we een uurtje DELF... dát is leuk..."⁷⁴

Een docent vertelde dat één van zijn collega's eens had verzucht dat 'DELF misschien wel de redding van het Frans zou worden'.⁷⁵ Verschillende respondenten gaven aan dat het diploma een zeker prestige had:

'Ik weet dat het Cambridge-examen Engels ook een enorme vlucht heeft genomen. Het verbaast mij, want al die examens zijn behoorlijk duur en ouders betalen grif. Voor de toekomst van hun kinderen. En omdat ze misschien merken... Nou ja het is *cool*, het is internationaal, het is eh, nou misschien, je bent dan nét een beetje beter dan de kinderen die alleen hun eindexamen halen... Daar staat voor Frans een acht en dat zegt niks, terwijl als je je DELF-diplôme laat zien, dan staan daar nog eventjes die vier vaardigheden, dus (...) in een profiel met een uitsplitsing naar vaardigheden, ja, dat zegt veel meer dan een acht voor Frans. Want wat kun je dan?'⁷⁶

Het lijkt erop dat het aanbieden van DELF via school een manier is om het vak Frans aantrekkelijker te maken, zo blijkt ook uit het volgende gesprek:

- 'Frans is dus niet een vak waar scholen zich mee kunnen profileren?'
- Docent:* – 'Tenzij het DELF is. Dat heeft meer status en het onderwijs is praktischer gericht.'
- 'Waarom heeft dat diploma meer status?'
- Docent:* – 'Omdat het een internationaal diploma is, over de hele wereld wordt afgenomen en internationaal erkend wordt.'⁷⁷

Ook tijdens de groepsdiscussies was men positief over DELF. Een eerste-graadsdocent vertelde:

'Wij zijn dit jaar begonnen met het aanbieden van DELF scolaire. En dat betekent bij ons voor het eerste jaar op twee niveaus (...) A2 en B1, 'n beetje ertussenin op advies van andere scholen. En je merkt dat je... Je merkt twee dingen. Je merkt dat je te maken hebt met een groep leerlingen die écht gemotiveerd zijn. En daardoor ga je meer dingen bij jezelf ontdekken, ga je automatisch, of juist niet automatisch, ga je andere dingen ontdekken van: hé, die benadering, of: écht een les achter elkaar Frans gesproken. En dat zijn persoonlijke ontwikkelingen waarvan ik denk: die houden je... die houden je scherp. (...) Ik zie daar heel veel heil in met het werken van zo'n DELF scolaire.'

De dominante positie van het Engels ten opzichte van Duits en Frans op school blijkt ook uit het feit dat vaksecties zich niet altijd gesteund voelen door de schooldirectie om aparte lessen te geven ter voorbereiding op de examens:

'[DELF en Goethe waren] er niet geweest als mijn collega van Duits en ik daartoe niet het initiatief hadden genomen. (...) Eerder deden we dat allemaal in onze vrije tijd. Pas vanaf dit jaar krijgen we er tien taakuren bij voor het voorbereiden van leerlingen op het DELF. Bij Engels hebben ze een 'Cambridge-klas' waarvoor leerlingen geselecteerd worden en waarin ze worden voorbereid op het Cambridge-examen. Vwo-leerlingen doen dat op niveau C1. Maximaal achttien leerlingen per jaar mogen hieraan meedoen. Het is mijn droom om een DELF-klas te hebben.'⁷⁸

Verder geldt de mogelijkheid om een examen voor het DELF af te leggen voornamelijk voor leerlingen op het vwo. In 2013 deden 609 kandidaten

examen voor het DELF junior. Het grootste deel daarvan, 67 procent, waren vwo-leerlingen. 23 procent waren leerlingen afkomstig van het havo en slechts 2 procent waren vmbo-leerlingen. Eén van de reacties op de enquête van een docente die les gaf aan onderbouwleerlingen vmbo en havo op een school in Drente was dan ook:

‘DELF en TCF spelen in het vmbo geen rol. Als antwoord heb ik daarom ‘noch belemmerend, noch stimulerend’ gekozen, maar eigenlijk is het niet van toepassing. Eigenlijk is het gebrek aan Frans op de mbo-scholen de grootste belemmering. De noodzaak voor het kiezen van Frans valt dan weg.’

TCF staat voor ‘Test de connaissance du français’, een taaltoets van het Franse ministerie van Onderwijs, eveneens ontwikkeld door het eerdergenoemde CIEP. Het TCF is bestemd voor leerlingen in het voortgezet onderwijs, maar kan ook door anderen worden afgelegd. Ook met deze test wordt beoordeeld op welke van de zes ERK-niveaus (A1 t/m C2) een kandidaat de taal beheerst. Het behalen van de test biedt geen diploma, maar een getuigschrift van het bereikte niveau. Ook deze test wordt erkend door Franse instellingen voor hoger onderwijs en door het Franse ministerie van Onderwijs.⁷⁹ Over de mogelijkheid voor leerlingen om de TCF te doen, was men minder uitgesproken, wat waarschijnlijk samenhangt met het feit dat de mogelijkheid om deze vaardigheidstest af te leggen veel minder bekendheid geniet bij docenten.⁸⁰

Ook werd tijdens de gesprekken ‘internationalisering’ vaak als een stimulerende factor genoemd, waarmee de betrokkenen doelden op excursies naar Frankrijk en uitwisselingen tussen scholen. De respondenten van de enquête beoordeelden de mogelijkheid van samenwerking met Franse scholen in bijna de helft van de gevallen als stimulerend.⁸¹ Volgens een van de geïnterviewde docenten moest daar wel een kanttekening bij worden geplaatst, aangezien de voertaal tussen de Nederlandse en Franse leerlingen bij een uitwisseling steeds vaker Engels is, al helemaal wanneer de docent die verantwoordelijk is voor de afdeling internationalisering, geen Frans kent.⁸² In hetzelfde gesprek vertelde hij dat het met de bezuinigingen van de afgelopen jaren op zijn school, lastiger geworden was om (in het geval van zijn school Europese) subsidie te verkrijgen voor internationalisering. De school waaraan deze docent les gaf, had te kampen met een teruglopend aantal leerlingen door stevige concurrentie van omliggende scholen. Ook een andere docente gaf aan dat bezuinigingen een negatieve invloed hadden op de excursies voor het vak Frans.⁸³

Alternatieve aanpak taalverwerving

Minder uitgesproken was men over 'de mogelijkheid van een nieuwe manier van taalverwerving via de 'Accelerative Integrated Methodology' (AIM).⁸⁴ Deze methode om een taal te leren is ontwikkeld door de Canadese Wendy Maxwell en gebaseerd op de natuurlijke taalontwikkeling van een kind. De docent spreekt vanaf het eerste jaar alleen Frans in de klas en werkt veel met gebaren. Zo dienen leerlingen woorden en zinsconstructies aan te leren, zonder gebruik te maken van de moedertaal. In Nederland is AIM in het schooljaar 2007-2008 geïntroduceerd. In het voortgezet onderwijs is het alleen voor het schoolvak Frans ingezet.⁸⁵ In 2008 startte daartoe een opleiding voor docenten Frans op het Onderwijscentrum aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Gezien de afwijkende didactiek, is het volgen van deze opleiding vereist om met AIM in de klas te kunnen werken. Er zijn ongeveer 100 scholen in het voortgezet onderwijs die in de onderbouw Frans via AIM aanbieden. De eerste jaren groeide het aantal scholen dat Frans via AIM aanbood, daarna stabiliseerde het.⁸⁶ Volgens de beide uitgevers zijn er maar zeer weinig scholen die deze wijze van taal leren aanbieden, aangezien het een methode is die lastig is te integreren in het reguliere onderwijsproces. Bovendien is de aansluiting op de methoden die in de bovenbouw worden gebruikt niet eenvoudig te maken omdat het (grammatica-)kennisniveau van AIM-leerlingen te gering is. Toch heeft, volgens één van de uitgevers, AIM wel een positieve invloed op de wijze van lesgeven, want het heeft 'een enorme drive (..) gegeven aan dat produceren [het gebruik van de productieve vaardigheden, MV] en de vraag ernaar, en ik denk dat dat bij heel veel docenten het besef tot stand heeft gebracht van ja, ik moet ook echt wel iets met mijn vak. Ik moet het ook echt wel anders doen dan hoe ik het tot nog toe altijd heb gedaan.'⁸⁷

Frans in de toekomst 'geen serieus vak' meer

Zowel uit de gesprekken als uit de resultaten van de enquête bleek dat voor de betrokkenen bij het onderwijs van het Frans in het voortgezet onderwijs, de belemmeringen bij de uitoefening van hun vak zwaarder wogen dan de stimulansen. Op één persoon na, waren alle geïnterviewde betrokkenen van mening dat de positie van het schoolvak Frans tanende was. Alleen de uitgever van de educatieve methode die op het moment van het gesprek marktleider was, deelde die mening niet: 'Ik zie het niet terug in hoeveel leerlingen een methode Frans op de boekenlijst hebben, dus het aantal leerlingen loopt naar mijn idee helemaal niet terug.'⁸⁸ De verschillende respondenten gaven aan dat de status van het schoolvak Frans was gewijzigd.

Een oud-docente Frans en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, die zich vooral in de jaren zeventig actief inzette voor de verdediging van het schoolvak Frans zei: 'Kijk, (..) de Mammoet, hè, heeft dat wel degelijk invloed, hè? Heel duidelijk. Frans was een vanzelfsprekende taal, hè (...).' ⁸⁹ De oud-docent op het mbo zag met de onderwijsvernieuwingen aldaar, het Frans geleidelijk verdwijnen: 'In het meao zaten de moderne vreemde talen nog vast verankerd, dat is veranderd'. ⁹⁰ Een van zijn collega's in het sectiebestuur Frans van Levende Talen, antwoordde op de vraag welke belemmeringen hij zag bij zijn werk: 'Er waren geen belemmeringen toen het Frans nog een standaardvak was (...) het [Frans] is van een gewoon vak verworden tot een exotische taal, zoals Arabisch of Chinees.' En daarbij verzuchtte hij: 'Het Frans gaat het niet redden...'. ⁹¹ De coördinatrice van het LinQ-programma bij het Europees Platform zei: 'Natuurlijk, je moet het gewoon accepteren, Engels is nu dé vreemde taal. Punt.' ⁹² Een van de uitgevers was van mening dat voor het herstel van de positie van het Frans 'het als serieus vak [moet worden] gegeven op school, (...) dus het moet de uren krijgen die het nodig heeft [en] het management moet erachter staan.' Is het dan geen serieus vak meer? 'Nou, ik vind dat, op het moment dat scholen, zeg maar, zomaar uren eraf gaan knabbelen, ja, dan vind ik dat je een vak niet meer...' Haar collega vulde aan: 'Als ze zeggen, ja het kan er bij Frans wel af en bij andere vakken niet... dan zegt dat inderdaad wel wat.' ⁹³

Frans is volgens betrokkenen dus niet meer vanzelfsprekend, geen 'standaardvak' of zelfs 'serieus vak meer', maar eerder 'een exotische taal'. In de gesprekken rees de vraag, wie er nu verantwoordelijk was voor de neergang van het Frans in het Nederlandse onderwijs. De respondenten gaven aan welke partij(en) de situatie zouden kunnen verbeteren, hoe dat zou kunnen gebeuren en welke rol zij daarin spelen. Hieronder komen hun verschillende strategieën aan bod, om de positie van het schoolvak Frans ten opzichte van die van de andere schoolvakken te handhaven en misschien zelfs te verbeteren.

Geen overheidsbeleid voor behoud Frans

De beslissingen over de positie van het schoolvak Frans in het Nederlandse onderwijsveld, worden op drie niveaus genomen. In de eerste plaats is het bestaansrecht van het schoolvak afhankelijk van de regelgeving van de overheid. In Nederland is de vrijheid van onderwijs ideologisch gezien groot. Na de Tweede Wereldoorlog nam de bemoeienis van de overheid gestaag toe en dat gold ook voor de inhoud van het onderwijs. Sinds de verschijning van het rapport van de Commissie Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen in 2008, 'grijpt de overheid weer meer terug op

de vooroorlogse manier van besturen op afstand' (Elffers & Van de Werfhorst, 2013: 115). Wel zijn zoals gezegd de afgelopen jaren de regels rond de drie kernvakken in het voortgezet onderwijs aangescherpt. Maar scholen zijn verder behoorlijk vrij in de invulling van het lesprogramma en het aantal uren dat voor het vak Frans wordt uitgetrokken. Een oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen zei hierover: 'Scholen kunnen eigenlijk zo'n beetje doen wat ze willen. Er zijn wel leerplannen, maar je hebt geen voorschriften zoals die in België of in Frankrijk gelden. Helemaal niet.' Het betekent dat schooldirecties een grote invloed hebben op de aandacht voor het Frans op school. En, zo vervolgde zij haar verhaal: 'die [schooldirecties] interesseren zich wel of niet voor de inhoud, maar ze kijken natuurlijk van eh: hoeveel uren heb ik voor dit en voor dat en welke docenten stel ik aan, en het is een beetje van: ga je gang maar.'⁹⁴ Een van de uitgevers beaamt dat het behoud van de positie van het Frans voor het schoolmanagement verre van prioriteit is en zij wijst daarbij op een al veel langer bestaand probleem:

'Er wordt heel rationeel over [het vak Frans] gedacht en dat heeft alles te maken met die eisen die worden gesteld voor andere vakken... Ik denk wel dat Frans daar extra last van heeft. (...) Men realiseert zich niet wat voor ingrijpende gevolgen het heeft om uren te verminderen of het vak af te schaffen. (...) Dat is een gigantisch probleem voor leerlingen die van vmbo overstappen naar twee havo en die dus geen Frans hebben gehad. Dat halen ze nooit meer in.'⁹⁵

Een docent uit het zuiden van het land schreef in zijn reactie op de enquête:

'Enerzijds is [door de overheid, MV] de verplichte lessentabel losgelaten, waardoor schooldirecties naar eigen inzicht Frans af kunnen schaffen of ontmoedigen, anderzijds is er de verplichting 50 procent van het eindcijfer te laten bestaan uit slechts een van de vier vaardigheden. Door deze combinatie van vrijheid en verplichting wordt het onmogelijk gemaakt om het vak Frans in de praktijk goed te leren.'

De autonomie van schoolbesturen bij de samenstelling van het onderwijsprogramma brengt met zich mee dat er grote verschillen bestaan tussen scholen in hun aandacht voor het Frans, zo vertelde een docent:

'Het hangt gewoon heel erg af van scholen af, eigenlijk hè? (...) Vanuit de regering wordt het eigenlijk gewoon steeds minder gepromoot. (...)

Dus wat zie je, dat het vooral op scholen bepaald wordt en je hoort dus ook op heel veel cursusdagen en dergelijke, waar ik dan veel andere docenten ontmoet, hoor je dat ook, dat je eigenlijk hele grote verschillen hebt tussen scholen. Je hebt scholen waar heel veel leerlingen voor Frans kiezen, je hebt ook scholen waar bijvoorbeeld waar het niet meer aangeboden wordt in de bovenbouw, omdat er gewoon te weinig mensen zijn die het kiezen. (...) Ik zie vooral dat het echt bij scholen ligt, bij docenten en wat je vaak ook ziet als een vak op een school positief ligt, en er wordt veel gedaan... er wordt een keer zo'n project... er gebeurt van alles, dan zie je ook dat schoolbesturen veel positiever tegenover het vak staan.⁹⁶

Aan docenten om het leuk te houden

Voor kleinere vakken als het Frans, waarvan het maatschappelijk nut steeds minder wordt ingezien, is het dus van groot belang om het vak en de activiteiten van de sectie goed voor het voetlicht te brengen bij het schoolmanagement. De ene sectie slaagt daar beter in dan de andere, want die grote mate van vrijheid, die vergeleken bij onderwijssystemen in het buitenland ook voor docenten geldt, heeft volgens de coördinatrice van het LinQ-programma een keerzijde: '(...) de docenten zijn vrij om te doen wat ze willen, ja, het is wel goed die vrijheid, maar ze missen ook... ze denken, ja, ik krijg geen ondersteuning of waardering (...).' Daardoor, vertelt zij:

'heb [je] veel docenten die enthousiast zijn, maar ook heel veel die denken, dat, eh ja, dat Frans eigenlijk, ja, dat binnen de school niemand het interessant vindt of dat het niet belangrijk is... Je ziet dat toch wel heel veel [docenten] niet zo gemotiveerd zijn, dat vind ik jammer. Of ze denken: ja, je hebt steeds minder leerlingen die voor het Frans kiezen hè? (...) Dus dat enthousiasme, die inzet, dat mis ik soms wel.'⁹⁷

Zo kunnen docenten en secties ook een conservatieve kracht vormen bij de implementatie van onderwijsvernieuwingen:

'In het eerste schooljaar 1970 hadden we een grote sectie Frans, zeker meer dan acht docenten en, nou ja, daar waren erbij die daar... Echt een paar van die oude rotten in het vak, en die moesten van die vernieuwingen met de Mammoetwet., daar moesten ze allemaal niets van hebben, hè? Dus die wilden gewoon hun oude paadje doen. En waar wij dan wel eens een beetje een nieuwere aanpak [wilden] en zoals u dat zegt, die mondelinge vaardigheden, nou dat vonden ze allemaal maar moeilijk hoor. Nou, wat

we wel probeerden was om een beetje eenheid te krijgen, bijvoorbeeld in de soort toetsen, hè, gewoon hè, jongens, je lessen, je gaat je gang maar, maar we moeten er wel op letten dat we niet totaal andere dingen van die leerling vragen. Die leerlingen moeten weten waar ze aan toe zijn, daar hebben ze recht op. Dus, nou ja, dat eigenlijk is al in je eigen sectie het belangrijkste punt waar je naar probeerde te streven en trachtte voor elkaar te krijgen en daar moest je een klein beetje consensus hebben...⁹⁸

Tijdens de groepsgesprekken kwam verschillende keren de hogere werkdruk voor docenten ter sprake, en de veranderende balans tussen lesgeven versus administratieve en coördinerende taken, waarbij de laatste steeds zwaarder wogen.

Docent: – ‘Het [is] wel steeds meer (...) dan toen ik pas les gaf, vind ik. Er komt steeds meer bij...’

Gespreksleider: – ‘Zoals?’

Docent: – ‘Je moet allerlei vergaderingen bijwonen en overleggen en er komen steeds meer dingen bij, administratie.’

Gespreksleider: – ‘En hoe komt dat dan dat er steeds meer dingen bij overleg en administratie bij komen? Het aantal leerlingen is toch niet gestegen?’

Docent: – ‘Nee, maar gewoon: alles moet worden vastgelegd en alles moet op papier staan.’⁹⁹

Omdat het aantal uren Frans per klas daalt, hebben docenten Frans meer klassen en daarmee dus een groter aantal leerlingen waarover zij moeten rapporteren. Dat draagt bij aan de verzwaring van administratieve taken.

Uit het onderzoek dat in opdracht van de uitgevers van Malmberg onder leerlingen was gedaan bleek verder dat de dalende status van het Frans niet bijdraagt aan die van de docenten zelf. Een van de uitgevers concludeerde daaruit dat ‘docenten Frans niet veel aanzien’ hadden bij leerlingen. Ook zouden ze zich volgens de uitgevers de ‘underdog voelen ten opzichte van docenten Duits’ omdat hun vak ‘meer onder druk staat’.¹⁰⁰ In een enkel geval maakte een docent zich zorgen om zijn arbeidspositie: ‘Ja, achteraf vraag ik me wel eens af, ja goed hè, was het inderdaad de beste keuze zeg maar hè, om dan voor Frans te kiezen (...).’¹⁰¹ Een docente vertelde dat zij er, mede vanwege de preciaire positie op sommige scholen van het Frans, van afziet om elders te gaan solliciteren als docent.¹⁰²

Toch is volgens alle drie de uitgevers de betrokkenheid van docenten Frans bij hun vak over het algemeen zeer groot, en sterker dan bij hun

collega's van Duits en vooral Engels.¹⁰³ Volgens een van de uitgevers staan docenten Frans erg open voor didactische innovaties. Binnen de uitgeverij waar zij werkt, worden, zo vertelde ze, nieuwe ideeën dan ook vaak binnen de methode Frans getoetst. De groep docenten Frans is erg *eager* en 'gebruikt alles' wat de methode aanbiedt. Indicatief hiervoor is het feit dat deze groep aan het begin van elk schooljaar vooraan loopt met het activeren van de elektronische licentie bij de methode. Een van de uitgevers ziet bovendien variaties tussen de verschillende docentgroepen:

'De docenten Engels en Nederlands hoeven minder hun best te doen om het vak aantrekkelijk te maken. Hun vakken zijn verplicht. Die zitten in een heel andere positie dan Duits en Frans. Docenten Duits zijn iets serieuzer, willen wat degelijker... wat gedegener [materiaal], om het maar even heel zwart-wit te zeggen. (...) Docenten Frans zijn vooral bezig om hun vak leuk te maken voor leerlingen. Daarbij moeten ze de juiste balans vinden tussen het bieden van succesbeleving bij de leerlingen; ze moeten de zin ervan benadrukken, de schoonheid, de aansprekendheid van de cultuur en het land. Daarnaast moet het ook in zulke stukjes worden opgedeeld dat de leerling het gewoon kan en dat ze snel stappen maken. En daarin zijn docenten Frans altijd hoog in hun kwaliteitscriteria, valt me altijd op.'¹⁰⁴

De andere uitgevers beaamden dit: docenten Frans doen veel om hun vak interessant en leuk te maken voor hun leerlingen. 'Voor docenten Frans gaat het verder dan alleen de taal.'¹⁰⁵

Ook in de gesprekken met de docenten kwam regelmatig naar voren hoe belangrijk het was om het vak aantrekkelijk te maken voor leerlingen. Vaak werd het woord 'leuk' genoemd, Frans diende 'leuk te blijven', opdat leerlingen het zouden kiezen in hun eindexamenpakket. De oorsprong van deze eis ligt volgens oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen wederom in de veranderingen die de Mammoetwet teweegbracht:

'[Met] die Mammoet dus (...) werden [we] geconfronteerd op de scholen met die keuzepakketten... En de urenvermindering. En dat waren natuurlijk toch gigantische veranderingen. (...) En ehm, ja, je aanvaardde dat toch een beetje als nou, ja dat was dan zo, maar we deden denk ik toch wel extra ons best om dat Frans in de markt te houden en om het aantrekkelijk te houden en ook om het aantrekkelijk te maken. Dus ik denk zeker dat de drang bij docenten Frans sterk was om hun vak zo

goed mogelijk te verkopen. Want dat was geen vanzelfsprekendheid meer.¹⁰⁶

Een andere docent vertelde:

'Ja, je moet altijd voor je vak blijven vechten natuurlijk. En het is een keuzevak, dus ja... Engels, die komen gewoon. (...) je moet (...) kijken, ja, hoe kun je het ook voor leerlingen [nog leuk houden]... Dat is ook wat wij (...) in ons vakgroepplan hebben staan. Eigenlijk ook vind ik het 't belangrijkste: hoe hou je het leuk voor jezelf. En voor leerlingen. Als je dat als basis neemt. Ja, dan moet je soms weer wat dingen aanpassen... We gaan nou bijvoorbeeld ook experimenteren met AIM.'¹⁰⁷

Framing van Frans als *coole* exoot

Op verschillende manieren trachten docenten hun leerlingen ertoe te bewegen om voor Frans te kiezen. Een docent verspreidde zijn aanbevelingen daartoe in december 2012, via de webcommunity voor vakdocenten Frans in Digischool. Hij adviseerde zijn collega's onder meer om te werken met 'aantrekkelijk lesmateriaal', 'het vak niet onnodig moeilijk te maken' voor leerlingen, 'regelmatig aandacht aan cultuur' te besteden en 'voor een goede positie van het vak op school' te zorgen. Bijvoorbeeld door het op de kaart te zetten middels projecten, zoals in zijn geval met 'la dégustation des fromages', een modeproject, een reis naar Parijs en het bakken van 'crêpes bretonnes'. Ook adviseert hij 'altijd voor een goede vakvoorlichting' te zorgen, d.w.z. leerlingen goed voor te lichten over het nut van het Frans. Net als sommige andere docenten die ik sprak, had deze docent daartoe zelf een boekje gemaakt. Ook adviseert hij daarin na te denken welke docenten in het keuzejaar voor de klas moeten staan.¹⁰⁸ Want, zo stellen de meeste respondenten, leerlingen kiezen een vak in de eerste plaats omdat een docent hen aanspreekt. Dat geldt overigens ook voor de meeste docenten zelf; in antwoord op de vraag wat hen ertoe heeft gebracht om Frans te gaan studeren, gaf het gros van hen aan dat hun keuze in belangrijke mate geïnspireerd was door hun eigen leraar Frans.

De redenen om te kiezen voor Frans komen zoals grotendeels overeen met de voorlichting die de site www.franszelfsprekend.nl aan leerlingen geeft.¹⁰⁹ Op deze site van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, is ook de brochure 'Kies Frans' te vinden, die deel uitmaakte van de campagne 'Kies Frans' waarover in de inleiding wordt gesproken. Ten tijde van het interview met haar was de toenmalige voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen betrokken bij de ontwikkeling van deze brochure.

De flyer richt zich vooral op leerlingen havo en vwo in de derde leerjaar van het voortgezet onderwijs, wanneer zij moeten kiezen voor het Frans in het eindexamenpakket. De totstandkoming van de brochure was volgens mijn gesprekspartner 'een interessant proces', omdat volgens haar nog steeds de clichébeelden van Frankrijk overheersten, zelfs onder de leden van het bestuur. De eerste versie werd afgeschoten, het was 'teveel *café au lait* en *pluche*'. Daarentegen was het natuurlijk de bedoeling om 'leerlingen kennis te laten maken met een taal die hartstikke *cool* is (lacht)... videospelletjes, leuke muziek, leuke films: *Intouchables* heeft natuurlijk een geweldig effect gehad.' Kort voor ons gesprek, in oktober 2012, zo vertelde deze docente, had zij vanuit haar functie als voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen de 'États généraux pour le français' in Parijs bijgewoond. Ook vanuit Frankrijk trachtte men een moderner beeld neer te zetten van het Frans:

'Daar werd al heel erg ingezet op nieuwe media, op sociale media, op alle vaardigheden op de Francophonie, op eh... en laten we in godsnaam niet meer zo elitair doen.'

De beeldvorming die de Franse overheid van het Frans in de wereld wil uitdragen, moest via dit bezoek van de voorzitter in Parijs bij de Nederlandse docenten en leerlingen terecht komen. Het leidde binnen het gremium van La Table Ronde pour le français vervolgens tot een brainstorm over de aanpak van het Frans in Nederland:

'We hebben een tijd lang zitten brainstormen: wat is nou de aanpak, nou, één heel belangrijk ding is dat je de economische argumenten keihard... niet op papier, maar gewoon mensen die dat bij Pauw & Witteman brengen. Een tweede [is] dat je laat zien dat Franse cultuur... niet alleen maar Monet of Sartre is, maar dat Frankrijk het tweede rapland ter wereld is en dat Ubisoft, zoals men zegt, één van de grootste bedrijven is op het gebied van jeux, games.'

Ze laat de eerste versies van de brochure zien en licht toe: 'En dit is de achterkant met alle deelnemers van het project... Nou ja, dan zie je dit is niet... er staat geen Eiffeltoren op (lacht)...'¹⁰

Ook bestaan er pogingen om het Frans een exotisch tintje te geven. Allereerst exotisch in de betekenis als 'uit een vreemd land', waarbij wordt aangesloten op het beeld van het Frans dat de 'Organisation Internationale de la Francophonie' graag uitdraagt. Het is het beeld van het Frans als

wereldtaal dat nadrukkelijk niet alleen in Frankrijk wordt gesproken, maar overal ter wereld. Met dit idee wenst deze organisatie tevens af te rekenen met het hardnekkige idee van het bestaan van één Franse standaard, door te wijzen op de grote rijkdom van de talrijke uiteenlopende Franse uitdrukkingen, die voor verschillende Franstaligen onderling soms verwarring oproepen. De onderliggende boodschap daarbij is: er zijn meer varianten van de wereldtaal Frans, zoals er ook meer varianten zijn van het Engels. Het eerdergenoemde promotiefilmpje 'La langue française dans le monde' van de 'Organisation de la Francophonie' heeft tot doel dit nieuwe beeld van het Frans uit te dragen: het wordt op vijf continenten gesproken, door 274 miljoen mensen en is de vijfde wereldtaal. De strategie om Frans als wereldtaal te promoten, vindt ook in Nederland weerklank. Dat blijkt uit de keuze van het thema van het congres Frans, de grootste vakbeurs in Nederland voor docenten Frans, in 2015: 'Le Français à travers le monde'.¹¹¹ Een docent en tevens lerarenopleider vertelt:

'Frans wordt een andere merknaam. In het verleden was het een elitaire taal, met een stoffig imago dat werd geassocieerd met oudere dames. Een negatief imago.' Dat verandert volgens hem langzaam naar 'een imago van een exotische taal, die wellicht de tweede wereldtaal wordt, na het Engels. Het wordt op alle continenten gesproken. In Zuid-Amerika is het DELF-examen geweldig populair, net als in China en Afrika. (...) Frans is een cultuurtaal, een taal die bij uitstek een multicultureel ideeëngoed uitdraagt.'

Maar op mijn vraag of Nederlanders dat beeld hebben bij het Frans antwoordde hij: 'Nee, nog niet, maar we kunnen er met z'n allen wel voor zorgen dat het die reputatie krijgt... daar ligt wel een kans.' Want, zo vervolgde hij, het is opvallend dat zo'n kwart van zijn studenten een achtergrond heeft waar een verbondenheid met Frankrijk ligt, zoals bijvoorbeeld Marokkaanse jongeren. 'Dat wil niet zeggen dat zij perfect Frans spreken, het niveau loopt enorm uiteen, maar ze hebben wel een verbondenheid met die taal.'¹¹²

Gezien de voorbeelden van de schoolprojecten en -activiteiten die docenten zelf noemen, is het streven om beeldvorming van het Frans als wereldtaal te creëren nog niet helemaal bereikt. Bij de culturele kennisoverdracht gaat het nog voornamelijk om de traditionele Franse cultuur. Ook het onderzoek van een uitgever onder leerlingen wijst uit dat bij hen de traditionele Frankrijk-beelden overheersen. De leerlingen was gevraagd om collages te maken rond het thema de Franse taal en cultuur. Grotendeels betrof dat clichébeelden met de Eiffeltoren, mode, parfum, etc.¹¹³

Verder worden pogingen gedaan om het schoolvak als ‘exoot’ aan te bieden, buiten het reguliere curriculum, om het zo op deze wijze aantrekkelijk te maken voor leerlingen. Het succesvolle DELF is daar een voorbeeld van:

‘Veel mensen zien het nut om een tweede of derde vreemde taal te leren niet... nou zie je toch docenten die juist het vak aantrekkelijk willen maken en je ziet dan ook een verbetering van de kwaliteit van de les van de docent die wordt echt professioneel en die kan heel veel, de leerling ook, hè, je hebt nu die taalcertificaten, hè, DELF scolaire..., DELF junior is het nu geworden, dat is heel populair... Goethe-Zertifikat ook... Die trend zie je wel dus... steeds meer kandidaten dus het is... dus misschien ja, ja in de toekomst heb je misschien minder mensen die Frans leren maar ze leren het beter.’

Aldus de coördinatrice van het LinQ-programma.¹¹⁴ De voormalig docent op het mbo vertelde dat er een voorzichtige trend ontstaat om Frans als bijvak te geven, in een minor, ‘à la “websites bouwen”, dat is hartstikke populair...’¹¹⁵

Een van de uitgevers pleitte eveneens voor een meer ‘exotische’ manier van het aanbieden van Frans op school. Zij verwacht dat het vak ‘dan (...) iets facultatiefs [wordt].’ (...) – ‘dan wordt het net zoiets als Spaans of zo, of Russisch; leuk, je kunt het erbij doen (...).’ Centraal in de nieuwe strategie van deze uitgevers staat de communicatie, met een veel grotere nadruk op spreekvaardigheid – geheel volgens het hedendaagse taaldidactische klimaat. Immers, een taal wil je in de eerste plaats leren spreken, volgens de uitgevers:

‘(..) ik denk dat het al lastig is om in drie uur een doel te bereiken, laat staan in twee uur. Zeker bij Frans denk ik dat, omdat het zo’n... ehm... nou ja, ik begin bij kennis nul bij Frans... (...) Je zou bijna denken dat je met Engels makkelijker met minder uur af kunt, omdat die al een basis hebben. Die drempel... (..). Misschien moet je in de brugklas wel beginnen met een hele intensieve cursus Frans voor iedereen, in een bepaalde periode waar je je dus heel erg richt op [spreken] en dat je daarna pas echt uren per week gaat doen of zo. Dat ze maar op de rit zijn hè...’¹¹⁶

Ten slotte kan de toenemende schaarste van het aantal mensen dat Frans beheerst ook positief worden belicht. Tijdens de groepsdiscussies met vmbo-docenten, vertelde een docente dat zij haar leerlingen, ‘waarvan iedereen wel een werkloos familielid heeft’, met haar eigen verhaal duidelijk wist te maken waarom Frans leren nuttig is. Omdat deze docente aanvankelijk zelf geen baan kon vinden, had zij zich bij het uitzendbureau ingeschreven. Een bedrijf in wandbekleding nam haar aan, terwijl: ‘ik kon niet typen, ik kon

helemaal niets, alleen maar Frans en ik ben aangenomen...'. Een universitair docente vertelde dat haar studenten Frans makkelijker een baan vinden omdat ze het Frans beheersen.¹¹⁷

Binnen het gremium van de Ronde Tafel is het een worsteling, zo vertelde de coördinatrice van het LinQ-programma: 'Wat willen we: meer kwantiteit of meer kwaliteit?' Want: 'Het is niet per se Frans [dat belangrijk is om te leren], maar het is belangrijk dat leerlingen kennismaken met andere talen en culturen. Want zo is onze wereld. Het is niet alleen maar één taal en cultuur. En mijn collega's die hier met Engels bezig zijn, vinden dat ook. Die vinden het jammer dat Engels alleen nog maar een communicatiemiddel is geworden en meer niet.'¹¹⁸

Voorlopig nog wel lesmethoden Frans voor voortgezet onderwijs

Naast de rol van het schoolmanagement, nam gedurende de onderwijsvernieuwingen van de jaren negentig ook de rol van de educatieve uitgeverijen sterk toe (Hulshof et al., 2015). Volgens de geïnterviewde uitgevers zijn docenten niet per se afhankelijker van hun leergangen geworden, wel zijn ze volgens alle drie de uitgevers veeleisender in hun wensen. Een uitgever sprak van twee typen docenten: 'de docenten die de methode gebruiken en de docenten die de methode niet gebruiken'.¹¹⁹ Een andere uitgever gaf aan: '(...) docenten in het voortgezet onderwijs willen steeds meer gestuurd worden door de methode'.¹²⁰ Dat lijkt op een toenemende afhankelijkheid van het lesmateriaal. Ook tijdens de groepsgesprekken bleek dat docenten zich graag gesteund zien door de leergangen van de educatieve uitgevers.

Het is echter de vraag of uitgevers die ondersteuning in de toekomst kunnen blijven bieden. Ondanks de terugloop van het aantal leerlingen dat Frans leert, vooral op het vmbo, overwoog geen van de drie uitgevers te stoppen met de ontwikkeling van een nieuwe leergang Frans voor het voortgezet onderwijs. Wel zien sommigen onder hen het 'zorgelijk' in: 'Als die kentering nog doorgaat..., met minder uren en met steeds minder leerlingen die het [Frans] kiezen, dan is het over tien jaar weg.' Op de vraag of de uitgeverij in de toekomst een methode Frans zal blijven aanbieden, antwoordde een van de uitgevers: 'Dat we iets nieuws neerzetten, zegt wel dat we er vertrouwen in hebben.' Ze sluit echter niet uit dat ze in de toekomst andere keuzen zal moeten maken. Haar collega vertelde dat de bovenbouweditie voor het vmbo van hun methode 'nooit rendabel [is] geweest. (...) maar die bieden we nog wel aan, het is beter om een hele methode aan te kunnen bieden, ook voor de overige edities, maar goed, gaat dat verder, ja, dan ga je misschien die vmbo-lijn niet meer verder ontwikkelen...' Want ook binnen de uitgeverij is de positie van een methode 'voor een klein vak, [met] een kleine omzet'

dusdanig 'dat je minder voor elkaar krijgt'.¹²¹ Ook bij LinQ moest er op deze wijze naar de programma's worden gekeken, vertelde de coördinatrice. Daar was recentelijk het programma voor versterkt vreemdetalenonderwijs Duits en Frans in het basisonderwijs stopgezet, volgens de coördinatrice '(...) een logische keuze als je minder geld hebt'.¹²²

Ook voor ontwikkelaars van leergangen lijken de onderwijsvernieuwingen en de consequenties daarvan voor een taal als Frans op de langere termijn dus nadelig. Veranderingen in regelgeving op de korte termijn bieden daarentegen juist kansen om marktaandeel uit te breiden, ten koste van concurrenten. Een van de uitgevers van een methode Frans antwoordde op de vraag wat bevorderende factoren zijn bij de uitvoering van haar werk: 'Onderwijsvernieuwing!'¹²³ Toen het Frans een deelvak, boden de taalmethoden de verschillende taalvaardigheden (lezen, luisteren, spreken, schrijven) apart van elkaar aan. Met het vervallen van het deelvak, diende de uitgever de didactiek van de methode te veranderen van een 'vaardigheidsgerichte didactiek' naar 'samenhang tussen de vaardigheden'. Deze stelselwijziging legde een van de geïnterviewde uitgever destijds geen windeieren:

'(...) het helpt je soms gewoon weer om een enorme stap te zetten. Want je kunt het natuurlijk ook wel bedenken zonder stelselwijziging, maar het geeft minder aanleiding om veranderingen door te voeren'.¹²⁴

De educatieve uitgeverijen zouden onderwijsvernieuwing dan ook zeker niet tegen willen houden.¹²⁵

Frans is niet modern

'De politiek heeft zich zelden ingezet voor talen als Frans of Duits, maar vooral voor Engels. [Zij] heeft weinig gefaciliteerd om het onderwijs in de andere talen te bevorderen...',¹²⁶ aldus een manager schoolexamens voortgezet onderwijs bij Cito. En de in april 2015 aangetreden voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen verzuchtte: '(...) het ministerie wil geen inbreuk doen op de autonomie van het onderwijs. Ze willen niet aan de lessentabel komen... Als Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen nou gewoon eens zou eisen dat leerlingen drie uur Frans per jaar moeten krijgen! Dan zou er hier ook geen discussie zijn'.¹²⁷ Ook Camiel van Woerkum hoopte met zijn brief uit maart 2015 aan de minister van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen de overheid tot actie aan te zetten. Met klem vroeg hij daarin om de keuze voor een tweede vreemde taal niet bij de schooldirecties maar bij de leerlingen te leggen, en om het op landelijk en

Europees niveau geadviseerde aantal uren dat nodig is om de benodigde taalniveaus te behalen, te respecteren.

Maar het antwoord dat Van Woerkum kreeg, is dat er vanuit Den Haag geen verdere stappen zullen worden ondernomen. De 'invalshoek van het beleid [is] meer vrijheid van de scholen. En ministeriële circulaire's naar schooldirecties worden niet meer gedaan. Ook op de lessentabel, zelfs geadviseerd door de SLO, kan geen invloed worden uitgeoefend.' De ambtenaar werkzaam bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen die Van Woerkum telefonisch antwoord gaf op zijn verzoeken, 'erkende dat schoolbesturen absolute vrijheid hebben in de keuze van de lestabellen. Hier is van overheidswege geen controle op. (...) Als ambtenaar kan ze zich niet aan de huidige trend onttrekken.'¹²⁸ Ze suggereerde Van Woerkum om zijn zorgen te sturen naar het Platform Onderwijs2032. Dat was in 2015 door het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen in het leven geroepen, met als opdracht om de zorgen omtrent het onderwijs en het curriculum op school, te inventariseren.

Terwijl de waardering voor het schoolvak Frans afnam, werden zoals gezegd de kernvakken Nederlands, Engels en wiskunde strenger gereguleerd. In het zoeken 'naar een nieuwe balans tussen centrale en decentrale sturing' (Elffers & Van der Werfhorst, 2013) werd het schoolvak Frans slachtoffer. Binnen de schoolmuren kwam dat door toenemende concurrentie van andere vakken. Door de reductie in uren, het vervroegen van het keuzemoment en de eenzijdige wijze van toetsing nam het kennis- en vaardigheidsniveau Frans van leerlingen af. Ook voor dit vak leidde het tot 'teaching for the test', waardoor zelfs leerlingen die eindexamen Frans vwo hebben gedaan, de taal verstaan noch spreken. In de woorden van een van de respondenten: 'Een acht voor Frans, wat zegt dat nou...?' Als tweede moderne vreemde taal kiezen havierten en vwo-leerlingen vaker voor Duits, dat een 'veiliger' keuze is, omdat het makkelijker is om te leren.

Buiten de schoolmuren speelt de verslechterde reputatie van het Frans een belangrijke rol. Ouders en leerlingen vinden het Frans weliswaar nog steeds een mooie taal, maar ook moeilijk en het onderwijs is saai. Frans is 'niet modern' en wordt vaak geassocieerd met de meer traditionele 'Cultuur'. In toenemende mate wordt Frans beschouwd als 'nutteloze franje' (Nussbaum, 2011: 16), door leerlingen, maar ook door hun ouders. Zoals gezegd hangt de veranderende reputatie van het Frans nauw samen met veranderingen van het 'cultureel kapitaal' (Bourdieu, 1984) dat ouders aan hun kinderen willen overdragen. Met het verlies van invloed en bekendheid met 'Cultuur' op school (Notten, 2016), waar de Franse taal en literatuur van

oudsher een belangrijk onderdeel van uitmaakten, werd het voor ouders van minder belang om kennis daarvan in te zetten als strategie om hun kinderen te behoeden voor statusverlies. Die strategie wijzigde zich dan ook en ouders richten zich in toenemende mate op de overdracht van een praktischere soort 'cultureel kapitaal', waarin internationaal inzetbare communicatieve vaardigheden en kennis van Engels van groter belang zijn.

De ontwikkelingen binnen en buiten de schoolmuren versterkten elkaar, vooral in de jaren na de onderwijsvernieuwingen van de jaren negentig en nul. De toegenomen onderlinge concurrentie tussen scholen en de meer instrumentele onderwijsvisie droegen hieraan bij. Door de afnemende aantrekkelijkheid van het Frans is het voor schooldirecties minder moeilijk om in de uren voor dit vak te snijden, dan in de uren voor 'belangrijker' vakken: de kernvakken, en de hoger gewaardeerde natuurwetenschappelijke vakken en economie. De positie van het Frans verzwakte daardoor snel.

In hun strategieën om onderwijs van het Frans in Nederland te verdedigen, trachtten de daarbij betrokken actoren op verschillende wijzen in te spelen op deze ontwikkelingen. Zij zochten naarstig naar manieren om het schoolvak aantrekkelijk te maken. Dat gebeurde onder meer door Frans op andere, meer alternatieve manieren aan te bieden. Zo bieden sommige scholen het Frans aan via de 'Accelerative Integrated Methodology' (AIM), waarbij de nadruk op communicatie ligt, en met behulp van gebarentaal de doeltaal zonder gebruikmaking van de moedertaal wordt geleerd. Meer succes heeft het opleiden tot het 'Diplôme d'Études de langue française' (DEL F). Al jaren stijgt het aantal kandidaten die zich inschrijven voor het behalen van het DEL F, net als dat voor de Engelse en Duitse equivalenten, 'Cambridge English' en het 'Goethe-Zertifikat'. Deze taalcertificaten zijn gekoppeld aan het Europees Referentiekader en toetsen op alle taalvaardigheden: lezen, schrijven, spreken en luisteren. Ook Nederlandse educatieve taalmethoden maken gebruik van het ERK. Wel blijft het afnemen van een DEL F-examen voorbehouden aan een 'happy few': DEL F brengt extra kosten voor ouders met zich mee en wordt vooral binnen vwo-scholen aangeboden.

Het lijkt er sterk op dat de petitie 'Roep de afbraak van het onderwijs Frans een halt toe' inderdaad in een patroon past, dat startte met de protestactie van docenten Frans uit 1919, destijds tegen de opheffing van Frans als toelatingseis voor de hbs. Ondanks de stevige lobby voor het Frans door de jaren heen, vindt in dit patroon het verzet van de pleitbezorgers van onderwijs van het Frans steeds minder gehoor. Niet verrassend dus dat ook dit keer de afbraak van het onderwijs Frans geen halt is toegeroepen, ondanks de steun die Van Woerkum kreeg van veel van zijn collega's en

vanuit verschillende instituten.¹²⁹ In januari 2016 kwam het Platform Onderwijs²⁰³² met haar bevindingen over de invulling van toekomstig primair en secundair onderwijs. Het advies luidt dat leerlingen een kerncurriculum moet worden aangeboden, met als leidraad 'meer van minder'.¹³⁰ Sterke nadruk ligt op de kernvakken Nederlands, Engels en rekenen/wiskunde, en het aanleren van vaardigheden is belangrijker dan kennis. De vakken Frans en Duits worden niet genoemd in het eindadvies uit januari 2016. Frans is vrijwel verdwenen uit het cultureel kapitaal dat ouders aan hun kinderen willen overbrengen. Dat betekent overigens niet dat de ongelijkheid in kansen in het Nederlandse onderwijs sinds enkele jaren is afgenomen, integendeel (Van de Werfhorst & Elffers, 2013; De Beer & Van Zijl, 2016). Die strijd wordt echter op andere fronten gestreden.

7. Meer vertalingen maar minder Frans. Boekvertalingen uit het Frans na 1945

In de eerste week van mei 2014 buitelden een negental Nederlandse uitgeverijen over elkaar heen voor het verkrijgen van de vertaalrechten van het boek *Le capital au XIXe siècle* van de Franse econoom Thomas Piketty. De Franse uitgever, Éditions du Seuil, wilde voor deze titel een bod van minimaal 40.000 euro krijgen en daarbij een gedegen marketingplan. De Bezige Bij kwam als winnaar uit de bus en zou maar liefst 125.000 euro voor de rechten hebben neergeteld. In oktober 2014 lag *Kapitaal in de 21e eeuw* in de boekhandel, vaak in de etalage of op displays. Persaandacht was er in de aanloop naar de Nederlandse boekpresentatie volop, en opnieuw tijdens het bezoek van de auteur aan Nederland in november 2014.

Alhoewel *Le Capital au XXIe siècle* een dik jaar eerder in Frankrijk goed was ontvangen, ontstond de wereldwijde hype rond het boek van Thomas Piketty pas in het voorjaar van 2014, na de verschijning van de Engelse vertaling bij Harvard University Press. Na de lovende bespreking van de econoom en Nobelprijswinnaar Paul Krugman, figureerde het boek vanaf mei 2014 wekenlang op de bestsellerlijst van *The New York Times*. In januari 2015 waren er wereldwijd maar liefst 1,5 miljoen exemplaren verkocht van het werk. De 'Piketty-mania', zoals de hype rond *Kapitaal in de 21^e eeuw* in de pers werd omschreven, ontstond pas toen het werk in de Verenigde Staten verscheen en niet in Frankrijk, waar het boek eerder werd gepubliceerd. Is deze casus exemplarisch voor de huidige dynamiek in het mondiale vertalingenstelsel?

Boekvertalingen zijn te zien als reizende cultuurgooierden die, net als economische goederen, zich verplaatsen tussen natiestaten (Clifford, 1997). Sommige komen daarbij verder dan andere en blijven langer. Kenmerkend voor taalgebonden culturele uitingen is de hoge barrière om de taalgrens over te steken (De Swaan, 2002). Voor slechts een heel klein deel van het aanbod in het moederland is het weggelegd om een reis over de taalgrens te maken. Afhankelijk van tijd, plaats, taal en genre worden ze in een nieuwe omgeving opgenomen (Franssen, 2015) en daar in min of meerdere mate aan aangepast. De theorie van het mondiale vertalingenstelsel geeft zicht op de ongelijke posities van taalgroepen binnen een internationaal vertalingensysteem (Heilbron, 1999). Analyse van vertaalstromen van oorspronkelijk Franse boekpublicaties naar Nederland toont de verhouding tussen een voorheen zeer dominante cultuur en een relatief perifere speler en een

veranderend patroon van spreiding en waardering. Maar om antwoord te krijgen op de vraag waarom sommige boeken wel vertaald worden en andere niet, en waarom de ene vertaling meer erkenning krijgt dan de andere, is het belangrijk om inzicht te verkrijgen in de processen en mechanismen op het niveau van het literaire uitgeefveld.

In dit hoofdstuk en het volgende tracht ik te verklaren of oorspronkelijk Franstalig werk in ons land in toenemende mate pas ‘ontdekt’ wordt op het moment dat het in de Verenigde Staten als belangwekkend wordt gezien, en of het geval van *Le Capital au XXIe siècle* van Piketty past binnen een patroon. Net als in het voorgaande is daarbij het uitgangspunt dat de dynamiek op macroniveau, het mondiale talen- en vertalingenstelsel (Heilbron, 1999; De Swaan, 2002), samenhangt met de institutionele ontwikkelingen in het uitgeefveld, het mesoniveau, en met die op het microniveau: het niveau van de betrokkenen en de vertaalde werken zelf. Betrokken actoren zullen in het volgende hoofdstuk aan het woord komen. Dit hoofdstuk biedt een beschrijving van de specifieke structuur van het uitgeefveld, zoals die vanuit cultuursociologisch perspectief is geduid. Vervolgens komen de belangrijkste naoorlogse ontwikkelingen binnen het uitgeefveld aan bod, vooral de veranderingen die van invloed zijn op de verspreiding van de vertaalde Franse literatuur.

De spelregels in het boekenvak

‘Eigenlijk is de uitgeverij geen handel in de gewone beteekenis,’ schreef J.M. Meulenhoff, de oprichter van de gelijknamige uitgeverij in 1924 over de beginperiode van zijn bedrijf. En hij vervolgde:

‘Een partij boeken kan niet verkocht of geveild worden tegen den prijs, die overeenkomt met eene bepaalde marktwaaarde, zoals een partij koffie of mahoniehout; een boek krijgt eerst dán waarde, wanneer iemand, die belang stelt in zijn inhoud, den wensch uitspreekt het te willen koopen. Zeker, een uitgever moet wel degelijk koopmanschap bezitten, doch daarnaast moet hij aan zijn koopwaar ‘geest’ geven (...).’¹

Hiermee beschreef Meulenhoff de specifieke eigenschappen van zijn vak. Een succesvolle uitgever of boekverkoper weet naast het vervaardigen van boeken, de materiële productie, waarde aan die boeken toe te kennen: de symbolische productie. Ook spreekt uit dit citaat de grote onzekerheid die in het boekenvak bestaat. Het zijn de belangrijkste karakteristieken van

het uitgeefveld (Dorleijn & Van Rees, 2006), die het zijn specifieke structuur verlenen.

Onderzoek naar literaire uitgeverijen is globaal in te delen naar twee typen benaderingen: de boekhistorische benadering en de veldtheoretische benadering (Janssen, 2000; Van Voorst, 2014), waaronder de institutionele benadering.² De eerste benadering sluit aan op historische disciplines. Vaak gaat het om studies over een bijzonder persoon of boek, waarbij de nadruk ligt op inventarisatie, ontsluiting en analyse van bronnen. Ook is er aandacht voor de maatschappelijke omstandigheden waaronder specifieke uitgeefactiviteiten plaatsvonden.³ Binnen de tweede, veldtheoretische, opvatting onderzoekt men de verschillende instituties en actoren in het uitgeefveld, om na te gaan hoe zij bijdragen aan de totstandkoming van een werk. In de institutionele benadering ligt de nadruk op de institutionele omgeving. Instituties zijn daarbij te beschouwen als ‘de formele en informele regels die ons gedrag in meerdere of mindere mate reguleren, oftewel de spelregels van de samenleving’.⁴ Binnen de veldtheoretische benadering is het uitgangspunt dat de productie van cultuurproducten zowel een materiële als een symbolische kant heeft. Zoals in andere kunstsectoren, vindt de productie van literaire vertalingen plaats binnen het spanningsveld van kunst en commercie. In de wereld van kunst en literatuur streven de betrokkenen, naast het verwerven van economisch rendement naar accumulatie van symbolisch kapitaal. Net als in andere kunstsectoren is er voor de betrokken spelers van het uitgeefveld slechts één legitieme manier om kapitaal te verwerven, namelijk door een naam op te bouwen. Bourdieu spreekt van het verwerven van een soort krediet waarmee zij in staat zijn om titels en personen een bepaalde waarde te geven (Bourdieu, 1993). Net als andere velden, kent ook het uitgeefveld een eigen verdeling van middelen waarbinnen betrokkenen specifieke spelregels hanteren. Daarmee functioneert dit veld in relatieve autonomie ten opzichte van andere velden. De posities binnen de structuur van de economische en symbolische machtsverhoudingen in het uitgeefveld zijn bepalend voor de kenmerken van de actoren en voor de strategieën die zij voeren. Hun onderlinge wedijver bepaalt de waarde van een titel en het geloof in die waarden steeds opnieuw (Bourdieu, 1977; 1992; 1993; 1999).

Op basis van een analyse van het Franse literaire uitgeefveld maakt Bourdieu onderscheid tussen een ‘pôle de production restreinte’ en een ‘pôle de grande diffusion’: een circuit van kleinschalige productie en van grootschalige of massaproductie.⁵ Afhankelijk van de positie die een uitgeverij in het uitgeefveld inneemt, zullen de acquirerend redacteuren en uitgevers zich genoodzaakt zien om andere uitgeefbeslissingen te nemen

en zullen zij in meer of mindere mate de nadruk leggen op een van de twee typen discours, economisch of symbolisch, om die keuzes te legitimeren. Een kleine, avant-garde-uitgeverij met een beperkte productie en weinig financiële middelen zal noodgedwongen keuzes voor (nog) onbekende titels of auteurs en specifieke niches maken. Daarmee zet zo'n uitgeverij vooral in op het verwerven van symbolisch kapitaal, dat in de toekomst mogelijkerwijs omgezet kan worden in economisch kapitaal. Zo wisten in de jaren tachtig een aantal kleine literaire uitgeverijen het Franse uitgeefveld te betreden door hun catalogi in de eerste plaats op te bouwen uit vertalingen die voor grotere uitgeverijen oninteressant waren.⁶ Ook in Nederland verkreeg uitgeverij Meulenhoff haar reputatie grotendeels met de opbouw van een buitenlands fonds (De Glas, 2012).

Door hogere rendementseisen ziet men zich binnen grote uitgeefconcerns daarentegen genoodzaakt in te zetten op bestsellers. Deze bedrijven hebben de middelen om auteurs aan zich te binden, van wie het succes reeds commercieel bewezen is. Ook kunnen deze concerns de rechten aankopen van een titel die elders hoge oplagen heeft gehaald. Vaak gaat het dan om Engelstalige titels (Bourdieu, 1999). In de Verenigde Staten constateert Thompson dat er de afgelopen decennia sprake is van een zekere polarisatie in het uitgeefveld. Schaalvergroting leidde er tot het ontstaan van een klein aantal zeer grote concerns en dat ging gepaard met het ontstaan van veel kleine uitgeverijtjes. Thompson maakt een onderscheid tussen de grote uitgeverijen die profiteren van 'economy of scale' en de kleintjes die het hoofd boven water houden via een 'economy of favours' (Thompson, 2010: 155).

De 'geloofswereld' (Bourdieu, 1977) die het literaire uitgeefveld is, veronderstelt dat er naast strijd eveneens een zekere mate van consensus bestaat over wat er wel en niet van waarde is, zoals bijvoorbeeld welke uitgeverijen wel of niet als literair of vernieuwend bekendstaan. Immers, voor het verkrijgen van legitimiteit is een zekere consensus noodzakelijk. Naast de strijd over wat literair is, bestaat er dus ook een zekere overeenstemming over literatuuropvattingen. Die bestaan uit 'een verzameling merendeels normatieve ideeën en argumenten over de aard en functie van literatuur, over literaire technieken en hun vermeende invloed op lezers' (Van Rees & Dorleijn, 2006: 25). Voor het opstellen van hun aanbiedingscatalogi bijvoorbeeld baseren uitgevers zich op gangbare ideeën over de functie van literatuur, opvattingen die zijn te zien als een zelfgesponnen web:

'(...) at the heart of trade publishing there exists (...) a *web of collective belief*. Since for many of the new books that are being offered by agents and bought

by editors and publishers, no one really knows just how well they will do, a great deal of time and effort is invested in one party seeking to persuade the other that the book being offered is indeed a big book, or at least sufficiently big to warrant a serious degree of attention from editors, and a great deal of weight is placed on what other people – especially trusted people – think and say about the book and how big it is' (Thompson, 2010: 194, 195).

De productie van boeken en boekvertalingen en de consensus daaromtrent komt dus tot stand in de strijd van betrokken actoren en instituties. Zij wedijveren om elkaars erkenning en die van het publiek, en hun activiteiten en posities beïnvloeden elkaar wederzijds (Bourdieu, 1977, 1992, 1999; Becker, 1982; Dorleijn & Van Rees, 2006).

Vanuit het institutionele perspectief kijkt men hoe verschillen in waardering van cultuurproducten tot stand komen, en hoe de ordening van het culturele aanbod naar aard en kwaliteit te beschrijven en te verklaren is. Net als de productie van veel andere cultuurproducten, brengt ook het uitgeven van vertalingen veel risico's met zich mee.⁷ Bij de selectie van titels ziet men zich geconfronteerd met een excessief aanbod. Er bestaat bovendien grote onzekerheid over de kwaliteit van een werk en de mate van (commercieel) succes die een vertaling kan opleveren. De concurrentie om de 'beste' titel te verkrijgen is groot.

Een belangrijke strategie om onzekerheid te reduceren, is het imiteren van organisatorische praktijken, routines en oordelen. De verschillende betrokken actoren kijken naar elkaar voor inspiratie en bevestiging. Succesvolle strategieën worden vaak gekopieerd en dat leidt tot 'institutionele isomorfie' in culturele velden.⁸ De aanpassing van instellingen aan hun institutionele omgeving treedt op wanneer een praktijk succesvol is. Gezien het tweeledige karakter van het uitgeven van literatuur, kan het daarbij om zowel de materiële als symbolische productie gaan. Voorbeelden zijn canonisering van auteurs via het uitbrengen van *Verzameld Werk* (De Glas, 2012; Fortuin, 2015), het instellen van bestsellerslijsten (Dorleijn & Van Rees, 2006; De Glas, 2012) of het onderbrengen van titels in series (Kuitert, 1993). Daarnaast zijn genre-indelingen of aanbevelingen instrumenten van instituties om de symbolische productie te beïnvloeden (Dorleijn & Van Rees, 2006; Franssen, 2015). Ook recensenten stemmen hun keuzen af op die van collega's, waardoor er relatief veel aandacht bestaat voor een klein bestand aan literaire werken (Janssen, 1994).

De vervaging van het traditionele onderscheid van kunst en cultuur in hoge en meer populaire vormen leidt tot isomorfie in twee richtingen.

Voor nieuwe erkende kunstvormen en genres neemt men praktijken uit het domein van de hoge cultuur over, zoals prijzen die worden toegekend door jury's van deskundigen. En in de gevestigde kunsten gebruikt men verschillende zaken uit het domein van de populaire commerciële cultuur: bestsellerslijsten, consumptiegidsen en uitgekiende marketingstrategieën en promotiecampagnes. Een studie naar de ontwikkeling van filmkritiek in de Verenigde Staten toont aan hoe filmrecensenten het filmgenre van meer cultureel prestige wisten te voorzien, door gaandeweg het discours van recensenten in legitieme culturele genres over te nemen (Bauman, 2001). Ook in het Nederlandse literaire domein is er sprake van een 'proces van onthiërarchisering' (Janssen, 2006: 215), een vervaging van voorheen scherpe verschillen in de waardering voor cultuuruitingen.

Transnationale uitgeefvelden

Toenemende mondialisering betekent dat de structuur van en strijd binnen het uitgeefveld is te beschrijven op drie, analytisch te onderscheiden, niveaus: binnen een internationaal vertalingenstelsel, binnen een nationaal uitgeefveld en in toenemende mate eveneens in een transnationaal productieveld. Volgens Casanova vindt de strijd om literaire erkenning op transnationaal niveau plaats tussen min of meer dominante literaire centra. In het verleden was Parijs, dat zich vanaf de negentiende eeuw had ontwikkeld tot het literaire centrum van de wereld, de 'gedenationaliseerde' literaire hoofdstad, waar de gehele literaire wereld zich aan wilde meten. Daar was het literaire krediet te halen en Parijs vormde lange tijd 'la banque universelle des changes et échanges littéraires'.⁹ Een internationale doorbraak van een schrijver verliep vrijwel altijd via deze stad. Veel buitenlandse auteurs verbleven dan ook in Parijs met als gevolg dat de stad in de (pre) moderne literatuur veelvuldig wordt beschreven. Inmiddels hebben Londen en New York de literaire suprematie van Parijs overgenomen. Binnen andere domeinen, zoals de zogeheten 'cultural studies', bleef de Franse invloed langer aanzienlijk, vooral die van de Franse filosofie (Casanova, 2008).¹⁰ Maar ook het boek van Casanova werd vooral bekend nadat in 2004 de Engelse vertaling was verschenen.

Het transnationale literaire uitgeefveld zoals Casanova dat heeft beschreven, is ingebed in de verschillende nationale literaire velden, maar ontstijgt die ook (Sapiro, 2010; Franssen, 2015). De toenemende mondiale concurrentie binnen het uitgeefveld leidt tot een steeds sterkere positie van vooral Amerikaanse (populaire) fictie. Binnen de wereldwijde boekproductie kwam in de jaren negentig bijna 60 procent van alle vertaalde boekproducties uit het Engels. In de periode van 1980 tot 2000 daalden de aandelen van vertalingen

uit Duits en Frans iets. Die bedroegen respectievelijk 10 procent en 9 procent van het totaal aantal boekvertalingen. Het Russisch daalde in die periode fors, van 11,5 procent in 1980 naar 2,5 procent na de val van de Muur. Van de semi-perifere talen, steeg het Spaans in de genoemde periode van 1,7 procent naar 2,6 procent. Het Italiaans handhaafde zich rond de 3 procent, maar de andere semi-perifere talen daalden tot onder de 1 procent, op het Zweeds na. Binnen de perifere talen, waarvan het aandeel in z'n totaliteit daalt, is een versterking te zien van Aziatische talen, vooral het Japans, Chinees en het Koreaans.¹¹ In tegenstelling tot de wereldwijde boekproductie waarin het aandeel vertalingen ook tussen 1980 en 2000 nog sterk groeide, was er in de Nederlandse literaire boekproductie (fictie en poëzie) in die periode slechts sprake van een relatief kleine stijging in het aandeel vertalingen. De sterkste groei van het aandeel van vertalingen binnen de Nederlandse boekproductie had al eerder plaatsgevonden (Franssen, 2015).

Ook het transnationale uitgeefveld is te zien als een min of meer geïnstitutionaliseerde ruimte die wordt gekarakteriseerd door een tegenstelling tussen *large-scale* en *small-scale* productieprocessen, waarbij vooral binnen het circuit grootschalige productie sprake is van amerikanisering van het aanbod (Sapiro, 2010). Binnen het Nederlandse literaire uitgeefveld heeft de dominantere rol van het Engels geleid tot wijzigingen in de structuur. In dat veld kan onderscheid worden gemaakt in uitgeverijen die 'highbrow'-titels uitbrengen: literaire fictie en poëzie, en spelers die 'lowbrow'-werken uitbrengen: romantische en spannende fictie. Het laatste segment wordt gekenmerkt door een relatief groter aandeel van oorspronkelijk Engelstalig werk, terwijl in het eerste segment het aantal oorspronkelijke talen meer diversiteit kent. Het zijn vooral de kleinere uitgeefhuizen, die naast 'the "standard" languages of Dutch and English' (Franssen, 2015: 96), eveneens vertalingen uit meer exotische talen brengen.¹²

Niet alleen binnen het Nederlandse uitgeefveld oefenen betrokken instellingen en actoren invloed op elkaar uit en is er sprake van isomorfie. Zij doen dat ook op trans- en internationaal niveau, tussen de verschillende uitgeefvelden en in wisselwerking met andere culturele sectoren (DiMaggio & Powell, 1991). Zo is het ontstaan van nieuwe genres als 'literaire thrillers' en 'literaire non-fictie', die zijn overgewaaid uit de Verenigde Staten, een transnationale vorm van isomorfie. Uitgeverijen die binnen hun nationale uitgeefvelden vergelijkbare posities hebben, gaan steeds vaker met elkaar samenwerken. Er is sprake van 'a push towards 'transnational isomorphism (...) creating growing homologues between national fields' (Franssen, 2015: 113). Ook uit de studie van het transnationale Frans-Nederlandse uitgeefveld bleek dat verschillende verwante uitgeverijen, zoals

bijvoorbeeld de uitgevers werkzaam bij het Franse Héloïse d'Ormesson en het Nederlandse Cossee, onderling nauwe zakelijke contacten onderhielden, waarbij ze vooral geïnteresseerd waren in elkaars aankopen (Voogel, 2010).

Voor slechts een heel klein deel van het aanbod in het moederland is het weggelegd om een reis over de taalgrens te maken. Bovendien verloopt het uitgeven van vertalingen volgens andere wetmatigheden dan die van binnenlandse titels. Zo is het literaire kwaliteitsboek van Nederlandse auteurs moeilijk te plannen. Dat geldt veel minder voor het vertaalde boek, waar al het voorwerk reeds in het land van herkomst is gedaan (Van Krevelen, 2006). Wel staat de Nederlandse uitgeverij bij werk uit het buitenland op veel grotere afstand van de creatie. Het enorme aanbod aan buitenlands werk noopt de uitgever tot zorgvuldig kiezen. Bovendien kost het verwerven van de rechten en het vertalen van een werk tijd en geld. De uitgever die de rechten koopt moet het gevoel hebben dat het publiek voor het vertaalde boek in de thuismarkt groot genoeg is. Ook zijn er verschillen tussen het uitgeven van vertaalde fictie en (literaire) non-fictie. Zo verkrijgt een auteur in het non-fictiesegment zijn prestige op een andere wijze dan een schrijver van fictie, bijvoorbeeld door zijn wetenschappelijke werk of op grond van het gezag van het instituut waarvoor de auteur activiteiten verricht. Non-fictietitels hebben verder vaak minder uiteenlopende exploitatiemogelijkheden dan fictiewerken, bijvoorbeeld als de bewerking tot een toneelstuk of film (De Glas, 2012). Naast afwijkende spelregels bij het uitgeven van vertalingen zijn binnen het transnationale uitgeefverkeer tussen de beide landen andere spelers betrokken. Zo is daar de invloed van agenten en scouts groot (Franssen, 2015). Ten slotte zijn er grote verschillen tussen de verschillende talen van waaruit wordt vertaald.

Meer commercie, minder Frans

Met de groei van de boekproductie aan het einde van de negentiende eeuw nam ook de interesse voor buitenlandse literatuur toe (Kuitert, 1993). Tot de Tweede Wereldoorlog was de blik binnen de boekenbranche daarbij vooral gericht op de ontwikkelingen op het continent. Een nieuwkomer als Emanuel Querido, die in 1915 een uitgeverij was begonnen, oriënteerde zich sterk op de Duitse en de Franse markt (Sötemann, 1990; Van Toorn, 2015). In de beginperiode van zijn bedrijf (1903-1937) richtte Johannes Marius Meulenhoff zich vooral op Scandinavisch en Engelstalig werk (De Glas, 2012). Na de Tweede Wereldoorlog zou de boekenbranche grote ontwikkelingen doormaken. Tussen 1938 en 1978 groeide de Nederlandse boekenomzet exponentieel (Van

den Brink, 1987). Vooral het aantal vertalingen groeide sterk (Van Voorst, 1997), waarbij de oriëntatie verschoof naar de literaire ontwikkelingen in de Verenigde Staten. Niet alleen veranderde het boekenaanbod inhoudelijk, ook het uiterlijk van de boeken maakte grote transformaties door (Kuitert, 1997). Met het ontstaan van een massamarkt en toenemende concurrentie van een steeds ruimer aanbod aan vermaak en ontspanningsmogelijkheden, kwam er meer nadruk te liggen op de verkoopkansen van titels.

In de oorlogsjaren daalde de Nederlandse boekproductie sterk door de opgelegde censuur, distributiemaatregelen en een groeiend papiertekort. Zoals in andere domeinen van het maatschappelijk leven, was er na de Tweede Wereldoorlog ook in het boekenvak sprake van vernieuwingsdrang en -geloof. Tijdens de oorlog zouden veel niet-lezers ertoe gekomen zijn om de tijd met lezen te doden en dat zou dikwijls tot een blijvende liefde voor lectuur hebben geleid.¹³ Maar door de aanhoudende papierschaarste bleef ook na 1945 het boekenaanbod aanvankelijk beperkt. Boeken waren in de regel gebonden. Wel werden vernieuwingen uit de Verenigde Staten overgenomen.¹⁴ Uitgevers gingen vaker stofomslagen gebruiken, met daarop prominentere aanprijzingen van de inhoud van een boek. Tot voorbeeld strekten daarbij de uiterst populaire 'best-sellers' uit de Verenigde Staten, goedkope boekjes waarop schaars geklede dames figureerden, die na de oorlog ook onder het Nederlandse publiek zeer geliefd waren en in grote aantallen werden geïmporteerd.¹⁵

Door een reeks goedkope boekjes op de markt te brengen had de Engelse uitgever Penguin in de jaren dertig een 'paperback revolution' veroorzaakt in de Angelsaksische wereld.¹⁶ Nederlandse uitgevers zagen deze overzeese goedkope edities aanvankelijk als een grote bedreiging.¹⁷ Tegenstanders zagen de pocket als 'cultuurvervlakker', en zetten de goedkope editie als wegwerpartikel en 'schijnboek' tegenover het 'echte' gebonden boek, dat erdoor zou worden 'ontheiligd' (Kuitert, 1997: 346). Zij vreesden verloedering en stelden dat 'er (...) juist een vraag naar dat soort pockets [kan] komen, die de smaak vergroven en de lust tot betere literatuur doen vergaan (...)'.¹⁸ De pocket werd bij tegenstanders veelal geassocieerd met 'Amerikaans, schreeuwerg, vluchtig' (Kuitert, 1997: 346) en dat was voor deze tegenstanders geen aanbeveling. Ook als het ging om de inhoud van de boeken, zagen sommigen een verloedering van de Nederlandse boekproductie als gevolg van de toenemende invloed van de Angelsaksische boekproductie, zo blijkt uit een enquête uit 1957 onder 240 Nederlandse schrijvers. In antwoord op de vraag om hun mening te geven over de invloed van de Franse literatuur op de hedendaagse Nederlandse, gaf het merendeel aan dat die

invloed afnam en men uitte daarover grote teleurstelling. De subtielere en meer verfijnde Franse literatuur werd volgens hen verdrongen door het Angelsaksische 'leesvoer' met zijn 'effectbejag', waarin ze een duidelijke tendens tot popularisering zagen (Wilterdink, 1991).

In Nederland brak de pocket door met het succes van de Prisma-pockets, waarin vooral veel oorspronkelijk Engelstalig werk verscheen.¹⁹ Prisma's hadden een hoge oplage, een lage prijs en werden onder meer via direct mail aan de man gebracht. Ook lezersonderzoek maakte onderdeel uit van de marketingstrategie. Eind jaren vijftig ontstond een ware pocketrage en veel uitgeverijen imiteerden elkaar met nieuwe reeksen, waaronder bijvoorbeeld de succesvolle 'Zwarte Beertjes' (1955), bekend van de vertalingen van Simenon.²⁰ Meulenhoff presenteerde in 1958 de Meulenhoff Pockets met een 'pocketparty' in de Bolstaveerne in Amsterdam (Fortuin, 2015) en De Bezige Bij bracht met veel succes de Literaire Pockets, waarin vooral eigentijdse auteurs met een vooruitstrevende reputatie verschenen. Albert Camus' *De vreemdeling* uit 1961 was de bestverkopende Literaire Pocket, met maar liefst 41.000 verkochte exemplaren (Kuitert, 1997: 144).

Voorstanders van de pocket juichten toe dat het boek eindelijk een consumptieartikel geworden was voor een massapubliek: zij zagen de pocket als 'de bevrijder van het volk' (Van Voorst, 1997: 136) en waren verheugd dat de 'American way of life' nu dan toch eindelijk was doorgedrongen in Nederland.²¹ Voor zowel voor- als tegenstanders gold dat Amerikaans modern was, een connotatie die uiteindelijk vooral met positieve waarden zou worden geassocieerd. In 1962 schreef Jan Eijkelboom in *Vrij Nederland* dat het pocketboek 'opwindend actueel' was en voortaan ook 'fijnproevers' kon bekoren.²² Het pocketboek ging deel uitmaken van een moderne levensstijl en werd *cult* voor de jongeren die voor uitgevers commercieel een interessante groep begonnen te vormen.

De introductie van de pocket leidde in de jaren zestig tot een explosieve groei van het titelaanbod. Daarbinnen steeg het aandeel vertalingen snel, aangezien in de reeksen veel herdrukken, voornamelijk vertalingen, verschenen. In 1946 bestond 5,3 procent van de Nederlandse boekproductie uit vertalingen, in 1970 was dat gestegen tot 17,6 procent en in 1990 zou dat aandeel maar liefst 26,2 procent betreffen.²³ Vooral de categorie 'uit het Engels vertaalde fictie' groeide in die periode sterk, met name het segment ontspanningslectuur. Ook groeide het aantal vertaalde non-fictietitels in de periode 1946-1970, maar in mindere mate dan vertaalde fictie.

Met de groei van het titelaanbod veranderde in de jaren vijftig ook de boekhandel. Boeken met uiteenlopende omslagen en de goedkopere pockets

vereisten een andere presentatie. Pocketmolens en -rekken dienden klanten te verleiden tot impulsaankopen. In de vakpers was er veel aandacht voor het aanpassen van het winkelinterieur door de boekhandelaar als gevolg van het groeiende titelaanbod en het afwijkende formaat van de nieuwe boekenseries. Voor de boekhandelaar werd het meer en meer de uitdaging om met zo min mogelijk verlies aan ruimte, zoveel mogelijk van het boek te laten zien (Kuitert, 1997).

Tot de jaren vijftig was het gebruikelijk voor uitgevers om het initiatief tot de publiciteit voor hun boeken over te laten aan de boekhandel. Maar steeds vaker voelde de uitgever zich genoodzaakt om de boekhandel daarbij te ondersteunen. Lubberhuizen was een van de eerste uitgevers die het initiatief naar de uitgeverij toe haalde en boekpresentaties ging organiseren (Van Krevelen, 2006). In 1960 haalden het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* een vakgenoot aan die sprak van 'de geheel veranderde sfeer in de boekhandel (...) van een tempel van rust is het geworden tot een van leven gonzend bedrijf waar, mede door het pocketbook, ook veel jongeren hun keuze konden maken'.²⁴ Ook de sterke groei van boekenclubs vanaf het midden van de jaren vijftig duidt op een groeiend lezerspubliek en een meer marktgerichte aanpak om dat te bereiken (Kuitert, 1997).

In de daaropvolgende jaren gingen boekhandels hun krachten bundelen waardoor hun inkoopmacht groeide. Een aantal uitgevers werkzaam bij onafhankelijke literaire uitgeverijen trachtte deze ontwikkeling te keren en initieerde de 'Boekenband', een gremium dat zich tussen 1975 en 1986 inzette voor de instandhouding van zelfstandige boekhandels die door opvolgingsproblemen dreigden te worden opgeheven of overgenomen. Ook probeerde 'Boekenband' invloed uit te oefenen op het inkoopbeleid van de grote ketens en betere inkoopcondities te verkrijgen voor de onafhankelijke literaire uitgeverijen.²⁵ Het tij bleek echter niet te keren en de schaalvergroting binnen de boekhandel zou nog lange tijd blijven voortduren. In combinatie met het toenemend aanbod van boeken en concurrerende artikelen, vanaf de jaren negentig ook op andere beeldragers als cd-roms en dvd's en internet (multimedia), kwam ook in Nederland de macht steeds meer bij de grote boekhandelsketens te liggen. In de jaren negentig waren de belangrijkste ketens AKO, Bruna, Libris en de Boekhandelsgroep Nederland (BGN), die steeds hogere inkoopkortingen afdwongen bij de uitgevers en een steeds smaller assortiment gingen voeren. Zo verminderde AKO medio jaren negentig het assortiment van tussen de 1.500 en 2.000 titels naar slechts 300 à 400 titels. Het AKO-aanbod moest volgens Ton Dreesmann, destijds directeur van Audax, het moederbedrijf van AKO, in het vervolg bestaan uit:

‘een klein assortiment met een hoge actualiteitswaarde; boeken waarvan de auteur net op televisie is geweest, waar iedereen over praat en waarvan we verwachten dat ze dus voor een hoge omzetsnelheid zullen zorgen.’²⁶

Met de opkomst van grote ketens ontstond tevens een systeem waarin grote uitgevers bevoordeeld werden. Zo selecteerde Libris zogeheten contract-oftewel A-uitgevers, waarmee aparte afspraken gemaakt werden, over gedeelten van de inkoop en afhandeling daarvan via speciale verkoopacties en recht van retour. Ook andere ketens begonnen zo te werken. Dergelijke afspraken konden de ‘B-uitgevers’ niet maken. Kleine uitgevers organiseren zich sinds 1977 in ‘De beurs voor kleine uitgevers’, inmiddels omgedoopt tot ‘Beurs voor de bijzondere uitgevers’, waar zij vooral de kleinere zelfstandige boekhandelaren ontmoeten.

Het ontstaan van steeds grotere boekhandelsketens met een steeds smaller boekenassortiment is één van de drie ontwikkelingen die Thompson beschrijft in zijn boek over het literaire boekenbedrijf in de Verenigde Staten sinds circa 1960.²⁷ Ook in Nederland verdwenen veel boekhandels, tussen 2008 en 2012, 120 van de 1.800 (Chin-A-Fo & Jaeger, 2014: 205). De schaalvergroting en beperking van het inkoopbeleid binnen de ketens werden sterk aangewakkerd door de financiële crisis die in de Nederlandse boekenbranche toesloeg in 2009²⁸ en de concurrentie van bol.com en amazon.com.²⁹ Het leidde in 2014 tot de voor de branche rampzalige val van boekhandelsketen Polare (Chin-A-Fo & Jaeger, 2014).

Een tweede ontwikkeling die Thompson signaleert, is de opkomst van de literair agent, die, als vertegenwoordiger oftewel ‘manager’ van de auteur, een steeds belangrijker rol kreeg bij de selectie van te publiceren literair werk. In de jaren zeventig en tachtig ontstond toen in de Verenigde Staten een nieuw type literair agent, die minder de bemiddelaar was tussen uitgever en auteur en meer de belangen van de auteur ging behartigen. Dat had ook te maken met de groeiende mogelijkheden om de rechten van een werk te exploiteren, zoals de filmrechten. Gezien de toenemende internationale belangstelling voor Amerikaanse fictie, namen de kansen dat de vertaalrechten wereldwijd zouden kunnen worden verkocht toe. Om dat goed te kunnen doen, was specifieke kennis van de verschillende markten noodzakelijk.

Ook hing de opkomst van de literair agent samen met de consolidatieslag binnen het uitgeverijwezen. Veel redacteurs verloren hierdoor hun baan en de traditioneel jarenlange hechte band tussen uitgever of redacteur en auteur ging verloren. Er kwam meer druk op de achtergebleven redacteurs, waardoor er minder tijd was voor het zoeken naar nieuwe auteurs en het

beoordelen van nieuw werk. Voor auteurs werd het lastiger om zonder literair agent te worden uitgegeven. De literair agent nam dan ook steeds vaker de traditionele rol van de uitgever, als 'ontdekker' van nieuw werk (Coser et al., 1982), over. Een andere reden voor een uitgever om in zee te gaan met een agent, is het beperken van risico. Gezamenlijk streven ze immers naar onzekerheidsreductie en trachten zij de verkoop van rechten te orkestreren met als doel om een sneeuwbaaleffect te creëren (Thompson, 2010).

In een klein taalgebied als Nederland is het fenomeen van de literair agent die opereert als bemiddelaar tussen auteurs en uitgeverijen en tussen uitgeverijen onderling, minder groot dan in de Verenigde Staten, maar ook in Nederland zijn sinds de jaren vijftig literair agenten actief. In 1951 startte Hein Kohn het Internationaal Literaire Bureau op, waarmee hij zich vooral richtte op de Duitse literatuur. Henk Prins begon in 1954 met zijn agentschap Prins & Prins. Ook hij deed veel op de Duitse markt, maar hij werkte vooral met Franse uitgevers en bemiddelde voor onder meer Theo Sontrop, Martin Ros (De Arbeiderspers) en Laurens van Krevelen (Meulenhoff). Agent Robert Harben vertegenwoordigde vanuit Londen de Engelstalige literatuur (Kuitert, 2012; Jansen & Kuitert, 2012). Voormalig redacteur bij de Bezige Bij Alice Toledo ging tussen (beginnend) auteurs en uitgeverijen bemiddelen. Ook binnen de literaire agentschappen, een groeiende tak binnen het boekenbedrijf,³⁰ van verschoof in de loop van de jaren de oriëntatie van de Duitse en Franse markt naar de Angelsaksische uitgeefwereld. In 2016 was Sebes & Van Gelderen het grootste literair agentschap in Nederland. Paul Sebes begon na een loopbaan bij uitgeverij Prometheus op 1 september 1998 als literair agent. Naast het management van Nederlandse auteurs, vertegenwoordigt Sebes & Van Gelderen sinds 2010 ook steeds meer buitenlandse uitgeverijen, die vrijwel allemaal in Amerika zijn gestationeerd. Sebes werkt met geen enkele Franse uitgeverij samen, wat bleek uit zijn reactie op mijn verzoek voor een interview met hem, dat hij verschillende keren afwees: 'ik weet echt niks van Franse literatuur' en: 'ik [vraag] me zeer af wat ik kan toevoegen (...) ik weet vooral veel van Amerikaans en niks van Europees en al helemaal niet van de vertalingen uit het Frans.'³¹ Ook het toenemend belang van de activiteiten van literaire scouts wijst op de internationalisering van het uitgeefveld. Vanaf de jaren negentig gingen literaire uitgeverijen steeds vaker samenwerken met scouts, die voornamelijk in Londen en New York waren gestationeerd.³²

Als derde ontwikkeling ziet Thompson de consolidatiebewegingen in het Amerikaanse literaire uitgeefveld. Tussen 1960 en 1990 vonden er twee fases van fusies en overnames plaats in het Amerikaanse uitgeefbedrijf, wat leidde

tot een drastische verandering van het uitgeeflandschap. Gedurende de eerste consolidatiegolf acquireerden grote bedrijven kleinere uitgeverijen die als 'content-partners' hun bestaande activiteiten zouden moeten aanvullen. Zo ging Random House, nadat het in 1960 Knopf had overgenomen, in 1965 zelf op in RCA, een van de eerste spelers in computertechnologie, die voornamelijk belangen had in radio- en televisietechnologie. De tweede golf van fusies en overnames vanaf het begin van de jaren tachtig, de 'groeifase' (Thompson, 2010: 107), werd voornamelijk gedreven door de noodzaak om meer kapitaal achter de hand te hebben om 'in the game' te kunnen blijven. De almaar sterkere inkoopkracht in het retailkanaal en de opkomst van de literaire agent speelden daarbij een belangrijke rol. Het doen van overnames was een belangrijke strategie om in een verzadigde markt groei te kunnen laten zien aan aandeelhouders.³³ In de jaren tachtig verkochten een aantal grote Amerikaanse bedrijven die eerder uitgeverijen hadden overgenomen,³⁴ deze aan verschillende grote Europese uitgeverijen. Vanwege het wereldwijde belang van de Amerikaanse uitgeefhuizen waren dergelijke acquisities interessant voor Europese bedrijven. Mediaconglomeraten als het Duitse Bertelsmann, het Franse Lagardère en het Britse Pearson en News Corporation van Rupert Murdoch, kochten Amerikaanse uitgeefhuizen aan (Thompson, 2010).

Het ontstaan van een aantal grote concerns in de Verenigde Staten ging gepaard met de opkomst van veel kleine uitgeverijen. Voor middelgrote uitgeverijen werd overleven moeilijker, waardoor zij in aantal krompen (Thompson, 2010). Ook het Nederlandse uitgeefveld veranderde vanaf het einde van de jaren zestig als gevolg van fusies en overnames (Van den Brink, 1987; Van Krevelen, 2006). Om te illustreren hoe concerns als Wolters Kluwer en Elsevier verschillende kleinere partijen in hun gelederen opnamen, wordt weleens beeldspraak van het rijgen van een kralenketting gehanteerd. Zo acquireerde Wolters Kluwer tussen 1962 en 1980 maar liefst 23 boekenuitgeverijen. De literaire uitgeverij raakte in de jaren negentig gedomineerd door drie concerns, waardoor verschillende literaire huizen hun zelfstandigheid verloren.³⁵

Illustratief voor de veranderingen in het Nederlandse uitgeefbedrijf is de ontwikkeling van uitgeverij Meulenhoff. Gestart onder de naam J.M. Meulenhoff, werd het bedrijf in 1916 gesplitst in het im- en exportbedrijf Meulenhoff & Co. en de uitgeverij J.M. Meulenhoff. In 1968 vond een structuurwijziging plaats, die het concern gereed moest maken voor de toekomst.³⁶ Vanaf dat moment zocht het bedrijf intensiever naar fusiepartners. Besprekingen met de Weekbladpersgroep mislukten en als alternatief nam de holding Meulenhoff & Co. in 1991 de Malherbe Groep over. In 1994 fuseerde Meulenhoff & Co. met haar grootste aandeelhouder

Perscombinatie n.v., om het concern PCM te vormen. Daarmee ontstond een van de grootste mediaconcerns op de Nederlandstalige markt, goed voor naar schatting een kwart van de omzet van het literaire boek (De Glas, 2012). Aanvankelijk behielden de boekenbedrijven hun autonomie in het concern. Maar na de overname van de Nederlandse Dagblad Unie (NDU) door PCM in 1996 tegen een prijs die tweemaal haar eigen waarde bedroeg, zette de concernleiding een koerswijziging in en stuurde aan op het vormen van één centrale bedrijfseenheid voor algemene boeken. Daarbij werd steeds scherper gelet op de rendementseisen van de verschillende werkmaatschappijen. Het leidde tot grote onrust bij de medewerkers en tot de overstap van redacteur Tilly Hermans van Meulenhoff naar de Contactgroep.³⁷

Oud-uitgever Laurens van Krevelen (geboren 1941) deed in een geruchtmakend artikel verslag van de transformatie die uitgeverij Meulenhoff doormaakte.³⁸ De voormalig uitgever-directeur van J.M. Meulenhoff (1976-1993) en oud-directeur van de holding Meulenhoff & Co (1993-2000), bij wie 'de magie van de literatuur werd geopenbaard door *L'Étranger* en *L'Homme révolté* van Albert Camus; *Nouvelles et textes pour rien* van Beckett en *L'Ombilic des Limbes* van Antonin Artaud' (Van Krevelen, 2006: 155), beschrijft een aantal gevolgen van de internationalisering en commercialisering van het boekenbedrijf. Vanaf de jaren tachtig werd het inkoopbeleid van boekhandelsketens in toenemende mate gecentraliseerd en verminderde het aantal zelfstandige boekhandels. Als gevolg daarvan verving men de verkoopbevordering en marketing die eerder voor het gehele fonds was gedaan, door een 'titelspecifieke' marketing. Maarten Asscher, opvolger van Van Krevelen en tussen 1980 tot 1998 uitgever bij Meulenhoff, muntte deze omslag met de term 'editorial marketing' (Van Krevelen, 2006: 166). Iedere titel kreeg vanaf nu zijn eigen commerciële aanpak en begroting. Ook De Glas ziet aan de hand van de fondsanalyse van Meulenhoff in de twintigste eeuw een verschuiving van fondsmarketing naar titelmarketing, waarbij elke titel op zijn eigen merites werd beoordeeld. Daardoor kwam er minder ruimte voor de interne subsidiëring van titels die minder opbrachten (De Glas, 2012). In de jaren negentig was Meulenhoff een van de eerste literaire uitgeverijen die ging samenwerken met twee literaire scouts, in Londen en New York (Van Krevelen, 2006). Het laat zich raden dat het toenemend belang van economische factoren in combinatie met de sterkere oriëntatie op de ontwikkelingen in het Angelsaksische taalgebied ten koste ging van de diversiteit van het literaire aanbod en de aandacht voor boekvertalingen uit kleinere talen, waaronder het Frans.

Een belangrijke structurele trend is verder de tendens van ontleding als gevolg van de toenemende concurrentie van andere vrijetijdsbestedingen.

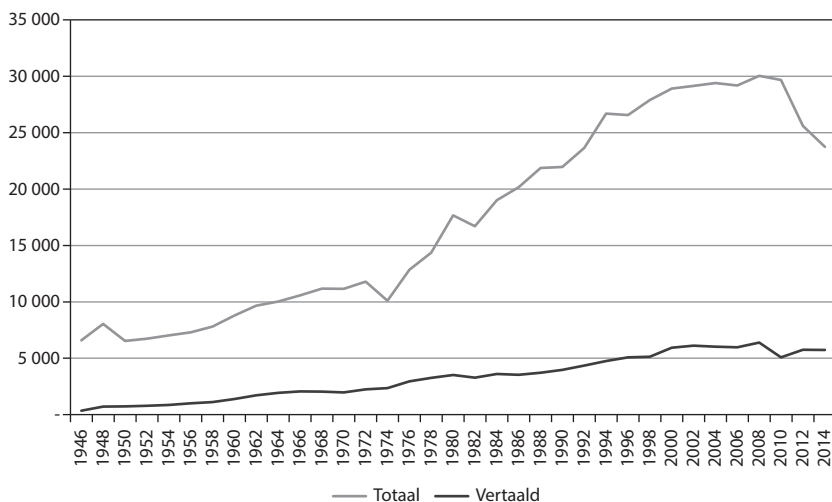
Al decennia lang bestaan hier zorgen over. In 1955/1956 las volgens tijdsbestedingsonderzoek de volwassen Nederlander in zijn vrije tijd gemiddeld ongeveer 5 uur per week. Bijna de helft van die leestijd (2,4 uur) werd besteed aan het lezen van boeken. De daaropvolgende jaren daalde dat aantal uren, tussen 1975 en 1990 van bijna twee uur naar iets meer dan anderhalf uur per week.³⁹ Sinds een aantal jaren laat het aantal uren dat Nederlanders per week lezen een ‘versnelde neergang’ zien, door de concurrentie van onder meer sociale media en games. Het SCP constateerde bovendien dat door de ‘verminderde aandacht voor (literaire) boeken in het primair en secundair onderwijs inmiddels een generatie is ontstaan die zich veel minder “natuurlijk” dan vorige generaties met de klassieke boekencultuur associeert (inclusief literatuur, letteren, letterkunde).⁴⁰ Ook hierdoor zouden uitgevers zich genoodzaakt zien om hun boeken steeds goedkoper aan te bieden.⁴¹

In de loop van de jaren daalde de waardering van het Nederlandse publiek voor de Franse literatuur in Nederland. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de berichtgeving daarover. Een analyse van de culturele berichtgeving in Amerikaanse, Franse, Duitse en Nederlandse dagbladen toont de afnemende centraliteit van Frankrijk, gemeten als het gemiddelde aandeel van de berichtgeving over Franse literatuur in de totale literaire berichtgeving in deze bladen. Ging in 1955 nog 21 procent van deze berichtgeving over Franse literatuur, in 2005 was dat nog maar 12 procent.⁴²

Ook de ontwikkeling van het aantal boekvertalingen toont een daling van het aantal vertalingen uit het Frans. Na de Tweede Wereldoorlog groeide de boekproductie sterk, vooral tussen 1958 en 1968. Het aantal jaarlijks gepubliceerde werken nam in die periode toe met bijna 43 procent, van 7.817 in 1958 tot 11.174 in 1968. Daarna stagneerde de groei. Vanaf de jaren tachtig begon de boekproductie weer te groeien, en fors, van een kleine 20.000 boeken in 1986, tot 30.000 in het topjaar 2008.⁴³ Na de economische crisis van 2008 daalde het aantal boekpublicaties. De boekproductie van 2008 werd tot 2014 niet meer bereikt, maar wel was er in 2016 sprake van een omzetgroei bij de boekhandel. Dat duidt op herstel na de crisisjaren.

Het aandeel vertalingen binnen de totale boekproductie begon spoedig na het einde van de oorlog te stijgen. Tussen 1948 en 1958 groeide dat met 60 procent, van 8,9 procent van de totale boekproductie naar 14,3 procent. Meteen profiteerde Engels het meest van deze stijging. Al in 1948 bestond het aandeel vertalingen binnen de Nederlandse boekproductie voor meer dan de helft uit vertalingen uit het Engels: 53,3 procent. Tien jaar later was dat 58,4 procent. Vertalingen uit het Duits maakten in 1948 14,1 procent uit van alle vertalingen in dat jaar. In 1958 was dat 19,7 procent. Het aandeel

Grafiek 1. Ontwikkeling van het aantal boekvertalingen en de totale boekproductie tussen 1946 en 2015

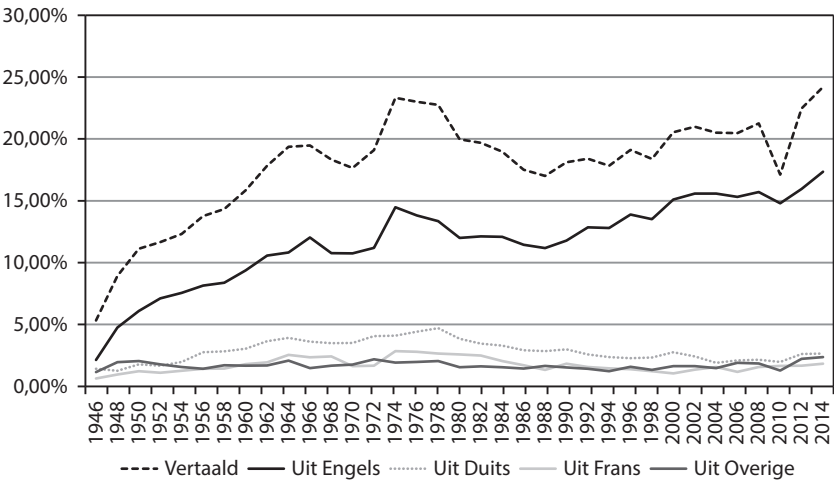

Bron: KVBB (tot 1974) en KB (vanaf 1974)

van vertalingen Frans binnen het totaal aantal vertalingen bleef in deze periode redelijk stabiel en daalde licht van 10,7 procent naar 10 procent. Wel steeg in absolute zin ook het aantal vertalingen uit het Frans in deze periode, van 77 naar 112 per jaar.

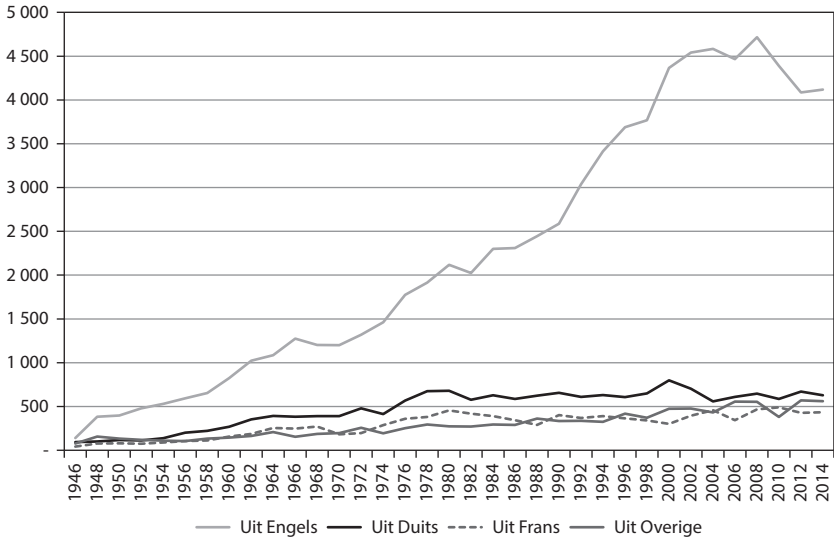
Halverwege de jaren zeventig vond een korte periode van krimp plaats, zowel in het totaal aantal boekproducties als in het aandeel vertalingen daarbinnen. Vooral het aandeel van boekvertalingen uit het Frans en Duits leed daaronder. Vanaf het begin van de jaren tachtig zette zich een structurele daling in van het aandeel vertalingen uit het Duits en het Frans. Zo daalde het aandeel van Duits op het totaal aantal vertalingen van 19,3 procent in 1980 tot 16,5 procent in 1990 en verder naar 13,5 procent in 2000. Het aandeel Frans binnen het totaal aantal vertalingen ontwikkelde zich van 12,9 procent in 1980 tot 10,1 procent in 1990 en 5,1 procent in 2000. Vertalingen uit het Engels maakten in dat jaar bijna driekwart van alle vertalingen uit: 73,5 procent. De rest van de talen had een aandeel van 8 procent. In de periode van 2000 tot 2015 daalde het aandeel Duits verder naar 9,3 procent in 2004, maar herstelde daarna weer iets, tot 11 procent in 2014. Het aandeel van het Engels daalde in deze jaren iets, naar 71,7 procent in 2014. Het lijkt erop dat alle kleinere talen daarvan profiteerden. Frans herstelde zich iets: tussen 1996 en 2005 bedroeg het gemiddeld aandeel van het Frans binnen het totaal aantal vertalingen

Grafiek 2. Ontwikkeling van het percentage vertalingen uit Engels, Frans, Duits en overige talen van de totale boekproductie tussen 1946 en 2015

Bron: KVBB (tot 1974) en KB (vanaf 1974)

Grafiek 3. Ontwikkeling van het aantal boekvertalingen uit Engels, Frans, Duits en overige talen tussen 1946 en 2015.

Bron: KVBB (tot 1974) en KB (vanaf 1974)

6,6 procent, van 2006 tot en met 2014 was dat 7,5 procent. Voor Duits was dat tussen 1996 en 2005 7,7 procent en van 2006 tot en met 2014 9 procent. Het aandeel van de overige talen was in 1996 8,2 procent en in 2014 9,8 procent.

In grafiek 3 is goed te zien dat het Engels over de hele naoorlogse periode verreweg het meest profiteerde van de sterke toename van het aantal vertalingen in de Nederlandse boekproductie, en dat terwijl het aantal talen waaruit vertaald werd toenam.⁴⁴ De laatste jaren daalde echter de positie van het Engels en het lijkt erop dat Frans en de overige talen daarvan profiteren.⁴⁵

Hoe meer boekvertalingen, des te meer Engels

Al vanaf de jaren vijftig manifesteerde de toenemende internationale openheid in de Nederlandse boekproductie zich vooral in de ‘anglicisering’ van het boekenaanbod. Weliswaar nam het aantal talen van waaruit werd vertaald toe, maar het aantal vertalingen uit kleine talen bleef gering en nam in relatieve zin af. Vooral na 1990, toen het Engels ook Oost-Europa begon te veroveren, vergrootte zich de afstand tussen vertalingen uit het Engels en boekvertalingen uit de kleinere talen, waaronder Frans en Duits. Net als in het moderne vreemdetalenonderwijs geldt ook voor het Nederlandse boekenvak: ‘hoe meer talen, hoe meer Engels.’ (De Swaan, 2002: 182).

De groei van het Engels vond in het uitgeefveld sneller plaats dan in het onderwijsveld. Dat heeft te maken met de specifieke structuur van het uitgeefveld. Het is veel minder gereguleerd dan het onderwijs, en zeker in een open economie als de Nederlandse, is het nauw vervlochten met internationale economische ontwikkelingen. In lijn met de nieuwe economische en politieke banden met Amerika en Engeland, stond ook het naoorlogse Nederlandse uitgeefveld open voor de vernieuwingen in die landen. De introductie van de goedkope pocket in Nederland zorgde volgens Kuitert niet alleen voor een ‘literaire omwenteling’, maar ook voor ‘een omwenteling in boeksociologische zin’. De boekproductie groeide sterk en met de goedkopere pockets werd een nieuwe, jongere lezersgroep bereikt. In de loop van de jaren kreeg de verkoop van boeken een commerciële karakter, eveneens naar Amerikaans voorbeeld. Uitgevers brachten vaak vertalingen uit in de nieuwe pocketseries, vooral uit het Engels.

In de decennia daarop groeide de invloed van de Verenigde Staten in zowel culturele als economische zin. Vanaf de jaren tachtig stond het Nederlandse uitgeefveld, in navolging van de boekensector in de Verenigde Staten, in het teken van schaalvergroting. Verdere professionalisering en specialisering binnen het vak, ook op internationaal en transnationaal

niveau, leidden tot machtsverschuivingen tussen de verschillende spelers. Met de toenemende oriëntatie van de Nederlandse uitgeefsector op de Engelse en Amerikaanse boekproductie, ontstond een dynamiek die steeds sterker in het teken kwam te staan van de gebeurtenissen in de nieuwe literaire centra Londen en vooral New York. Om de boekproductie aldaar te kunnen bijhouden en snel op de ontwikkelingen te kunnen reageren, gingen meer uitgevers samenwerken met agenten en scouts ter plaatse. Aangezien uitgeverijen deze investering moesten terugverdienen, verschoof zich de aandacht naar de overzeese boekproductie. Dat ging ten koste van de aandacht van boekvertalingen uit het Frans, die steeds vaker het predicaat 'exotisch' kregen.

Ondanks de ontlezing nam de boekproductie structureel toe. Deze groei van de lezersmarkt ging gepaard met een 'proces van onthiërarchisering' (Janssen, 2006: 215) en verminderde aandacht voor de Duitse en vooral Franse boekproductie. Met de dominantie van het Engelstalige boek, steeg ook de reputatie van vertalingen uit het Engels. De nieuwe *way of life*, meestal geassocieerd met die in Amerika, werd ook voor de Nederlandse boekenwereld steeds interessanter. De uit Frankrijk afkomstige boeken stonden daarbij voor een 'verfijnder' cultuurbegrip. Die positieve connotatie verdween in de loop van de tijd echter steeds meer naar de achtergrond en maakte plaats voor het predicaat: 'ontoegankelijk'.

8. Franse vertalingen uitgeven: ‘steeds vaker een hobby van liefhebbers’

Tijdens een gesprek met een in Nederland verblijvende Franse schrijver vroeg deze zich af waarom Nederlanders Engelstalig werk niet in de oorspronkelijke taal lezen. Immers, ze beheersen die taal toch uitstekend? En hoe kan het toch, zo vervolgde hij, dat Nederlanders niet juist de behoefte hebben aan meer boekvertalingen uit het Frans, nu zij het Frans steeds minder goed kennen? Licht het niet meer voor de hand dat het aandeel vertalingen uit het Engels daalt en dat van talen waarin wij ons steeds minder goed kunnen uitdrukken, stijgt, zoals het Frans maar ook het Duits? Het blijkt echter dat vermindering van kennis van het Frans samengaat met een daling van het aantal boekvertalingen uit die taal. De positie van het Frans in het uitgeefveld heeft zich de afgelopen jaren juist verzwakt.

De neergaande trend duidt op een verminderd succes van boekvertalingen uit het Frans in Nederland. Succes heeft daarbij zowel een materiële als een symbolische kant waarbij commercieel succes en literair prestige zijn te onderscheiden. Het verminderd succes van boekvertalingen uit het Frans veronderstelt dat, net als in het onderwijs, de belemmeringen bij de totstandkoming van vertalingen uit het Frans, prevaleren. Aangezien een literair werk tot stand komt door het samenspel van actoren (Bourdieu, 1977, 1992, 1999; Becker, 1982; Dorleijn & Van Rees, 2006), die op verschillende momenten waarde toevoegen aan een werk, is het van belang om het gehele uitgeefproces te doorlopen, vanaf de selectie van een werk tot en met de receptie ervan. Tegen de achtergrond van de naoorlogse ontwikkelingen in het literaire uitgeefveld vinden op microniveau de activiteiten plaats van de verschillende betrokkenen bij de totstandkoming van Franse boekvertalingen in Nederland. De belemmeringen en stimulansen die zij daarbij ondervinden, en de wijze waarop zij daarmee omgaan, geven inzicht in de strategieën die zij in hun dagelijkse praktijk toepassen, en bieden zicht op de wisselwerking tussen het micro- en het mesoniveau.

Om na te gaan hoe vertalingen uit het Frans in het Nederlandse uitgeefveld tot stand komen, heb ik 25 betrokkenen bij de productie van Franse boekvertalingen geïnterviewd. Ik sprak betrokkenen met verschillende rollen in dat proces: uitgevers en redacteurs (zeven), één agente, één scout, vertalers (drie), boekhandelaren (vijf), subsidiënten (vijf) en recensenten (drie), één auteur en wetenschappers (twee). Sommige betrokkenen hadden dubbelrollen en om die reden komt de telling hoger uit dan 25. Bij de selectie

van uitgevers speelde het aandeel Franse titels in hun fonds een rol. Zo is De Geus de uitgeverij die na 1990 de meeste Franse vertalingen uitbracht. Van Oorschot en Voetnoot waren van belang vanwege hun reeksen met Franse literatuur, respectievelijk 'De Franse Bibliotheek' en 'Perlouses'. Ook heb ik bij de selectie van uitgeverijen getracht om diversiteit aan te brengen in de grootte (aantal titels) en het fondsbeleid. De gesprekken vonden plaats tussen 2009 en het voorjaar van 2016, in de meeste gevallen op de werkplek van de geïnterviewde. Uit de verslagen van de interviews is te destilleren hoe het uitgeefproces van Franse boekvertalingen verloopt, welke factoren binnen het (trans)nationale uitgeefveld een rol spelen bij de beslissing om een vertaling uit te brengen en hoe het Nederlandse publiek die vervolgens krijgt gepresenteerd.

De plek die de verschillende actoren binnen het uitgeefveld innemen is afhankelijk van de positionering van de organisatie waarvoor zij werkzaam zijn binnen het uitgeefveld (Bourdieu, 1999) en de rol zij hebben in het uitgeefproces. Iedere betrokkene kent vanuit zijn of haar rol economische of symbolische waarde toe aan een boekvertaling. Het vermogen tot artistieke waarde-toekenning is, zoals gezegd, ongelijk verdeeld. Tijdens de selectiefase spelen 'ontdekkers' een belangrijke rol. Deze rol wordt door de spelers in het veld doorgaans aan uitgevers toegekend.¹ Ook vormen zij de 'gate-keepers' in het uitgeefproces, omdat zij beslissen om een werk in de openbaarheid te brengen. Uitgevers zijn dus zeer bepalend in de artistieke waarde-toekenning van een werk maar, zoals gezegd, hebben agenten en scouts daarbij een steeds grotere rol (Thompson, 2010).

In tweede instantie kennen de 'bemiddelaars' waarde aan het werk toe, een rol die men vaak aan vertalers toekent.² Vertalers hebben weinig economisch en symbolisch (en daarmee consacrerend) kapitaal, wat samenhangt met de lage professionaliseringsgraad van deze beroepsgroep (Heinich, 1984). Vervolgens spelen de 'verspreiders' zoals boekverkopers van het werk een rol. Na publicatie geven de 'rechters'³ (al dan niet) een oordeel over het werk, waarmee ze belangrijke invloed hebben op de receptie van een werk. Dat zijn degenen die een werk in de media bespreken. De wijze waarop betrokkenen in het veld opereren is afhankelijk van de wijze waarop zij zich door de ogen van hun medespelers zien. De structuur van het veld zoals belichaamd in hun 'worldview' of 'habitus' is te zien als een mediërend mechanisme tussen veld en actor.⁴ Zo presenteren literaire uitgevers zich vaak als wars van commerciële belangen, aangezien een expliciet streven naar winst niet als legitiem wordt gezien binnen het veld.⁵

Uitgeven van Franse vertalingen onder druk

Vaak schetst men de verschillende fasen van het uitgeefproces van vertalingen als opeenvolgend, van de selectie, productie, distributie en ten slotte de receptie van een werk. In de praktijk lopen sommige fasen door elkaar. In eerste instantie vindt een selectie uit te vertalen werken plaats. Al snel nadat is besloten tot het aankopen van de vertaalrechten van een titel, start de marketing ervan, onderdeel van het distributieproces. Een belangrijk communicatiemiddel daarbij is de aanbiedingsbrochure. Na de aankoop van de rechten start men tevens met de productie van het werk: de vertaling en redactie, en ten slotte de materiële vervaardiging van het werk. Als laatste vindt de receptie van een werk plaats. In de verschillende fasen van dit proces trachten de betrokken actoren waarde tot stand te brengen. Voor Franse boekvertalingen stuiten ze daarbij op verschillende barrières.

Uitgevers van Franse vertalingen: drie categorieën

De belangrijkste Nederlandse literaire uitgeverijen die vertalingen uit het Frans uitbrengen,⁶ bezetten verschillende posities in het Nederlandse uitgeefveld. Er zijn drie categorieën te onderscheiden. Aan de ene kant van het spectrum bevinden zich de uitgeverijen die onderdeel zijn van een grote uitgeefgroep. Bruna en De Bezige Bij bijvoorbeeld zijn beide onderdeel van WPG Uitgevers, een uitgeefconcern dat een breed scala van activiteiten ontplooit en ook educatieve uitgeverijen en tijdschriftenuitgeverijen herbergt. Een kleinere uitgeefgroep wordt gevormd door Singel Uitgeverijen, waartoe De Arbeiderspers behoort, de uitgever van de Franse auteur Michel Houellebecq.⁷

Een tweede categorie wordt gevormd door de onafhankelijke uitgeverijen die vijftien tot 150 titels per jaar uitbrengen en, net als andere kleinere 'imprints', gebruikmaken van de courante distributiewijzen, waarmee ze behoren tot de commerciële uitgeverijen.⁸ Binnen deze categorie viel ten tijde van de interviews uitgeverij De Geus. De Geus werd in 1983 opgericht door Eric Visser, een voormalig links activist. De Geus bevond zich niet in het epicentrum van het Nederlandse uitgeefveld, Amsterdam, maar in Breda. Het vergelijk tussen De Geus en het Franse Actes Sud dringt zich op. Ook deze uitgeverij begon ver van Parijs, het centrum van het Franse literaire uitgeefwezen, in Arles. Net als Actes Sud kenmerken zich de boeken van De Geus door een geheel eigen vorm en grafische stijl. Het fonds van De Geus bevat 'nogal wat migrantenliteratuur uit Frankrijk', zoals de uitgever vertelde, reden waarom hij Frankrijk 'zo interessant vindt'. Begin 2016 verkocht eigenaar Eric Visser De Geus aan Singel Uitgeverijen en daarmee verhuisde deze uitgeverij naar Amsterdam.⁹ Ook Van Oorschot,

dat weliswaar een veel kleinere uitgeverij is, behoorde tot deze tweede categorie van uitgeverijen. In 1991 startte deze uitgeverij met de reeks 'de Franse Bibliotheek', naar het voorbeeld van haar succesvolle 'de Russische Bibliotheek'. Inmiddels is ook de eigenaar van Van Oorschot gestopt en verkocht zijn huis in 2015 aan 'een kleine groep nieuwe eigenaren'.¹⁰

Ten slotte bestaat een groep van heel kleine en veelal gespecialiseerde uitgeverijen, die zijn te plaatsen in Bourdieu's 'pôle de production restreinte'. Uitgeverij Voetnoot, opgericht in 1986 door de vertaalster Anneke Pijnappel en de grafisch vormgever Hendrik Barends, verwijst met haar naam al naar de positie die zij in het veld inneemt. De fondslijst van deze uitgeverij, een stichting 'zonder winstoogmerk', bevat uitgaven op het gebied van literatuur, kunstkritiek, poëzie, fotografie, beeldende kunst en vormgeving. Bij Voetnoot is de serie 'Perlouses' verkrijgbaar, een reeks vertalingen van onbekende werken van bekende Franse auteurs als Baudelaire, Mérimée en De Balzac, maar ook bijvoorbeeld Reza en Houellebecq.¹¹ Een nieuwe speler is uitgeverij Vleugels, voorheen Studio 3000, van Marc Vleugels. Vleugels, net als Barends grafisch vormgever, is sterk gedreven door zijn liefde voor kwalitatief hoogstaand werk.¹²

Selectie: nadruk op nieuwe boeken

De selectie van vertalingen voor de Nederlandse markt komt tot stand in het samenspel tussen uitgevers, redacteurs, agenten, scouts, subsidiënten en, in mindere mate, vertalers, boekhandelaren en recensenten. Deze verschillende actoren ontmoeten elkaar onder meer tijdens internationale boekenbeurzen, waarvan de London Bookfair en de Frankfurter Buchmesse de belangrijkste zijn. Wel worden uitgeefbeslissingen steeds vaker al eerder genomen dan op de beurzen, die meer en meer het 'celebreren van het boek en de boekenwereld' zijn.¹³ Voor Nederlandse uitgevers zijn de contacten tijdens de internationale boekenbeurzen belangrijker dan voor hun Franse collega's, aangezien die niet erg geneigd zijn om naar Nederland af te reizen, zo vertelde een van de uitgevers. Die internationale contacten van betrokkenen zijn echter verminderd:

'[De gedachte] dat je (...) om Nederland (...) internationaal [op de kaart] te houden, (...) ook internationale stemmen en andere opvattingen nodig hebt (...), dat ontbreekt volstrekt in het politieke en ambtelijke denken [van] vandaag en dat schept minder ruimte voor het buitenland en de uitgeverijen... Nou ja, daar heb ik de tendens van beschreven: er zijn nog maar heel weinig redacteurs die ofwel belezen zijn, ofwel de tijd hebben om die belezenheid op de één of andere manier tot nut te maken, omdat

ze op een hele andere manier werken dan vroeger. Ik bedoel, het valt mij op dat Nederlandse uitgevers in Frankfurt alleen maar contact hebben met mensen uit de Angelsaksische wereld en hooguit met een enkele Fransman, Spanjaard of Italiaan. (...) de verbindingen van de Nederlandse uitgeverijen met de wereld zijn niet bepaald internationaler geworden, terwijl je dat wel zou verwachten.¹⁴

Afhankelijk van de situatie waarin de betrokkenen zich bevinden, dat wil zeggen: hun positie in de organisatie en in het veld, wordt hun stem meer of minder gehoord bij de selectie van titels. Over het algemeen heeft de uitgever de beslissende stem (Bourdieu, 1999; Coser et al., 1982), maar steeds vaker delegeert hij of zij de rol van 'gatekeeper' aan derden, om zo de grote onzekerheid die er bestaat over de juiste keuze van een werk, te reduceren (Thompson, 2010; Franssen, 2015).

Volgens de directeur van een onafhankelijke boekhandel en voormalig literair uitgever, veranderde het vak met de komst van scouts en literair agenten:

'[Een agent] belt je op vrijdag, met een verhaal van een manuscript van een 24-jarige dame wier werk al in X landen is verkocht voor bedrag Y en geeft je tot zondagavond om het werk te bekijken. En als je dan zondagavond terugbelt, dan blijkt dat het 's ochtends al is vergeven aan de concurrent. Dat werkt oeuvre-opbouw niet in de hand, maar hypes (...) de dynamiek in het vak is tegenwoordig: het moet nú gebeuren.'¹⁵

Mede door de komst van scouts en agenten, ligt bij de selectie van titels de nadruk steeds meer op het werven van titels voor de frontlist, de 'nouveautés', nieuw werk dat bij voorkeur ook een nieuwe invalshoek moet hebben.¹⁶ De sterke focus op nieuw werk binnen het internationale uitgeefveld, heeft onder meer te maken met de belangrijke rol van de uitgever als cultureel ondernemer. Zijn symbolisch kapitaal neemt toe op het moment dat hij naam maakt als de 'ontdekker' van nieuw werk en zijn economisch kapitaal is steeds afhankelijker van 'bestsellers'. Verder is de verkoop van een boek eenvoudiger als een auteur daaraan zelf kan bijdragen, door middel van interviews, zijn of haar aanwezigheid bij talkshows, etc. Het belang en de invloed van de backlist van een uitgeverij, waarop haar identiteit en reputatie is gestoeld, neemt daarmee af, een ontwikkeling die voor vertalingen uit het Frans, zo zal blijken, nadelig is.

Bijna alle geïnterviewde uitgevers lieten de selectie van Frans werk voor hun fonds over aan anderen, maar wel op verschillende manieren. Van

Oorschot werkte voor de selectie van titels ten behoeve van 'de Franse bibliotheek' ten tijde van de gesprekken samen met een romaniste die als onderzoeker verbonden was aan de vakgroep Moderne Europese Letterkunde van de Universiteit van Amsterdam. Niet alleen deed zij voorstellen voor de opname van nieuwe titels voor 'de Franse bibliotheek', maar ook controleerde ze de kwaliteit van de vertalingen in de reeks. Via haar verschenen in de reeks auteurs als Bergounioux, Bon en Michon, terwijl deze auteurs in eigen land niet zoveel bekendheid genoten.

De 'Perlouses'-serie van uitgeverij Voetnoot werd in 2003 op initiatief van een drietal vertalers opgezet, met als doel een overzicht van de hedendaagse Franse literatuur te bieden. De uitgevers van Voetnoot lieten de selectie van titels geheel over aan de initiatiefnemers. Onder het pseudoniem Marjan Hof droegen zij tevens zorg voor de vertaling en ook voorzagen ze de boekjes van een nawoord. Zij selecteerden heel anders dan de scout van De Geus: '(...) ik wil niet per se de romans van de 'rentrée'¹⁷ allemaal gelezen hebben. Ik heb twee of drie auteurs waar ik mij op concentreer en ik heb een zekere staat van dienst en ik denk: er komen genoeg interessante dingen op mijn pad...' ¹⁸

De Geus werkte op het moment van de gesprekken samen met een scout in Parijs. Deze uitgeverij publiceerde van alle uitgeverijen de meeste Franse vertalingen, en boekte daarmee tevens succes. De uitgeverij had 'bijna altijd de Prix Goncourt', maar 'lang niet altijd succesvolle titels'.¹⁹ De Geus' scout hield de Franse literaire boekproductie nauwgezet bij en maakte maandelijks een selectie van werken die interessant zouden kunnen zijn voor het fonds. In haar selectie hadden titels van de grote Franse uitgeverijen een prominente plek. Ook maakte zij voor de uitgever onderscheid tussen de uitgeverijen met meer symbolisch en meer economisch kapitaal:

'Je classifie ce rapport évidemment par éditeur... je commence par Gallimard qui est le plus influent, Grasset: deuxième plus influent, Seuil, troisième... 'the three big literary ones'... ensuite 'the three big commercial ones': Albin Michel, Flammarion, Laffont, et ensuite les autres éditeurs, qui sont aussi bien d'ailleurs... mais, pour simplifier, pour que les gens chez les éditeurs qui me lisent puissent avoir des automatismes de lecture (...)' ²⁰

Ook de literair agent te Parijs die ik sprak, ondersteunt uitgevers bij de selectie van Frans werk ten behoeve van de Nederlandse markt. Deze agente wordt ingezet door uitgeverijen in het thuisland, om hun titels over de grens te verkopen. De kennis van zowel de fondslijsten van uitgeverijen waar zij de rechten van titels aan tracht te verkopen als die van de huizen waaraan

de agent deze titels verkoopt, biedt haar een unieke onderhandelingspositie. Het belang van haar werk blijkt uit de hoge vergoedingen die zij ontvangt voor verkocht werk: veelal 15 procent van de rechten en nog eens 15 procent van de royalty's van de auteur. De bedragen die worden betaald voor het verkrijgen van de rechten voor een Franse titel variëren enorm, van 1.000 tot 20.000 euro, uitzonderingen als het bovengenoemde boek van Piketty of *Les Bienveillantes* van Jonathan Littell in de Verenigde Staten, nog daargelaten. Voor dat laatste boek zouden de rechten in de Verenigde Staten voor maar liefst een miljoen dollar zijn verkocht. De verkoop van Engelse of Amerikaanse vertaalrechten heeft onmiddellijk invloed op de hoogte van de vertaalrechten van andere talen.

De literair agente en de scout gaven aan dat de Nederlandse uitgevers slechts een gering aantal vertalingen uit het Frans publiceren:

'(...) même si ce sont des pays qui s'intéressent beaucoup à la littérature française et où il y a beaucoup d'éditeurs qui publient des auteurs français, on s'est rendu compte que ça a resté quand-même difficile et (...) on ne peut pas publier, à part De Geus, plus de deux ou trois auteurs français par an, donc, si on veut faire signer des contrats avec eux, effectivement, il faut proposer des auteurs français, mais aussi libanais ou iranien.'

Aangezien er volgens haar ook in Nederland in toenemende mate interesse bestaat voor niet-westerse literatuur, zoekt zij naar nieuwe mogelijkheden om voor een groter aantal titels te bemiddelen:

'(...) ce sont des livres qui marchent bien, donc de la même manière, ils en achètent aussi en France ou en Italie. (...) C'est pourquoi qu'on a cherché, nous, des auteurs comme Assia Djebar. On a cherché à les faire découvrir aux Pays-Bas et en Scandinavie...' ²¹

Uitgevers zijn zeer kritisch in hun overwegingen om Franse literatuur in hun fonds op te nemen. De belangrijkste reden om werk af te wijzen is de onbekendheid ervan, bij redacteuren, bij boekhandel, pers en publiek. Dit is door de respondenten de meest genoemde belemmering en veelal uitten zij daarover hun zorg. Vaak stellen betrokkenen de teloorgang van de meer vormbewuste Franse literatuur tegenover een steeds dominantere en makkelijker behapbare Angelsaksische literatuur. De *nouveau roman* zou de Franse literatuur een tijd lang minder aantrekkelijk hebben gemaakt voor het lezerspubliek doordat 'ze [de *nouveaux romanciers*] het verhaal (...) een tijd lang de das om [hebben] gedaan'.²² De grotere nadruk op de vorm

zou ook één van de redenen voor het geringe succes van Pierre Michon in Nederland kunnen zijn:

‘(...) Michon is heel Frans in de zin dat’ ie heel vormbewust is. Perec ook trouwens, zij het op een heel andere manier. Perec is heel ironisch en lichtvoetig en Michon is eerder wat gedragener en theatraal, bloemrijk, maar ze zijn heel erg met de vorm bezig. Esthetiserend zou je kunnen zeggen... Vernieuwend en veeleisend, terwijl Houellebecq meer een verhaal vertelt alsof de vorm er niet toe doet. ‘n Soort op Engelse literatuur geënt realisme... Wat een illusie is, want het is wel degelijk allemaal heel vernuftig.’²³

De sterkere nadruk op vormbewustheid en het onbegrip van Nederlandse lezers daarvoor, hangen volgens deze vertaler samen met het verschil tussen de Nederlandse en de Franse taal:

‘Het Frans heeft een andere structuur dan het Nederlands, het is analytischer, het is daardoor makkelijker om zinnen te schakelen (...) Het Frans leent zich heel goed voor het soort discursieve proza, een bepaalde retoriek van de analyse, een abstractie die het Nederlands niet zo makkelijk toelaat.’²⁴

In dat kader is volgens een andere betrokkene de reputatie van het Frans:

‘moeizaam. Als je fouten maakt in het Engels, dan kun je door blijven praten. Als je daarentegen fouten maakt in het Frans, dan schaam je je echt. Het Engels is een gebruikstaal, het Frans een kunsttaal. Engels is een veel democratischer taal. Er zijn vele manieren om Engels te spreken, er is slechts één manier om Frans te spreken. De reputatie van het Frans is er een van frustratie.’²⁵

Ook een recensente van Franstalige literatuur constateert verschillen tussen de Franse en de Angelsaksische schrijftraditie, waarbij de eerste in tegenstelling tot de laatste meer vormbewust zou zijn, en veel meer gericht op de taal, met plots die ‘niet vlot en handig en met veel *cliffhangers* een verhaal vertellen’.²⁶ Daardoor zou de Franse literatuur ook in vertaling minder toegankelijk zijn. Ook in Groot-Brittannië wordt tijdens het selectieproces in het uitgeefveld gesproken van ‘Frenchness’ en kwalificeren betrokkenen de Franse literatuur wel als ‘too French’ of ‘non-mainstream’, ‘too self-indulgent’ of zelfs ‘navel-gazing literature’ versus: ‘plot driven’ en ‘with good stories and appealing characters’.²⁷ Margot Dijkgraaf constateert

echter veranderingen in de recente Franse literatuur. Haar valt 'een zekere amerikanisering van de Franse literatuur' op (Dijkgraaf, 2017: 398).

De selectie van non-fictie geschiedt volgens andere regels dan die voor fictie. Boom uitgevers Amsterdam was ten tijde van het gesprek onderdeel van de Koninklijke Boom uitgevers, een concern met vier werkmaatschappijen, waaronder drie boekenuitgeverijen. Een van die drie, Boom uitgevers Amsterdam, heeft een fonds filosofie, psychologie en sociale wetenschappen, waaronder prestigieuze reeksen zoals 'Boom Klassiek'. De uitgever filosofie vertelde dat bij Boom elk boek winstgevend moet zijn. Aangezien de doelgroep voor Franse filosofie veel kleiner is dan die voor literatuur en voornamelijk uit 'professionals en zeer geïnteresseerden' bestaat, heeft hij veel meer dan de literaire uitgevers te maken met de concurrentie van de brontaal en met goedkopere Engelse vertalingen. Hij vertelt dat er slechts 'een vrij kleine groep van lezers [is] die zeggen: nee, ik wil het toch in de Nederlandse uitgave bij Boom hebben'.²⁸ De uitgever geeft aan dat het uitgeven van klassieke werken uit de Franse filosofie veel minder risicovol is dan het publiceren van hedendaagse Franse vertalingen:

'Een essayist als Bruckner is een veel grotere gok dan Foucault. (...) Dus een overweging is ook, kijk ik naar die oplage, hoelang kan ik met die voorraad een publiek bedienen. En dat is bij Foucault bijvoorbeeld makkelijker dan bijvoorbeeld zo'n boekje.'

Het gaat om *De tirannie van het berouw. Essay over het Europees masochisme* (2007, vertaling: Walter van der Star), dat 'totaal geflopt' is in de Nederlandse vertaling.²⁹ De uitgever besloot deze auteur dan ook niet langer te volgen.

De uitgever bij Boom heeft de selectie van Frans werk voor zijn fonds niet uitbesteed, maar houdt de Franse boekproductie voor zijn fondsen zelf bij. De aanbiedingsbrochures van Franse uitgeverijen vormen de belangrijkste bronnen om zich van het aanbod in Frankrijk op de hoogte te stellen. Aangezien de Franse uitgevers zijn fonds kennen, sturen zij hem ook regelmatig ongevraagd boeken. Daarnaast laat hij zich adviseren, in de eerste plaats door zijn auteurs.

Ook volgens de Parijse literair agente zijn de belemmeringen om Franse titels aan Nederlandse uitgeverijen te verkopen voor non-fictie nog groter dan voor fictie:

'(...) Tout ce qui est sciences humaines et philosophie, ça, c'est dur parce que, malheureusement, il n'y a plus de grands Français. (...) Pour les documents (...) même si le livre est de bonne qualité, ils ne vont pas l'acheter parce que

c'est un livre français... chaque éditeur dit : « Ah ! Ça serait bien d'avoir chez nous, sur le nucléaire... mais j'ai peur que la librairie ne le prenne pas parce que c'est une traduction du français. » Donc, il ne l'achète pas.³⁰

Verschillende factoren spelen daarbij een rol. Ten eerste is de markt voor non-fictie kleiner dan voor fictie, omdat deze boeken zich vaak richten op een kleinere groep specialisten of lezers met een specifieke interesse. Ten tweede bestaat er meer concurrentie van vertalingen in het Engels, die veelal goedkoper zijn dan de Nederlandse vertaling. Ten slotte wordt net als fictie Franse non-fictie vaak als 'te Frans' gekwalificeerd, en daarmee te moeilijk voor de Nederlandse markt. Gevreesd wordt voor een te abstract taalgebruik en een te zeer op Frankrijk georiënteerde inhoud. De kans op besprekingen is daarmee gering.³¹

Een veelgenoemd argument is dat er in Frankrijk geen toonaangevende denkers meer zijn, zelfs de Franse literair agente noemt het. Een inkoper bij een onafhankelijke boekhandel zei: '(...) ik denk dat er na Camus en Sartre geen echte groep denkers meer is geweest.' En de redacteur van 'de Franse Bibliotheek' (Van Oorschot) vertelde:

'Ja, je kunt zeggen dat een aantal kopstukken uit de jaren zestig... die zijn allemaal in de jaren tachtig overleden, dus Sartre in 1980 overleden, Roland Barthes, Lacan..., weet je wel, een beetje de mensen die de scene beheersten. En toen voelden waarschijnlijk heel veel mensen zich bevrijd. Maar dat waren namen... en Derrida, die is veel later overleden. Zij hebben een gedeelte van die Franse cultuur geëxporteerd naar Amerika, Michel Foucault natuurlijk ook ... Daar heb je nu nog hele vakgroepen die helemaal in Derrida zijn of in Foucault of... hè, dus dat is een soort verlaat effect. Zo'n bom met 'retardement' ... Ja, en dat is natuurlijk weer opgepikt door Amerikanen. Ja, en bij filosofen hier heb je ook nog wel enthousiasme voor mensen uit die tijd. Maar echte opvolgers zijn er niet gekomen. Kijk, Bernard-Henri Lévy kan je niet zo serieus nemen, en mensen als Pascal Bruckner...'³²

Bij de afweging om een werk in het fonds op te nemen kijkt een uitgever naar de verkoopmogelijkheden. Er zijn een aantal belangrijke verkoopargumenten (Thompson, 2010). In de eerste plaats is het 'track record' van de auteur van het werk belangrijk: zijn eerdere (en vertaalde) werk, en de verkoopcijfers daarvan. Ten tweede willen uitgevers (en dus ook inkopers bij de boekhandel) graag horen welke boeken vergelijkbaar zijn met het

werk. Ten slotte wil men weten wat de positie is van waaruit de auteur opereert, een combinatie van zijn of haar geloofwaardigheid en zichtbaarheid, natuurlijk vanuit het licht van de promotie van werk en auteur in de media.³³ Bij Frans werk bijvoorbeeld, is het voor de promotie ervan in het buitenland essentieel dat de auteur Engels spreekt, zoals Laurent Binet, de auteur van *HhhH* (2013) en *De zevende functie van taal* (2016), aldus een recensente.³⁴

Bij de selectie van Frans werk is de meest genoemde belemmering van betrokkenen dat redacteurs, uitgevers, boekhandelaren en recensenten, kortom alle betrokkenen die boeken hun waarde toekennen, zich over het algemeen niet op de hoogte (kunnen) houden van de Franse boekproductie. Een van de respondenten noemde in dat verband de in het voorjaar van 2016 verschenen vertaling van *Constellation* van Adrien Bosc, bij Cossee, 'een werk van een onbekende Fransman, een debutant, lastig te verkopen (...). Dat was heel anders gegaan wanneer deze Bosc uit de Amerikaanse koker was gekomen. Dan was ie besproken in de *New York Times*, de *New York Review of Books* et cetera.'³⁵ Impliciet suggereerde hij hiermee dat de Franse media niet worden geraadpleegd door redacteurs, uitgevers en de pers in Nederland. Ook de wijziging van de titel is volgens hem veelzeggend: *Morgenvroeg in New York*. Het creëren van 'buzz' oftewel het spinnen van een 'web of collective belief' is van grote invloed op het selectieproces.³⁶ 'Buzz' wordt vooral gecreëerd rond werk dat in Amerika en Engeland verschijnt en in veel mindere mate rond Franse boeken.

Een van de uitgevers was eveneens van mening dat publiek en vakgenoten zich minder op de hoogte houden van de ontwikkelingen in het Franse literaire veld en constateerde dat Frans literair prestige geen garantie is voor succes.

'(...) wat zijn de succesfactoren? Heel vaak heeft dat niet zoveel met het boek te maken... soms wel... maar [het] heeft er ook heel veel mee te maken hoe het internationaal wordt opgepakt. Krijgt een auteur een prijs... en dat zegt ook nog niet veel... ik geloof dat wij de laatste twaalf jaar zeven keer de Goncourt hadden... lang niet allemaal succesvolle titels. (...)'³⁷

Een andere belangrijke belemmering voor het opnemen van Frans werk in de Nederlandse uitgeeffonds, is het feit dat uitgeverijen steeds minder doen aan het opbouwen van een auteursoeuvree. Een van de respondenten noemt het voorbeeld van Modiano, die na lange tijd bij De Arbeiderspers met Meulenhoff werd uitgeruild tegen het oeuvre van John Updike. Na 1998

volgde de uitgever aldaar Modiano nog een tijdje, tot zij in 2004 vertrok naar Querido en Modiano meenam.³⁸

Aanbieding en inkoop: belang boekhandel

Zodra de rechten van een titel zijn aangekocht, start de verkoop ervan. Ondanks de stijgende online verkopen, is *exposure* in de boekhandel nog steeds cruciaal voor het commerciële succes van een titel, getuige de volgende anekdote, verteld door een uitgever:

‘We hebben eerder Anne Cuneo gedaan en nu is haar tweede boek uit en daar verkochten we [er] deze zomer bij de aanbieding minder dan tweehonderd van. Dat is echt rampzalig...! Dat is een dikke titel. We besloten om publicatie uit te stellen, een nieuw omslag te maken en [het] opnieuw uit te geven. Nou, die omslag... we hebben besloten om die wat commerciëler te maken en nu bij aanbieding denk ik dat we [er] 3.000, 4.000 verkopen. Dus dezelfde titel, een half jaar later... verkopen we twintig keer zoveel bij de aanbieding!’³⁹

De aanbieding aan de boekhandel is dan ook cruciaal en de uitgeefprocessen van uitgevers van publiksboeken zijn georkestreerd rond deze aanbiedingen. In Nederland zijn dat er drie: de voorjaars-, de zomer- en de najaarsaanbieding. De laatste is, met de feestdagen in het vooruitzicht, de aanbieding met het meeste gewicht.⁴⁰ Uitgevers besteden veel zorg aan deze brochures, waarbij er veel aandacht gaat naar de samenstelling van titels, de weergave ervan en de volgorde van presentatie van nieuwe titels en herdrukken. Zo wordt soms een titel naar de volgende aanbieding doorgeschoven, omdat die met andere boeken ‘concurrereet’.

‘We proberen ons in te leven in de boekhandel, dat als die indut dat ie ineens weer verrast wordt. En als we niet genoeg sterke titels hebben, dan zetten we er een aantal sterke herexploitaties bij die we normaal gesproken in een andere folder doen.’⁴¹

De verkoop van titels aan de boekhandel vindt plaats via vertegenwoordigers die bij alle grotere uitgeverijen in dienst zijn. Inkopers bij de boekhandel bereiden de aankoop van boeken voor met behulp van de aanbiedingsbrochures, het belangrijkste selectie-instrument en voor vertalingen uit het Frans vaak het enige materiaal waarop inkopers hun keuze baseren. Zij selecteren titels op twee manieren: op de imprint van de uitgeverij en op de titel en de presentatie daarvan in de aanbiedingsbrochure. In de

gesprekken geven de inkopers aan dat zij aan de presentatie van een boek in de aanbiedingsbrochure kunnen zien of een uitgever veel van een boek verwacht: de titels op de beginpagina's zijn de titels waarvan de uitgever commercieel het meeste verwacht. Voor 'big books' verschijnt vaak nog een extra flyer of brochure. Als regel geldt: hoe meer aandacht een uitgever aan een titel geeft, hoe meer hij ervan verwacht en dus: hoe meer moeite hij voor een titel zal doen. Inkopers zijn dan geneigd om er meer exemplaren van in te kopen.

Een groot deel van de titels wordt verkocht via de driejaarlijkse landelijke aanbiedingsbeurzen die de ketens organiseren. Deze praktijken sluiten kleinere spelers zoals Voetnoot uit, aangezien zij zich geen vertegenwoordiging kunnen veroorloven, waardoor hun fondsen nauwelijks bij de boekhandel onder de aandacht komen, en voor wie bovendien commerciële 'regelingen'⁴² niet haalbaar zijn. Voor hen bestaat sinds 1977 'de beurs voor kleine uitgevers', waar zij vooral de kleinere zelfstandige boekhandelaren die zich op een specifieke niche richten, ontmoeten.⁴³

De verzakelijking binnen de boekhandel, met voorraadbeperking tot gevolg, kwam al eerder ter sprake: 'Werden in 1970 door elke zichzelf respecterende boekhandel nog tussen de vijf en tien exemplaren van een aantrekkelijk nieuw literair boek bij aanbieding besteld, in 1990 waren die aantallen gedaald tot twee of één exemplaren, tenzij het boek in kwestie een geheide bestseller beloofde te worden.' (Van Krevelen, 2006: 165). Schaalvergroting en toenemende concurrentie van online verkoopkanalen, in combinatie met de economische crisis, die vooral na 2009 hard toesloeg in de boekenwereld, hadden grote gevolgen voor de diversiteit van het boekhandelsassortiment. Binnen de grootste boekhandelsketens leidden de reorganisaties tot centralisatie van de inkoop en steeds hogere eisen ten aanzien van omloopsnelheden, met als gevolg een steeds smaller assortiment, het verdwijnen van specialisten in de winkel en omzetvermindering (Chin-A-Fo & Jaeger, 2014). Maar ook binnen onafhankelijke boekhandels wijzigde het beleid, en dienden boeken zich sneller 'te bewijzen':

'Vroeger werd gezegd, je koopt in voor de eerste drie maanden, ik denk dat dit is losgelaten, ik denk eerder dat dit de eerste maand is... Ja, er wordt erg behoudend ingekocht. (...) Voor de boekhandel zijn er de afgelopen jaren veel bezuinigingen geweest... de voorraad laag houden. Iedereen heeft het gedaan. Deels omdat het duurder werd door de inkoop van alle mogelijke systemen, die het tevens makkelijker maakten om zaken bij te houden. Dat is een ontwikkeling die de afgelopen tien jaren heel snel is gegaan.'

De inkopers van literatuur geven aan bij de inkoop van vertaald werk geen onderscheid te maken tussen de verschillende talen. Vooral de bekendheid van de auteur en eventuele vorige successen zijn belangrijk. Dat laatste wordt nagekeken in de marketinginformatiesystemen. Een inkoper van een onafhankelijke boekhandel vertelde:

'De inkoop selecteer je echt niet op taal. Bij bijvoorbeeld De Geus weet je wat je kunt verwachten. Je weet dat er veel Frans bij zit, maar bijvoorbeeld ook veel Derde Wereld en dat is deels ook moeilijk want... een titel van een onbekende Fransman... dat is zeg maar niet een pré..., dat is niet makkelijk te verkopen.'⁴⁴

Voor Franse klassiekers telt 'Fransheid' weer wel en binnen de hedendaagse literatuur is toch wel sprake van een subcategorie:

'De klassiekers lopen wel altijd goed en lopen ook door: Fournier, *Les Grand Meaulnes*, Stendhal... Maar dan merk je dat uitgevers ook niet echt promoten: het is een Frans boek, dus koop het daarom. Behalve als het klassiekers zijn. Zo heeft Meulenhoff vorig jaar Martin du Gard gedaan, die dan wel wordt neergezet als een grote Franse roman van een schrijver die de Nobelprijs heeft gewonnen en die nu wat vergeten is, maar bij nieuwe schrijvers wordt er eigenlijk niet op gehamerd dat het Frans is. (...) Kopers houden ook niet bij wat er nu in Frankrijk wordt uitgegeven, die willen gewoon een mooi boek en dan maakt ze het niet uit waar het vandaan komt. Klassiekers iets meer, want dat wordt natuurlijk wel echt als Frans gezien, [uit] de negentiende eeuw vooral en de vroeg[e] twintigste eeuw... Die worden dan ingekocht als klassiekers en ook als klassiekers uit de Franse literatuur. Maar dat is ook alleen in de literatuur hoor, want in de menswetenschappen is het natuurlijk helemaal niet van belang waar iemand vandaan komt, behalve als je dan binnen zo'n *discours* zit, dat wordt dan als heel Frans gezien. Ja, wel een voorbeeld, *Publieke Vijanden*,⁴⁵ dat is dan wel het enige wat als Frans werd ingekocht omdat het zo'n typisch Franse discussie is. Maar ik denk dat er na Camus en Sartre geen echte groep Franse denkers meer is geweest waarvan is gezegd die moeten we echt volgen. Ja, en dan heb je in de literatuur... maar dat is dan een subcategorie die wel als erg Frans wordt gezien en dat zijn de schandaalboeken. Eens in de zeven jaar komt er weer een Franse vrouw die een schandaalseksboek heeft geschreven en dat wordt natuurlijk wel als Frans gezien en dan wordt dat Frans weer wel een verkoopargument.'⁴⁶

Die voorliefde voor de subcategorie van Franse 'schandaalboeken' wordt bevestigd door recensente Margot Dijkgraaf. In 2004 organiseerde zij in het kader van de Boekenweek, dat toen als thema 'Gare du Nord, ontmoetingen met Frankrijk' had, een tournee met Franse schrijvers om de nieuwe generatie onder hen te presenteren. Ze verbaasde zich over de hardnekkigheid van de clichés over de Franse literatuur: 'Voor velen is Frankrijk nog steeds het land van oh là là, mooie vrouwen en vrije liefde' (Dijkgraaf, 2017: 385).

Aangezien de herkomst van een hedendaags Frans literair werk voor inkopers over het algemeen geen meerwaarde biedt, wordt het zelden genoemd in de aanbiedingsbrochures. Voor klassieke werken geldt daarentegen weer wel dat 'Fransheid' telt. De afgelopen jaren zijn dan ook een aantal klassieke werken van grote Franse auteurs heruitgegeven en als zodanig gepresenteerd.⁴⁷ Toch is het moeilijk om aandacht te krijgen voor klassiekers zoals Céline of Tournier: 'Die worden vaak op het reservepitje gezet'. Hij voorspelt dat er nog maar één keer aandacht zal komen voor het oeuvre van Michel Tournier en dat zal zijn op het moment dat hij komt te overlijden. 'Ridicueel voor één van de grootste schrijvers van Europa'.⁴⁸

Titels binnen de menswetenschappen kopen inkopers evenmin op taalgebied in. Bij menswetenschappen is naast de auteur het onderwerp van belang. Verder speelt daar het prestige van de uitgeverij of van een specifieke reeks mee. Wat betreft de eisen ten aanzien van de omloopsnelheid van een boek maakt men binnen de boekhandel eveneens onderscheid tussen Franse klassiekers en nieuwe Franse titels. Klassiekers 'als Foucault zijn *eversellers* en horen in de "ijzeren voorraad"'.⁴⁹ De voorraadkosten voor dergelijke titels mogen daarmee hoger zijn dan die van nieuwe titels, die hogere rendementseisen kennen. Zo is een omloopsnelheid van twaalf per jaar voor een titel van Foucault geen probleem, terwijl die van een hedendaags werk minimaal vijftig per jaar dient te zijn. Het 'misgrijpen' van een klant bij een titel van Foucault is bezwaarlijker in een winkel die zijn reputatie als boekhandel met een breed assortiment hoog wil houden.

Door de veranderingen in de boekhandel van de afgelopen decennia ligt de focus steeds vaker op de verkoop van een beperkt aantal titels met een hoge omloopsnelheid, de 'big books'.⁵⁰ Voor vertalingen uit het Frans was dat geen gunstige ontwikkeling. Vanzelfsprekend hadden deze ontwikkelingen gevolgen voor het fondsbeleid van de verschillende uitgevers, die, zoals altijd in tijden van economische crisis, behoudender gingen publiceren: meer herdrukken en minder kostbare vertalingen, vooral niet uit kleinere talen. Het aanbod van Franse vertalingen beperkte zich en slechts een handjevol auteurs kreeg naamsbekendheid, zoals Tatiana de Rosnay en

Michel Houellebecq, 'een van de weinige Franse auteurs die in Nederland grote bekendheid geniet' (Dijkgraaf, 2017: 389).

Vertaling waarheidsgetrouw

Nadat de vertaalrechten van een werk zijn aangekocht, gaat de uitgever op zoek naar een vertaler. Hoewel de omzetting van de oorspronkelijke tekst naar het Nederlands essentieel is voor de verkoop van het werk in Nederland, en daarmee het werk van de vertaler, is zijn positie in het veld zeer zwak, zoals blijkt uit de geringe honorering van vertalers voor hun werk. Dankzij de verschillende fondsen die een vertaler ter beschikking staan, had een literair vertaler die daar gebruik van maakte, in 2008 een inkomen van gemiddeld 19.000 euro. Nog steeds onder modaal, maar dat stelde hem of haar volgens de opstellers van het Vertaalpleidooi wel 'in staat stelt goede kwaliteit te leveren'.⁵¹ De zwakke positie van vertalers heeft te maken met hun onzichtbaarheid, die inherent is aan het vertalen (Heinich, 1984). Immers, in een literaire vertaling is het moeilijk om de artistieke bijdrage van een vertaler te ontdekken. Daardoor hebben vertalers weinig symbolisch kapitaal waarmee ze als 'cultureel ondernemers' de markt op kunnen gaan (Hofstede & De Haan, 2008; CEATL, 2008) en krijgen zij weinig waardering voor hun werk. Zo staat de naam van de vertaler in Nederland eigenlijk nooit op de cover van een boek vermeld. In recensies wordt vaak geen aandacht gegeven aan de vertaling noch wordt de vertaler van het werk genoemd. Sommige vertalers trachten hun zichtbaarheid te vergroten en zoeken binnen het veld de erkenning via andere wegen, zoals met het schrijven van kritieken en nawoorden, het doen van onderzoek, het geven van onderwijs, door mee te dingen voor vertaalprijzen of zitting te nemen in commissies of jury's.

De zwakke positie van de vertaler brengt vaak een bescheiden houding met zich mee. 'Alle vertalers zijn overdreven nederig over hun taak maar dat geldt helemaal voor Vlaamse vertalers omdat zij ook nog onzeker zijn over hun moedertaal.'⁵² Inderdaad is de Nederlandse en Vlaamse situatie voor het uitgeven van vertaalde literatuur verre van gelijkwaardig. De grote literaire uitgevers zijn gevestigd in Nederland, vooral in Amsterdam. De Nederlandse afzetmarkt is in besteding ruim drie keer zo groot als de Vlaamse. Bovendien heeft het gestandaardiseerde (Noord-)Nederlands een dominante positie ten opzichte van het Vlaams. Zowel de Nederlandse als de Vlaamse uitgevers geven daarom vaak de voorkeur aan Nederlandse vertalers. Ook de sociaaleconomische omstandigheden voor literair vertalers zijn er minder gunstig dan in Nederland.

Vergeleken met hun evenknieën in Frankrijk, is de positie van Nederlandse vertalers echter weer ongunstiger, wat inkomen, maar ook wat

zichtbaarheid betreft. De naam van Franse vertalers verschijnt vaker op de cover van een boek en hij of zij wordt eerder genoemd in boekbesprekingen.⁵³ De sterkere positie van vertalers naar het Frans ten opzichte van die naar het Nederlands komt overeen met de positie van die talen in het mondiale vertalingenstelsel. Ook de opmerkingen van de geïnterviewde betrokkenen over vertaalnormen wijzen op meer of minder sterke posities in dat stelsel. Zo benadrukten de Nederlanders het belang van 'getrouwheid aan auteur en tekst'⁵⁴ bij het vertalen, daar waar de Fransen de nadruk legden op het belang van de leesbaarheid in het Frans, bijvoorbeeld door 'éviter la répétition'.⁵⁵

De meeste uitgevers werken met een vaste pool van vertalers met wie ze goede ervaringen hebben. De geïnterviewde uitgevers en redacteuren geven aan dat er meer dan voldoende aanbod is van goede vertalers Frans-Nederlands, in tegenstelling tot bijvoorbeeld vertalers uit het Pools of Arabisch. De vertalers Frans-Nederlands maken zich zorgen of er voldoende werk zal blijven, nu het aantal boekvertalingen uit het Frans afneemt en in onzekere tijden van crisis.⁵⁶

Receptie: minder besprekingen

Naast een plek in de boekhandel proberen uitgevers ook aandacht van de pers te krijgen voor hun publicaties. Die aandacht is cruciaal voor de boekverkoop: 'Vertaalde literatuur is moeilijk,' verzuchtte een uitgever. Niet alleen moet 'de winkel goed inkopen' maar vooral moet je 'publiciteit krijgen, veel publiciteit krijgen'.⁵⁷ Dalende oplagen en de steeds hogere eisen ten aanzien van gratis nieuwsvoorziening maken dat ook kranten- en tijdschriftenuitgevers onder druk staan. In veel gevallen zijn de literaire bijlagen verkleind of helemaal verdwenen. Dat leidt tot bezorgdheid onder de betrokkenen: 'Vroeger waren boekenbijlagen een platform, een podium, waar boeken werden gewogen. Tegenwoordig vormen boekenpagina's eerder de webshop van de krant'.⁵⁸ Sommige uitgevers dragen zelfs bij aan de financiering van boekrecensies van hun titels:

'Wij betalen bijna alle reizen van die journalisten. En tien jaar terug vonden we dat zo corrupt dat we daar niet aan mee wilden doen maar nu... bijna alle zich kwaliteitskranten noemende kranten deinzen er niet voor terug en zeggen dan, ja, we willen graag maar hebben geen budget (...) En het is voor ons goedkoper dan adverteren. Maar dat is heel raar. Het NRC doet het niet... nou soms, indirect, maar niet direct (...) maar *Opzij* en *De Telegraaf*, daar is het al heel lang en *de Volkskrant*, en dat gaat nu helemaal veranderen want bij de Persgroep ligt dat gewoon heel erg anders (...). Dat is weinig onafhankelijk meer...'⁵⁹

Deze commercialisering en de krimp van boekenbijlagen hebben geen gunstige uitwerking op de persaandacht voor Franse literatuur. Een recensente vertelde:

‘Ik ben begonnen in 1988 en toen had ik echt veel ruimte, (...) in frequentie maar ook in aantal woorden. En dat is in de loop van de tijd alleen maar minder geworden. Dat komt omdat die bijlagen kleiner zijn geworden. De stukken moeten korter, compacter. Ja, dat is wel jammer. De grote interviews die ik kon maken, die kan ik niet meer maken.’⁶⁰

Deze recensente schatte dat zij aan het begin van haar carrière via de krant zo’n honderd Franse literaire boekvertalingen per jaar toegestuurd kreeg, om te bespreken: ‘Als het er nu één per maand is, mag ik blij zijn’. Eind jaren tachtig schreef ze ongeveer een stuk per week, nu zijn dat er gemiddeld twee per maand: ‘een teruggang van 50 procent’. Ook gaf ze aan nu veel meer zelf achter werk aan te moeten, ondanks het feit dat haar bekendheid in het veld in de loop der jaren steeg, ook door de verschillende functies die ze heeft bekleed in de culturele sector. Een andere (voormalig) recensente, tevens oud-directrice van zowel het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds (NLPVF, tegenwoordig het Nederlands Letterenfonds) als het Institut Néerlandais vertelde: ‘Tot 2005 besprak ik Franse literatuur voor *Vrij Nederland*. Ik mocht paginagrote stukken maken over boeken die niet eens vertaald waren, of interviews met Franse schrijvers. Ik ben gestopt toen ze alleen nog stukken wilden over Franse literaire schandaaltjes en vertalingen. Nu wordt in Nederland vooral lekkere leesliteratuur vertaald.’⁶¹ Niet alleen is het aantal pagina’s voor boekbesprekingen in kranten en tijdschriften geslonken, maar ook is de aandacht voor Franse literatuur daarbinnen verminderd. De weinige ruimte die overblijft, wordt meestal gereserveerd voor Nederlandse, Amerikaanse of Engelse schrijvers.

Rayonnement, mais sans budget

Ook cultuurbeleid is van invloed op de vorming van transnationale markten, de selectie en het aantal boekvertalingen dat het leven ziet (Crane 2002; 2013). Tijdens de GATT-onderhandelingen over liberalisering van de wereldhandel halverwege de jaren tachtig maakte Frankrijk zich sterk voor de ‘exception culturelle’. De Franse overheid hechtte sterk aan het creëren van een uitzonderingspositie voor culturele goederen, om zo hun meerwaarde tegen een teveel aan commercie te beschermen. Omdat men de ‘exception culturelle’ in veel landen, waaronder Nederland, met een Franse politiek van eigenbelang associeerde, werd die aanduiding tijdens de onderhandelingen

van de WHO te Seattle in 1999 veranderd in het minder beladen 'culturele diversiteit'. Deze terminologie sloot beter aan bij een mondiaal verlangen om de diversiteit en eigenheid van culturen en artistieke processen tegen de uniformerende werking van de globalisering te waarborgen.

Bij de promotie en verspreiding van de Franse taal en cultuur in Nederland zijn de afgelopen decennia verschillende nationale en Europese instanties betrokken. Jarenlang was het Franse instituut te Amsterdam, (vanaf 1939) Maison Descartes, een belangrijk instituut voor de promotie van Franse literatuur in Nederland. Het opende de deuren in 1933 aan het Museumplein en zetelde van 1971 tot 2016 aan de Vijzelgracht. Vanaf 2003 werden vanuit het Centre Français du Livre (CFL) in het Maison Descartes literaire activiteiten georganiseerd, veelal in de vorm van ontmoetingen met Franse auteurs en in samenwerking met Nederlandse uitgeverijen. Ook stimuleerde dit centrum de totstandkoming van Franse vertalingen, door Nederlandse uitgevers tegemoet te komen in de productiekosten van een vertaling.⁶² Het budget ten behoeve van het Maison Descartes, waarvan de naam werd omgevormd tot Institut français, verminderde echter in de loop van de jaren en het aantal activiteiten nam af. Ook liep het aantal bezoekers van de activiteiten en de mediatheek in het Institut terug. In juni 2016 sloot het Institut français d'Amsterdam haar deuren, een beslissing die was genomen kort na de sluiting van de evenknie van het Maison Descartes, het Institut Néerlandais, te Parijs. Dat instituut sloot in 2014, op instigatie van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken, Rosenthal. Het Institut français des Pays-Bas opereert sinds de sluiting in Amsterdam vanuit de Ambassade te Den Haag. Voor de literaire activiteiten van het Institut français werd een samenwerking met de Openbare Bibliotheek Amsterdam (OBA) gestart, waar interviews met Franse auteurs in het Nederlands plaatsvinden, om zo een groter publiek te bereiken (Dijkgraaf, 2017).

Stimuleringsmaatregelen ten behoeve van vertalingen bestaan uit vertaalsubsidies en/of regelingen voor vertalers en zijn vrijwel uitsluitend bedoeld voor literaire werken (Sapiro, 2003). De enorme toename van het aantal vertalingen in de Nederlandse naoorlogse boekproductie ging gepaard met een professionalisering van het vertalersvak, onder meer door de oprichting van vertaalscholen en de instelling van prijzen.⁶³ Ook verstevigde zich in de jaren zeventig de financieeleconomische positie van vertalers in Nederland. Zo kwam er in 1977 een door uitgevers en de Vereniging voor Letterkundigen onderhandeld standaardcontract voor literaire vertalingen, inmiddels vervangen door het 'Modelcontract voor de uitgave van een vertaling van literair werk'.⁶⁴ Tegenwoordig stelt het Letterenfonds als voorwaarden voor het honoreren van aanvragen voor

beurzen door vertalers dat er een contract is met een uitgeverij, waarbij een minimumtarief van 6,5 eurocent per woord wordt gehanteerd en (sinds 2016) afspraken zijn gemaakt over een royaltyregeling.⁶⁵ Ook kunnen vertaalsubsidies aangevraagd worden bij het Centre du Livre National (CNL) in Parijs, dat valt onder het Franse ministerie van Cultuur. Ten slotte bestaat er verder een Europese subsidieregeling voor vertalingen, waar vertalers en uitgevers voor in aanmerking kunnen komen.⁶⁶

Over het algemeen weten uitgevers bij welke instanties zij ondersteuning kunnen krijgen bij het uitbrengen van vertalingen uit het Frans, maar dat betekent niet dat ze dat ook altijd doen, omdat het te omslachtig zou zijn en het niet altijd duidelijk is hoe het aanvragen van subsidie moet worden aangepakt.⁶⁷ Daar komt volgens een uitgever bij dat ‘Fransen [niet] (...) veel subsidie [geven]. Meestal maar één derde [van de vertaalkosten, MV]... Dat is eigenlijk wel een probleem, ook voor de... ja, dat is bij Engels eigenlijk nog veel meer een probleem, daar krijg je nauwelijks subsidies. Maar wij hebben steeds meer subsidie nodig eigenlijk. Omdat, zeker zoals wij zijn, als je per medewerker drie boeken hebt ongeveer, dat is een hele hoge overhead per titel. We moeten eigenlijk ook... ja, daar zijn we ook heel erg mee bezig, om het verkrijgen van meer subsidies... dus daar is eigenlijk iemand bijna fulltime mee bezig.’⁶⁸

Ook Wouter van Oorschoot beklagde zich over de beperkte Franse budgets. Over ‘de Franse Bibliotheek’ stond eerder op de site van de uitgeverij: ‘Het optimistische plan was, jaarlijks zes à acht delen te presenteren. Dat bleek niet haalbaar, vanwege onvoldoende vertaalsubsidie uit het land van herkomst. De frequentie werd daarom teruggebracht tot twee à drie delen per jaar’.⁶⁹ Wel werd Van Oorschoot in 2000 vanwege zijn verdiensten voor de Franse literatuur door de Franse minister van Cultuur benoemd tot Ridder in de Orde van Kunst en Letteren.⁷⁰

Een subsidieverlener deelde de mening van de uitgevers over de geringe ondersteuning voor vertalingen vanuit Frankrijk.

‘(...) Fransen zijn zo ontzettend krenterig! (...) die hebben weinig geld over hoor, voor andere dingen. Daarom willen Nederlandse schrijvers ook nooit in Frankrijk opdraven (...) wordt nooit betaald! Het is daar nog steeds een eer om uitgenodigd te worden. Ja, en Nederlanders zijn niet meer zo hoor, dat ze het voor de eer en een fles wijn doen. Want er zitten altijd wel goede etentjes aan vast maar ja, daar komen de Nederlandse auteurs niet voor, dus... Cees Nooteboom wil nooit in Frankrijk optreden. Maar wel in Duitsland want daar betalen ze heel erg goed.’⁷¹

Ook een andere subsidiënt wees op de geringe financiële ondersteuning vanuit Frankrijk, voor de totstandkoming:

'(...) de bijdrage die Fransen geven voor vertalingen naar een andere taal, als je het over 'obstacles' hebt, is vrij minimaal, is heel laag... Het gaat meestal om € 500 of € 750 en dat vinden ze dan al veel. (...). Maar het gaat om weinig geld als je het vergelijkt met wat wij geven. Het is denk ik een kwart van wat wij geven. Dus de steun vanuit Frankrijk voor de vertalingen is aanzienlijk minder groot dan vanuit Nederland. Daar moet wel tegenover staan dat de Fransen natuurlijk wel heel wat meer schrijvers in de aanbieding hebben dan wij. Ik bedoel, als je alleen al naar de klassieken kijkt, dan is Frankrijk natuurlijk immens.'

Evenmin werden zijn activiteiten als jurylid voor het Centre Français du Livre gehonoreerd:

'Twee keer per jaar komen we bij elkaar en dan lezen we acht boeken! Dat is best veel werk voor een diner (...) het is natuurlijk gewoon vrijwilligerswerk! (...) Cultuurpolitiek gezien is het natuurlijk niet zo'n beleidsrijk iets en wat ze natuurlijk nu doen, het spelen via lokale types zoals ik, die ze geen cent betalen, ja dan ben je wel heel erg afhankelijk van (...) de 'goodwill' van mensen. En ik vind het soms ook wel *too much* en je kunt je afvragen of dat nu zo heel erg professioneel is.'⁷²

Een betrokkene vertelt:

'Fransen denken iets anders dan ze doen. 'They don't walk the talk.' Ze hebben de mond vol van 'le rayonnement de la francophonie', maar de boekdistributie is een drama. Het duurt vaak te lang voordat boekbestellingen uit Frankrijk worden geleverd.'⁷³

Ergernis gaf bij hem ook het feit dat hij als lid van de raad van toezicht van het Institut français in de krant moest vernemen dat de Franse overheid voornemens was om het instituut op te heffen. Was dit het zoveelste staaltje van gaullistisch veronachtzamen van de Nederlands-Franse betrekkingen? Ook lijkt het erop dat de Nederlandse gevoeligheid voor de Franse 'economie van de eer' (Pels, 2007) vermindert. Ook dat hangt mogelijk samen met de veranderende posities van de beide landen in het mondiale vertalingenstelsel en het afnemend belang van het Frans daarbinnen.⁷⁴

‘Frans is gewoon een probleem’

Afnemende interesse voor Frankrijk, de taal en literatuur en het Franse cultuurgoed, werd door het merendeel van de respondenten als de grootste belemmering gezien bij de totstandkoming en de verspreiding van boekvertalingen uit het Frans. Die tanende belangstelling hing volgens hen samen met de vermindering van de kennis van de Franse taal en cultuur.

‘Ik denk dat er een tijd was dat Frankrijk ook vakantieland was. Dat is voor de jeugd van nu eigenlijk niet meer zo, want die zijn helemaal geglobaliseerd. Dus als ik mijn studenten vraag: “Waar ga je heen met vakantie?”, dan gaan hun ouders nog naar Frankrijk maar zij zelf gaan het liefst naar Zuid-Amerika of naar Thailand of wat dan ook. Dus het reisgedrag is heel erg veranderd. Ik denk dat dit wel een grote rol speelt.’⁷⁵

Een uitgever noemde de grootste belemmering bij de ontvangst van Franse vertalingen,

‘de gebrekkige belangstelling van de kranten. En met name ook van de televisie en radio. Daar is het Frans gewoon een probleem. Er zijn maar weinig mensen die Frans spreken. Als de auteur niet Engels spreekt, is dat vaak een probleem. (...) Het Frans wordt steeds minder gesproken, dus dat betekent dat er ook steeds minder belangstelling is voor het Frans. (...) Dat heeft volgens mij niet zoveel nadelige gevolgen voor vertalingen, maar [leidt er] wel [toe] dat er minder specialisten in de winkel zitten.’⁷⁶

Een inkoper die jarenlang werkzaam was bij een grote onafhankelijke academische en literaire boekhandel, deelde zijn mening:

‘De eerste belemmering is toch wel de onbekendheid. Gebrek aan kennis over Frankrijk en de Franse kranten en de Franse pers. Die worden niet gelezen door de professionals en de pers. Ikzelf deed bij een Duitse of Engelse vertaling nog wel eens de moeite om het Duitse of Engelse boek te lezen, maar bij Frans is dat te moeilijk. Dat geldt voor mij maar dat geldt, denk ik, voor veel mensen die dat niet kunnen of willen...’⁷⁷

De mening van deze inkoper wordt gedeeld:

‘Vanaf de jaren zeventig waren er al Duitse zenders. Pas veel later was er de mogelijkheid om ook Franse kanalen te ontvangen. Televisie is een

belangrijke factor, in Hilversum en Den Haag. Als je niet gevoed wordt door de massamedia... dan ga je Frankrijk vanzelf associëren met het verleden, met vakantie, met de goede dingen des levens.'⁷⁸

De uitgever van de 'de Franse Bibliotheek' was zeer teleurgesteld over de geringe persaandacht voor deze reeks. Zijn keuze om relatief onbekende Franse auteurs uit te geven werd weliswaar als 'gedurfd' omschreven, maar de verkoop voldeed niet aan zijn verwachtingen, en al in 2001 gaf de uitgever aan dat de reeks een verliespost was. In het interview in 2010 vertelde de uitgever dat de reeks 'op sterven na dood' was. Het lijkt er inderdaad op dat Van Oorschot de reeks heeft opgegeven. Zo draagt *De beloofde vrouw* van Jean Rouaud (2010, vertaling: Marianne Kaas) niet meer het beeldmerk van de reeks en de website heeft geen eigen pagina meer voor de serie. Wel zijn de 'Fransen in de Oorshop' te vinden, in de ramsj...⁷⁹ Ook uitgeverij Voetnoot heeft de serie 'Perlouses' in 2012 stopgezet. Dat is op te maken uit het bericht op de website van de vertalers Rokus Hofstede en Martin de Haan waarin zij melding maken van 'het overlijden van Marjan Hof', wier 'doodvonnis (...) de stopzetting van de Perlouses-serie [was], als gevolg van de teleurstellende aandacht in de Nederlandse kwaliteitspers en de dito verkoop.'⁸⁰

Frans succes via V.S.?

Naarmate het Engels in het literaire uitgeefveld een dominantere positie kreeg, verschoof de buitenlandse oriëntatie van betrokkenen naar de ontwikkelingen in de nieuwe literaire centra Londen en New York. Daarmee richtte zich de structuur en de dynamiek van het uitgeefveld meer en meer naar de manier van werken in deze nieuwe centra. Ook in Nederland kreeg het uitgeefproces in de loop van de jaren een commerciëler karakter, toen het werken met scouts en literaire agenten meer voet aan de grond kreeg om risico's van misaankopen te vermijden, en commerciële successen beter te kunnen voorspellen. Vertaalrechten van Engelstalige 'big books' (Thompson, 2010) werden steeds vroeger in het uitgeefproces geacquireerd, vaak al voordat het boek op de thuismarkt was verschenen.

Het uitgeven van Franse vertalingen wijkt hiervan af. De selectieprocessen van Engelstalig werk en dat uit andere talen gingen steeds verder uiteenlopen. Zo wacht een uitgever bij werk uit perifere, meer exotische talen en genres over het algemeen met het kopen van de vertaalrechten tot het boek is gepubliceerd en de verkoopcijfers beschikbaar zijn. Pas wanneer een werk uit een perifere taal naar het Engels wordt vertaald, dan is dat voor

betrokkenen een signaal dat het mogelijk om een belangwekkend werk gaat. Het Frans ging tot deze exotische en perifere talen behoren. Zo kon het gebeuren dat het Franse *Le Capital au XXIe siècle* van Thomas Piketty pas werd 'ontdekt' op de Amerikaanse markt.

Uit de gesprekken met betrokkenen is op te maken dat het steeds lastiger wordt om in Nederland waarde te creëren voor boekvertalingen uit het Frans, niet alleen in economische, maar ook in symbolische zin. Verschillende factoren spelen daarbij een rol, waarbij onderscheid is te maken tussen structurele en conjuncturele factoren. De structurele veranderingen in de uitgeefprocessen van vertalingen uit het Frans zijn samen te vatten als 'minder tijd en minder ruimte' en 'onbekend maakt onbemind', processen die elkaar bovendien versterken. Focus op 'big books' (Thompson, 2010), meestal oorspronkelijk Nederlands of Engelstalig werk, leidde tot minder aandacht voor de beoordeling van de Franse boekproductie en die uit andere perifere talen. Hogere commerciële eisen ten aanzien van de omloopsnelheid van boeken, onder meer door de toenemende online verkoop van boeken, met als gevolg voorraadvermindering en versmalling in de boekhandel, was eveneens ongunstig voor boekvertalingen uit het Frans. Met de dalende oplagen van kranten en tijdschriften verminderde de (papieren) redactionele ruimte voor besprekingen van vertalingen. Ook dat was fnuikend voor vertalingen afkomstig uit de kleinere talen, waaronder het Frans. Van structurele aard is eveneens de ontleding en de geringere aandacht in het onderwijs voor literatuur, vooral voor Franse literatuur.

Van conjuncturele aard zijn economische crises, die leiden tot een voorzichtig en behoudend uitgeefbeleid: minder vertalingen uit kleine talen en meer herdrukken, in de eerste plaats van Nederlandse en Engelse producties. De combinatie met de structureel afkalvende belangstelling voor alles wat uit Frankrijk komt bij het lezerspubliek, maakt dat de Franse boekproductie in Nederland steeds onbekender en dus onbeminderd wordt. Het doet een Nederlandse redacteur verzuchten: 'Het Frans moet gewoon helemaal uitsterven eer het weer exotisch wordt. En exotisch, dat is aantrekkelijk...'⁸¹

In de loop der jaren verminderde het aantal literaire polyglotten, ofwel meertalige betrokken actoren in het literaire veld, dat het Frans kent. De geïnterviewde uitgevers beheersten naar hun zeggen Frans. Geen van allen was jong en inmiddels hebben twee van hen hun uitgeverij van de hand gedaan. Van de jongere respondenten die ik sprak, beheerste niemand Frans. Zij hadden een andere opvoeding en opleiding genoten. Bij geen van hen was, zoals bij Laurens van Krevelen, 'de magie van de literatuur (...) geopenbaard

door *L'Étranger* en *L'Homme révolté* van Albert Camus (...) Beckett en (...) Antonin Artaud' (Van Krevelen, 2006: 155). Gebrek aan kennis van het Frans en de Franse literatuur was voor deze nieuwe generatie de belangrijkste reden om de Franse boekproductie terzijde te leggen. Zodoende wijzigde zich in de loop van de jaren de 'worldview' of habitus van betrokkenen, die zich meer naar de ontwikkelingen binnen de Amerikaanse en Engelse uitgeefvelden richtten.

Voor het lezerspubliek werd de Franse literatuur, ook in vertaling, steeds onbekender. Het belang van 'Fransheid' nam af en de Franse hedendaagse literatuur wordt steeds minder als zodanig 'verkocht', en dus door het publiek als Frans gecategoriseerd. Door de rijke Franse literaire traditie en de centrale rol van Parijs in het nabije verleden, onttrekken de klassieke Franse literatuur en filosofie zich aan deze 'malaise' van het Franse boek. Bij klassiekers vormt het feit dat een werk uit Frankrijk afkomstig is, nog steeds een belangrijk verkoopargument. Maar dat geldt wel voor een ouder publiek. Volgens een betrokkene maakt het uitgeven van vertalingen uit het Frans in Nederland inmiddels 'geen onderdeel meer uit van het reguliere uitgeverfonds' en wordt het steeds meer een 'professionele hobby van liefhebbers'. Op auteurs als Dicker na, 'maar ja, dat zijn werken die ook in Amerika zijn gepubliceerd en daar uitvoerig zijn besproken'.⁸² Doordat degenen die gezamenlijk het 'web of collective belief' spinnen, zich afkeren van de in het verleden op de voet gevolgde literaire ontwikkelingen in Frankrijk, heeft ook de *buzz* die zij creëren, steeds minder Franse invloeden. Tenzij die *buzz* via de Verenigde Staten loopt. Intussen '(...) gaat [het] heel goed met de Franse literatuur, alleen zijn er heel weinig mensen die dat weten'.⁸³ In het vorige hoofdstuk bleek dat het aantal vertalingen uit het Frans iets gestegen is, in absolute maar ook relatieve zin. Dat zou kunnen wijzen op de verzadiging van de markt met Angelsaksische producties. Of het ook duidt op een structurele verbetering van de positie van het Frans valt te bezien.

Conclusie: Frans in Nederland, *cool* of *passé*?

In debatten over de veranderende positie van Frankrijk en het Frans in de wereld wordt vaak een snelle en schrikbarende verdwijning van de invloed van de Franse taal, kunst en literatuur geconstateerd. Ook tijdens de interviews met betrokkenen kwam dit punt vaak naar voren: sinds de jaren tachtig zouden er in Frankrijk bijvoorbeeld 'geen grote intellectuelen' meer zijn opgestaan, en sinds de *nouveau roman* zou de Franse literatuur steeds meer in zichzelf gekeerd zijn, waardoor die van lieverlee steeds ontoegankelijker is geworden. De uitspraak van een literair uitgever dat door de Mammoetwet het Frans zou zijn verdwenen, vormde de aanleiding voor dit onderzoek.

Met mijn werk heb ik getracht de actualiteit te overstijgen door te kijken naar de langetermijntoewijking van de invloed van de Franse taal en cultuur in Nederland op verschillende niveaus van analyse. Op macroniveau vinden veranderingen plaats in de politieke, economische en culturele verhoudingen van het internationale stelsel van staten. In dat stelsel zijn regio's of landen met een centrumfunctie te onderscheiden van perifere regio's. Die laatste regio's richten zich door dwang of navolging op de activiteiten in het centrum. De culturele uitwisseling tussen verschillende landen of regio's is asymmetrisch van aard en hangt samen met ongelijkheden in politieke en economische macht. Het mesoniveau betreft specifiekere ontwikkelingen in te onderscheiden sociale velden, zoals in deze studie het onderwijs- en het uitgeefveld. Ook op veldniveau gaat meer invloed uit van het centrum op de periferie dan omgekeerd. Het derde niveau van analyse, het microniveau, speelt zich af op het niveau van de actoren in de betreffende velden. Hun praktijken en strategieën zijn afhankelijk van de positie die zij innemen in het veld en de belangen die daarmee gemoeid zijn, en richten zich veelal naar de in het betreffende veld invloedrijke personen en organisaties.

In grote lijnen zijn er in de ontwikkeling van het Frans in Nederland een drietal fasen te onderscheiden. In de eerste fase versterkte zich de positie van het Frans in het gebied dat tegenwoordig Nederland omvat. Toen de volkstalen als schrifttalen opkwamen, ten koste van het Latijn, ontstond op het Europese continent rivaliteit om de positie van *lingua franca*, vooral tussen het Italiaans en het Frans. Uiteindelijk kwam het Frans als winnaar

uit de bus. De vroege staatsvorming van Frankrijk en de ontwikkeling van dat land als economische, culturele en politieke grootmacht speelden daarbij een doorslaggevende rol. De Franse koning ondersteunde de verspreiding van het Frans in eigen gebied en daarbuiten. Dat deed hij onder meer door de instelling van de Académie Française in 1635, die tot doel had het Frans te standaardiseren. De disseminatie van het Frans werd verder in belangrijke mate gestimuleerd door de boekhandel. Om hun oplagen te kunnen vergroten bedienden boekhandelaren en drukkers zich bij voorkeur van de meestgebruikte taal. Aangezien het Frans al een wijde verspreiding kende en bovendien door de Académie was voorzien van een duidelijke standaardspelling, was het een zeer geschikte taal om in te drukken.

In de Noordelijke Nederlanden was vanaf de late Middeleeuwen het Frans binnengetrokken als gebruikstaal van ambtenaren van het Bourgondische hof, via kooplieden die handelden met Franstaligen en via studenten die van en naar Frankrijk reisden. In de loop van de tijd breidde de invloed van de Franse taal en cultuur zich over steeds meer domeinen van het maatschappelijk leven uit. In het onderwijs groeide de populariteit van de Franse scholen. Dat hing samen met de opkomst van een nieuwe burgerij die behoefte had aan scholing die meer op de (handels)praktijk was gericht dan de Latijnse scholen. Met een ander vakkenpakket en Frans als doceertaal, boden de voornamelijk particulier gedreven Franse scholen zo'n opleiding. In de loop van de zeventiende eeuw groeide het aantal Franse scholen, ten koste van de meer prestigieuze Latijnse scholen. Steeds vaker ontwikkelden Franse scholen zich tot exclusieve instituten, die vanwege de hoge schoolgelden slechts toegankelijk waren voor een sociale elite. Het Frans ontwikkelde zich meer en meer tot onderscheidende omgangstaal.

Verskillende omstandigheden leidden ertoe dat het Nederlandse uitgeefwezen een belangrijke impuls gaf aan de verspreiding van het Frans. Na de val van Antwerpen in 1585 ontwikkelde de Republiek zich tot het belangrijkste economisch centrum van de wereld en de grote steden in Noord-Holland vormden aantrekkelijke vestigingsplaatsen voor uitgeverijen. Het klimaat in de Republiek was bovendien relatief tolerant, waardoor elders verboden werken hier gedrukt en uitgegeven konden worden. Talrijke geschriften van Franse auteurs werden in Frankrijk getroffen door de censuur. Na de herroeping van het Edict van Nantes in 1685 leidde de onderdrukking van het protestantisme door de Franse koning voor de toestroom van veel Franse protestanten, de hugenoten. Velen van hen, onder wie bijvoorbeeld de filosoof Pierre Bayle, vonden emplooi in het Nederlandse uitgeefwezen, dat een vitaal onderdeel werd van de internationale 'Republiek der Letteren'. Het aantal publicaties in

het Frans groeide sterk, ten koste van die in het Latijn. De zuivering van het Latijn door de humanisten droeg hieraan bij. Alhoewel dit streven tot doel had de positie van het Latijn te verdedigen, leidde het juist tot verstarring van deze taal en daarmee tot een steeds kleinere groep van gebruikers. Zo droeg een combinatie van factoren ertoe bij dat de Republiek zich tot de distributeur bij uitstek van Franse geschriften ontwikkelde, en daarmee tot belangrijke verspreider van de Franse taal in Europa. Vooral Amsterdam en Leiden vormden belangrijke centra in het internationale boekhandelswezen, dat vanwege het grote aantal publicaties in het Frans ook wel de 'Franse boekhandel' werd genoemd. Ook toen in de achttiende eeuw de nijverheid in verval raakte en de Republiek haar centrumpositie in mondiale handelsnetwerken verloor, bleef deze tak van de economie nog geruime tijd bloeien.

Het einde van de Napoleontische oorlogen is te zien als het begin van de tweede fase waarin de centrale positie van het Frans begon af te kalven. In de nieuwe geopolitieke machtsconstellatie van na 1815 was Frankrijks politieke en economische positie ernstig verzwakt, ten gunste van Engeland en sommige Duitstalige staten (Pruisen, Oostenrijk). Met de opkomst en versterking van natiestaten in veel gebieden van Europa ontwikkelden zich verschillende volkstalen tot nationale talen. Ook Nederland ontwikkelde zich tot nationale eenheidsstaat, met het Nederlands als officiële nationale taal. Deze ontwikkeling begon paradoxaal genoeg met de vestiging van de Bataafse Republiek in 1795, onder Franse invloed en met behulp van het Franse leger. In het vanaf nu nationaal georganiseerde onderwijsstelsel was het Nederlands in het lager onderwijs de doceertaal bij uitstek. Dat droeg bij tot verzwakking van de positie van het Frans.

Maar ondanks de reorganisatie van het Nederlandse politieke systeem en het onderwijsstelsel en de daarmee gepaard gaande formele statusverandering van het Frans, bleef de positie van het Frans sterk, vanwege haar distinctieve functie bij de sociale elite. De regering maakte geen haast met de herziening van het middelbaar onderwijs, waardoor het oude systeem met de exclusieve Franse scholen nog tot ver in de negentiende eeuw kon blijven bestaan. Maar ook na de implementatie van een nationale regeling voor het middelbaar onderwijs in 1863 en de opheffing van de Franse scholen, bleef het Frans een instrument om bepaalde groepen van onderwijs uit te sluiten, een middel dat werd ingezet om de bestaande verhoudingen binnen het onderwijs zoveel als mogelijk te handhaven. Zo was kennis van Frans nog tot 1919 een toelatingseis voor de hbs. Door het belang dat men binnen het onderwijs aan kennis van Frans hechtte, bleef de toegang ertoe

zeer gewild. Het is deze langgekoesterde distinctieve functie van het Frans die in belangrijke mate verklaart waarom het in Nederland als taal van de elite gedurende zo'n lange tijd zo belangrijk bleef. Kennis ervan was een voorwaarde voor de toetreding tot de hogere standen, en zodoende genoot degene die de taal beheerste een zeker aanzien.

Pas na de Tweede Wereldoorlog kwam hier verandering in. Daarmee begon de derde fase, die van een versnelde afkalving van de positie van het Frans. Opnieuw zijn daarvoor verschillende verklaringen aan te dragen. Na 1945 richtte Nederland zich sterk op de in economisch en politiek opzicht dominant geworden Verenigde Staten. Het leidde ertoe dat er bij tijd en wijle een conflictueuze relatie ontstond met de Franse regering, die zich met haar streven naar een steviger positie van de landen op het Europese continent – onder leiding van Frankrijk – juist tegen de Anglo-Amerikaanse economische, politieke en steeds meer ook culturele dominantie afzette. In deze constellatie groeide de populariteit van het Engels en de uit Amerika afkomstige culturele uitingen. De introductie van de goedkope pocket deed het aantal boekvertalingen sterk toenemen. Vooral vertalingen uit het Engels profiteerden hiervan.

In het onderwijs kwam de sterk groeiende aantrekkingskracht van het Engels pas later, medio jaren zeventig, tot uiting. Tot dan toe was Frans, uitgedrukt in aantal lessen, de belangrijkste moderne vreemde taal geweest in het middelbaar onderwijs. Na de invoering van de Mammoetwet in 1968 waren leerlingen niet langer verplicht om eindexamen te doen in zowel Frans, Duits als Engels en werden deze moderne vreemde talen keuzevakken voor het eindexamen. Nog slechts een derde van hen koos het vak Frans in het eindexamenpakket en vrijwel alle leerlingen kozen Engels. Maar ondanks de sterkere positie van het Engels was de invoering van de jarenlang voorbereide Mammoetwet bijna gestrand op de strijd rond de handhaving van het vak Frans in de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs. Slechts door aanname van het fameuze amendement Schuijt, waarmee dit punt werd opgeëist, kon eindelijk de jarenlange bediscussieerde herziening van het middelbaar onderwijs doorgang vinden. Doordat Frans nu verplicht bleef in de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs en niet in het beroepsonderwijs, bleef het voor leerlingen moeilijk om van daaruit door te stromen naar algemeen voortgezet onderwijs, terwijl die doorstroming een belangrijk oogmerk van de Mammoetwet was. Zo werd de strijd voor gelijke kansen in het voortgezet onderwijs zelfs in de jaren zeventig van de twintigste eeuw op de spits gedreven rond de handhaving van het vak Frans. Dat stond symbool voor handhaving van de intellectuele vorming, die

volgens tegenstanders van de regeling op deze manier slechts voorbehouden bleef aan de 'happy few'. Onderwijs van het Frans bleef begeerd, doordat het eeuwenlang door hogere klassen was ingezet om andere groepen van hun kringen buiten te sluiten. Ook in de jaren zeventig was kennis van het Frans een essentieel onderdeel van het cultureel kapitaal dat leden van de bovenlaag hun kroost mee wilden geven om zich te kunnen blijven onderscheiden van anderen.

De glasnost en daaropvolgende ondergang van het Sovjet-communisme rond 1990 leidden tot een versnelde groei van de positie van het Engels in Europa ten koste van het Russisch. In samenhang met deze ontwikkelingen, die ook in Nederland doorwerkten, leidden de herzieningen in het voortgezet onderwijs elke keer tot een verdere verzwakking van de positie van het schoolvak Frans, maar ook van Duits en andere keuzetalen zoals Russisch. Vóór de ontbinding van de Sovjet-Unie kende het Russisch als schoolvak enige populariteit, maar daarna verdween het vrijwel volledig. De positie van het Engels werd daarentegen almaar steviger. In 1998 werd het een verplicht eindexamen vak en in 2014 zelfs kernvak in het voortgezet onderwijs.

De internationalisering van de Nederlandse uitgeverij had zich in de tussentijd grotendeels als amerikanisering ontpopt, door de almaar sterkere oriëntatie van uitgevers op de ontwikkelingen in het Amerikaanse uitgeefwezen. Steeds vaker lieten uitgevers de selectie van titels voor hun aanbieding verrichten door agenten of scouts die zij aanstelden in New York, een strategie die ten koste ging van investeringen in vertalingen uit kleinere talen, waartoe inmiddels ook het Frans was gaan behoren. Het uitbrengen van de doorgaans minder bekende Franse moderne literatuur werd verder benadeeld door het feit dat boekhandels in de loop der jaren een smaller assortiment gingen voeren. Evenmin hielpen daarbij de veranderingen in de geprinte media, waarin steeds minder ruimte voor boekbesprekingen was. Ook dat pakte nadelig uit voor vertaalde literatuur uit andere talen dan het Engels.

Binnen het onderwijs zagen docenten Frans de lestijd voor hun vak intussen verder teruglopen. Zij trachtten het vak aantrekkelijk te houden door Frans op andere wijzen aan te bieden, bijvoorbeeld via meer experimentele en communicatieve manieren van overdracht, of door toe te werken naar een internationaal geldig diploma, het Diplôme d'études de langue française (DELFL). Het behalen van het DELF is de afgelopen jaren weliswaar flink in populariteit gestegen, maar staat in geen verhouding tot het grote succes van de Engelse equivalenten van dit Franse taalcertificaat. Dat de positie van het schoolvak Frans steeds meer onder druk kwam te staan, bleek bijvoorbeeld uit het feit dat een toenemend aantal scholen Frans uit het

curriculum schraptte. Binnen het onderwijs kalfde de positie van het Frans vanaf het midden van de jaren zeventig af, in aantal uren en daarmee ook in kwaliteit. En zo veranderde het imago van Frans van 'chic' en 'mooi', tot 'moeilijk', 'saai' en: 'niet meer van deze tijd'.

Dit onderzoek naar de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld biedt een interessante bijdrage aan de literatuur over culturele mondialiseringsprocessen. Een centrale kwestie binnen dit domein is de vraag wat de gevolgen zullen zijn van de toenemende uitwisseling en vermenging van cultuurvormen. Het eerste hoofdstuk van dit boek behandelde de verschillende antwoorden die daarop zijn geformuleerd. De aanhangers van het 'multiculturalization'- en 'melting pot'-kamp stellen dat de transnationale uitwisseling van cultuurgoederen leidt tot toenemende culturele diversiteit (Appadurai, 1996; 2001). Inderdaad werd het talenaanbod in het Nederlands voortgezet onderwijs na de invoering van de Mammoetwet groter. Naast Frans, Duits en Engels kunnen sommige leerlingen nu ook kiezen voor Spaans, Arabisch of Chinees. Voor de ineenstorting van de Sovjet-Unie kende ook Russisch in het onderwijs een zekere mate van populariteit. In het literaire uitgeefveld verschenen na de Tweede Wereldoorlog meer vertalingen en die waren afkomstig uit een toenemend aantal talen. Maar ondanks het feit dat er leerlingen in meer onderwijstalen eindexamen kunnen doen en er boekvertalingen uit een groter aantal talen verschijnen, constateren betrokkenen dat de keuzemogelijkheden voor leerling en consument in de praktijk juist zijn verminderd. In een toenemend aantal scholen verschaalt het talenaanbod. En binnen de Nederlandse boekproductie is de afstand tussen het aandeel van boekvertalingen uit het Engels en de aandelen van vertalingen uit andere talen de afgelopen decennia toegenomen.

Uit de analyse van de positie van het Frans in het naoorlogse Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld is te concluderen dat naarmate het aantal aangeboden talen toeneemt, de positie van het hypercentrale Engels sterker wordt. Voor zowel het Nederlandse onderwijs- als het uitgeefveld gelden de woorden van De Swaan: 'hoe meer talen, hoe meer Engels' (De Swaan, 2002: 182). Deze ontwikkeling zou dus eerder wijzen in de richting van de these van het 'cultureel imperialisme'. Aanhangers van deze theorie zien een steeds homogener aanbod ontstaan, dat vooral bepaald wordt door de dominantie van de Westerse en in het bijzonder de Angelsaksische wereld.

Beide thesen, zowel die van toenemende culturele diversiteit als die van het cultureel imperialisme, bieden echter een te beperkte visie op de transnationale uitwisseling van cultuurstromen en taalvarianten. Afgaande

op de ontwikkelingen in de bestudeerde Nederlandse contexten, is er immers sprake van beide. De diversiteit van het talenaanbod nam vanaf 1945 toe en tegelijkertijd leidde de toenemende dominantie van het Engels tot 'globale homogenisering'. Beide ontwikkelingen gingen ten koste van de positie van het Frans, maar ook van het Duits, dat van oudsher eveneens een belangrijke positie had in de Nederlandse talenconstellatie.

Alhoewel de afgelopen decennia een versnelde afkalving van de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld laten zien, betekent dat niet dat de invloed van de Franse taal en cultuur opeens aan het verdwijnen is, zoals vaak gesteld wordt. Eerder is sprake van 'taaltraagheid'. Het fundament van de suprematie van het Frans, het Franse geopolitieke overwicht in Europa, was met de overwinning op Napoleon immers al sinds lange tijd verdwenen. Desalniettemin bleef de Franse taal nog lange tijd stevig gepositioneerd, niet alleen in het uitgeefwezen en het onderwijs, maar ook bijvoorbeeld in het diplomatieke domein.

Volgens De Swaan is dit vooral te verklaren door het feit dat de verwerving van een taal grote inspanningen vereist en mensen niet snel hun taal willen opgeven. Maar uiteindelijk zullen mensen ervoor kiezen om de taal te gaan leren die hun de meeste communicatievoordelen zal opleveren. De taal met de hoogste communicatiewaarde heeft de meest centrale positie en die waarde is in cijfers uit te drukken. Talen zijn volgens De Swaan namelijk te beschouwen als een bijzonder soort economische goederen, als 'hypercollectieve goederen', te vergelijken met standaarden en netwerken. Dat wil zeggen dat de waarde ervan met het aantal gebruikers toeneemt. Ook in de hierop aansluitende theorie van het vertalingenstelsel is de centraliteit van een taal te kwantificeren, en wel door de stroom vertalingen in een bepaalde periode uit een taal af te zetten tegen het aantal vertalingen dat in diezelfde periode in deze taal verschijnt. De taal waaruit het meest vertaald wordt, is de meest centrale.

Deze studie van de positie van het Frans in Nederland op verschillende analyseniveaus toont echter aan dat de communicatieve waarde van een taal als verklaringsgrond voor de verspreiding ervan niet voldoende is. Zo blijkt dat er belangrijke verschillen bestaan tussen de waardering van het Frans in de verschillende velden, in casu het onderwijs- en het uitgeefveld. Die verschillen hangen samen met de specifieke eigenschappen van de beide velden. Na 1945 bleef de positie van Frans in het onderwijs langer prominent dan in het uitgeefveld. De ontwikkelingen in het zeer gereglementeerde onderwijsveld waren nauw gerelateerd aan die in het veld van de nationale politiek, waar nieuw onderwijsbeleid uiterst traag tot stand

kwam. De wijzigingen van de status van het vak Frans in het voortgezet onderwijs hadden dan ook direct verband met stelsel- of beleidswijzigingen die moeizaam en na langdurige politieke debatten tot stand kwamen. De invoering van achtereenvolgens de Mammoetwet, de basisvorming en de tweede fase leidde tot een steeds verdere daling van de waardering voor het schoolvak Frans, in lijn met de verminderde waardering van Frans op het niveau van het internationale talenstelsel. Ook de grotere keuzevrijheid tussen onderwijstalen maakte statusdaling van het Frans zichtbaar. De ontwikkelingen in het uitgeefveld hangen nauw samen met die in het meer internationaal georiënteerde en veel minder gereguleerde economische veld. Zo was de 'disruptive innovation', teweeggebracht door de goedkope pocket, die na de oorlog naar Europa werd geïmporteerd, een belangrijke impuls tot verdere internationalisering van het uitgeefwezen. Daarbij richtte men zich voornamelijk op de literaire ontwikkelingen in het Angelsaksische gebied, vooral in de Verenigde Staten, na de oorlog de belangrijkste economische en politieke macht in de wereld. De inzet van agenten en scouts versterkte de oriëntatie op de ontwikkelingen in het Amerikaanse uitgeefveld, ten koste van de aandacht voor de literaire ontwikkelingen op het Europese continent.

Deze ontwikkelingen op institutioneel niveau bepalen in belangrijke mate de keuzes die mensen maken op microniveau. Uitgaande van de omschrijving van cultuur als 'een gemeenschappelijk repertoire van kennis, symbolen en gewoonten, opvattingen, vaardigheden, normen' die mensen binnen samenlevingen ontwikkelen, is het de vraag hoe en waardoor zulke repertoires onder invloed van transnationaal verkeer veranderen. Uit het voorafgaande blijkt dat dit niet slechts is gebaseerd op rationele keuzes. Opvallend aan de relatie van Nederlanders met de Franse taal is de traagheid waarmee dat Frans uit hun culturele repertoire verdween. Naast de communicatiewaarde zoals gedefinieerd door De Swaan, hebben talen een lastiger in cijfers uit te drukken waarde in de vorm van prestige of reputatie. Dit prestige is te zien als symbolisch kapitaal: een soort krediet waarmee degenen die de desbetreffende taal beheersen hun status kunnen bevestigen of verhogen. Niet iedereen is in staat om die waarde toe te kennen: invloedrijke, dominante spelers, die zelf een zekere erkenning hebben in hun domein, hebben veel vermogen tot consecratie.

Uit deze studie blijkt dat het prestige van het Frans in belangrijke mate bijdroeg aan het feit dat de taal zich zo lang heeft kunnen handhaven, vooral in het Nederlandse onderwijsveld. Cruciaal daarbij was de rol van zittende elites. In de fase waarin het belang van kennis van het Frans groeide, was het een gebruikstaal, die om redenen van nut werd geleerd teneinde te kunnen

stijgen op de maatschappelijke ladder. In de loop van de tijd breidden de functies van het Frans zich uit en ontwikkelde het zich van een gebruikstaal tot cultuurtaal van een sociale elite. Om daartoe te kunnen behoren werd eeuwenlang de toegang tot het onderwijs van het Frans bevochten. Ook toen de communicatiewaarde van de nieuwkomer, het Engels, al beduidend hoger was, bleef Frans in Nederland nog decennialang een belangrijk onderdeel van het cultureel kapitaal van een maatschappelijke bovenlaag. Door de historisch gegroeide status van het Frans duurde het langer voordat het zijn prestige verloor. Lange tijd was dat prestige gekoesterd door een sociale elite. Met de toenemende sociale mobiliteit waardoor economische en politieke elites opener werden, verdween voor de maatschappelijke bovenlaag het nut van het Frans als onderdeel van het cultureel kapitaal, dat zij aan hun kinderen wilde overdragen. Daarvoor in de plaats werd de kennis van Engels steeds belangrijker geacht, als minimale voorwaarde voor de toetreding tot een nieuwe, 'kosmopolitische' elite.

Gedefinieerd als 'the widening, deepening and speeding up of worldwide interconnectedness in all aspects of (...) social life, from the cultural to the criminal, the financial to the spiritual' (Held et al, 1999: 2), zullen mondialiseringsprocessen de contacten tussen mensen met verschillende achtergronden en afkomstig uit verschillende delen van de wereld ook in de toekomst hoogstwaarschijnlijk verder intensiveren. Sommigen pleiten daarbij voor verdere versterking van één wereldwijde *lingua franca*, het Engels. Anderen benadrukken dat omwille van wederzijds begrip juist de kennis van verschillende talen en culturele praktijken essentieel is. Met 'globish' alleen zouden volgens hen die contacten globaal en oppervlakkig blijven. Zij stellen dan ook dat de afnemende waardering voor andere talen dan het Engels in alle lagen van het onderwijs, waaronder het beeld van Frans als 'nutteloze franje' (Nussbaum, 2011: 17), zorgwekkend is.

Voor beide standpunten is wat te zeggen en misschien hoeft het ene het andere ook niet uit te sluiten. Feit is wel dat, ondanks het gegeven dat talen belangrijke identiteitsmarkers van groepen mensen vormen, er nog maar weinig sociologen onderzoek doen naar de ontwikkeling van het gebruik van verschillende talen in het kader van mondialisering. Met dit historisch-sociologisch onderzoek op verschillende niveaus van analyse, hoop ik hiervoor een manier te hebben aangereikt. Uitgangspunt daarbij is om een taal niet slechts als 'hypercollectief goed' (De Swaan, 2001: 42) te bestuderen, maar ook het symbolisch kapitaal van een taal in ogenschouw te nemen.

Gezien het groot aantal contacten met inwoners van buurlanden zou het interessant zijn om nader te kijken naar de ontwikkeling van de

positie van het Duits in Nederland. Na het Clingendael-onderzoek uit 1993, dat wees op een negatief Duitslandbeeld onder Nederlandse jongeren, verschenen er diverse studies over de relatie tussen de beide landen. Daarin ontbreekt nog een analyse van de positie van de Duitse taal in de Nederlandse context(en). Uit de hierboven geschetste ontwikkelingen, blijkt dat ook die taal te lijden heeft onder de steeds dominantere positie van het Engels, maar wel in mindere mate en op een heel andere wijze dan het Frans.

Vervolgonderzoek kan ook gedaan worden naar de positie van het Engels. Die lijkt zich onverminderd te versterken in Nederland. 'Engels rukt op in de collegezaal', kopte *de Volkskrant* aan het begin van het studiejaar 2016/2017 bijvoorbeeld op de voorpagina. Maar liefst 60 procent van de opleidingen aan de Nederlandse universiteiten zou al volledig in het Engels worden aangeboden. Ook de populariteit van scholen binnen het voortgezet onderwijs die tweetalig onderwijs aanbieden, neemt toe en vrijwel altijd is die tweede taal Engels. Het zijn geen particuliere scholen, maar de vergelijking met de populariteit van de Franse scholen van vroeger dringt zich op. Ook op de basisschool wordt onderwijs van Engels steeds belangrijker; inmiddels is het een verplicht vak vanaf groep zeven. Die steeds bredere verspreiding van het Engels in de verschillende domeinen van het maatschappelijk leven en het almaar groeiend aantal mensen dat Engels spreekt, als eerste of tweede taal, heeft ertoe geleid dat het aantal varianten van Engels sterk is gestegen. Naar analogie van het wereldtalenstelsel van De Swaan, spreekt Christian Mair van het 'wereldstelsel van standaard en niet-standaard Engels'. Onderzoek zou zich dan ook kunnen richten op de verschillen in waardering van de varianten Engels die men onderscheidt. Dergelijk onderzoek is bovendien relevant voor het begrijpen van de ontwikkeling van andere talen zoals het Frans. Uit mijn onderzoek blijkt dat de neergang van het Frans zich al lang geleden heeft ingezet. Ondanks het feit dat dit verval al zo'n tweehonderd jaar geleden is begonnen, bleef het Frans belangrijk voor velen. Dit feit relateert wellicht de paniek over de teloorgang onder de betrokkenen van nu, vooral binnen het onderwijs. Maar het stelt tevens grote vraagtekens bij de effectiviteit van de acties die men tegenwoordig inzet om de positie van het Frans te handhaven. In het voorjaar van 2016 lanceerde het Institut français de campagne 'Et en plus, je parle le français !' Om de Franse taal te promoten, werden de verschillende diplomatieke posten onder meer posters en een videoclip ter beschikking gesteld. Belangrijk doel van de nieuwe campagne was om 'een modern beeld van het Frans' uit te stralen:

‘Souhaitant rompre avec l’image traditionnelle de la langue française, glamour et romantique, la nouvelle campagne de l’Institut français se veut résolument moderne. Elle véhicule l’idée du français comme langue de l’emploi, de l’innovation, du numérique, du monde des affaires et de la francophonie. Elle met également en avant le multilinguisme et la complémentarité de la langue française par rapport à l’anglais’.⁸⁴

Net als in de slogan ‘Le français, c’est pratique, pour tous, partout, *cool*!’, die in de inleiding werd aangehaald, is ook in deze slagzin de grote concurrent, aanwezig: Engels. Zo willen de makers van de campagne verkondigen dat Frans zich met de taal van het *world wide web*, innovatie en van *business*, weet te meten. Tegelijkertijd moet Frans ook het ‘tegenbeeld’ (Frijhoff, 1989: 594) van Engels vormen: Frans als taal van meertaligheid, als *statement* tegen de uniformiteit van het ‘globish’. De tijd dat men Frans als de taal ‘des gens cultivés’ tracht te positioneren is voorbij, maar de wijze waarop het Frans zich in Nederland en de rest van de wereld zal ontwikkelen, is ongewis. Wel biedt dit onderzoek aanknopingspunten. De toekomstige waardering van de Franse taal en cultuur in de wereld is naar alle waarschijnlijkheid in hoge mate afhankelijk van de vitaliteit in gebieden waar Engels de voertaal is. Wellicht dat dit inzicht kan bijdragen aan toekomstig beleid.

Noten

Dankwoord

1. Omdat ik bijzonder gesteld ben op noten, zoals zal blijken, is deze eerste noot voor mijn echtgenoot. 'On l'a là la vie en rose' is de eerste zin van het Franse chanson 'Foule sentimentale' van Alain Souchon, waarin hij 'de oppervlakkigheid van de materialistische maatschappij' bekritiseert. Het liedje stond in vanaf de herfst van 1993 een half jaar in de Franse hitlists. Herman van Veen gebruikte de muziek voor zijn liedje getiteld: 'Andere namen'. De eerste zin van dat liedje luidt: 'Ik ken een wonderlijke man.' De man waar ik het hier over heb (Berend Jan dus) is wonderbaarlijk om mee te leven.

Inleiding

1. De aankondiging van de campagne werd in maart 2013 naar de leden van de webcommunity Frans van Digischool gestuurd, die voornamelijk bestaat uit docenten Frans. Digischool is een initiatief van Kennisnet en biedt leraren en docenten binnen het basis- en het voortgezet onderwijs voor verschillende vakken een platform. Zij vinden daar nieuws en materiaal ter ondersteuning van hun lespraktijk. Docenten Frans kunnen zich aansluiten bij de (vak)community Frans. In de aankondiging van de campagne wordt de volledige doelstelling van de Ronde Tafel Frans (RTF) aldus omschreven: 'In een tijd waarin het vreemdetalenonderwijs onder druk staat omdat te vaak gedacht wordt dat Engels wel volstaat wil de RTF aan leerlingen, studenten, hun ouders en beleidsmakers duidelijk maken dat een goede beheersing van het Frans een belangrijke troef is voor jongeren in Nederland, zowel voor hun persoonlijke ontwikkeling als voor hun kansen op de arbeidsmarkt in binnen- en buitenland. De RTF wil tevens samen met docenten Frans zorg dragen voor goed onderwijs en de ontwikkeling van een imago van het Frans waardoor leerlingen gemotiveerd raken.'
2. In september 2017 waren dat: de Nuffic, de sectie Frans van Levende Talen, het Institut français des Pays-Bas, het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland en de Alliance Française des Pays-Bas.
3. Overgenomen uit: Renard, H., 'Als zelfs de leerkracht Frans geen Frans meer durft te spreken', *Knack*, juni 2017.
4. Dauge, 2001: 6. Als belangrijke reden voor het verval van het netwerk van de Franse culturele instituten noemt Dauge de minimale budgetten waar de instituten aanspraak op kunnen maken. Zo ontving het Maison Descartes in 1999 1,5 miljoen francs (een half miljoen euro). Ter vergelijking: in 2002 ontving het Institut Néerlandais te Parijs ongeveer 1,1 miljoen euro van het

- Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, aangevuld met incidentele steun van het ministerie van OC&W (Michelis, 2002).
5. In de talrijke publicaties die in dit debat het licht hebben gezien, wordt de somberheid over de toekomstige rol van Frankrijk in de wereld afgewisseld met het verdedigen van de centrale positie van Frankrijk als cultuurland. Voorbeelden zijn: Fumaroli, M. (1991), *L'Etat culturel – Essai sur une religion moderne*. Parijs: éditions De Fallois; Schneider, M. (1993), *La Comédie de la culture*. Parijs: Seuil; Baverez, N. (1997), *Les Trente Piteuses*. Parijs: Flammarion, en van dezelfde auteur, uit 2003: *La France qui tombe. Un constat clinique du déclin français*. Parijs: Perrin. Compagnon beweert dat de discussie over de teloorgang van de Franse cultuur verder terug te voeren is: 'Nous cultivons depuis longtemps une tradition française des prophètes du désastre et des pleureuses de la culture. La défaite de la pensée est notre muse familière de la délectation morose.' Een belangrijk kritiekpunt van Morrison & Compagnon (2008) is dat de Franse cultuur overgesubsidieerd is. Bureaucratische procedures en regelingen ontmoedigen volgens hen particuliere initiatieven, innovatie en de benodigde competitie. Binnen de kunstuitingen zou dat tot inertie leiden.
 6. Geert de Vries spreekt van een 'kettingexplosie van onderwijsdeelneming [die] vrijwel alle hoeken van de wereld bereikt'. Overgenomen uit: De Vries, 1993: 23.

Hoofdstuk 1

1. Laermans spreekt van 'een fonds van ingeburgerde classificatieschema's waaruit we voortdurend putten om particuliere zaken, mensen, handelingen of voorvallen betekenis te geven.' (Laermans, 2012: 293).
2. Taal is volgens Durkheim een sociaal feit bij uitstek. Immers, taal bestaat onafhankelijk van het individu en is een sociaal voorgegeven, een dwingende set van conventies of regels. Zie: Durkheim, 1894.
3. De belangrijkste erfenis van deze taalwetenschapper is de *Cours de linguistique générale*, postuum samengesteld door zijn studenten Charles Bally en Albert Sechehaye. In dit werk wordt taal onderscheiden in 'langue': het systeem van taalregels, en 'parole': concrete taaluitingen. De meeste linguïsten interpreteerden het werk van De Saussure zo dat de 'langue' onafhankelijk van het feitelijk taalgedrag diende te worden onderzocht. Zie: Dittmar, 1978; Uhlenbeck, 1993b; Calvet, 2006; Amit, 2013.
4. Om classificatie- en afbakeningsproblemen te omzeilen, wordt binnen de sociolinguïstiek vaak de voorkeur gegeven aan de term 'varianten' boven 'talen': 'specific, speech forms, genres, styles, and forms of literacy practice'. Overgenomen uit: Blommaert, 2003: 608.
5. Mair, 2013. Mair stelt dat de verschillende variaties van het Engels een wereldsysteem vormen, 'a World System of Englishes', waarbinnen het standaard Amerikaanse Engels de hypercentrale plek inneemt. Daaromheen

- bevinden zich supercentrale, centrale en perifere standaard- en niet-standaardvarianten van het Engels. Dit systeem is vergelijkbaar met De Swaans mondiale talenstelsel (zie verderop in dit hoofdstuk).
6. Ook de Franse taalwetenschap, waarbinnen vooral onderzoek wordt gedaan naar het standaard Frans, zou van deze behoudzucht getuigen. Om die reden zou ook sociolinguïstisch onderzoek naar taalvariëties binnen het Frans van zeer recente datum zijn. Zie: Amit, 2013.
 7. De Swaan meet deze communicatiewaarde van een taal af aan wat hij noemt de Q-waarde. Deze moet '(...) de waarde construeren die sprekers aan die taal toeschrijven, de waardering waardoor zij zich laten leiden bij het kiezen van een vreemde taal die zij willen leren.' De Swaan berekent de Q aldus: $Q_i = p_i \cdot c_i = P_i / N_s \cdot C_i / M_s$ waarbij p = *prevalentie* van een taal: het aantal sprekers (P) die competent zijn in een taal i, gedeeld door alle sprekers (Ms) van de constellatie (s), hetgeen de proportie aangeeft van het aantal sprekers met wie direct contact mogelijk is via taal i. c = *centraliteit*: aantal meertalige sprekers die ook competent zijn in taal i, gedeeld door alle meertalige sprekers (Ms) in constellatie(s). Overgenomen uit: De Swaan, 2002: 50-57.
 8. « une langue est une dimension saillante de l'identité d'un groupe et elle est perçue comme une valeur centrale par les membres du groupe ». Hamers & Blanc, 1983: 209. Geciteerd in: Amit, 2013.
 9. '(...) de politieke economie van de taal kan ook het uitgangspunt vormen voor een theorie van de taal als een overwegende determinant van de identiteit. Wie een 'nationale' of 'etnische' identiteit bezit, heeft daarmee al een aandeel in het collectieve culturele kapitaal, dat in zijn totaliteit de groep en zijn leden definieert. Taal is in de tegenwoordige wereld in feite de belangrijkste noemer van nationale identiteit.' Overgenomen uit: De Swaan, 2002: 219.
 10. Overgenomen uit: Hagège, 2002: 97. Deze Franse linguïst wijst het overmatig gebruik van anglicismen in de Franse taal overigens als snobistisch af en stelt dat de integriteit van een taal slechts kan worden behouden door het aantal leenwoorden te maximeren tot 15 procent van het lexicon. Uit: Hagège, 2006: 42, 75.
 11. De Swaan, 1995: 25. De op Marx en de Annales-school gebaseerde wereldsysteemtheorie van Immanuel Wallerstein wordt beschouwd als een belangrijke voorloper van latere mondialiseringstheorieën. Wallerstein definieert 'wereldsysteem' als een geheel van verschillende, door arbeidsdeling van elkaar afhankelijke sociaal-culturele entiteiten. Eén daarvan, het Europese kapitalistische systeem expandeerde vanaf de vijftiende eeuw en kreeg mondiale reikwijdte. De opkomst en expansie van dit wereldsysteem leidde tot een mondiale arbeidsdeling tussen drie soorten van elkaar afhankelijke regio's: kerngebieden, perifere en semi-perifere gebieden. Ieder van deze gebieden kenmerkt zich door andere sociaaleconomische structuren. De instandhouding van periferieën en semi-periferieën dient de stabiliteit van de centrale macht in de kerngebieden. Wallerstein spreekt zelf overigens niet van 'mondialisering' of 'globalisering' en hij stelt dat de processen waar gewoonlijk op

- gedoeld wordt wanneer van globalisering wordt gesproken, helemaal niet nieuw zijn maar al honderden jaren bestaan. Zie: Wallerstein, 1999.
12. Volgens het *Dictionnaire des mots d'origine étrangère* van Walter & Walter (1998) bevatte het Frans toen 9.485 leenwoorden uit 154 talen en varianten. 2.613 kwamen uit het Engels; 317 uit het Nederlands dat daarmee op de zevende plek staat. Overgenomen uit: Amit, 2013: 37.
 13. Chelsey toont in haar onderzoek aan dat leenwoorden uit het Engels naar verhouding vaker worden gebruikt in 'unrestricted cultural contexts', terwijl leenwoorden uit een andere taal vaker voorkomen in 'restricted cultural contexts', contexten waarin sprake is van het gebied waar de taal wordt gebruikt van waaruit de leenwoorden afkomstig zijn (Chelsey, 2010: 243, 244).
 14. De twaalf 'supercentrale' talen zijn volgens De Swaan: het Arabisch, Chinees, Engels, Duits, Frans, Hindi, Japans, Maleis, Portugees, Russisch, Spaans en Swahili. Uit: De Swaan, 2002: 16.
 15. Piron, Claude (1994), *Le défi des langues: du gâchis au bon sens*. Parijs: L'Harmattan. Overgenomen uit: Ginsburgh & Weber, 2011: 90.
 16. Uhlenberg, 1993a; Edwards, 2010. Zie ook: Henk Müller in *de Volkskrant* van 12 september 2013: 'Als je niet oppast verdwijnt het Nederlands binnen een paar decennia uit het openbare leven.'
 17. Zo is Pierre Bourdieu wereldwijd een van de meest geciteerde sociale wetenschappers, maar het door hem opgerichte tijdschrift *Actes de la recherche en sciences sociales* is vrijwel onzichtbaar in de *mainstream* sociologie. Uit: Heilbron, 2015. Vertaling naar het Engels leidt overigens niet altijd tot hogere citatiescores, zoals blijkt uit een studie naar een selectie van artikelen uit verschillende Franse tijdschriften. Uit: Gingras & Mosbah-Natanson, 2010.
 18. *Lingua franca* is etymologisch te verklaren als 'Frankische taal', een soort gemeenschappelijke communicatietaal uit de late Middeleeuwen. Uit: Brems et al, 2013: 177. Die betekenis van *lingua franca* is in de loop verschoven van tussentaal naar handelstaal. Het hedendaagse 'global English' wordt gekenmerkt door haar functionele flexibiliteit en verspreiding over een groot aantal verschillende domeinen. Het aantal sprekers van het Engels is veel groter dan het aantal sprekers dat Engels als moedertaal heeft, nl. vier op één. Uit: House, 2003.
 19. De Swaan, 2002: 228.
 20. Amit (2013) stelt dat er op het niveau van het corpus slechts tweemaal is ingegrepen. De eerste keer vond *corpusplanning* plaats met de instelling van de Académie Française in 1635, de bewaker van de officiële versie van de Franse taal. Meer recent werden Franse termen vastgelegd, die als alternatief dienden te worden gebruikt voor veelvoorkomende Angelsaksische woorden. Veel vaker was er sprake van *statusplanning* en is beleidsmatig getracht om een bepaald statuut aan het Frans te koppelen, zoals: 'langue officielle' (zestiende eeuw), 'langue standardisée' (zeventiende eeuw), 'langue universelle' (achttiende eeuw), 'langue nationale', 'langue diplomatique'

- en 'langue de l'enseignement' (negentiende eeuw) en 'langue de la république' (twintigste eeuw). Overgenomen uit: Amit, 2013.
21. La loi Toubon (4 augustus 1994) maakt onderdeel uit van de uitgebreide Franse wetgeving (143 wetten en decreten volgens Adamson, 2007) rond de Franse taal van de afgelopen decennia. La loi Toubon omschrijft het Frans als 'de taal van onderwijs, arbeid en publiek debat'. Andere belangrijke regelgeving betreft: la loi Bas-Lauriol (31 december 1975), die Franse consumenten moest beschermen tegen de alomtegenwoordigheid van het Engels en daartoe het gebruik van het Frans in reclame- en publiciteitsteksten, gebruiksaanwijzingen, contracten, vacatures, openbare en private aankondigingen verplicht stelde. Met deze wet werd tevens het gebruik van Engelse termen tegengegaan, als daar een Frans equivalent voor bestaat. Van symbolisch belang was daarnaast 'la loi constitutionnelle de la langue française' (25 juni 1992), die het Frans tot de exclusieve officiële landstaal maakte. Uit: Amit, 2013.
 22. Janssen et al, 2008. Centraliteit meten de auteurs als 'het gemiddelde aandeel van elk land in de internationale culturele berichtgeving van de overige landen' (Janssen et al. 2008: 75).
 23. Bulgaars, Deens, Duits, Engels, Ests, Fins, Frans, Grieks, Hongaars, Iers, Italiaans, Kroatisch, Lets, Litouws, Maltees, Nederlands, Pools, Portugees, Roemeens, Sloveens, Slowaaks, Spaans, Tsjechisch en Zweeds.
 24. Zie: De Swaan, 2002; Calvet, 2006; Ginsburgh & Weber, 2011. De economen Ginsburgh & Weber zouden het Europese taalbeleid overigens graag aanpassen. Zij zien talen als economische goederen waar gebruikers als het niet hun moedertaal is, in moeten investeren door die aan te leren. En die investering dient zo laag mogelijk te zijn, tegen een zo hoog mogelijk rendement. Op deze wijze kan een zo groot mogelijk aantal mensen met elkaar communiceren. Zo is het voor een Portugees eenvoudiger om Spaans als tweede taal te leren, dan bijvoorbeeld voor een Nederlander, die weer makkelijker het Duits verwerft. Voor de Europese Unie ontwikkelden Ginsburgh & Weber een rekenmodel om te komen tot een optimale set van standaardtalen, een optimum dat wordt bereikt door de hoogst mogelijke graad van standaardisatie te verkrijgen met een zo laag mogelijk aantal EU-burgers dat communicatiemogelijkheden wordt ontnomen. De auteurs baseerden hun berekeningen enerzijds op het aantal sprekers van de verschillende officiële Europese talen, en anderzijds op lexicostatistische analyses van linguïsten die, door woordstammen te vergelijken, de afstanden tussen een aantal Indo-Europese talen vaststelden. Indien binnen de Europese Unie zou worden gekozen voor vijf standaardtalen, dan zouden dat (1) Engels, (2) Frans, (3) Pools, (4) Duits en (5) Italiaans moeten zijn. Spaans komt pas op de zevende plaats. Uit: Ginsburgh & Weber, 2011. De gedachte van deze beide economen is interessant, maar hun model is onwerkbaar aangezien geen rekening wordt gehouden met (1) het feit dat de Europese talenconstellatie is ingebed in de mondiale talenconstellatie en (2) de waardering van gebruikers voor de verschillende talen.

25. De theorie van het mondiale vertalingenstelsel is daarmee een belangrijke aanvulling op de onderzoeksdiscipline 'Translations studies', die zich richt op onderzoek van de vertaling zelf. Binnen de 'normatieve' benadering van deze discipline ligt de aandacht vooral op het gecreëerde werk in de brontaal. De zogeheten polysysteem-theoretici zoals Even-Zohar en Toury stelden daarentegen dat een werk slechts kan worden begrepen in relatie tot het systeem waarin het functioneert: een systeem met een eigen literair stelsel en specifieke vertaalnormen. Zie: Toury, 1980 en: Even-Zohar, 1990.
26. Heilbron, 1995.
27. Heilbron, 2008; Nauta, 2008.
28. De Swaan, 1989. De andere opgave waarvoor regerende elites zich zagen gesteld, was de disciplineren van lagere klassen.
29. Van Daalen, 2001. Zie over stigmatisering van lager geschoolden ook: Van Daalen, 2014. Een andere indeling van onderwijsfuncties die wel wordt gehanteerd is (1) *gelijkekansenfunctie*, die vooral in de jaren zestig en zeventig veel nadruk kreeg; (2) *optimalisatiefunctie*; (3) *allocatiefunctie* en (4) *socialisatiefunctie*. De optimalisatiefunctie wordt ook wel de *selectiefunctie* genoemd, aangezien selectie het middel is om tot optimalisatie van de productie van kennis en vaardigheden te komen. Overgenomen uit: Elffers & Van de Werfhorst, in: Duyvendak et al, 2013: 125-128. Evenals Van Daalen (2001) onderscheidt de Nederlandse Onderwijsraad drie hoofdfuncties van onderwijs: *kwalificatie*, *selectie/allocatie* en *socialisatie*. Onderwijsraad (2013) Werkprogramma 2014. Den Haag: Onderwijsraad, p. 14. Zie: <http://www.onderwijsraad.nl/upload/jaarverslagen/werkprogrammadocument/werkprogramma-2014.pdf> (laatst geraadpleegd op 31 oktober 2013).
30. De Vries, 1993; De Regt & Weenink, 2003. De Vries spreekt van het onderwijs als instrument van 'doorlichting' voor werkgevers: 'Diploma's van algemeen voortgezet onderwijs wijzen op algemene vaardigheden: intelligentie en doorzettingsvermogen. Diploma's van beroepsonderwijs geven blijk van specifieke vaardigheden: technische aanleg, een talenknobbel, muzikaliteit. (...) Het onderwijsstelsel in zijn geheel werkt als een intelligentietest, als een differentiële aanlegtoets, als motievenvragenlijst en als een schaal voor morele ontwikkeling tegelijkertijd.' Overgenomen uit: De Vries, 1993: 50.
31. De Vries stelt dat het tweeledige doel van het onderwijs in de negentiende eeuw, d.w.z. het bevorderen van eenheid van de natie en de zedelijke verheffing van het volk leidde tot 'verticale schooldwang', die de onderwijsparticipatie deed toenemen. De professionalisering van de beroepsgroep, de uitbreiding van het onderwijsbestel, de interventie van werkgevers, leidde vervolgens tot 'horizontale schooldrang', een almaar grotere vraag naar onderwijs. Zie: De Vries, 1993.
32. Onderwijssocioloog Herman van der Werfhorst tijdens de presentatie van de bundel *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* op 6 juni 2016.

33. Voorbeelden zijn: Luzac, Winford, De Amsterdamse school, De Nieuwe School. De meeste van deze scholen werden halverwege de jaren tachtig opgericht. Zie: De Regt & Weenink, 2003. De grootste instelling, het Luzac College, werd in 1983 opgericht en telde in het schooljaar 2016-2017 3.000 leerlingen, verdeeld over 17 locaties (bron: <http://www.particulieronderwijsnederland.nl/school/luzac/> geraadpleegd op 4 september 2017).
34. Elffers, te verschijnen. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek bedroegen in 2013 de uitgaven van ouders aan bijscholing, huiswerkbegeleiding en examentraining in totaal 149 miljoen euro: een vervijfvoudiging in minder dan twintig jaar tijd. Inmiddels is de aanbodkant geëxplodeerd. In 2004 telde Nederland iets meer dan 25.000 onderwijsbedrijfjes, in 2015 waren dat er ruim 66.000. Uit: <https://decorrespondent.nl/4756/bijles-is-booming-en-daarmee-ook-de-onderwijsongelijkheid/1184917168996-450da1b3> (geraadpleegd op 8 maart 2017).
35. De OECD is opgericht in 1961 en ontstaat uit de OEEC (Organization for European Economic Cooperation) die werd gefinancierd door de Marshall-gelden. Nog steeds wordt de OECD voor een groot deel door de Amerikaanse overheid gefinancierd, maar liefst 25 procent van het OECD-budget is afkomstig uit de Verenigde Staten. Zie: Rizvi & Lingard, 2006.
36. Zo past bijvoorbeeld de opdracht van de Franse staat aan Auguste Rodin (1840-1917) om standbeelden van Victor Hugo (1802-1885) en Honoré de Balzac (1799-1850) te vervaardigen in deze strategie. Niet alleen werkte deze opdracht statusverhogend voor Hugo en Balzac, maar ook voor Rodin zelf en de gehele Franse 'arts et lettres'.
37. Ramuz, Paris. *Notes d'un Vaudois*, uit: Casanova, 2008: 47. Het literaire krediet is te zien als een vorm van symbolisch kapitaal.
38. Binnen andere domeinen, zoals binnen de zogeheten 'cultural studies' bleef de invloed van de Franse literatuur en vooral de Franse filosofie en menswetenschappen groot. Uit: Casanova, 2008. Ook de eerder aangehaalde commissie Dauge, een commissie die in opdracht van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken de problematiek binnen het netwerk van buitenlandse instituten in kaart diende te brengen, constateert andere verhoudingen in de menswetenschappen: 'Certes, écrivains et penseurs français font encore recette à l'extérieur de nos frontières – notamment dans le domaine des sciences humaines – (...)' Dauge, 2001: 8.
39. Zie: Van Rees, 1987; Casanova, 2008; Dorleijn & Van Rees, 2006; Janssen et al, 2008. Paul Valéry spreekt van 'juges (...) qui, s'ils ne créaient pas les œuvres mêmes, en créaient la véritable valeur; (...) Zie: Casanova, 2008: 45.
40. Een dergelijk perspectief betekent dat begrip van het te bestuderen onderwerp '(...) cannot be divorced from understanding their producers and the conditions of production' (Heilbron, 2015: 4).

Hoofdstuk 2

1. De historicus Pierre Nora maakte het werk van Brunot een *lieu de mémoire*. Zie: Van Strien-Chardonneau & Kok-Escalle, 2017 en Besse, 2017.
2. Van der Horst (2008) spreekt van een Europees talenspectrum dat is te zien als een continuüm.
3. Onder meer Dantes *Commedia*, Boccaccio's *Decamerone* en Petrarca's *Canzoniere*.
4. Staatsvorming is volgens Elias te zien als een proces waarbij de macht op basis van fysiek geweld onpersoonlijker wordt, en door schaalvergroting en functionele differentiatie in de maatschappij, meer geïnstitutionaliseerd. In de schaduw van de vorst worden instellingen gecreëerd die zich professionaliseren en de vorst op afstand stellen. Zie: Elias, 2001 (1939). Het ontstaan van een traditie van het hofleven in Frankrijk vanaf de hoven van de Capetingers (987-1328), en de voortdurende verfijning van de hoofse gedragsstandaarden en omgangsvormen aan het Franse hof, vormden de belangrijke voorwaarden voor de vorming van 'de specifiek 'Franse' traditie' in Europa (Elias, 1969: 226).
5. Van der Horst, 2008. Uit recent onderzoek van boekveiligingscatalogi blijkt dat dit niet geldt voor de Nederlandse lezersgroep van geleerden en rijke kooplieden. Zij waren meer geporteerd van het werk van Du Bartas. Uit: Smith, 2017.
6. Elias, 1969; 1997. Ook voor bijvoorbeeld Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) stond het hof van de Franse koningen model. Uit: De Voogd, 1992.
7. Waaronder het Italiaans, het Spaans, het Portugees, het Duits en ook het Nederlands. Uit: Baggioni, 1997.
8. Meestal wordt de heerschappij van Lodewijk XIV (1643-1715) gezien als de periode waarin de positie van het Frans zich buiten de grenzen van het koninkrijk wist neer te zetten. Zie: Elias, 1969; Fumaroli, 2001; Rey, Duval & Siouffi, 2011. Bély (2017) stelt dat met de verspreiding van het Frans buiten de grenzen van het koninkrijk van Lodewijk XIV, het Frans als diplomatieke taal versimpelde en verarmde.
9. Dat zou pas na de Franse Revolutie plaatsvinden. Zo is er in de *Déclaration de Barère* op 17 januari 1794 te lezen: 'La monarchie avait raison de ressembler à la tour de Babel ; dans la démocratie, laisser les citoyens ignorants de la langue nationale, incapables de contrôler le pouvoir, c'est trahir la patrie...' Overgenomen uit: Amit, 2013: 68, 69. Dat in dat jaar Frankrijk slechts een zeer gering deel van de bevolking het standaard Frans beheerste blijkt uit het 'Rapport sur la Nécessité et les Moyens d'anéantir les Patois et d'universaliser l'Usage de la Langue française', dat Abbé Grégoire in 1794 voor de Nationale Conventie publiceerde. Terwijl het Frans de taal van het beschaafde Europa was, telde Frankrijk zelf niet meer dan drie miljoen sprekers van het Frans dat in het Île de France werd gesproken, slechts elf procent van de bevolking. Zie: Amit, 2013. Hoogstwaarschijnlijk zijn zelfs deze cijfers te laag ingeschat. In 1880 schatte men het aantal Fransen dat

zich makkelijk in het standaard Frans kon uitdrukken op ongeveer acht miljoen, iets meer dan een vijfde van de bevolking. Uit: Robb, 2007: 71. Zie ook Bély, 2017.

10. Geciteerd uit: Robb, 2007: 75.
11. Andere regio's waar volgens Baggioni (1997) een dergelijke sociolinguïstische situatie gold waren: Bohemen, Portugal, Polen, Hongarije, Denemarken, Zweden en Rusland.
12. Frijhoff (2010: 23-24) definieert 'praktische meertaligheid' als '(...) het individuele of groepsgewijze gebruik, in het mondelinge en schriftelijke omgangsverkeer, van een verscheidenheid aan talen in functie van zakelijke doelen, vormen van doelgerichte communicatie of symbolische posities en betekenissen.'
13. Grammatica (of: triviumgrammatica, aangezien dit onderdeel destijds geheel anders werd ingevuld dan heden ten dage) was het belangrijkste onderdeel en behelsde zowel de kennis van de structuur van het Latijn als de studie van de literatuur.
14. De stichting van deze scholen werd door de kerk gestimuleerd met besluiten uit 1179 en 1215 op Lateraanse concilies in Rome. Uit: Fortgens, H.W. (1956), *Meesters, scholieren en grammatica uit het middeleeuwse schoolleven*. Zwolle, p. 7. Overgenomen uit: Boekholt & De Booy, 1987: 3.
15. Aangezien de Republiek geen eenheidsstaat was, bestond er niet één onderwijsregeling die gold voor de hele regio. Er waren drie categorieën verordeningen: gewestelijke verordeningen, die vrij summier de regels vastlegden voor scholen binnen een gewest; stedelijke, die meer gedetailleerd waren en vooral gericht op de particuliere scholen binnen de stad; en plaatselijke verordeningen op het platteland, vaak alleen in de vorm van een arbeidsovereenkomst tussen kerk of dorpsbestuur aan de ene kant en schoolmeester aan de andere kant. Uit: Boekholt & De Booy, 1987. Zie ook: Vlaanderen, 1964.
16. In het stelsel werden daarnaast in de loop van de zeventiende eeuw, vooral in de steden, de armenscholen steeds belangrijker, veelal een initiatief van de burgerij, ter bestrijding van de armoede. Uit: Boekholt & De Booy, 1987.
17. Frijhoff, 1983, 1989; Swiggers, 2013. Vlaanderen (1964: 16) wijst op 'het soepele aanpassingsvermogen' van de Franse scholen, dat ertoe zou hebben bijgedragen dat de Franse scholen zich eeuwenlang hebben weten te handhaven. Volgens Frijhoff vindt de terugval van de Latijnse leerlingenpopulaties al vóór het begin van de zeventiende eeuw plaats. Volgens Boekholt & De Booy begon pas na 1660 het aantal leerlingen op de Latijnse scholen sterk te dalen, na een periode van bloei in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De teruggang in de tweede helft van de zeventiende eeuw vond vooral plaats in de zeeprovincies, in het oosten bleven de Latijnse scholen wat langer op peil. Wel bleef de Latijnse school, ondanks het afnemend aantal leerlingen, een groot prestige houden voor de stad waarin die zich bevond. Uit: Frijhoff, 1983 en Boekholt & De Booy, 1987.

18. Samen met de drie taalvakken van het trivium (grammatica, retoriek en dialectiek of logica) vormden de vakken van het quadrivium de zeven vrije kunsten.
19. Frijhoff (1983: 21) stelt dat (...) 'de identificatie van een schooltype met een vreemde taal (...) *symbolisch* van aard [is]. Ze dient een sociaal doel, namelijk de socialisering van een bepaalde groep door middel van aankweking van een herkenbare omgangsstijl en verbijzondering uit het gemene volk dat, ook in de ogen van de Verlichting, op zijn eigen, lage plaats diende te blijven.' De verdringing van de Latijnse school door de Franse als socialiserende norminstantie aan het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw blijkt volgens hem ook door het feit dat de Franse school zich via het kostschoolsysteem van een onderwijs- tot een opvoedingsinstelling transformeerde.
20. Het salaris van de rector van de Latijnse school bedroeg aan het einde van de zeventiende eeuw 800 gulden; docenten aan zo'n school ontvingen in die periode salarissen van 350 tot 400 gulden. Zie: Boekholt & De Booy, 1987.
21. Het oudst bekende gespreksboekje dat in de Nederlanden verscheen is het Frans-Nederlandse *Livre des mestiers* of *Bouc vanden ambachten* en verscheen in 1370 in Brugge. Uit: Van Oostrom, 2013: 523-525.
22. Berlemont, Barlaimont, Barlemont; waarschijnlijk overleden in 1531. Uit: Frijhoff, 2010; Swiggers, 2013.
23. Berkvens-Stevelinck, 1985: 15. Deze aderlating van het zuiden en het verlies van betekenis van Antwerpen als havenstad gaven een enorme impuls aan de bedrijvigheid in het noorden. In totaal vertrokken naar schatting tussen de 100.000 en 150.000 personen naar het noorden en westen van de Nederlanden, waarvan 38.000 afkomstig uit Antwerpen. In 1650 woonden er drie keer zoveel mensen in de Noordelijke Nederlanden als in 1500 (Wielenga, 2012: 65). Alleen al in Amsterdam vestigden zich 30.000 migranten. De bevolking van Leiden verdubbelde tot 26.000 en ook andere steden in de Noordelijke Nederlanden vermenigvuldigden zich met factor twee (Wielenga, 2012: 51). Uit het feit dat de reële lonen in Holland vanaf 1590 sterk stegen, blijkt dat het groeiend arbeidsaanbod samenging met een groeiende vraag naar arbeid en de toenemende productie (Wielenga, 2012).
24. Overgenomen uit: Smeyders & Van den Broeck (1979) in hun inleiding op Verlooy, 1788, p 5.
25. Frijhoff (1989; 1996) baseert zich hierbij op het onderzoek van Briels, J. (1985), *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*. St.-Nicolas: Danthe. Als één van de eerste werken waarin dit beeld van de overgemanierde Franse 'monsieur' wordt aangedragen noemt Frijhoff het anonieme gedicht 'De nieuwen serviteur' uit 1608.
26. Zie: Karsemeijer, 1956: 1-31.
27. Uit: J.A. van der Goes (1673) *Oorspronk van 's lands ongevallen*. Amsterdam. Geciteerd door Frijhoff, 1989: 604.

28. De 'tyranniën' was een speciaal genre van schoolboeken dat veel werd gebruikt in het leesonderwijs. Ze waren gebaseerd op het werk van Bartolomé de Las Casas uit 1542, over de Spaanse verwoesting van de West-Indische eilanden, dat in 1629 in het Nederlands werd vertaald en uitgegeven onder de titel *Den vermeerderden Spieghel der Spaanse tierannije*. Deze publicatie over de gewelddadige Spaanse verovering van Centraal-Amerika, gericht op de schooljeugd, diende als oorlogspropaganda voor de Republiek. Van 1614 tot 1625 verschenen zeven drukken van de *Spieghel der jeught ofte corte cronycke (...) der voornaemste Tyrannien ende onmenschelijcke Wreedtheyden die door het beleydt der koningen van Hispaengien (...) hier in Nederlandt bedreven zijn*. De tyranniën waren voorzien van zeer realistische illustraties van de moordpartijen. Uit: Frijhoff, 1996; Beening, 2001.
29. Uit: *Nieuwe Spiegel der jeugd of Franse Tiranny*, Amsterdam, 1738: 8. Overgenomen uit: Beening, 2001: 42. In dezelfde tyrannie-traditie verscheen in 1781 een 'Engelsche Tieranny'.
 Hoewel er later ernstig aan het waarheidsgehalte van de gebeurtenissen bij Bodegraven en Zwammerdam werd getwijfeld, bleven de Franse wreedheden een taaie mythe. Nog in 1995 werd de beschrijving van de Franse wreedheden in Bodegraven en Zwammerdam, inclusief illustratie, opnieuw als feit gepresenteerd in een schoolboek. Uit: H. Ulrich en J. Heij (red.), *Memo*, Den Bosch: Malmberg. In 1759 had de historicus J. Wagenaar in zijn *Vaderlansche historie verkort* geschreven dat de auteurs 'de dingen, tegen de waarheid, (hebben) vergroot; om de Franschen nog meer gehaat te maaken. In twee dorpen, die door de ingezetenen genoegzaam verlaaten waren, kon weinig gelegenheid zijn, tot het plegen van schandelycke wreedheden.' Overgenomen uit: Beening, 2001: 41.
30. Nijenhuis, 2012. Interessant is de opmerking van de auteur waarmee hij de Nederlandse samenvatting van zijn werk inleidt: 'Bij gebrek aan taalkennis is de historische literatuur over de relaties tussen Frankrijk en de Nederlanden de afgelopen decennia schaars geworden. De Franse blik op Nederland is thans het stiefkind van de geschiedschrijving.'
31. Uit: Frijhoff, 1996: 335. Volgens de onderwijsenquête van 1811, de eerste met betrouwbare cijfers over de deelname aan het onderwijs, werd toen op 361 lagere scholen in de gewesten boven de grote rivieren (het voormalig koninkrijk Holland) Frans gegeven aan in totaal 10.055 leerlingen, jongens en meisjes, dat is ongeveer 2,8 procent van leerlingen van 6 tot 13 jaar. Het secundair onderwijs op de dure exclusieve Franse instituten (kostscholen) betrof 2,4 procent van de jongens tussen 12 en 17 jaar, tegen 1,2 procent op Latijnse scholen (Frijhoff, 2017: 65). Naar verhouding telden de Franse scholen in Holland en Utrecht meer leerlingen dan in de andere provincies: respectievelijk drie- tot viermaal en tweemaal meer. De telling uit 1811 houdt geen rekening met zelfstudie of volwasseneducatie via privaatonderwijs of bijvoorbeeld binnen de Waalse Kerkgemeenschap. Frijhoff schat in dat 5% (Frijhoff, 1983) tot '10% van de volwassen bevolking, vrouwen niet uitgezon-

- derd' (..) 'enigszins met het Frans vertrouwd waren of zich daar enigszins in konden redden'. Uit: Frijhoff, 2017b: 67.
32. Vatebender was slechts één van de weinigen in het Nederland van de achttiende eeuw die een algehele herziening van het onderwijsstelsel voorstond. Hij pleitte voor nationaal onderwijs voor kinderen afkomstig uit alle bevolkingslagen. Na een basisopleiding aan een opvoedingsinstituut, zouden alle kinderen nog een paar jaar doorbrengen aan de Franse school. Daarna zouden de jongens een vak leren of doorstuderen. Meisjes zouden nog tot hun vijftiende naar meisjesscholen kunnen gaan. Uit: Boekholt & De Booy, 1987. Twee decennia na Vatebenders plan, tijdens de Franse tijd, volgens Praamstra (2007) het hoogtepunt van de verfransing in Nederland, bleek op een andere wijze de Franse invloed, ditmaal uit het ontwerp tot hervorming van het gehele vervolgonderwijs door inspecteur-generaal Van den Enden uit 1813. Dat plan hield in dat alle bestaande middelbare en semi-middelbare jongensscholen zouden worden geïntegreerd in één enkel schooltype op Franse leest, het *collège* waarin elementen van de klassieke opvoeding zouden worden verenigd met het praktisch nut van de levende talen en meer beroepsgerichte vakken. Frijhoff, 1983; 1996; 2017b.
 33. Wie de eerste experimenten met het drukken van boeken deed en waar deze plaatsvonden is omstreden. De presentatie van de Bijbel van Gutenberg op de beurs in Frankfurt in 1454 wordt in ieder geval als mijlpaal beschouwd. Gutenberg maakte gebruik van de manuscripten van de Vulgaat, de bijbelvertaling van Hiëronymus uit de vijfde eeuw, waarmee hij onbewust een standaard zette voor de bijbeltekst. Het project ruïneerde Gutenberg overigens en hij stierf als een berooid man. Uit: Pettegree, 2010. De uitvinding van de boekdrukkunst is een vorm van 'disruptive innovation': 'An innovation that is disruptive allows a whole new population of consumers at the bottom of a market access to a product or service that was historically only accessible to consumers with a lot of money or a lot of skill.' Niet zozeer in het nieuwe product zit de revolutie, als wel in de veranderende markt die het teweegbrengt. Zie: <http://www.claytonchristensen.com/key-concepts/#sthash.C5UdomsW.dpuf> (geraadpleegd op 30 juli 2017).
 34. Zo was Frankfurt, dat vanaf 1475 de belangrijkste boekenbeurs in Europa werd, al voor de uitvinding van de boekdrukkunst een belangrijk economisch knooppunt tussen Noord- en Zuid-Europa. De stad had een uitstekende strategische positie en lag tussen de verschillende centra van Latijnse boekproductie in: Venetië, de Nederlanden, waar in het begin Deventer, Delft, Gouda en Haarlem de toon aangaven; Mainz en Wittenberg in het Duitse Rijk en in Frankrijk: Parijs, Lyon en Rouen. Vanaf het begin was de tweejaarlijkse beurs zo belangrijk dat drukkers hun productie afstemden op het schema van de beurs. Voor de boekhandel was de vestiging aan een handelsroute bovendien gunstig vanwege de aanvoer van papier. Uit: Pettegree, 2010. Vanuit Delft, Gouda en Haarlem werden grote hoeveelheden bier naar de Zuidelijke Nederlanden verscheept, en de verscheeping van boeken kon

- meeliften op die van deze industrie. Uit: Bibliopolis, 2002. Bibliopolis is het resultaat van het project “Geschiedenis van het Gedrukte Boek in Nederland”, geïnitieerd en uitgevoerd door de Koninklijke Bibliotheek in de periode 1998-2002 en gefinancierd door het NWO, en uitgevoerd in samenwerking met de universiteiten van Amsterdam, Leiden, Nijmegen en Utrecht en de Nederlandse Boekhistorische Vereniging. <http://www.bibliopolis.nl>
35. Recent onderzoek toont aan dat veel Nederlandse teksten vertalingen van Franse literatuur betreffen: *Chansons de gestes*, *Arthurromans*, de *Roman de la Rose* etc. Uit: Oosterman, 2017.
 36. In de nacht van 18 oktober 1534 hingen aanhangers van de Reformatie op verschillende plekken in Frankrijk, waaronder de kamerdeur van François I in het kasteel van Blois, pamfletten op, waarin zij zich verzetten tegen de Heilige Mis. Deze affaire van de Placards leidde tot repressie van protestanten in Frankrijk en, in januari 1535, tot de instelling en censuur van een speciale commissie, ‘la chambre ardente’, die erop moest toezien opruiende publicaties te onderscheppen.
 37. Papier vormde tot in de achttiende eeuw de hoogste kostenpost, ongeveer de helft. Zonder papier zou de massale boekproductie na de uitvinding van de boekdrukkunst niet mogelijk zijn geweest. In de vijftiende eeuw werd papier de belangrijkste drager van teksten, als alternatief voor het sinds eeuwen gebruikelijke perkament. Overige kostenposten waren productie- en soms vertaalkosten. Auteurs werden in de begintijd meestal niet betaald. Integendeel. Zo moest de jonge Calvijn, om de productie van zijn commentaar op Seneca te kunnen bekostigen, behoorlijk interen op zijn erfenis. Het werk verkocht slecht en ruïneerde hem bijna. Pas vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw begon de status van auteurs te veranderen. Eerder waren twee beroemdheden als Erasmus en Luther twee vroege ‘bestellers-auteurs’, die het zich konden permitteren zich eveneens als zodanig te gedragen, bijvoorbeeld door met verschillende uitgevers te werken. Om risico te spreiden maakten compagnieën veelal onderling prijsafspraken en dwongen daarmee een vaste prijs af. In de zeventiende eeuw zou in de Republiek de zogeheten commissiehandel gangbaar worden, waarbij boekverkopers elkaar boeken stuurden om hun assortiment groter en actueler te maken. Niet verkochte boeken stuurde men retour. Toen deze commissiehandel gangbaarder werd, zo rond 1760, werden uitgeef- en boekhandelsactiviteiten vaker gescheiden. Uit: Bibliopolis, 2002 en: Pettegree, 2010.
 38. *Thesaurus Theutonicae linguae/Schat der Neder-duytsche spraken*, fol. § 3r. Overgenomen uit: Langereis, 2014: 80.
 39. Conrad Busken Huet zou dit feit later ten zeerste betreuren: ‘Geen vorst of vorstin uit dit Huis, heeft voor zoover bekend is, in de landstaal ooit bijzonderen smaak gevonden. Aan het Nederlandsch hof worden de vreemde talen het best en het gemakkelijkst gesproken. Onze groote wereld staat buiten de nationale letteren, en de nationale letteren staan buiten haar (...)’ Conrad Busken Huet (1878) ‘Een Nederlander op het internationaal let-

- terkundig kongres van Parijs.' In: *Nederland*, juni 1878, zie: http://www.dbnl.org/tekst/praa007conr01_01/praa007conr01_01_0007.php (geraadpleegd op 14 november 2017).
40. Ook Frijhoff (2010; 2017) wijst erop dat in de zeventiende eeuw voor wetenschappers en de sociale elite een drietalig regime vereist was: Nederlands voor in en om het huis; Frans voor contacten en correspondentie met gelijkgestemden en de geleerdentaal Latijn. Veelzeggend is dat de uitgever Plantijn naar alle waarschijnlijkheid geen kennis van het Nederlands had (zie: Langereis, 2014). Voor de uitoefening van het vak uitgever in de Nederlanden was dat destijds blijkbaar niet noodzakelijk.
 41. De *Twe-spraak* (...) was onderdeel van het *Trivium* dat de rederijderskamer 'In Liefde Bloeyende' in 1584, 1585 en 1587 uitgaf. Deze kamer droeg zorg voor de taalzuivering en -opbouw. Het werk verscheen anoniem, maar Hendrik Laurensz. Spieghel (1549-1612) geldt als de auteur. Met medewerking van Coornhert en Roemer Visscher schreef Spieghel het *Trivium* getiteld: *Kort Begrip, leerende recht Duidts spreken*, bestaande uit vier werken over de nieuwe taalbeginselen: 1. *Twe-spraak van de Nederduytsche Letterkunst*; 2. *Ruyghbewerp van de Redenkaveling*; 3. *Kort begrip des redenkavelings*; 4. *Rederijck-kunst*. Deel 1, 2 en 3 verschenen oorspronkelijk in 1584 en 1585 bij Christoffel Plantijn te Leiden en 4 bij Franchoy's Raphelingen te Leiden. Zie: http://www.dbnl.org/tekst/laan005lett01_01/laan005lett01_01_3424.php (geraadpleegd op 30 juli 2017).
 42. In dezelfde periode ontstaat ook een stroming van auteurs en wetenschappers om de kunst en de wetenschap in het Nederlands te bedrijven. Zo verdedigde de humanist Jan van der Gorp uit Hilvarenbeek (1518/19-1572), die zijn naam naar goed gebruik onder de toenmalige intelligentsia latiniseerde tot Johannes Goropius Becanus, het gebruik van het Nederduits, door te stellen dat deze taal, dat wil zeggen, de variant die in zijn geboorteplaats Antwerpen werd gebruikt, de oudste ter wereld zou zijn. Dat bleek namelijk, zo schreef hij in zijn *Origines Antwerpianae* (1569), uit het feit dat Diets of Duits een verbastering is van douts, oftewel: de oudste (Rutten, 2004; Frijhoff, 1996). Geleerden als Dirk Volckertsz Coornhert (1522-1590), Simon Stevin (1548-1620), Hendrik Laurensz. Spieghel (1549-1612) en Samuel Coster (1579-1665) pleitten ervoor om kunst en wetenschap in het Nederlands te bedrijven. Volgens Stevin was het Nederlands met zijn vele eenlettergreppige woorden bij uitstek geschikt als wetenschappelijke taal en hij creëerde een wiskundig idioom dat ook nu nog wordt gebruikt. Uit: Frijhoff, 1996.
 43. Langereis (2014) beschouwt de in 1637 gereedgekomen Statenvertaling van de Bijbel in het Nederlands als mijlpaal van deze tweede formatieve periode. Daartoe was besloten op de Synode van Dordrecht in 1619. Als een andere belangrijke stap in de formalisering van het Nederlands wordt ook gezien Vondels *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* uit 1650. Zie ook: Van der Wal & Van Bree, 2008; Frijhoff, 2010; Wielenga, 2012.

44. Wel waren er grote verschillen per regio. Zie: Febvre & Martin, 1971. Er bestaan geen betrouwbare gegevens over de vroege boekproductie. De *Universal Short Title Catalogue* onder leiding van Andrew Pettegree is 'a collective database of all books published in Europe between the invention of printing and the end of the sixteenth century'. Zie: <http://ustc.ac.uk/index.php/site/about> (geraadpleegd op 13 november 2017). Volgens deze database zou tussen 1500 en 1600 van alle publicaties in Europa 45 procent Latijn, 16 procent Duits, 14 procent Frans en 12 procent Italiaans zijn. Voor de Lage Landen was dat: Latijn: 43 procent, Duits: 1 procent, Frans: 12 procent en Italiaans: 1 procent. In de Lage Landen maakten Nederlandse werken in die periode 37 procent van de boekproductie uit. Volgens Bibliopolis bestond de Nederlandse boekproductie tot 1540 voor bijna 60 procent van de kleine 6.000 titels uit Latijnse werken; 30 procent bestond uit Nederlandse (waaronder tweetalige) werken en de resterende 10 procent betrof werken in andere talen, vooral uit Franse werken (Bibliopolis, 2002). Vergelijk voor de periode 1500-1550 de verdeling van de boekproductie in de Lage Landen volgens de USTC: 54 procent Latijn; 30 procent Nederlands; 8 procent Frans; 1 procent Italiaans en 0,2 procent Duits. Volgens Bibliopolis bestond tussen 1500 en 1540 (net als in het manuscripttijdperk) de boekproductie voor zo'n twee derde uit religieuze traktaten waaronder veel getijdenboeken: 'horaria'. Schoolboeken en wetenschappelijke traktaten vertegenwoordigden ongeveer een kwart van de boekproductie. Een klein deel, zo'n 10 procent, betrof literaire werken: verzen en proza. Gegevens uit de *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540* van Nijhoff & Kronenberg. Overgenomen van Bibliopolis, 2002.
45. Febvre & Martin, 1971. Omstreeks 1675 telde Amsterdam zo'n 200.000 inwoners en 180 boekhandelaren (Israel, 1995).
46. Het devies van Lodewijk XIV (1643-1715), 'une foi, une loi, un roi' kwam onder meer tot uitdrukking toen hij in 1685 het Edict van Nantes (1589) herriep, dat de protestantse kerk de status van getolereerde minderheid had gegeven. De repressie van de zogenoemde aanhangers van de 'Religion Prétendue Réformée' had na de moord op de Franse koning Hendrik IV (1553-1610) steeds grotere vormen aangenomen. Die kwam nu tot een hoogtepunt, waardoor een enorme vluchtelingenstroom vanuit Frankrijk op gang kwam. De uittocht van de circa 200.000 hugenoten vormde een ware aderlating voor Frankrijk. Het zou het gaan om veelal jonge mannen, het meest productieve deel van de bevolking (Scoville, 1960; Labrousse, 1985). Naar schatting trokken tussen de 35.000 (Wielenga, 2012: 129) en 50.000 protestantse hugenoten naar de Republiek (Praamstra, 2007: 16). Soms worden ook aantallen van 70.000 genoemd, maar het werkelijke aantal is hoogstwaarschijnlijk beduidend lager (Bervens-Stevelinck, 1985). Waarschijnlijk kwamen er, vanwege de reputatie van de Republiek wel relatief veel personen die 'iets met het boek' te maken hadden, maar onder de vluchtelingen

- bevonden zich zeker ook veel 'eenvoudige lieden'. Zie: Bervens-Stevelinck, 1985. Ook migreerden veel huguenoten naar Duitse vorstendommen.
47. Term voor de achttiende-eeuwse productie en verkoop van Franstalige boeken, die gebruikt werd om onderscheid te maken tussen de toen nog overheersende handel in Latijnse boeken en de 'Hollandse boekhandel' die vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw groeide. Zie: Van Eeghen, 1960-1987; Jaarboek voor de Nederlandse boekgeschiedenis, jrg 3, 1996, p. 55.; Lankhorst, 1983 en Kloek & Mijnhardt, 2001.
 48. Dat betekende overigens niet dat censuur niet bestond, maar in tegenstelling tot andere Europese landen was hoefde men in de Nederlanden niet vooraf goedkeuring te krijgen voor drukwerk. Om die te omzeilen werd vaak uitgeweken naar pseudoniemen die soms de status kregen van een *trade-mark*, zoals die van de fictieve Keulse uitgever Pierre Marteau onder wiens naam verschillende filosofische, theologische maar ook politiek-kritische en zelfs erotische werken verschenen. Uit: Leemans, 2011: 45.
 49. Daarbij was 'Holland's record (...) unique: the broad-based peak from the late sixteenth to the late seventeenth century coincides with the period of political, economic and cultural eminence when this small country ranked as one of the leaders of Europe.' Overgenomen uit: Gascoigne, 1992: 561. De kersverse universiteiten Leiden (1575), Franeker (1585), Groningen (1614), Utrecht (1636) en Harderwijk (1648), vormden een reservoir van auteurs en afnemers.
 50. Het werk verscheen onder de titel: *Extrait d'un livre anglais qui n'est pas encore publié, intitulé 'Essai philosophique concernant l'entendement, où l'on montre quelle est l'étendue de nos connaissances certaines, & la manière dont nous y parvenons' communiqué par Monsieur Locke*. De complete Franse versie van Locke's *An Essay Concerning Human Understanding* verscheen in 1700 bij de eveneens naar Amsterdam uitgeweken hugenoot Pierre Coste. In de conclusie van zijn artikel besprak Le Clerc de terminologische moeilijkheden en het gemak waarmee het Engels neologismen construeert. Overgenomen uit: Rooryck, 2013: 191.
 51. Smith, 2017. Het gaat om de bibliotheken van de rijke koopman Daniël van der Meulen (1545-1600), de president van het Hof van Holland in Den Haag, Leonard de Casembroot (?-1604) en een tweetal Leidse hoogleraren, Joseph-Justus de Scaliger (1540-1609) en Bonaventura Vulcanius (1538-1614).
 52. Frijhoff, 1996; Baggioni, 1997; Amit, 2013. Baggioni (1997: 196) spreekt ook wel van 'L'Europe française'.
 53. In lijn met Réau, 1938 en Brunot, 1934 onderscheidt Baggioni drie geografische zones: 1. *L'Europe occidentale* waaronder Spanje, Italië en Engeland, die de meeste weerstand boden tegen de druk van het Frans; 2. *L'Europe centrale* met daarin Zwitserland, Nederland, België, Duitsland en de Scandinavische landen en 3. *L'Europe orientale* bestaande uit Polen en Rusland, verbonden met Roemenië, Hongarije en Turkije. In de tweede en derde zone was het Frans het meest verspreid. Overgenomen uit: Baggioni, 1997: 191.

Hoofdstuk 3

1. Baggioni (1997) spreekt van 'langues communes'.
2. In termen van Joep Leerssen: 'Cultuurverschil is niet langer een variatie binnen een mensheids- of beschavingsideaal, maar veeleer een categorisch gegeven, dat moest worden gecultiveerd. (...) Niet het etiket op de fles, maar de inhoud.' Overgenomen uit: Leerssen, 1999: 60, 61. Dit idee wordt ook wel de wereldbeeldhypothese genoemd: het 'Weltbild der Sprache'. Taal, en in de allereerste plaats de moedertaal, beïnvloedt op een bepaalde manier en tot op zekere hoogte, het 'Weltansicht' van de sprekers, en andersom. Overgenomen uit: Noordegraaf, 1999: 343. De wereldbeeldhypothese wordt vooral geassocieerd met het werk van de Duitse taalkundige Wilhelm von Humboldt (1767-1835) en het 'linguïstisch relativisme', de theorie dat het denken deels afhangt van de taal en de manier van spreken. Ook Herder hing deze gedachte aan.
3. Ook op een andere manier kwam in Engeland de afkeer tegen verfransing tot uiting. In de tweede helft van de achttiende eeuw was daar het genre van de 'sentimental comedy' razend populair, waarin de onbevangenheid van Engelse burgers werd afgezet tegen de wufte pretenties van buitenlanders of Engelse dandy's die de Franse mode imiteerden. Uit: Leerssen, 1999.
4. Zie: Frijhoff, 1983. Zo zette Van Effen zich sterk af tegen de Franse 'politesse', in de betekenis van een algemeen beschavingscriterium dat de Fransen tot grote ontwikkeling zouden hebben gebracht. Hij stelde het gelijk aan 'tot slavernij gelijk maken', dat slechts in een verderfelijk absoluut systeem als het Franse paste. In de Republiek diende volgens hem een ander soort 'politesse' of beschaafdheid te heersen, niet aristocratisch-monarchaal maar republikeins georiënteerd en met koopmanschap als grondslag van beschaving en identiteit. Uit: Kloek en Mijnhardt, 2001.
5. Dit betekende overigens niet dat Wolff alles verguisde wat er uit Frankrijk kwam, in tegendeel. Zo publiceerde zij in 1768 in het spectatoriale periodiek *De Gryzaard* een lovend over het werk van Voltaire (1694-1778). Deze schrijver was in Nederland zeer populair, getuige het grote aantal vertalingen van zijn werk dat tijdens zijn leven verscheen. Wel was Wolff zeer kritisch over *Candide* en waarschuwt zij de lezer Voltaire 'met voorzichtigheid' te lezen. Uit: Van Strien, 2017: 239.
6. Patriotten is 'een verzamelnaam voor een heterogene groepering die beschouwd kan worden als de Nederlandse variant op de revolutionaire bewegingen in Europa van de late achttiende eeuw'. Overgenomen uit: Wielenga, 2012, 176. Orangisten waren de prinsgezinden.
7. De institutionele structuur van de Republiek werd ingrijpend veranderd en naar Frans voorbeeld gecentraliseerd. De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk uit 1798, waarin tevens de eerste nationale doelen op het gebied van onderwijs geformuleerd werden, maakte Nederland definitief tot een eenheidsstaat. De voor de oude Republiek zo kenmerkende stedelijke en gewestelijke autonomie verdween. Ook bevolkingsregisters werden naar Frans model en

- in het Frans opgesteld (Wielenga, 2012). De daadwerkelijke beheersing van de Franse taal bleef overigens hoogstwaarschijnlijk slechts beperkt tot een smalle bovenlaag van de Nederlandse bevolking. Uit: Frijhoff, 1989..
8. Het land moest aan hoge herstelbetalingen voldoen, een belangrijke reden voor de trage industrialisatie van Frankrijk. Tussen 1860 en 1870 was de verhouding ambachtslieden-fabrieksarbeiders in Frankrijk nog slechts circa drie op een. Overgenomen uit: Robb, 2013: 117. Ook stagneerde zich na 1800 de bevolkingsgroei in Frankrijk, dat lange tijd de regio met de meest omvangrijke bevolking was geweest. Tussen 1871 en 1911 groeide de Franse bevolking slechts met 8,6 procent. De Duitse bevolking groeide toen met 60 procent en de Engelse met 54 procent. Overgenomen uit: Jackson, 2001: 31-33; 103-104. Omstreeks 1900 hadden Frankrijk, Duitsland en Engeland respectievelijk ca. 39 miljoen, 56 miljoen en 35 miljoen inwoners. Nederland telde in dat jaar 5,1 miljoen inwoners. Bron: <http://www.populstat.info> (laatst geraadpleegd op 10 november 2014).
 9. Matthew Gutch (1814) *Gentleman's magazine*. Overgenomen uit: Rooryck, 2013: 197. Uit het stuk van Gutch spreekt het essentialistische denkbeeld dat volk en taal samengaan.
 10. 'une langue commune inter-, ou plutôt transnationale'. Overgenomen uit: Baggioni, 1997: 319. Uit die behoefte aan een nieuwe gemeenschappelijke taal kwamen ook verschillende initiatieven tot het construeren van een kunsttaal voort, waarvan het Esperanto en het Volapük de twee bekendste voorbeelden zijn. Zie: Baggioni, 1997.
 11. Handelingen Tweede Kamer, 1898-1899, 12 december 1898, p. 463.
 12. Pitti Ferrandi, F. (2012), http://www.amopa.asso.fr/francophonie_defi2.htm geconsulteerd op 6 oktober 2014.
 13. De term 'francophonie' is gemunt door de geograaf Onésime Reclus in zijn boek *France, Algérie et colonies* (1880) en komt ook terug in zijn latere werken. Citaat uit: Reclus (1889: 276), overgenomen uit: Baggioni, 1997: 320.
 14. In datzelfde jaar had Everardus Wassenbergh, hoogleraar Grieks te Franeker ook de leeropdracht 'Nederduitse taalkunde' gekregen. Zie Noordegraaf, 1997.
 15. Honings, 2014. In deze zuiveringsgedachte is volgens Noordegraaf ook de invloed van Abbé Grégoire zichtbaar. Grégoire stelde zich tot doel het Frans te perfectioneren ter bevordering van de staatkundige eenheid: 'Perfectionner une langue, c'est augmenter le fond de sagesse d'une nation' aldus Abbé Grégoire in zijn rapport voor de Nationale Conventie in 1794. Dit doel dacht Grégoire te bereiken door radicaal 'anéantir les patois'. Overgenomen uit: Noordegraaf, 1999: 349. Bij het creëren van het Nederlands als nationale eenheidstaal werd het idee dat de moedertaal het wereldbeeld bepaalt, ingezet als legitimering van de verbetering en zuivering van het Nederlands. Uit: Noordegraaf, 1999.
 16. In 1804 verscheen Siegenbeeks *Verhandeling over de Nederduitse spelling, ter bevordering van de eenparigheid in dezelve*. Dit werk was de eerste officiële

- spelling van het Nederlands. Een jaar later volgde de *Nederduitsche Spraakkunst*, de eerste officiële staatsgrammatica van Pieter Weiland (1754-1842).
17. Siegenbeek, M. (1810), 'Antwoord op het voorstel der Bataafsche Maatschappij van taal- en dichtkunde, vorderende een betoog van de rijkdom en de voortreffelijkheid der Nederduitse taal, en eene opgave der middelen om de toenemende verbastering van dezelfde tegen te gaan.' *Werken der Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde* 5 (1) pp. 252-253. Overgenomen uit: Honings, 2014: 8.
 18. Siegenbeek, M. (1814), 'Over het verband tusschen de taal en het volkskarakter der Nederlanderen'. *Museum, of Verzameling van Stukken ter bevordering van Fraaye Kunsten en Wetenschappen*, III (1814). Overgenomen uit: Noordegraaf, 1999: 353.
 19. Lulofs, B. H. (1815), 'Over de noodzakelykheid van de beoefening der eigene taal en letterkunde voor de zelfstandigheid en den roem van eene natie'. Intreerede, overgenomen uit Noordegraaf, 1999: 354. In zijn streven naar statusverbetering van het Nederlands trachtte Lulofs overigens ook aan te tonen dat het Nederlands geen bastaardtelg was van het Duits.
 20. J.P. Hasebroek, 'Taal en vaderland', *Handelingen VIIIe Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres*, VIII (1865), 192-194.
 21. De Swaan, 1989; Noordegraaf, 1999; Bourdieu, 1970; Rutten, 2004. Volgens De Swaan was het lager onderwijs 'op de eerste plaats een manier om de mondelinge en schriftelijke beheersing van de standaardtaal over te dragen, en zo het corresponderende communicatienetwerk toegankelijk te maken' Uit: De Swaan, 1989: 71.
 22. Ook in Frankrijk was via de onderwijspolitiek de verspreiding van een eenheidstaal een belangrijk onderdeel van de vorming van een gedeelde identiteit. Terwijl de Franse bevolking het standaard Frans ging leren, kwam de positie van het Frans buiten de landsgrenzen steeds meer onder druk te staan door de functie-uitbreiding van de verschillende nationale eenheidstalen in West-Europa. Het zou overigens nog tot de Eerste Wereldoorlog duren eer er in Frankrijk sprake was van een politieke en taalkundige eenheid. Zo werden Franse soldaten aan het begin van de Eerste Wereldoorlog in regionale regimenten ingedeeld. Dit omdat Fransen afkomstig uit de verschillende regio's elkaar vaak niet konden verstaan. Zelfs op het moment dat het gevoel van een Franse 'imagined community' (Anderson, 2006) al zeer duidelijk bestond, was nog geen sprake van een eenheidstaal. Uit: Weber, 1976. In Italië, waar in 1861 slechts 2,5 procent van de bevolking het standaard Italiaans sprak, heerste een vergelijkbare situatie. Uit: Leerssen, 1999.
 23. De wet op het lager onderwijs uit 1901 en de daaropvolgende wetten uit 1803 en 1806 bevatten grotendeels de ideeën van de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. Dat was in 1784 opgericht door de doopsgezinde predikant en voormalig Haarlemse boekdrukker Ds. Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806) en speelde een centrale rol bij de onderwijsvernieuwingen in de negentiende eeuw. De 'Algemeene denkbelden over het nationaal onderwijs' van 't Nut

- vormden de blauwdruk voor het nieuwe stelsel van funderend onderwijs en waren zeer expliciet over de noodzaak dat iedere burger de taal van het land voldoende kon verstaan en schrijven.
24. De wet van 1803 was de eerste waarin werd gesproken over vreemde talen naast de Nederduitse taal: 'Openbare scholen zijn alle zoodanige, waarin [...] onderwijs wordt gegeven in de eerste beginselen van kennis en beschaving, als Lezen, Schrijven, Rekenen en de gronden der Nederduitsche Taal [...] daarbenevens vreemde Talen en hoogere wetenschappen.' In de wetstekst van 1806 staat een iets uitgebreidere omschrijving van de vakken van het lager onderwijs: 'Lagere scholen [...] zijn alle zoodanige, waar, onder welke benaming ook, [...] de Jeugd van allerlei ouderdom en van beiderlei kunne, [...] in de eerste beginselen van kennis en beschaving, als Lezen, Schrijven, Rekenen en de Nederduitsche Taal, of in derzelver hulpmiddelen, als de Fransche en andere hedendaagsche of ook geleerde Talen, de Aardrijks-, Geschiedkunde en dergelijke, [...] onderwezen [...] wordt.' Uit het feit dat Frans als eerste en enige taal wordt genoemd, blijkt de dominantie van die taal in het Nederlandse onderwijs destijds. Uit: Van Hoorn, 1907: 161 en 217. De volgorde van het belang van de kennis van de drie belangrijkste vreemde onderwijstalen blijkt een aantal jaren later bijvoorbeeld ook uit een rapport van de onderwijscommissie van de provincie Gelderland over de jaren 1837 en 1857. In die jaren behaalden 613 personen een L.O-akte. Daarvan haalden 268 (44%) een akte Frans, 206 (34%) een akte Duits en 129 (22%) een akte Engels. In de negentiende eeuw was de opleiding voor taalleraren gebaseerd op de onderwijzersopleiding voor het lager onderwijs. Wilde men een moderne vreemde taal onderwijzen, dan werd men in het betreffende vak geëxamineerd en kreeg men bij goed gevolg een aantekening op de akte. Ook uit de formulering van de exameneisen (afkomstig uit het vroegste examenprogramma voor kandidaten die een akte in een vreemde taal wilden behalen, uit 1806) blijkt het primaat van het Frans: 'Eenig stuk in de Fransche of zoodanige andere Taal, als waarin men verlangt onderzocht te worden, eerst ter voorlezing en vervolgens ter vertaling opgeven, als mede een Opstel uit eenige andere Taal in deze doen overbrengen of wel voor de vuist in die Taal eenig Opstel doen vervaardigen bij wijze van Brief, Verhaal of dergelijke; uit welk alles de uitspraak, Orthografische en Grammatikale, gelijk ook in het algemeen de mate van kennis dier Taal zal kunnen blijken.' Geciteerd uit: Van Hoorn, 1907: 233.
 25. Halverwege de negentiende eeuw volgde ongeveer driekwart van de kinderen lager onderwijs. Tot het einde van de negentiende eeuw zou dat aantal stijgen naar 90 procent. Na de invoering van de leerplichtwet in 1900 (invoering 1901) kregen nagenoeg alle kinderen zes jaar onderwijs. Uit: Boekholt & De Booy, 1987: 170-173.
 26. Voor de minder vermogende burgers waren er de zogenaamde 'tusschenscholen', die door de gemeente werden bekostigd en waar aan ouders een kleine bijdrage werd gevraagd. Voor de kleine burgerij waren er de 'bijzondere scholen van de eerste klasse', deels gefinancierd door 't Nut of andere

- charitatieve instellingen. Ten slotte bestonden er de 'bijzondere scholen van de tweede klasse'. Binnen die laatste scholen werd een hoog schoolgeld gevraagd, van 40 tot 100 gulden per jaar. Vlaanderen, 1964; Boekholdt & De Booy, 1987; De Swaan, 1989. In Frankrijk werd in eerste instantie het hoger en middelbaar onderwijs vernieuwd. Onder Napoleon was de verwaarlozing van lager onderwijs weloverwogen beleid tegenover een strak georganiseerd systeem van universiteiten, collèges en lycées voor de opleiding van een administratieve en militaire elite. Zie: De Swaan, 1989.
27. 'Enfin, j'ai visité une école française, où l'enseignement est plus élevé et où l'on paye assez cher pour que la bonne bourgeoisie puisse y envoyer ses enfants sans crainte de les voir confondus avec les enfants de la classe indigente (...)' Uit: Cousin, V. (1837), *De l'instruction publique en Hollande*. Parijs: Levraut, p. 18. De Franse Victor Cousin was Paire de France, Membre de l'Institut et du Conseil de l'instruction publique en Directeur de l'Ecole Normale. In 1836 maakte hij een reis door Nederland met als doel het Nederlandse onderwijs te bestuderen. Zie ook: Vlaanderen, 1964: 31; De Vries, 1993: 17; Praamstra, 2007: 43; Honings, 2014: 7.
 28. *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje*, 1865: 179. Overgenomen uit Bartels, 1963: 20.
 29. Op de oude Latijnse school lag de nadruk sterk op het leren van de klassieke talen en daarmee leidde deze school slechts op tot de universiteit en een aantal maatschappelijke beroepen die hoog in aanzien stonden. Zo werd 'de kennis van het Latijn tevens een middel tot sociale distinctie'. Uit: S. Elzinga (1933) *De grondslagen der Maatschappijsschool*. Groningen: J.B. Wolters, p. 158. Overgenomen uit: Bartels, 1963: 10. Het aantal leerlingen in dat type onderwijs liep echter sterk terug in de negentiende eeuw. Ook Busken Huët, die het Haagse gymnasium op het moment van reorganisatie bezocht, had voordat hij naar de Latijnse school ging, eerst een Franse school bezocht. De rector van het Haagse Gymnasium, Caspar Bax, had het voortouw genomen tot de omvorming van zijn Latijnse school, omdat hij zag dat ouders hun kinderen liever naar andere scholen stuurden, waar onderwijs in wiskunde, boekhouden en moderne talen werd gegeven. Bax splitste zijn school in een A- en een B-afdeling. De eerste afdeling zou in zes jaar opleiden voor de universiteit; de B-afdeling was voor leerlingen die zich wilden voorbereiden op een beroep in de maatschappij. In deze afdeling werd geen Grieks meer gedoceerd en Latijn alleen gedurende de eerste twee jaar. Verder zou er niet meer één leraar per klas lesgeven, maar verschillende leraren die elk hun eigen vak onderwezen. Het Haagse voorbeeld vond veel navolging: in 1848 waren er al 18 'tweede afdelingen' en bij de invoering van de Wet op het Middelbaar onderwijs reeds 30 met 708 leerlingen. Uit: Praamstra, 2007; Bartels, 1963.
 30. Thorbecke meende dat de wereld van de 'geest' gescheiden diende te blijven van die van de 'zaak'. Met de Middelbaar Onderwijs-wet stond hem een driedeling van het onderwijs voor ogen die aansloot bij zijn idee van een indeling van de maatschappij in drie standen: lager onderwijs voor

- iedereen; middelbaar onderwijs voor de middenklasse en hoger onderwijs voor de geleerde stand. Uit: Bartels, 1963; Boekholt & De Booy, 1987; Amsing, 2002. Middelbaar onderwijs was volgens Thorbecke voor 'de vorming van die talrijke burgerij, welke het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidende bedrijven der nijvere maatschappij tracht'. Overgenomen van Bartels, 1963: 6. De opvatting van Thorbecke dat middelbare scholen onder een aparte wet moesten vallen en dat de Latijnse school, als voorbereiding op universitair onderwijs, buiten de wet diende te blijven, werd niet door iedereen gedeeld en ging in tegen de mening van verschillende staatscommissies die de jaren ervoor waren ingesteld. De nieuwe schooltypen, het gymnasium, de vijf- en driejarige hbs en de mms ontwikkelden zich tussen 1863-1920 echter zodanig dat de grenzen tussen de verschillende, door Thorbecke geformuleerde onderwijsidealen zich vervaagden. Uit: Amsing, 2002.
31. Met deze wet kwam er ook een definitief einde aan de praktijk om in het Latijn te doceren. Al vanaf 1855 was het Latijn niet langer verplicht als instructietaal aan de universiteit (Hulshof et al., 2015). Voortaan was de voertaal van colleges het Nederlands, opnieuw een formele functie-uitbreiding van de nationale eenheidstaal.
 32. De regering stichtte n.a.v. de wet vijf hogereburgerscholen met een vijfjarige cursus en tien met een driejarige cursus. In tegenstelling tot het succes van de vijfjarige hbs, leidde de driejarige opleiding een kwijnend bestaan. Ze werd uiteindelijk in 1937 opgeheven. Uit: Bartels, 1963.
 33. Uit: G.J. Mulder 1878-1879, 'De geneeskunst-oefenaren naar de Nederlandse wetten'. Overgenomen uit: Van der Woud, 2015: 143.
 34. Wel konden hbs-ers via een staatsexamen op de universiteit komen. Vooral de natuurwetenschappen in Nederland profiteerden daarvan. Zie: Willink, 1998.
 35. Wilhelm, 2005. De eerste leergang verscheen in 1833, te weten de succesvolle *Fransche oefeningen met de noodige spraakkunstige aanwijzingen en ophelderingen* (...) van P.J. Baudet, en, vanaf 1844, de *Inleiding tot de Fransche taal* van H.A. Hamelberg. Een belangrijk leerboek voor het Frans bleef lange tijd het leerboek van Antoine Nicolas Agron (1762-1799), *Verzameling van Opstellen, geschikt om de Nederlandse jeugd, door middel van haare moedertaal, [...] tot de kennis der Fransche taale op te leiden*, waarvan de eerste druk in 1794 verscheen.
 36. Zijn *Praktische Französische Grammatik* wodurch man diese Sprache auf eine ganz und neue und sehr leichte Art in kurzer Zeit gründlich erlernen kann uit 1783 werd vele malen herdrukt (Hulshof et al., 2015).
 37. Bartels, 1963; Amsing, 2002. Voor de hbs werden geen leerplannen uitgewerkt, aangezien dat zou indruisen tegen het liberale principe dat de plaatselijke omgeving diende te voorzien in de onderwijsbehoefte. Ook de bepaling van de lessentabellen was aan de scholen zelf, maar in de praktijk was er een hoge mate van gelijkvormigheid tussen de scholen wat betreft de urenverdeling. Wis- en natuurkunde waren op de hbs de belangrijkste vak-

- ken, gevolgd door de maatschappijvakken geschiedenis en aardrijkskunde. Vervolgens kwamen de moderne vreemde talen en ten slotte vaardigheidsvakken, zoals schoonschrijven en tekenen. Uit: Amsing, 2002. In 1916 werd een 'normaalprogramma' voor de vijfjarige Rijkshogereburgerscholen ingevoerd, waarbij zaken als het toelatingsexamen, de verdeling van de leerstof en de lesurentabel werden voorgeschreven. In deze lesurentabel werden de moderne talen als volgt over de vijfjarige cursus verdeeld: Nederlands 15 uur, Frans 14 uur, Engels 12 en Duits 14 uur. Overgenomen uit: Bartels, 1963: 76.
38. Best, B.D. & Huisman, J. (1899-1900), *Tijdschrift voor onderwijs en opvoeding*, p. 535-546; 1900-1901, p. 123-131. Overgenomen uit: Hulshof et al., 2015: 185.
 39. Overgenomen uit: Frijhoff, 1989: 607. De vluchtelingen van de eerste Refuge hadden de Waalse kerk meegebracht en sinds de Dordtse Synode van 1578 vormde deze een afzonderlijke afdeling van de hervormde kerk. Onder de hugenoten van de tweede Refuge bevond zich een groot aantal predikanten die zich bij de Waalse kerk aansloten. In 1680 waren er zo'n dertig Waalse gemeenten in Nederland, waarvan bijna de helft in Zeeland. De jaren daarop werden bestaande Waalse kerken uitgebreid en veel nieuwe opgericht: in 1688 waren er twee keer zoveel als drie jaar daarvoor. De Waalse kerk zou lange tijd een belangrijk instituut vormen voor de cultivatie van het Frans in Nederland. Uit: Praamstra, 2007.
 40. De oorspronkelijke versie van dit werk was geschreven door de Duitse theoloog en pedagoog August Hermann Niemeyer (1754-1828).
 41. Niemeyer, A. H. (1799) *Grondbeginselen van de opvoeding en het onderwijs voor ouders, leermeesters en opvoeders. Uit het Hoogduitsch vertaald door Josué Tesseidre l'Ange*. Haarlem: François Bohn 223. Overgenomen uit: Hulshof et al., 2015.
 42. Vrijheid van meningsuiting en dus van de pers was een van de idealen van de Franse revolutionairen. Onder het regime van Napoleon verwaterde dit ideaal echter snel, er kwam toen weer stevige censuur. Uit: Mathijssen, 2011.
 43. Zie Mathijssen, 2011. Zie: Van Eeghen, 1978.
 44. Zie: Kuitert, 1993. Van Lente spreekt van een 'communicatierevolutie' en van 'de Eeuw van het boek' en stelt dat 'de maatschappij voor haar functioneren volledig [was] overgeleverd aan drukwerk'. In Nederland verschenen in 1806 240 nieuwe boeken; in 1897 waren dat er 2.717. Er bestonden in 1819 147 boekdrukkerijen, waar 691 mensen werkten. In 1890 waren er 693 bedrijven, met in totaal zo'n 11.600 medewerkers. Overgenomen uit: Van Lente, 1996: 246.
 45. De voorloper van het Centraal Boekhuis, het Bestelhuis van den Nederlandschen Boekhandel uit 1874 (opgericht als n.v. in 1871 en eigendom van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels sinds 1901) had als doel de handel centraal te organiseren. Zie: Furstner, 1966. Ook de verschijning van periodieken voor de eigen beroepsgroep illustreert de specialisering van uitgevers en boekhandelaren. Aan het einde van de eeuw, van 1889 tot 1892, en later vanaf 1919 verscheen *De Debitant*, dat vanaf 1924 tot 1983 als *De boekverkoper* zou worden vervolgd. Van 1918 tot 1976

- verscheen het maandblad *De uitgever*. Het *Nieuwsblad voor de Boekhandel* dateert uit 1834. In 1854 maakte de Vereniging het tot haar orgaan.
46. Korpel, 1992: 21,22; 1993: 5,6 dei zich baseert op data afkomstig van de bibliografische bron: *Buismans Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815*. Eerder deed ook Nieuweboer dat en vond uit dat tussen 1760 en 1770 het aandeel vertalingen uit het Duits op het totaal aantal prozawerken 3 procent bedroeg; uit het Engels was dat 31 procent en uit het Frans 48 procent. In het laatste decennium van de achttiende eeuw bedroeg het aandeel vertalingen uit het Duits een stuk meer, maar liefst 46 procent. Overgenomen uit: Nieuweboer, 1982: 141
 47. Volgens Bibliopolis verschenen er in 1862 verschenen 1.648 boeken waarvan er 347 boeken vertaald waren: 21 procent. 190 boeken waren vertaald uit het Duits (55 procent van het totaal aantal vertalingen in dat jaar); 89 uit het Engels (26 procent van het totale aantal vertalingen van dat jaar) en 55 uit het Frans (16 procent van de totale vertalingen van dat jaar). Zie: <http://www.bibliopolis.nl/handboek/search/recordIdentifier/HBB%3A4.2.11/maximumRecords/1> (geraadpleegd op 17 mei 2017).
 48. Uit: Nieuweboer, 1982 en Bibliopolis.
 49. Het begin van de moderne roman wordt traditioneel gelegd in de tweede helft van de achttiende eeuw met onder meer Goethes *Die Leiden des jungen Werther* (1774) en, in Nederland met *Sara Burgerhart* (1782) van Betje Wolff en Aagje Deken. Tussen 1790 en 1825 kwam het grootste deel van de romanproductie in Nederland voor rekening van vertalingen uit het Duits: tussen de 40 procent en de 60 procent. Overgenomen uit: Streng, 2012a: 36. Over de gehele eeuw genomen stonden in de Nederlandse vertaalde romanproductie werken uit het Engels op de eerste plaats, op de voet gevolgd door vertalingen uit het Duits, respectievelijk 26 procent en 25 procent tussen 1790 en 1899. Het aantal vertalingen van Franse romans bleef daarbij sterk achter: slechts 14 procent kwam voor rekening van het Frans. In die periode bestond 29 procent van deze productie uit oorspronkelijk Nederlandse romans. De rest kwam uit andere talen (Scandinavisch, Russisch, Italiaans, etc.). Gegevens ontleend aan Database Streng (peildatum april 2011), zie Streng, 2012a: 34 en Streng, 2012b: 213. De belangrijkste bron voor de database vormen de catalogi van Brinkman. Voor een volledige toelichting van de opbouw en de selectie van het materiaal, zie Streng, 2011: 140.
 50. Ook de vertaalnormen van de negentiende eeuw ademen dit gedachtegoed. Getrouwheid was in de negentiende eeuw geen belangrijke maatstaf voor vertalingen. Die droegen namelijk ook een nationale signatuur en daarmee moest rekening worden gehouden. Zie Korpel, 1992. Zo vroeg 't Nut zich in 1842 bij een prijsvraag af, of de regels die voor het vertalen golden 'onvoorwaardelijk op de overzetting uit allerhande talen toe te passen [waren], of moet het karakter van elke taal, waaruit men overbrengt, in het bijzonder in acht genomen worden?' Het antwoord was dat de concentratie op het eigene voorop stond, want: 'Onze taal maakt ons zoo zeer als iets

- anders tot eene bijzondere natie, en bevordert ongemeen onze eigen' publieken geest.' Uit: Van Hogendorp, G.K. van, 'Bijdragen tot de huishouding van de staat in het Koninkrijk der Nederlanden' III, 2^e stuk, 208-209. Overgenomen uit: Noordegraaf, 1999: 355. Ook Conrad Busken Huet die meermaals populaire Franse romans naar het Nederlands omzette, streefde in zijn vertalingen 'geen woordelijke overeenstemming' na, maar het was zijn doel om het verhaal zo weer te geven als de auteur zelf gedaan zou hebben, 'indien hij in het Hollandsch aan ons Hollandsch publiek, een denkbeeld van zijne Fransche zeden had willen geven'. Uit: Praamstra, 2007: 713.
51. J. Margadant, 'Charles Kingsley en zijne sociale romans', *De Gids* 23 (1859) I, 177 en 188.
 52. Ten Brink, J. (1870) 'Een nederlaag van het letterkundige Realisme'. In: *De Nederlandsche spectator*, p. 77. Overgenomen uit Streng, 2012a: 37.
 53. In Nederland speelde Conrad Busken Huet daarbij een belangrijke rol. Hij was Nederlands meest invloedrijke literatuurcriticus die in Nederland een nieuwe literaire kritiek introduceerde, en zich sterk op het culturele leven in Parijs oriënteerde, die hij als cultuurstad bij uitstek beschouwde. Die nieuwe opvatting van literatuurkritiek hield in dat literatuur niet bedoeld was als amusement en geen doel buiten zichzelf kende (Praamstra, 2007).
 54. 'Het Realisme is de laatste jaren eene waarachtige ziekte geworden voor den franschen roman', aldus Ten Brink in 1865. Dr. J. ten Brink (1865), 'Over het realisme der Fransche novellisten', *Geldersche volks-almanak voor 1865*, Arnhem, 55-80: 56. Overgenomen uit: Streng, 1995: 145.
 55. Op basis van een analyse van 65 Nederlandse uitgeverijfondsen naar brontaal, concludeert Streng dat de meeste Nederlandse uitgeverijen tussen 1830 en 1875 de keuze maakten om juist wel of juist niet uit het Frans vertaalde romans uit te geven (Streng, 2012a).
 56. De top drie van vertaalde Franse schrijvers waren: (1) Jules Verne, (2) Gustave Aimard en (3) Alexandre Dumas, père (Streng, 2012b). Jules Verne (in totaal 185 uitgaven, waaronder 42 eerste drukken) en Gustave Aimard (in totaal 144 titels waaronder 42 eerste drukken), zijn tussen 1790 en 1899 met afstand de meest uitgegeven Franse auteurs. Tussen 1860 en 1899 vormden hun werken samen meer dan 37 procent van het totale titelaanbod van de uit het Frans vertaalde romans. Overgenomen uit: Streng, 2012a: 48.
 57. Mijnhardt en Kloek, 1990; Streng, 2012a. Ook oplagen waren daardoor aanvankelijk zeer gering, voor een roman lag de oplage meestal slechts tussen de vijf- en zevenhonderd boeken. Uit: Bibliopolis, 2002.
 58. Uit: De Vries, 2011. De hogere burgerij kende over het algemeen wel Frans maar geen Engels. De schrijfster Anna Louisa Geertruida Bosboom-Tous-saint las haar grote voorbeeld, de ook in Nederland zeer populaire Walter Scott niet in het Engels, maar in een Nederlandse of Franse vertaling. Uit: Praamstra, 2007.
 59. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869, een accijns op kranten en tijdschriften waarbij tot 45 procent van de prijs diende te worden afgedragen

- aan de belastingdienst, leidde tot een oplagegroei. Tussen 1882 en 1939 nam de oplage van de dagbladpers toe met een factor tien bij een gelijktijdige verdubbeling van de bevolking. Uit: Van Vree, 1992, 96-97..
60. Dat gold overigens niet voor katholieke en gereformeerde volksdelen. Ook tijdens het Interbellum keerden katholieke dagbladen en literaire tijdschriften zich tegen de literatuur van de Tachtigers en verwante auteurs als Proust of Gide (Wesemael, 2003).
 61. Greshoff, J. (1918), *Latijnsche lente*. Leiden: A. W. Sijthoff. *Latijnsche lente* verscheen in de reeks *Fransche kunst. Bibliotheek van Fransche letterkunde, schilderkunst, muziek, enz.* en was een bundeling van eerder gepubliceerde stukken van de auteur in *De Telegraaf*. Overgenomen uit: Sanders, 2012: 88.
 62. Sanders, 2017. Een circulaire waarin het genootschap in 1916 zijn plannen presenteerde, was weinig neutraal: 'Nous songeons à organiser des conférences de savants et de littérateurs français, des expositions de l'œuvre des peintres français, des auditions d'œuvres françaises. [...] Nous voudrions composer des catalogues de travaux scientifiques français et hollandais, afin d'empêcher que les revues et les manuels allemands continuent à avoir le monopole, ou du moins à dominer, dans l'enseignement des sciences techniques. Il y a là un terrain admirable à cultiver. Notamment, il nous paraît urgent que les éditeurs français nous aident plus que dans le passé à faire connaître ici leurs publications.' Circulaire geciteerd naar Piérard, L., *Gross-Deutschland, la Belgique et la Hollande*. Bruxelles/Paris: Librairie Nationale d'Art et d'Histoire, 1918: 51-52, overgenomen uit: Sanders, 2012: 82. Een jaar later onderstreepte voorzitter Salverda De Grave de uitgangspunten van het genootschap nogmaals met de woorden: 'De stichting van het Genootschap "Nederland-Frankrijk" is een daad, niet van haat tegen Duitsland, en evenmin in de eerste plaats van sympathie voor Frankrijk, maar van nationale zelfverdediging. Zij is een gevolg van de oorlog, in zover als de oprichters de noodzakelijkheid dier zelfverdediging hebben leeren inzien door feiten en toestanden, waarvan de oorlog hun al de dreigende verschrikking heeft geopenbaard. De oorlog is dus de aanleiding geweest, maar meer ook niet. Want wij willen dat ons werk duurzaam zal zijn en wij verwachten dat het vooral in vreedstijd vruchten zal dragen. Uit: Salverda de Grave, J.J. (1919), 'Waarom het Genootschap "Nederland-Frankrijk" is opgericht', in: *De Gids*, 81 (2), 354-364, p. 354. Overgenomen uit: Sanders, 2012: 83.
 63. De Alliance Française kreeg vanaf 1888 verschillende Nederlandse afdelingen. Naast conversatielessen organiseerde zij lezingen en in de tweede helft van de negentiende eeuw 'conférences'. Ook uit de reacties van de pers op deze bijeenkomsten blijkt de ambivalente houding jegens de Franse auteurs die er worden uitgenodigd. Zie: Andringa, 2017.
 64. Solpray, de G. S. (1916), 'Enquête sur l'influence de l'esprit Français en Hollande', uit: *La Revue de Hollande* 2 (1916). Overgenomen uit Sanders, 2017: 30 (noot 30).

65. Volgens Sanders zijn deze stereotypen terug te voeren op de omschrijving van de Fransman in de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert. Overgenomen uit: Sanders, 2012: 87.
66. Andere genootschappen waren: Nederland-Spanje (1921), Nederland-Nieuw Rusland (1928), Nederland-Siam (1930), Nederland-Italië en Nederland-België (beide in 1932). Uit: Sanders, 2017.
67. Wilterdink, 1991. Zo kwam volgens Johan Huizinga het karakter van Nederland voort uit de geografische, economische en culturele positie van Nederland tussen de drie mogendheden en daaruit 's lands taak als bemiddelaar. Zie: Van der Lem, 1997.
68. Wesemael, 2003. Daaronder bevond zich bijvoorbeeld Eddy du Perron. Deze schrijver was bevriend met André Malraux, die zijn roman *La Condition Humaine* aan hem opdroeg.
69. Nieuw was dit idee niet. Spanje, Duitsland en Italië kenden al boekendagen; in Amerika was zelfs al een boekenweek. Zie Blokker, 1990: 30. Vanaf het moment van de organisatie van de boekendag, zag de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels het tot haar taak om collectieve propaganda te maken voor het boek. Zie Furstner, 1966.
70. Het aandeel oorspronkelijk Nederlandstalige werken bleef aanvankelijk gering, maar nam in de loop van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw toe. In de periode 1790-1794 was 72,3 procent van de romanproductie vertaald en 27,7 procent oorspronkelijk Nederlands. Tussen 1895-1899 resp. 63,5 procent en 36,5 procent. Eerste drukken en herdrukken. Overgenomen uit: Streng, 2012a: 33.
71. Sanders (2010) heeft een analyse gedaan van de boekproductie in het jaar 1934. Volgens *Brinkman's cumulatieve catalogus van boeken en verder in den boekhandel voorkomende artikelen* bestond 61,1 procent van de totale boekproductie uit 'romans en novellen' (inclusief herdrukken kwam dat op 730 titels). Het relatieve aandeel van de oorspronkelijk Nederlandse literatuur was 38,9 procent; van de vertaalde literatuur uit Engeland en de Verenigde Staten 27,3 procent; van de uit het Duits vertaalde literatuur 14,1 procent en van die uit het Frans vertaald 2,6 procent. De aandacht van de recensietijdschriften *Den Gulden Wickel*, *Critisch Bulletin* en *Groot Nederland* voor Nederlandse, Duitse, Franse en Engelstalige werken lag heel anders; afgemeten aan verdeling in aantallen recensies was zij respectievelijk 44 procent, 22,9 procent, 7,6 procent en 7,5 procent.
72. Interview met P. Schuhmacher in *Voorwaarts* op 1 december 1936. De Algemene Roman Bibliotheek Ontwikkeling was begonnen als experiment van uitgeverij 'Ontwikkeling' zoals De Arbeiderspers tot 1929 heette. Vanaf het begin werd deze reeks via een omvangrijk colportagenetwerk aan de man gebracht. Na de oorlog kwam de serie vanaf 1947 weer op gang en in 1955 kende de reeks maar liefst 78.000 abonnees. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 37, 38.

Hoofdstuk 4

1. Wesseling, 2012. Eenmaal slechts schreef De Gaulle Churchill in het Engels, na zijn toezegging van Britse steun in de Levant in 1941. Wel was De Gaulle kort: '1) Thank you. 2) Cartroux [Franse generaal, 1877-1969, MV] remains in Palestine. 3) I shall go to Cairo soon. 4) You will win the war.' Overgenomen uit: Wesseling, 2012:72.
2. 'Ambassadeur van Frankrijk De Kemoularia vertrekt: "Frans is de taal des gens cultivés."' *NRC Handelsblad*, 8 december 1984.
3. Zie: Hellema, 2010. De toetreding van Duitsland tot de NAVO en de West-Europese Unie en de oprichting van het Warschaupact droegen verder bij aan de voltooiing van de naoorlogse bipolaire wereldorde.
4. Hulp ontvangende landen waren: Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk, België, Nederland, Luxemburg, Griekenland, Ierland, IJsland, Italië, Denemarken, Noorwegen, Zweden, Zwitserland, Portugal en Turkije.
5. 'La France ne peut être la France sans la grandeur.' De Gaulle, Ch.: *Mémoires de guerre I, L'Appel, 1940-42* (Parijs, 1954:1). Overgenomen uit: Wesseling, 1994: 161.
6. Hellema, 2010: 140. Hét allesoverheersende thema van de buitenlandse politiek van na de oorlog in Nederland was de Indonesische kwestie. De eenzijdige onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië na de terugtrekking van de Japanse troepen in 1945, leidde uiteindelijk tot de erkenning van de onafhankelijkheid door de Nederlandse regering in 1949. Opnieuw bleek de grote afhankelijkheid van de Verenigde Staten, toen Nederland vanaf 1948 internationaal geïsoleerd kwam te staan in de Indonesische kwestie, vooral door het gewijzigde standpunt van de Verenigde Staten, dat aanvankelijk de economische betekenis van Nederlands-Indië voor Nederland erkende. Deze koerswijziging vond plaats tegen de achtergrond van het oprukkende communistische gevaar in China en Zuidoost-Azië. Ook de overdracht van Nieuw-Guinea in 1962 kwam uiteindelijk tot stand onder druk van de Verenigde Staten en de Verenigde Naties. Zie: Hellema, 2010.
7. Brouwer, 1997. Uit het beleid van Frankrijk en de Benelux tussen 1942 en 1950 blijkt dat er vanuit Den Haag groot wantrouwen bestond jegens de compromisbereidheid van Brussel, dat naar de mening van de Nederlandse regering te veel de oren zou laten hangen naar de Franse verlangens. Ten onrechte, aldus Brouwer, want Frankrijk kreeg slechts steun van de Luxemburgse regering.
8. Een ander Frans initiatief was de Europese Defensie Gemeenschap (EDG) maar het besluit tot de oprichting hiertoe werd echter in 1954 niet geratificeerd door de Assemblée Nationale. Ook tijdens de besprekingen over dit initiatief had de pro-Amerikaanse minister Stikker zich zeer terughoudend opgesteld. Zie: Hellema, 2010.
9. Overgenomen uit: Wesseling, 1994: 243.

10. Geciteerd uit: Brouwer, 2008b: 605. Volgens Bart Stol zijn de Fouchet-onderhandelingen 'symbool geworden voor een conflictueuze relatie tussen Frankrijk en Nederland' (Stol, 2006: 648). Dit terwijl de relaties volgens hem op andere fronten uitstekend zouden zijn. Zo streefden Nederland en Frankrijk in Europa gezamenlijk naar de verwezenlijking van een gemeenschappelijk landbouwbeleid. Ook wat het koloniale beleid betreft, konden Frankrijk en Nederland het goed met elkaar vinden. De internationale druk om afstand te doen van Nederlands-Indië was groot en Nederland kreeg in de Veiligheidsraad van de VN alleen de steun van Frankrijk, dat zelf in Indochina worstelde met de bevrijdingsbeweging van Ho Chi Minh. De Algerijnse oorlog trok veel buitenlandse aandacht, ook in Nederland. In de publieke opinie (vooral van linkse zijde) waren kritische geluiden te horen, met name over het optreden van Franse troepen en hun ondervragingstechnieken. De Nederlandse regering hield zich tijdens de Algerijnse kwestie afzijdig, meer dan de buurlanden. Pogingen van linkse partijen om hier verandering in te brengen mislukten. Zie: Pas, 2008. Ook in de Nieuw-Guinea-crisis die gelijktijdig plaatsvond met de Fouchet-onderhandelingen, bleef De Gaulle de trouwste bondgenoot van Nederland. Uit: Stol, 2006.
11. Hellema, 2010; Stol, 2006. N.a.v. van MLF-kwestie zou Frankrijk in maart 1966 bekendmaken dat zij haar strijdkrachten zou onttrekken aan het NAVO-bevel.
12. 'Dat juist dat land ons erbovenop hielp was de grootste ironie.' Van Liempt in *NRC Handelsblad*, 2 en 3 mei 2015, katern O&D: 12.
13. Archief Buitenlandse Zaken (ABZ), Postarchief (PA) Brussel (PVo. 996.0, doos 23, map: 'Politieke consultaties plan De Gaulle, deel IV', Van Vredenburg aan BZ, 13 augustus 1962. Overgenomen uit Hellema, 2010: 222, 257.
14. Uit: G.B.J. Hiltermann, 1967: 153. Geciteerd uit: Brouwer, 2008a: 603.
15. Tijdens de Golfoorlog in 1991 was dat bij monde van de toenmalige minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek. Toen Frankrijk aan het einde van de Eerste Golfoorlog, enkele dagen voor het aflopen van een tegen Irak gekeerd ultimatum, voorstelde om een laatste poging te doen om het geweld te vermijden, wees de Nederlandse regering die tussenkomst van de hand. Het Franse voorstel, dat het aanbod inhield om een vredesconferentie over het Midden-Oosten te beleggen, in ruil voor Iraakse terugtrekking uit Koeweit, kon de eenheid in de anti-Irakcoalitie slechts in gevaar brengen, zo was het Nederlandse standpunt. Westerse eenheid onder Amerikaans gezag was volgens Van den Broek de beste garantie voor een succesvolle confrontatie met Irak. De oorlog tegen Irak, dat, ondanks een expliciet mandaat van de VN in het voorjaar van 2003 door een coalitie van Britse en Amerikaanse strijdkrachten werd bezet, leidde tot ernstige onenigheid tussen Duitsland en Frankrijk enerzijds en de Verenigde Staten anderzijds. Uit: Hellema, 2010.
16. In 1990 uitte minister-president Ruud Lubbers (1939; minister-president van 1982 tot 1994) naast de Britse premier Margaret Thatcher (1925-2013; Brits premier van 1979 tot 1990) op Europese topontmoetingen zijn bedenkingen over de totstandkoming van één Duitse nationale staat en de bijbehorende

- grens- en machtsverschuivingen, tot groot ongenoegen van zijn collega Helmut Kohl (1930; bondskanselier van 1982 tot 1998). Zie: Wielenga, 1999. In 1991 wees Van den Broek het Frans-Duitse voorstel tot versterking van de West-Europese Unie af. Uit: Hellema, 2010: 354. In de herfst van 1992 vond een fel debat plaats over de overname van Fokker door DASA.
17. Zowel het boek van Friso Wielenga (directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien van de Westfälische Wilhelmsuniversität in Münster), *Van vijand tot bondgenoot* uit 1999, als dat van André Beening *Tussen bewondering en verguizing. Duitsland in de Nederlandse schoolboeken* uit 2001, is te zien als het sluitstuk van deze periode van 'normalisering', waarin sprake is van sterke aandacht voor de Duits-Nederlandse betrekkingen in de vorm van staats- en officiële bezoeken, lezingen, conferenties, uitwisselingen e.d.
 18. Nijhuis, T., directeur van het Duitsland Instituut van de Universiteit van Amsterdam: 'Het vijanddenken woekert voort'. *Volkskrant* 5 mei 2015. Zie: <http://www.volkskrant.nl/opinie/het-vijanddenken-woekert-voort~a3999761/> (geraadpleegd d.d. 5 mei 2015).
 19. Overgenomen uit: Pekelder, 2014: 104, 105. De ontwikkeling van de laatste jaren van een positiever Nederlands Duitslandbeeld is overigens niet uniek maar correspondeert met een algemene ontwikkeling in de wereld. Een onderzoek dat Globescan/PIPA voor de BBC Worldservice onder meer dan 26.000 wereldburgers in 25 landen liet uitvoeren, stelde in 2013 vast dat Duitsland het populairste land was, nog voor Canada (voorheen nummer 1), het Verenigd Koninkrijk, Japan en Frankrijk. Bijna 60 procent van de ondervraagden beoordeelde de Duitse invloed als 'mainly positive.' Overgenomen uit: Pekelder, 2014: 87; 172. Zie ook: <http://www.bbc.com/news/world-europe-22624104> (geraadpleegd op 6 mei 2015).
 20. *NRC Handelsblad*, 1 november 1995, overgenomen uit Brouwer, 1998.
 21. Doelstelling van deze raad was: 'd'intensifier les relations entre les sociétés civiles française et néerlandaise' en 'de développer des initiatives [betreffende], l'avenir de l'Europe, l'élargissement de l'Union européenne.' Zie: www.amb-pays-bas.fr en: <http://www.ambafance-nl.org/Een-raamwerk-voor-de-toekomst> (geraadpleegd op 29 oktober 2015).
 22. Aldus De Gaulle over Nederland volgens de ambassadeur bij de NAVO, dhr. N.H. Boon. Ministerie van Buitenlandse Zaken, Archief Ambassade Parijs, GS 999.1, Boon in oktober 1965 aan Bentinck, geciteerd uit: Brouwer, 2008b: 604.
 23. Christian Chartier, 1992: 110.
 24. Aldus Chartier maar ook zijn collega Alain Franco die in 1996 schreef: 'The knowledge of my compatriots about the Netherlands seldom goes beyond the usual stereotypes: the land of the windmills, tulips, clogs and cheese (...) Most of the French know nothing about the economic power of the Netherlands. The large Dutch firms are rather unknown. Shell is usually considered as being a British enterprise... A recent study has shown that half of the French think Philips is 100 procent French.' Franco, A. 1996, *Over: les Pays-Bas*, VNO/NCW, overgenomen uit: Brouwer, 1998: 107, 108. In 1996 en 1997

was er in de Franse pers meer aandacht voor Nederland. Zo plaatste *Le Nouvel Observateur* in oktober 1996 een artikel, getiteld: 'Le miracle hollandais'. Er waren verschillende redenen voor de Franse aandacht voor gebeurtenissen in Nederland. Zo was er destijds internationale belangstelling voor het Nederlandse poldermodel. In Frankrijk was er daarnaast veel aandacht voor de Nederlandse drugspolitiek. Ten slotte waren er op dat moment een aantal productieve Franse journalisten in Amsterdam. De politieke interesse van Frankrijk voor Nederland was sinds het begin van de jaren tachtig gestegen, en het aantal Franse correspondenten dat in Nederland verbleef groeide van 0 naar 4. *Libération* was in 1981 de eerste krant die een correspondent stationeerde (Sylvain Ephimenco). Sinds 1986 gold dat ook voor *La Croix* en in 1989 volgde *Le Monde* (eerst Christian Chartier, later Alain Franco). Uiteindelijk zond ook het persbureau *Agence France Press* een correspondent. Voor *Libération* en *La Croix* waren de Nederlandse sociale experimenten een overweging om een correspondent te sturen. Het aantal stukken over Nederland in de Franse media steeg daarmee eveneens, zowel in aantal als in omvang. (Brouwer, 1998). Inmiddels hebben *Le Monde* en later ook *La Croix* en *Libération* hun correspondenten teruggetrokken. (Brouwer in een mail d.d. 5 maart 2015). Na 1998 veranderde overigens het beeld over Nederland. Van een land met een 'internationaal geprezen poldermodel en tolerante sociaal-culturele atmosfeer' en een 'vaak idealistische en humanitair beargumenteerde buitenlandse politiek' vormde Nederland zich om tot een 'ontevreden en meer in zichzelf gekeerde natie'. Overgenomen uit: Hellema, 2010: 450.

25. De term neoliberalisme wordt veel gehanteerd zowel in het brede politieke debat als in de sociale wetenschappen, maar niet altijd goed gedefinieerd. De sociologische beschrijving van het neoliberalisme door de Franse socioloog Loïc Wacquant in zijn vergelijkend onderzoek naar het gevangeniswezen in de Verenigde Staten en Frankrijk, is: 'Het neoliberalisme is een *transnationaal politiek project* [cursivering door de auteur, MV] dat de verstrengeling van de markt, de staat en het burgerschap opnieuw en van bovenaf wil vormgeven. Dit project wordt gedragen door een nieuwe aanstormende globale elite van kaderleden van multinationals, toppolitici, topambtenaren uit nationale administraties en internationale organisaties (OESO, WHO, IMF, de Wereldbank en de EU) en door de cultuurtechnische experts in hun dienst (zoals economen, advocaten en communicatieprofessionals met de relevante training en de juiste, kosmopolitische ingesteldheid). Dit project behelst niet alleen de herbevestiging van de privileges van het kapitaal en de marktwerking, maar ook het uitwerken van een institutionele logica die draait rond vier principes: 1. *Economische deregulering* (...). 2. *Uitkleding, terugtrekking en reconstructie van de verzorgingsstaat* (...). 3. *De culturele metafoor van individuele verantwoordelijkheid* (...). 4. *Een uitgebreid, indringend en proactief strafapparaat* (...).' Overgenomen uit: Wacquant, L. (2010: 340-342).
26. In 1986 traden Portugal en Spanje toe tot de EEG, die met het Verdrag van Maastricht (1992) werd omgevormd tot Europese Unie (EU). In 2004 breidde

- de EU zich uit door de toetreding van tien Midden- en Oost-Europese staten: drie voormalige Sovjetrepublieken (Estland, Letland en Litouwen); vier voormalige satellietstaten van de Sovjet-Unie (Hongarije, Polen, Slowakije en Tsjechië); één voormalige Joegoslavische republiek (Slovenië) en twee eilanden in de Middellandse Zee (Cyprus en Malta). Met de toetreding van Bulgarije en Roemenië breidde het ledental zich in 2007 uit tot 27. In 2013 kwam met de toetreding van Kroatië het totaal aantal lidstaten van de EU op het huidige aantal van 28. De meest recente uitbreiding van de EU vond plaats in 2014 met de toetreding van Mayotte. Deze Franse eilandengroep verkreeg toen de status van ultraperifere regio, waarmee er het recht van de EU geldig werd.
27. De betekenis van de EU groeide weliswaar op bijvoorbeeld strafrechtelijk gebied, veiligheid en migratie- en asielbeleid. Ook de introductie van de euro als gemeenschappelijk betaalmiddel, was een belangrijke mijlpaal. Deze stap was zowel economisch als politiek gemotiveerd en diende tot verdere consolidatie van de Europese banden met een herenigd en potentieel sterker Duitsland. Over de institutionele versteviging van de EU konden de lidstaten het echter niet eens worden. Een nieuw grondwettelijk verdrag, waarover van 2002 tot 2004 was onderhandeld, werd in mei en juni 2005 door het Franse en vervolgens door het Nederlandse electoraat verworpen (Hellema, 2010, Pinder & Usherwood, 2014).
 28. Zo kopte *Le Monde* in december 2000, naar aanleiding van de onder Frans voorzitterschap mislukte topconferentie in Nice: 'Europe, la fin du « jardin français ».' Uit: Brouwer, 2008a: 160.
 29. Volgens het stabiliteitspact verplichten landen in de eurozone zich om overheidstekorten niet verder te laten oplopen dan drie procent van het Bruto Binnenlands Product, de zogeheten drie-procentsnorm.
 30. Brouwer, 2008a. Daarmee was Sarkozy de eerste Franse president van na de oorlog die openlijk brak met de Franse neiging zich in de politiek tegen Amerika af te zetten. Oud-hoofredacteur van *Le Monde* Jean Colombani wijdde een boek aan hem, getiteld: *Un Américain à Paris*. Parijs: Plon, 2008. In 1966 was Frankrijk uit de militaire commandostructuren van de NAVO gestapt. In die periode bleef Frankrijk wel lid van de alliantie.
 31. Pas in 1992 begonnen de Duitsers voor het eerst openbaar druk uit te oefenen om de status van hun taal in de Europese Unie te verhogen. Volgens de *New York Times* van 2 februari 1992 viel deze campagne samen met 'een vernieuwde Duitse geldingsdrang op politiek gebied'. Overgenomen uit: De Swaan, 2002: 264.
 32. Heilbron & Sapiro, 2008. In de jaren die aan de val van de Muur voorafgingen, tussen 1950 en 1989, steeg het aantal vertalingen uit het Russisch naar bijna 11 procent wereldwijd. In de periode tussen 1990 en 1994 daalde dat aantal dramatisch, naar 3,3 procent. Zo zakte de positie van het Russisch van een centrale positie, vergelijkbaar met die van het Frans en het Duits, naar een semi-centrale positie, te vergelijken met het Italiaans en het Spaans. Engels nam vrijwel het gehele aandeel dat het Russisch had verloren in. In

- korte tijd steeg het Engels, van 45 procent tussen 1985 en 1989, tot 56 procent tussen 1990 en 1994, en 61 procent aan het einde van de jaren negentig.
33. In 2007 kende slechts 26 procent van de inwoners van de EU ouder dan zestig jaar Engels. Dat was 57 procent voor de leeftijdsgroep van 15 tot 29 jaar. Voor het Frans was dat respectievelijk 19,5 procent en 22,9 procent en voor het Duits 26 procent en 27,4 procent. Overgenomen uit: Ginsburgh & Weber, 2011: 153.
 34. Engels was in 2013 met 29 procent de meest gebruikte taal, Chinees stond op nummer twee met 23 procent. De groei van het aantal gebruikers tussen 2000 en 2013 was voor het Engels 469 procent en voor het Chinees 1.910 procent. Arabisch: 4,8 procent (vierde plek); groei: 5.297 procent; Russisch: 3,1 procent (zevende plek), groei: 2.729 procent. Zie: <http://www.internet-worldstats.com/stats7.htm>. Geraadpleegd op 1 augustus 2017.
 35. De institutionele meertaligheid van de Unie is onderdeel van haar fundamentele principes. Ten eerste is de fundamentele gelijkheid van alle lidstaten vastgelegd in de oprichtingsverdragen en die gelijkheid betreft ook hun talen. Ten tweede kunnen de Europese instellingen (de Raad, het Parlement en de Commissie) besluiten nemen die de burgers van de lidstaten direct aangaan en het is een fundamenteel democratisch principe dat zulke wetten in de talen uitgevaardigd worden waar ze van toepassing zijn. Met een groeiend aantal officiële talen is het echter ondoenlijk om binnen de instituties het principe van meertaligheid na te leven. Het merendeel van de EU-documenten wordt daarom in het Engels opgesteld. In 1990 was nog 40 procent van de documenten opgesteld in het Frans (Chaffel, 2013: 70). In 2004 was dat nog maar 26 procent. 62 procent was opgesteld in het Engels en 3 procent in het Duits. In 2008 bedroeg het percentage van documenten in het Engels 72 procent. Uit: Ginsburgh & Weber, 2011: 166. Ook spreekt men binnen de wandelgangen van de Europese instituties voornamelijk Engels en Frans, en die laatste taal steeds minder frequent. Zie: Wright, 2007, 2009 overgenomen uit: Ginsburgh & Weber, 2011: 167-170.
 36. Bijvoorbeeld: le Comité consultatif du langage scientifique (1952), le Comité d'étude des termes techniques français (1954), l'Office du vocabulaire français (1957), les Commissions de terminologie pour l'enrichissement de la langue française (1972), Franterm (1980) et la Commission générale de terminologie et néologie (1996). Overgenomen uit: Amit, 2013.
 37. Tussen 1973 en 2013 werden maar liefst 43 wetten en regelingen die betrekking hebben op de Franse taal aangenomen. La loi Bas-Lauriol werd van kracht in 1975 nadat die unaniem was aangenomen in het parlement. Deze wet moet de Franse consumenten beschermen tegen een teveel aan Engels in publiciteit en gebruiksaanwijzingen. De wet stelt dat alle transacties, aanduidingen en gebruiksaanwijzingen van producten, vacatures en arbeidscontracten, inscripties in publieke of private goederen, informatie en presentatie van radio- en tv-programma's in het Frans dienen te worden opgesteld. Ook verbiedt deze wet het gebruik van buitenlandse

- termen als daarvoor een Franse term bestaat. De wet Toubon uit 1994 heeft eveneens tot doel het Frans, dat sinds 1992 officieel de enige taal van de Republiek is, te beschermen tegen Anglo-Amerikaanse invloeden. Uit: Amit, 2013.
38. Weinig ondersteuning was er daarentegen voor de 'langues de France' aangezien in deze jaren de ontmoedigingspolitiek ten opzichte van het gebruik van regionale talen zeer expliciet was geformuleerd. Zo stelde Pompidou in 1972 dat er 'geen plaats [was] voor regionale talen in een Frankrijk dat voorbestemd is om zijn stempel op Europa te drukken.' Overgenomen uit: Robb, 2011: 84.
 39. Zie: <http://www.ciep.fr/sources/presentationciep/docs/le-ciep-et-son-histoire/> en <http://www.ciep.fr/role-statut-missions> (geraadpleegd op 1 augustus 2017).
 40. Zie: <https://www.francophonie.org/>, geraadpleegd op 1 augustus 2017.
 41. Bestaande uit 53 'membres' en 23 'observateurs'.
 42. Nog steeds is de invloed van het Frans in de ex-koloniën groot. Uit: Baggi-
oni, 1997; De Swaan, 2002. De Swaan wijt dat aan het feit dat de bovenlaag de taal van de voormalige en als taal van de administratie blijft gebruiken, om zo de bevolkingsgroepen die deze taal niet beheersen uit te sluiten van een deel van het maatschappelijk leven. In veel voormalige koloniën bestaat dit patroon. Ook in Azië waren de veroveringen van voorgaande eeuwen grotendeels bepalend voor de huidige verspreiding van talen. Maar daar moest na de oorlogen in Vietnam, Laos en Cambodja in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw, het Frans het veld ruimen voor het Engels. Grote uitzondering vormt Indonesië waar het Nederlands na de onafhankelijkheid juist volledig verdween. Een belangrijke reden daarvoor is dat Nederlanders in tegenstelling tot andere koloniale mogendheden, nooit een actieve taalpolitiek hebben gevoerd. 'Deze onverschilligheid, die grensde aan culturele zelfverkleining of zelfs een culturele zelfverachting, is sinds lang een vaste trek van de Nederlandse cultuurpolitiek in den vreemde. Tot voor kort deden de Nederlanders weinig moeite om hun taal en cultuur in het buitenland te bevorderen en in het algemeen beschouwen zij buitenlandse belangstelling voor hun taal met een zekere achterdocht.' (De Swaan, 2002: 115).
 43. Zie het filmpje van de Organisation Internationale de la Francophonie 'La langue française dans le monde': <https://www.youtube.com/watch?v=oEP6go43AIM>: 'Le français s'enrichit chaque jours de nouveaux termes et de nouveaux usages. Par exemple si vous allez à la 'chapelle' en Belgique... ou au 'dos-tourné' au Cameroun, ce sera dans les deux cas pour boire un verre entre amis... Que vous y commandiez un sous-marin si vous êtes au Québec... ou bien un pistolet si vous êtes en Belgique... Vous finirez de toute façon par manger la même chose. En 50 ans le dictionnaire de l'Académie Française est passé de 40.000 à 60.000 mots' (geraadpleegd op 1 augustus 2017).

44. Idem en: *La langue française dans le monde 2014*. Parijs: Organisation Internationale de la Francophonie. <https://www.francophonie.org/Rapport-la-langue-francaise-dans.html> (geraadpleegd op 11 september 2017).
45. 'Ambassadeur van Frankrijk De Kemoularia vertrekt: "Frans is de taal des gens cultivés."' *NRC Handelsblad*, 8 december 1984.
46. Idem.
47. Aldus de toenmalige voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, Trees Aler, die ten behoeve van dit onderhoud input had gegeven aan de Franse diplomatieke dienst.

Hoofdstuk 5

1. Zie: <http://www.ru.nl/frankrijk/actueel/nieuws/@1001362/bezorgdheid-positie/> (laatst geraadpleegd op 19 mei 2017) en: Voogel, M. 'Franse taal is exotisch genoeg voor X-factor', in: *Trouw*, 27 maart 2015.
2. Het staat vastgelegd in artikel 23 dat eveneens bepaalt dat bevolkingsgroepen het recht hebben om eigen scholen te stichten op basis van overheids-bekostiging, die gelijk is aan de bekostiging van door de overheid gestichte en bestuurd scholen. Daarmee is dit grondswetsartikel zeer omstrengd. Zie ook: Van de Werfhorst & Elffers, 2013.
3. Zie hoofdstuk 1 voor een nadere omschrijving van de notie 'cultureel kapitaal' bij Bourdieu.
4. Ook is in de afgelopen eeuw de Nederlandse politiek-bestuurlijke elite veranderd. Sociale afkomst is minder belangrijk om tot de politieke elite te gaan behoren, maar wel worden er steeds hogere eisen gesteld aan de opleiding en ervaring van politieke vertegenwoordigers. Uit: Bovens & Wille, 2011.
5. Overgenomen uit: De Regt & Weenink, 2001: 200. Halverwege de jaren zeventig waren adel en patriciaat nog goed vertegenwoordigd in de toppen van het Nederlandse bedrijfsleven. Net als in andere landen waren toen ook hier leden van de oude elite vaker aan te treffen onder de *directors* dan de *executives*. Zie: Wilterdink, 2015: 219-221. Hoogstwaarschijnlijk is die vertegenwoordiging vanaf toen sterk verminderd.
6. Overgenomen uit: Baker, 2014: 8. Interessant ook is dat de Nederlandse bevolking de meritocratische principes in belangrijke mate (h)erkent en onderschrijft. Zie: Steijn, Van de Werfhorst en Burgoon, 2016. De meeste mensen menen dat de eigen inzet en eigen opleiding veel belangrijker zijn om vooruit te komen in de maatschappij dan afkomst. Dat geldt ook voor de verliezers van de meritocratische wedloop. Overgenomen uit: Elshout, Tonkens, Swierstra, 2016.
7. Van de Werfhorst & Elffers, 2013. In 1996 werd de zogeheten lumpsumbekostiging ingevoerd. In plaats van geoormerkte budgets ontvingen schooldirecties vanaf nu één bedrag naar rato van het aantal leerlingen en dienden zij zelf te bepalen waar het geld aan besteed moest worden. Dat gaf een nieuwe impuls

- aan de schaalvergroting binnen het voortgezet onderwijs. Tussen 1963 en 1989 was het aantal scholen al met 30 procent gedaald. In het schooljaar 1990-1991 telde een school binnen het voortgezet onderwijs gemiddeld 518 leerlingen. In 2007 was het gemiddeld aantal leerlingen binnen een voortgezetonderwijsinstelling bijna driekwart meer: 1.420. Overgenomen uit: Dijsselbloem, 2008.
8. Oonk, 2015. Van de 130 tweetalig onderwijs-scholen hebben slechts twee scholen in de grensstreek met Duitsland tweetalig Duits. Tweetalig onderwijs wordt voornamelijk binnen het vwo aangeboden. Van de 130 scholen hebben er 120 een tweetalige vwo-afdeling. Zie: <https://www.epnuffic.nl/voortgezet-onderwijs/tweetalig-onderwijs/tto-scholen>. Geraadpleegd op 27 februari 2017.
 9. De afgelopen jaren is de differentiatie in het Nederlandse onderwijs scherper geworden. Zo maken leerlingen sinds de invoering van het vmbo minder de keuze voor het havo als vervolgopleiding. Zie: Van de Werfhorst & Elffers, 2013. De ooit gangbare tweejarige brugklassen op zogenaamde brede scholengemeenschappen zijn langzaam maar zeker verdwenen. Ervoor in de plaats komen categorale schoolsoorten. Na de categorale gymnasia nu ook categorale havo's en zelfs mavo's. Uit: De Beer & Van Pinxteren, 2016.
 10. Zoals gezegd kreeg het middelbaar onderwijs in Nederland veel later dan het lager onderwijs een wettelijk kader. Op de laatste plaats kwam het beroepsonderwijs dat gezien haar 'utilitaire' karakter nadrukkelijk geen onderdeel van de Middelbaar Onderwijs-wet mocht zijn, maar een zaak van het bedrijfsleven en dus van het particuliere initiatief. Hierin zou het Nederlandse institutionele begin van de kloof in waardering van het algemeen en beroepsonderwijs liggen. Uit: De Vijlder, 2010.
 11. De repressieve maatregelen in de oorlog betroffen in eerste instantie alleen de controle van leermaterialen. In een later stadium werd daarnaast Joodse docenten en leerlingen de toegang tot onderwijs geweigerd. Ook werden leerboeken verplicht voorgeschreven, zoals bijvoorbeeld *Onze voorouders* van prof. dr. J. de Vries dat door Van Dam verplicht werd gesteld in de eerste twee klassen van de Rijksscholen omdat 'hierin van het leven der Germanen een zeer objectief en duidelijk beeld [wordt] gegeven, dat in menig opzicht volkomen afwijkt van de tot dusver vaak op dit stuk gegeven onjuiste voorlichting'. De Raad van Leraren was hiertegen, aangezien dit indruiste tegen de vrijheid van onderwijs en zou kunnen leiden tot 'starre, doodse eenvormigheid van ons onderwijs'. Overgenomen uit: Bartels, 1961: 241. De gelijkschakeling in het onderwijs zou minder succesvol zijn dan in de media werd gesteld, aangezien de bezetter grote weerstand vreesde als de lang bevochten 'vrijheid van onderwijs' zou worden geschonden. Uit: Hulshof et al, 2015.
 12. Aldus de toenmalige secretaris-generaal van het onder Duits bewind ingestelde Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, de hoogleraar Duits, prof. dr. Jan van Dam (1896-1979) in een interview op de radio waarin hij een toelichting gaf op de aanpassing van de lessentabellen. Overgenomen uit: Bartels, 1963: 239. In het kader van de 'gelijkschakeling' met Duitsland werd in november 1940 het Departement van Onderwijs, Kun-

- sten en Wetenschappen opgesplitst in een departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming en een van Volksvoorlichting en Kunsten.
13. Rede van oud-minister en tussen 1945 en 1948 persoonlijk adviseur van de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, G. Bolkenstein, 'Het onderwijs in de moderne vreemde talen in Nederland na de oorlog', op de jaarvergadering van de Vereniging van Leraren in Levende Talen in 1946, in: *Levende Talen* 135: 83. Overgenomen van: www.talenexpo.nl/hoofdstuk.php?mnu=16, geraadpleegd op 4 juli 2017.
 14. www.talenexpo.nl (geraadpleegd op 4 juli 2017).
 15. Positie is hier afgemeten aan het aantal lessen per week, uitgaande van de lessentabellen van mms, hbs en handelsscholen. Zie: Bartels, 1963: 84-89.
 16. Beening, 2001. Wel was er veel aandacht voor de periode van het Derde Rijk en de bezetting. In de loop van de jaren veranderde de manier waarop de bezetting in de schoolboeken werd behandeld. In de jaren zeventig ebden de emoties geleidelijk weg uit de schoolboeken. Daarbij was vooral het werk van Hans Blom, voormalig directeur van het NIOD, met zijn indeling van de bezettingstijd in vier fasen, lopend van welwillendheid, via groeiende ontstemming en conflicten tot totale ontwrichting, van grote invloed op het geschiedenisonderwijs.
 17. Een invloedrijk boek over het vreemde talenonderwijs was *Waarheen met ons vreemdetalenonderwijs* uit 1937 van frater S. Rombouts en dat bracht veel didactische kennis en inzichten over uit het buitenland, vooral uit Duitsland. Uit: Hulshof et al., 2015.
 18. Aan het begin van de eeuw was door de overheid de Ineenschakelingscommissie ingesteld, die moest komen met een voorstel om meer samenhang in het Nederlandse onderwijsbestel aan te brengen. Tussen 1910, het jaar waarin deze commissie haar bevindingen publiceerde en 1940, zouden echter maar liefst negen pogingen tot hervorming van het voortgezet onderwijs stranden. Ook het 'Schema van de organisatie van het onderwijs' van Gerrit Bolkenstein (1871-1956, minister van Onderwijs van 1939 tot 1945) haalde het niet. Dit plan, geschreven in opdracht van minister Van der Leeuw, pleitte voor de invoering van een vierjarige algemene middelbare school, naast een zesjarig lyceum van hbs en gymnasium. Ook behelsde het de invoering van één brugklas voor al deze schooltypen. Aangezien het ministerie hevig verdeeld was over de uitwerking ervan, besloot men het plan op persoonlijke titel van Bolkenstein naar buiten te brengen. Uit: Bartels, 1963; Mellink, 2014.
 19. Inclusief beroepsonderwijs volgde in 1920 21,1 procent van alle jongeren tussen twaalf en negentien jaar middelbaar onderwijs. Overgenomen uit: Boekholt & De Booy, 1987: 259.
 20. Overgenomen uit: Boekholt & De Booy, 1987. De omvang van de gemiddelde generatie twaalf- en dertienjarigen bedroeg na 1930 145.000. In 1950 was dat 164.000, in 1955 187.000 en in 1960 247.000. De groei van de onderwijs-deelname leidde tot een ernstig tekort aan leraren, ook aan leraren Frans. Zie: Bartels, 1963; Hulshof et al., 2015. Ook de toestroom van studenten aan

- universiteiten steeg sterk en verdubbelde tussen 1960 en 1968. Uit: Righart, H. (1995) *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict*. De Arbeiderspers: Amsterdam-Antwerpen. http://www.dbnl.org/tekst/righoozeind01_01/ (laatst geraadpleegd op 4 juli 2017).
21. Dit plan zou in 1955 worden omgezet in de Tweede Onderwijsnota en borduurde net als eerdere wetsontwerpen voort op de bevindingen van de eerdergenoemde Ineenschakelingscommissie. Uit: Lenssen, 2011.
 22. Ook de CHU-voorman Hendrik Tilanus geloofde aanvankelijk niet in het slagen van Cals' missie om te komen tot een 'sluitend geheel van onderwijsvoorzieningen'. Tijdens de voorbereidingen van de wet had hij verklaard eerder in Sinterklaas te geloven, dan in de totstandkoming van de onderwijswet. Uit: Knippenberg & Van der Ham, 1993: 453. Er bestond felle tegenstand van de protestante confessionelen, die in Cals' plannen de teloorgang van de vrijheid van onderwijs zagen. Uit: Mellink, 2014.
 23. Het beroepsonderwijs werd opgedeeld in lager, middelbaar en hoger beroepsonderwijs: lbo, mbo en hbo. Er kwamen drie niveaus van avo: het lager, middelbaar en hoger algemeen voortgezet onderwijs: lavo, mavo en havo. Lavo (dat slechtst een kort leven was beschoren) en mavo hadden een duur van aanvankelijk drie en vanaf de leerplichtverlenging in 1975, vier jaar. De hbs werd opgesplitst in een vijfjarig havo en een zesjarig vwo, voorbereidend wetenschappelijk onderwijs. Ook het gymnasium, dat vanaf nu niet meer tot het hoger onderwijs behoorde, viel binnen dit hoogste niveau van voortgezet onderwijs. Zie: Boekholt & De Booy, 1987; Klarus & De Vijlder, 2010.
 24. Door het amendement stemde nu ook de rechtervleugel van de KVP voor de wet. Uiteindelijk zou de wet aangenomen worden met 100 stemmen voor en 44 tegen. Vóór stemden KVP, PvdA en PSP. Tegen stemde de VVD, CHU, SGP. De ARP stemde verdeeld. CPN schaarde zich bij de tweede groep en stemde tegen aangezien zij hoopte op stemmenwinst afkomstig van docenten die tegen de wet waren. Het amendement Schuijt leidde tot artikel 11, waarin de lessentabel van het algemeen voortgezet onderwijs werd geregeld. Door Frans in de wet vast te leggen werd voorkomen dat dit schoolvak uit de onderbouw zou worden verbannen door een Algemene Maatregel van Bestuur (Daniëls, 2000a).
 25. <http://internetonderwijs.net/Levende%20Talen/LTM2000/LTM%204-2000.htm> (laatst geraadpleegd op 2 augustus 2017).
 26. Het aantal ambtenaren op het ministerie voor Onderwijs steeg sterk, van 218 ambtenaren in 1945 naar 1.018 in 1965 en meer dan 2.500 in 1980. Overgenomen uit: Boekholt & De Booy, 1987: 238, 239.
 27. Eén van de eerste opdrachten van de SLO was om een Experimenteel Leerplan voor het Middenschoolonderwijs te ontwerpen, getiteld 'Middenschool in beeld', ten behoeve van de reeds opgerichte experimentele middenscholen in het land (Daniëls, 2000a en 2000b).
 28. Er zijn drie landelijke pedagogische centra (LPC's) die na de oorlog vanuit de verschillende zuilen waren ontstaan: het Algemeen Pedagogisch Stu-

- diecentrum (APS), de KPC-groep (oorspronkelijk katholiek) en het CPS (Christelijk Pedagogische Studiecentrum). Kort na de oorlog ontstond het CPS en spoedig volgden de algemene en de katholieke centra. Zie ook: Bartels, 1963.
29. In 1900 werd de leerplicht voor zes- tot twaalfjarigen ingevoerd. De leerplicht werd in 1921 met een jaar uitgebreid, tot 13 jaar. Vanaf 1950 moesten kinderen tot hun veertiende naar school. In 1969 werd de leerplicht verlengd voor kinderen tot 15 jaar en in 1975 tot 16 jaar, met verplicht deeltijd-onderwijs tot en met het schooljaar waarin de leerling 17 jaar wordt. Met de invoering van het basisonderwijs in 1985 werden kinderen verplicht vanaf hun vijfde onderwijs te volgen. Sinds 2007 zijn jongeren die nog geen startkwalificatie (minimaal een havo/vwo- of mbo-2-diploma) hebben gehaald, verplicht om tot hun achttiende verjaardag onderwijs te blijven volgen. Bron: CBS, zie: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2015/12/van-elite-onderwijs-naar-onderwijs-voor-velen> (geraadpleegd op 8 september 2017). Het begrip 'horizontale schooldwang' wordt toegelicht in hoofdstuk 1, noot 31.
 30. De Mammoetwet veranderde ook de lesbevoegdheden in het voortgezet onderwijs en introduceerde een driegradensysteem. Een derdegraadsakte gaf lesbevoegdheid voor lbo, mavo en de brugklas van havo en vwo. De tweedegraadsbevoegden konden in de lagere klassen van havo/vwo lesgeven en de eerstegraadsbevoegden in de bovenbouw van havo/vwo. In 1970 startte de eerste Nieuwe Lerarenopleiding (NLO) voor het tweede- (en toen ook nog derde-) graadsgebied, in 1987 de universitaire lerarenopleiding. Uit: Kwakernaak, 2004.
 31. Vanwege de traditionele vrijheid van onderwijs (als beginsel reeds opgenomen in de Grondwet van 1848 en in artikel 192 van de Grondwet van 1917 uitdrukkelijk genoemd als 'de vrijheid van het bijzonder onderwijs betreffende de keuze der leermiddelen en de aanstelling der onderwijzers'), vorm(d)en examens voor de overheid de belangrijkste centrale middelen om de inhoud van het onderwijs te kunnen sturen. De nieuwe programma's voor de moderne vreemde talen werden vastgesteld in 1970. Uit: Drooglever Fortuijn, 2003; Hulshof et al., 2015. Zie ook: Kwakernaak, 2004.
 32. De andere helft van dat cijfers kwam tot stand op basis van toetsen voor de andere taalvaardigheden: luisteren, spreken en schrijven, maar naar verhouding ging de meeste aandacht uit naar lezen en leesstrategieën (Hulshof et al., 2015).
 33. Zie: Hulshof et al., 2015. Tekenend voor de verschuiving was eveneens het feit dat onderwijskunde als wetenschapsveld zijn intrrede deed en de faculteiten toegepaste taalkunde een sterke groei doormaakten. Zie ook: Boekholt & De Booy, 1987.
 34. De Wet tot regeling van het Voortgezet Onderwijs werd in juli 1962 door de Tweede Kamer aanvaard en in 1963 in het *Staatsblad* gepubliceerd. Na een overgangsregeling, waarin met de voorgestelde nieuwe onderwijs-

- vormen geëxperimenteerd kon worden, werd de wet op 1 augustus 1968 ingevoerd.
35. Zoals blijkt uit de oprichting van de sectie Spaans van de Vereniging van Leraren in Levende Talen in 1959. Hulshof et al, 2015.
 36. Interview met Alie Toussaint op 13 januari 2013.
 37. Idem.
 38. Doordat het Duits niet werd genoemd leidde deze zinsnede binnen de Vereniging tot een intern conflict met de sectie Duits (Kwakernaak, 2010).
 39. Gepresenteerd door minister Van Veen in *Uitleg*, de publicatie van het ministerie van Onderwijs & Wetenschappen in mei 1973. Uit: Hoeflaak, 2010: 6.
 40. Die vond plaats in de Houtrusthallen op 19 april 1975.
 41. Overgenomen uit: Hoeflaak, 2005: 18.
 42. Interview met Alie Toussaint-Dekker op 13 januari 2013.
 43. Op het moment dat de commissie Ackermans in 1971 werd aangesteld, werd vanuit het sectiebestuur Frans van de Vereniging van Leraren in Levende Talen aangedrongen op 'een objectief wetenschappelijk onderzoek naar behoeften en doelstellingen van het avo in het algemeen en het onderwijs moderne vreemde talen in het bijzonder'. (Open brief van het sectiebestuur Frans in: *Levende Talen* 285 (1972), overgenomen uit: Hoeflaak, 2010: 6). Via de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs ging een team o.l.v. Maria Oud-Glas en Jos Claessen zich vervolgens bezighouden met het in kaart brengen van de behoeften aan de moderne talen in de samenleving. Dat resulteerde uiteindelijk in 'het behoeftenonderzoek', een aantal rapporten: Claessen, J.F.M., Van Galen, A.M. & Oud-de Glas, M.M.B. (1978) *De behoeften aan moderne vreemde talen*. Nijmegen: ITS. Zie: Oud-de Glas, M. (1976) 'De eerste stappen in een onderzoek naar de behoeften aan en de belangstelling voor moderne vreemde talen.' in: *Levende Talen* 317. Met de uitkomsten werd niet veel gedaan en de formele positie van de moderne vreemde talen bleef tot de invoering van de basisvorming in 1993 gelijk. Uit: Hulshof et al. 2015.
 44. Uit een enquête onder mavo-, havo- en vwo-scholen op initiatief van het sectiebestuur Frans van Levende Talen bleek dat als gevolg van deze maatregel tussen 1971 en 1972 maar liefst 5.000 uren Frans verloren waren gegaan. Uit: Hoeflaak, 2005: 17 en 2010: 6.
 45. Zij deed dit middels motie nr. 122 (15 800-VIII). Ginjaar-Maas' wens was om onderwijs van het Frans in de brugklassen 'in de wet [te] houden voor het avo en in de Wet onder [te] brengen voor het lbo.' Uit: de Staats- Openbare commissievergadering m.b.t. het 'Ontwikkelingsplan voortgezet onderwijs' d.d. 19 mei 1980. <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document/tekst?id=sgd%3A19791980%3A0000772&pagina=38> (geraadpleegd op 8 juni 2015). In dit plan werd eveneens voorgesteld om het gymnasium als categorale afdeling van scholengemeenschappen op te heffen om zo een ongedeeld vwo te creëren waarin Latijn en Grieks keuzevakken werden. Daniëls, 2000b.
 46. Het gaat om de publicatie 'De moderne vreemde talen in de oriëntatieperiode', De Hondt et al, 1981. Later werd dit document door de Stichting

Leerplanontwikkeling uitgewerkt in 'Oriëntatieperiode moderne vreemde talen'. Overgenomen uit: Wijgh, 2001.

47. Interview met Alie Toussaint-Dekker op 13 januari 2013.
48. In 1992 aanvaardde de Eerste Kamer de Wet op de Basisvorming waarin in grote lijnen werd vastgelegd: (1) een gemeenschappelijk programma van vijftien vakken voor alle leerlingen; (2) globaal geformuleerde kerndoelen, met niet slechts kennis maar ook vaardigheden; (3) een duur van maximaal drie jaar; (4) één niveau voor alle leerlingen; (5) een toets en een getuig-schrift aan het einde van de basisvorming.
49. Het twistpunt in die discussie was vooral of de structuur van het voortgezet onderwijs doorbroken diende te worden met de invoering van een nieuw schooltype, of dat er sprake zou moeten zijn van vernieuwing naast de bestaande schooltypen. Uiteindelijk haalde het WRR-advies 'Basisvorming in het onderwijs' uit 1986 de angel uit de vastgelopen structuurdiscussie. Het grootste geschilpunt werd naar de schoolbesturen doorverwezen, die naar de mening van de WRR zelf dienden te kiezen of en hoelang ze leerlingen in heterogene klassen wilden laten zitten. In het advies was de inmiddels beladen term 'middenschool' verdwenen en ook het motto 'met hoofd, hart en handen' was veranderd in de nieuwe onderwijsdoelstelling 'toepassing, vaardigheid en samenhang' (Daniëls, 2000b).
De WRR pleitte voor invoering van de basisvorming in de bestaande schooltypen. Op termijn zou de structuur zich vanzelf aanpassen, aldus het rapport. 'Van de huidige vijf hiërarchisch geordende schooltypen zouden er na tien jaar waarschijnlijk drie overblijven', aldus prof. dr. mr. Kees Schuyt in het verslag van het openbaar gesprek op 21 november 2007. Schuyt was destijds lid van de WRR en geestelijk vader van het WRR-advies over de basisvorming. Nadat het WRR-rapport overwegend positief werd ontvangen, wist minister Jacques Wallage (PvdA) de Wet op de basisvorming in juni 1991 door de Kamer aanvaard te krijgen, ondanks de kritiek van Kees Schuyt, die Wallages voorstel bestempelde als 'een compromis van een compromis van een compromis'. Uit: Dijsselbloem, 2008. Zie ook *NRC Handelsblad*, 23 mei 1991.
50. De eerste aanzet tot vernieuwing van de bovenbouw kwam begin jaren tachtig met de nota 'De tweede fase: vervolgonderwijs' van minister Deetman (Lubbers I, CDA/VVD). De belangrijkste aanleidingen tot de plannen waren het hoge percentage uitvallers in het hoger onderwijs (door onvoldoende studievaardigheden van studenten) en het feit dat leerlingen vaak een te lange en te dure onderwijs carrière doorliepen. Tien jaar later was het politieke klimaat rijp voor verzwaring van eisen van de bovenbouw van het havo en vwo. De belangrijkste wijziging was dat de bovenbouw havo/vwo niet langer werd ingericht op basis van vakkenpakketten, maar volgens een viertal profielen: Natuur & Techniek (N&T); Natuur & Gezondheid (N&G); Economie & Maatschappij (E&M) en Cultuur & Maatschappij (C&M). Verder lag er binnen de nieuwe programma's meer accent op vaardigheden en ze gingen gepaard met andere toetsvormen, zoals handelingsdelen, prak-

- tische opdrachten en het profielwerkstuk: de afsluitende ‘meesterproef’ op het gebied van vaardigheden. Ten slotte werd in plaats van de verplichte les-sentabel, de omvang van het programma uitgedrukt in studielast. De gemiddelde studietijd die de leerling aan lestijd en huiswerk diende te besteden. Die was gebaseerd op 1.600 uur: 40 weken x 40 uur (Dijsselbloem, 2008).
51. Eerder, in 1992, was het lager beroepsonderwijs (lbo) in voorbereidend beroepsonderwijs (vbo) veranderd. Niet langer werd dat als eindonderwijs gezien, maar als voorbereidend op middelbaar beroepsonderwijs. De discussie over de herinrichting van mavo en vbo was ontstaan naar aanleiding van het sterk teruglopend aantal leerlingen. Ouders ‘schoolden’ hun kinderen liefst zo hoog mogelijk in (Prick, 2006). Steeds vaker kreeg het vbo het imago van restonderwijs. Met de nieuwe regeling, die m.i.v. 1 augustus 2001 van kracht ging, werd beoogd om leerlingen beter naar een vervolgoopleiding te leiden, door hen te laten kiezen uit vijf leerwegen: een theoretische leerweg (naar mbo of havo); een beroepsgerichte leerweg (naar mbo); een gemengde theoretische en beroepsgerichte leerweg en een individueel gerichte leerweg voor leerlingen die extra ondersteuning behoeven. Van de onderwijsvernieuwingen in de jaren negentig en nul, was het vmbo de duurste, ca. 1 miljard euro. Uit: *NRC Handelsblad* van 1 december 2007.
 52. De invoering van de brugperiode met de Mammoetwet had daartoe al het startsein gegeven, doordat het scholengemeenschapsvorming had gestimuleerd. Zie: Hulshof et al., 2015.
 53. Deze gedachte was al veel eerder voor het eerst geformuleerd, in het eerder genoemde ‘behoeftenonderzoek’ van het Instituut voor Toegepaste Sociologie (ITS) uit Nijmegen uit 1978. De globale uitkomsten van het behoefteonderzoek waren destijds zoals gezegd niet verrassend: Engels scoorde het hoogst, daarna kwam Duits en ten slotte Frans. Uit: Hoebers, 2002. In detail waren de uitkomsten van het behoefte-onderzoek wel interessant, want zij vormden de voorbode op de latere discussie m.b.t. de deelvakken Frans en Duits. Zo kwam uit het onderzoek onder meer naar voren dat niet iedereen alle taalvaardigheden hoefde te beheersen. Vastgesteld werd dat de noodzaak van één specifieke deeltaalvaardigheid, leesvaardigheid, van belang was als hulpvaardigheid bij universitaire studies. Uit: Hulshof et al., 2015. Na het behoefte-onderzoek volgden er verschillende andere onderzoeken waarin de praktijk van de Mammoetwet werd getoetst aan de maatschappelijke behoeften aan vreemde talen, en de wensen van het wetenschappelijk onderwijs. Kern van de bevindingen was steeds weer het tekort aan vreemdetaalvaardigheid, vooral leesvaardigheid. Aangezien de Mammoetwet niet meer alle drie de vreemde talen verplicht stelde, konden de vervolgoopleidingen niet langer meer naast Engelstalig, ook Duits en Frans studiemateriaal voorschrijven. De deeltkwalificaties zouden dat probleem voor leerlingen van het vwo moeten oplossen. Uit: Hoebers, 2002.
 54. Voor havo en vwo zou nog lange tijd het zeer summier omschreven en open examenprogramma van 1970 gelden. Dat veranderde met de invoering van de

- tweede fase. De nieuwe examenprogramma's voor de moderne vreemde talen uit 1998 waren veel gedetailleerder dan voorheen. Uit: Hulshof et al., 2015.
55. Hoebers, 2002. Hulshof et al. (2015) spreken van het definitieve einde van de 'Thorbecke talencanon'.
 56. Het aantal kandidaten dat eindexamen doet in een andere moderne vreemde taal (dus niet Frans, Duits en Engels) bedroeg volgens het Cito in 2012 voor alle onderwijsniveaus nog slechts 1,6 procent. Op het havo is het alleen voor leerlingen die het profiel C&M doen verplicht om naast Engels eindexamen te doen in een tweede moderne vreemde taal. Gymnasiasten hebben vrijstelling wanneer ze een klassieke taal kiezen.
 57. Invoering regeling vanaf 2015. <http://www.kernvakengels.nl/engels-als-kernvak.html> (geraadpleegd op 2 augustus 2017).

Hoofdstuk 6

1. Zie bijlage 1 voor een overzicht van de vragen. De enquête werd op 20 mei via de 'list Frans van Digischool', een e-mailnieuwsbrief die regelmatig verspreid werd onder '5.021 abonnees uit verschillende geledingen van het onderwijs', aldus de webmaster in zijn mail van 20 mei 2015. Op 31 mei en op 7 juni werd de enquête eveneens opgenomen in de nieuwsbrief ten behoeve van de sectie Frans van Levende Talen. Deze werd maandelijks verstuurd naar de 950 abonnees op deze gratis e-mailnieuwsbrief, waaronder zowel leden als niet-leden van de sectie Frans van Levende Talen (mail van webmaster op 18 juli 2015). Ook werd de enquête opgenomen in de nieuwsbrief van het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland, 'een netwerkorganisatie die een brug wil slaan tussen de wetenschap en de maatschappij en zich sterk maakt voor de positie van het Frans in Nederland [met] nauwe banden met o.a. het Institut français, Levende Talen, Alliance Française en de Ronde Tafel Frans', aldus de medewerkster aldaar, in een mail van 23 juni 2015. Deze nieuwsbrief werd op 26 juni 2015 naar ca. 350 leden verstuurd. Ten slotte werd de enquête opgenomen in een e-mailnieuwsbrief van uitgeverij Malmberg die op 11 september werd verzonden naar 1.400 docenten.
2. Aanleiding was de eerder genoemde brief van docent Frans Camiel van Woerkum (zie het vorige hoofdstuk). In juni 2015 klonnen ook vertegenwoordigers van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, de Stichting van Romanisten aan Nederlandse Universiteiten, de Vereniging Lerarenopleiders Frans en het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland in de pen. Zie: <http://www.ru.nl/frankrijk/actueel/nieuws/@1001362/bezorgdheid-positie/> (laatst geraadpleegd op 2 augustus 2017). Zelf was ik eveneens betrokken bij de discussie. Tijdens het Congres Frans in maart 2015 gaf ik in opdracht van het sectiebestuur Frans van Levende Talen een workshop getiteld: 'De toekomst van het Frans'. Ook gaf ik aandacht aan de brief van Van Woerkum in het stukje: 'Franse taal is exotisch genoeg voor X-factor', in: *Trouw*, 27 maart 2015.

3. Het doel van dit onderzoek werd als volgt omschreven: 'Het onderwijs vo[ortgezet onderwijs, MV] is volop in beweging, zeker ook voor een vak als Frans. Er gebeurt veel op dit moment en dat raakt zowel docenten als uitgevers. Malmberg wil graag samen met de docenten Frans een goede invulling geven aan het onderwijs in Frans, nu en in de toekomst. Dit panelgesprek is daarbij van groot belang omdat het aanknopingspunten geeft waar jullie behoeften liggen en hoe Malmberg jullie kan helpen met lesmethoden of andere vormen van ondersteuning.' Overgenomen uit de *Topic Guide* van het marktonderzoeksbureau Mediatest (juni 2013, auteurs/onderzoekers: J. Bauer en M. Rotteveel).
4. Volgens de respondenten van de enquête waren de vier grootste belemmeringen: (1) 'De concurrentie van andere talen dan het Engels' (81%); (2) 'De reputatie van het Frans' (74%); (3) 'Het aantal contacturen' (69%) en (4) 'De zware weging van leesvaardigheid in het eindexamencijfer' (65%). De belangrijkste stimulansen bij het onderwijs van het Frans zijn: (1) 'Frankrijk is een belangrijk vakantieland' (81%); (2) 'Het nut van het Frans' (57%); (3) 'De mogelijkheid om het DELF junior te behalen' (52%) en (4) 'De mogelijkheid van samenwerking met Franse scholen' (45%).
5. 21% vond die concurrentie 'zeer belemmerend' bij 'het overbrengen van de Franse taal en cultuur aan leerlingen'; 37% vond dat 'belemmerend' en 22% 'een beetje belemmerend' (totaal: 81%). 15% zag deze concurrentie als 'noch belemmerend, noch stimulerend'; 4% vond dit overwegend stimulerend. Voor de concurrentie van het Engels gold dat in veel mindere mate, respectievelijk 21%, 20% en 15% (totaal: 56%). 39% van de respondenten vond dit 'noch belemmerend noch stimulerend'; 5% vond deze concurrentie zelfs stimulerend.
6. Tijdens het interview met de voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, toonde ik mijn verbazing over deze uitkomst. Zij begreep het echter wel: 'Engels is geen keuzevak. Als het een keuzevak was geweest, dan was het voor veel docenten als zeer belemmerend gezien. Hier werd een tijdje Spaans aangeboden in de vierde klas. Dat is uiteindelijk afgeschaft omdat er onvoldoende animo voor was. Daar was ik heel blij om, want dat vak was heel concurrerend voor het Frans.' Dit interview vond plaats op 25 juni 2015.
7. Interview op 17 december 2012. Het project 'LinQ – versterking talenonderwijs Frans | Duits' bestaat sinds 2005. EP-Nuffic coördineert het project in opdracht van het ministerie van OCW. LinQ heeft tot doel de buurtafen 'meer gezicht en gewicht [te geven] in het voortgezet onderwijs'. Zie: <https://www.epnuffic.nl/voortgezet-onderwijs/talenonderwijs/> (geraadpleegd op 22 juli 2015).
8. Interview met uitgever Frans en Duits en adjunct-uitgever Frans (voortgezet onderwijs) op 30 juni 2015. Het onderzoek werd in het voorjaar van 2015 uitgevoerd door Bureau Youngworks dat zich bezighoudt met jongerenmarketing, zie ook: <http://www.youngworks.nl/over-youngworks> (geraadpleegd op 2 augustus 2017).

9. Interview met docente en ten tijde van het gesprek voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
10. 51% van de respondenten gaf dat aan; 7% vond het 'zeer belemmerend'; 22% 'belemmerend' en eveneens 22% 'een beetje belemmerend'. 45% vond het 'noch belemmerend, noch stimulerend' en 4% vond het keuzemoment juist overwegend stimulerend.
11. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
12. Interview met docente en ten tijde van het gesprek voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
13. Interview op 9 juni 2015 met uitgever.
14. Ik was op dat moment uitgever van de Malmberg-methode *D'accord!* voor de tweede fase. Deze workshop bleek niet aan de verwachtingen van de bezoekende docenten te voldoen en werd slecht gewaardeerd. Uit het voorbeeld blijkt tevens de afhankelijkheid van sommige docenten van de methode waaruit zij lesgeven.
15. <http://www.rijksoverheid.nl/nieuws/2010/09/23/exameneisen-strenger.html> (geraadpleegd op 13 juli 2015).
16. (1) de afname van een diagnostische tussentijdse toets; (2) het gebruik van een leerlingvolgsysteem en (3) deelname aan internationaal vergelijkend onderzoek. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen vat het wetsvoorstel aldus samen: de diagnostische tussentijdse toets (DTT) heeft primair een formatieve functie, bedoeld om inzicht te bieden in het leerproces en de ontwikkeling van de leerling daarin. De DTT geeft het kennisniveau aan op één moment. Het Leerlingvolgsysteem (LVS) geeft zicht op de leervorderingen over een langere periode. Leerlingvolgsystemen dragen als onderdeel van een evaluatie en feedbackmechanisme sterk bij aan resultaten voor de kernvakken. Beide zijn instrumenten voor het realiseren van een cultuur van opbrengstgericht werken: het systematisch in kaart brengen en analyseren van leervorderingen van leerlingen en het onderwijsproces hier zo nodig op aanpassen. Overgenomen van: <http://www.kernvakengels.nl/wat-zegt-de-wet.html> (geraadpleegd op 20 december 2016).
17. Interview met docente en ten tijde van het gesprek voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
18. 17% vond dat 'zeer belemmerend'; 28% 'belemmerend' en 20% 'een beetje belemmerend' (totaal: 65%). 31% vond het 'noch belemmerend noch stimulerend'; 4% zag het als overwegend stimulerend.
19. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
20. In de enquête noemde 16% van de respondenten het punt 'aantal contacturen' als 'zeer belemmerend'; 29% 'belemmerend' en 24% 'een beetje belemmerend' (totaal: 69%). 21% van de respondenten zag dit echter als overwegend stimulerende factor voor het overbrengen van het Frans. 9% vond het 'noch belemmerend, noch stimulerend'.

21. Interview met docente en ten tijde van het interview, webmaster van Digi-school, op 15 maart 2013.
22. Interview met docent en sinds 2014 tevens webmaster van Digischool, op 24 januari 2013.
23. Interview op 20 april 2015.
24. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
25. Interview op 25 juni 2015.
26. Interview op 30 juni 2015.
27. Geciteerd uit een bericht dat werd verspreid in de nieuwsbrief van Digi-school op 2 maart 2015. Omdat veel lezers dachten dat ook de lerarenop-leiding Frans zou worden bedreigd, hetgeen nadrukkelijk niet het geval was, werd op 5 maart opnieuw een bericht verstuurd om dat te verduide-lijken. Opnieuw werden in dit bericht leden aangespoord om 'de petitie te tekenen. Zo wordt een duidelijk signaal afgegeven dat docenten Frans zich ernstig zorgen maken over het ontbreken van het Frans in het programma van economische opleidingen in het hbo. In het mbo is de situatie trouwens minstens zo zorgwekkend.'
28. Dit punt kreeg de zesde plaats. 14% vond dat 'zeer belemmerend'; 26% 'belemmerend' en 19% 'een beetje belemmerend' (totaal: 59%). 23% van de respondenten vond dit punt noch belemmerend, noch stimulerend. 18% zag deze eisen als stimulerend voor het overbrengen van het Frans.
29. Reactie uit een onderzoek van Thea van den Handel en Frank Claessen uit 1997. Overgenomen uit: Claessen, F. & Van den Handel, T. (1997), 'Cijfers bevestigen achteruitgang talenonderwijs', *Bedrijvige talen* 9: 5-12.
30. NOT staat voor Nederlandse Onderwijstentoonstelling en is 'de grootste vakbeurs voor professionals in het PO, VO en MBO' voor het onderwijs die eens in de twee jaar plaatsheeft in de Jaarbeurs te Utrecht.
31. Telefonisch interview met docent op 30 januari 2013.
32. En hij vervolgde: 'Als er brede bachelors worden ingevoerd en op maar weinig universiteiten een "herkenbare" studie Frans gevolgd kan worden, is het de vraag of er nog genoeg studenten zijn die voldoende studiepunten "Frans" hebben, en toelaatbaar zijn voor de eerstegraadsopleiding volgens de landelijke toelatingseisen. Niet bevorderlijk om het lerarentekort tegen te gaan juist in de Randstad. Hierdoor komen er ook beslist niet meer acade-misch geschoolde docenten in het voortgezet onderwijs.' Zie ook: <https://fransenict.wordpress.com/2012/02/28/belang-behoud-studie-franse-taal-en-cultuur/> waarin een oproep staat om steun te betuigen voor het behoud van de studie Franse taal en cultuur te Leiden (geraadpleegd op 2 augustus 2017).
33. Het verschil tussen het gemiddelde SE-cijfer en het CE-resultaat over alle vakken mag niet groter zijn dan 0,5 punt. Als een school over een periode van drie jaar telkens een groter verschil heeft, dan krijgt die van de Onderwijsin-spectie het predicaat 'zwak'. De meerderheid van de schoolleiders stuurt op basis van verschillen tussen cijfers voor het SE en CE. Uit: *Effecten van sturing*

- op discrepantie tussen de cijfers van het centraal examen en het schoolexamen bij de talen. Onderzoek naar de sturing door schoolleiders en de effecten daarvan op het taalonderwijs op havo en vwo. Onderzoek in opdracht van Levende Talen, uitgevoerd door de Onderwijs Innovatie Groep met subsidie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, mei 2013.*
34. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
 35. Dit punt was de vierde belemmering. 14% ervoer het als een 'zeer belemmerende factor' bij het overbrengen van de Franse taal en cultuur; 28% vond dat 'belemmerend' en 23% een 'beetje belemmerend' (totaal: 65%). 26% van de respondenten vond dit punt 'noch belemmerend, noch stimulerend'. 9% zag deze eisen als overwegend stimulerend voor het overbrengen van het Frans.
 36. Interview met oud-docent en ten tijde van het gesprek manager school-examens voortgezet onderwijs bij Cito, op 27 november 2013. Receptieve taalvaardigheden zijn: lezen en luisteren; productieve taalvaardigheden zijn: schrijven en spreken.
 37. Uit: *Effecten van sturing op discrepantie tussen de cijfers van het centraal examen en het schoolexamen bij de talen. Onderzoek naar de sturing door schoolleiders en de effecten daarvan op het taalonderwijs op havo en vwo. Onderzoek in opdracht van Levende Talen, uitgevoerd door de Onderwijs Innovatie Groep met subsidie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, mei 2013.*
 38. Interview met docente en ten tijde van het gesprek voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 39. Interview met uitgever op 30 juni 2015.
 40. Interview met docent op 20 april 2015.
 41. Reactie op enquête van een docente uit Stadskanaal.
 42. Interview met LinQ-coördinatrice op 17 december 2012.
 43. 'doeltaal = voertaal' is hierbij het uitgangspunt. Zie o.m. Hulshof et al, 2015.
 44. Interessant in dat kader is het artikel in het Vlaamse tijdschrift *Knack* van 21 juli 2017, getiteld: 'Als zelfs de leerkracht Frans geen Frans meer durft te spreken'. Ook in Vlaanderen gaat het volgens dit artikel 'bergafwaarts met de kennis van het Frans bij jonge Vlamingen'.
 45. Docenten die lesgeven in de bovenbouw van het havo en vwo zijn over het algemeen eerstegraders, waarvan een deel een WO-opleiding Franse taal en letteren heeft afgerond.
 46. 14% vond de reputatie 'zeer belemmerend' voor het overbrengen van het Frans; 32% vond dat 'belemmerend' en 28% 'een beetje belemmerend' (totaal: 74%). 16% vond de reputatie van het Frans 'noch belemmerend, noch stimulerend'. Slechts 10% zag de reputatie als overwegend stimulerend.
 47. Interview met docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 48. Brochure 'Kies Frans', http://www.franszelfsprekend.nl/images/pdf/RTF_Folder_2013_printen.pdf (geraadpleegd op 12 november 2015).

49. *D'accord! 4 vwo. Cahier d'exercices – clés*, 3e editie. p.61. Een vergelijkbare oefening is te vinden in *D'accord! 4 havo. Cahier d'exercices – clés*, 3e editie. p. 58.
50. Interview met coördinatrice van het LinQ-programma op 17 december 2012.
51. Uitgever tijdens het gesprek op 30 juni 2015.
52. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
53. Dit zeg ik zelf tijdens een interview op 17 december 2012. Ten tijde van dit gesprek werkte ik als uitgever ad interim voor uitgeverij Malmberg waar op dat moment een nieuwe methode Frans werd ontwikkeld. Vormgeving is een belangrijk aspect bij het streven naar het onderscheid met de andere twee grote concurrerende methoden van uitgeverij Noordhoff en Thieme Meulenhoff. Bij Malmberg achtten we het van belang om de methode een 'moderne' uitstraling te geven, maar ook een 'zachtere, een meer vrouwelijke' vormgeving dan bijvoorbeeld die van de methode Duits. Die diende overigens op vele fronten tot voorbeeld. Deze keuze voor de uitsraling van de methode hangt nauw samen met de afnemers: in de eerste plaats de docenten en in de tweede plaats de leerlingen. Veel docenten Frans zijn vrouw en dat geldt eveneens voor hun leerlingen.
54. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
55. Interview met universitair docent en medewerkster bij het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland op 3 juli 2015.
56. Interview met docente op 15 maart 2013.
57. 57% van de respondenten vond 'het nut van het Frans' overwegend stimulerend (11% 'zeer stimulerend'; 29% 'stimulerend'; 17% 'een beetje stimulerend'), 14% antwoordde neutraal en 28% zag het als belemmerende factor (3% 'zeer belemmerend'; 13% 'belemmerend' en 13% 'een beetje belemmerend').
58. Interview op 10 april 2015.
59. Interview met docent op 15 maart 2013.
60. Interview met docent op 24 januari 2013.
61. Interview met docente op 15 maart 2013.
62. In 2012 had 18 procent van de Nederlandse buitenlandse korte of lange vakantiereizen als bestemming Duitsland. Voor het toerisme in Berlijn zijn Nederlanders uiterst belangrijk. In 2011 was Nederland qua overnachtingen het derde herkomstland van buitenlandse toeristen in de Duitse hoofdstad, achter het Verenigd Koninkrijk en Italië. Overgenomen uit: Pekelder, 2014: 116, 117. Volgens Travelvalley is de top drie vakantiebestemmingen van Nederlanders: 1. Duitsland, 2. Frankrijk en 3. Spanje: 'Duitsland is al voor de tweede keer op rij de populairste buitenlandse vakantiebestemming van Nederlanders. Lange tijd was Frankrijk de populairste bestemming, maar het land van onze oosterburen is de laatste jaren steeds meer in trek. (...) Zie: <http://www.travelvalley.nl/algemeen/de-top-10-vakantiebestemmingen-van-nederlanders>. Travelvalley is een site met reisblogs, opgericht in 2009 en is onderdeel van de online uitgeverij The Blog Idea Factory. Voor lange vakanties was Frankrijk in 2015 echter het populairste vakantie-land van Nederlanders, 'bijna 1 op de 5 lange buitenlandse zomervakanties werd in dit land doorgebracht.' Overgeno-

- men van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2016/27/frankrijk-blijft-favoriete-bestemming-zomervakantie> (online bronnen geraadpleegd op 12 juni 2017).
63. Namelijk 82%. 13% van de respondenten van de enquête vond het punt 'zeer stimulerend', 37% vond dat 'stimulerend' en 32% 'een beetje stimulerend'. 15% vond dit punt 'noch belemmerend, noch stimulerend' en 4% vond het een overwegend belemmerende factor.
64. Interview met op 27 november 2012. Deze respondent was tot september 2014 manager schoolexamens vo, unit po-vo bij Cito. Vanaf toen was hij toetsdeskundige Frans. Tot april 2013 was hij tevens bestuurslid (vicevoorzitter en penningmeester) in het sectiebestuur Frans van Levende Talen (mailwisseling van 20 oktober 2015).
65. Van Til, A. (2007) 'Het niveau van de luistervaardigheid in de moderne talen door de jaren heen', *Levende Talen Magazine* 2007: 3, pp. 5-7.
66. Interview met docente op 15 maart 2013.
67. Zie: <http://www.franszelfsprekend.nl/daarom-frans/intro> (geraadpleegd op 2 augustus 2017). Docenten maken zelf materiaal omdat maar weinig van hun leerlingen de site raadplegen. De naam 'franszelfsprekend' is overigens wel door leerlingen bedacht (gesprek met docent en tevens webmaster van deze site, op 24 januari 2013).
68. 11% vond dat 'zeer stimulerend', 34% 'stimulerend' en 7% 'een beetje stimulerend' (totaal: 52%). 27% vond het 'noch belemmerend noch stimulerend' en 22% vond het overwegend belemmerend.
69. Dit Europees Referentiekader (ERK) is een vastgesteld Europees Raamwerk van niveauomschrijvingen voor moderne vreemde talen. Het heeft zes niveaus en loopt op van A1 en A2 (basisgebruiker) naar B1 en B2 (onafhankelijke gebruiker) tot C1 en C2 (vaardige gebruiker). Het ERK beschrijft vijf taalvaardigheden: lezen, luisteren, gesprekken voeren, spreken en schrijven. Voor alle niveaus zijn zogeheten 'can-do-statements' ontworpen. Ook educatieve uitgeverijen nemen het ERK inmiddels tot uitgangspunt in hun methoden. Bron: www.erk.nl (laatst geraadpleegd op 2 augustus 2017).
70. Extra inspanningen zijn in de eerste plaats het voorbereiden van leerlingen op het DELF-examen en het afnemen van (deel)examens. Kosten voor deelname aan het DELF junior-netwerk bedragen per school per jaar € 400 en voor de examens A1: € 65; A2 € 80; B1 € 110 en B2 € 120 (schooljaar 2014/2015). De kosten voor het afleggen van de examens komen in de meeste gevallen voor rekening van de ouders. <http://institutfrancais.nl/uploads/3f4ba7b30ee2d413bcoddac2291d142c.pdf> (laatst geraadpleegd op 15 juli 2015).
71. <http://www.ambafrance-nl.org/Delf-diploma> (laatst geraadpleegd op 2 augustus 2017).
72. <http://www.ambafrance-nl.org/Uitreiking-van-de-DELF-DALF> (laatst geraadpleegd op 2 augustus 2017).
73. In 2015 waren er in totaal 2.569 kandidaten t.o.v. 2.235 kandidaten in 2014. Een toename van 14,9%. Ook het aantal deelnemende scholen tijdens het schooljaar 2014-2015 nam met 14,6% toe, ten opzichte van het schooljaar

- 2013-2014. Overgenomen uit een mail van 20 augustus 2015 van Joost Overwater van het Institut français te Amsterdam.
74. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
 75. Interview met docent op 20 april 2015.
 76. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
 77. Interview met docent op 20 april 2015.
 78. Interview met docent en ten tijde van het interview tevens voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 79. Ook aan het afleggen van de TCF zijn kosten verbonden, € 80 in het schooljaar 2014-2015.
 80. In totaal vond 28% dit stimulerend (4% 'zeer stimulerend', 12% 'stimulerend' en eveneens 12% 'een beetje stimulerend'). 55% vond dat 'noch belemmerend noch stimulerend'. 4% vond het overwegend belemmerend.
 81. 44% van de gevallen beoordeelden dit punt als als stimulerend (10% 'zeer stimulerend'; 23% 'stimulerend' en 12% 'een beetje stimulerend'). 25% liet zich neutraal uit. 31% van de respondenten vond het belemmerend (4% 'zeer belemmerend'; 13,5% 'belemmerend' en 13% 'een beetje belemmerend').
 82. Dat was het geval op de school waar deze docent lesgeeft. De docent Frans, die internationalisering in zijn portefeuille had, was met pensioen gegaan en opgevolgd door een docente die met de partnerscholen in het Engels communiceerde. Interview op 20 april 2015.
 83. Interview met docente en ten tijde van het interview tevens voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 84. Van de respondenten vond 30% AIM overwegend stimulerend; 56% vond het 'noch belemmerend, noch stimulerend' en 14% vond dat overwegend belemmerend.
 85. Pauline Vis, trainer AIM-didactiek Frans, mailde dat de verdeling tussen schooltypen niet wordt bijgehouden maar zij 'denk[t] dat het gelijkelijk verdeeld is'. AIM in het voortgezet onderwijs wordt alleen voor Frans aangeboden; in het primair onderwijs zijn er een 'handjevol' scholen die de didactiek voor het Engels gebruiken. Mailwisseling met Pauline Vis d.d. 22 september 2015. Zie ook: <http://www.vu.nl/nl/opleidingen/opleidingsaanbod-professionals/docentenopleidingen/a-z/aim-frans/index.asp> (geraadpleegd op 16 juli 2015).
 86. Aldus alle drie de uitgevers. Pauline Vis, trainer AIM-didactiek aan de Vrije Universiteit, mailde d.d. 13 oktober 2015: '(...) er is geen staatje met aantallen AIM-scholen. Wel kan ik zeggen dat er in het eerste jaar drie scholen waren en in het jaar daarop ca. tien. Vanaf toen volgde een gestage groei naar ongeveer dertig scholen. De periode na ongeveer drie jaar tot ca. zes jaar was de stijging het grootst en vervolgens is er een verzadigingspunt bereikt. Vanaf toen zaten we op ongeveer honderd scholen en dat aantal is

- gelijk gebleven doordat er af en toe een school is gestopt met AIM, terwijl er ook weer nieuwe scholen bij kwamen.'
87. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
 88. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
 89. Interview op 3 januari 2013.
 90. Interview met docent op 10 april 2015.
 91. Gesprek met docent en tevens bestuurslid van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 10 april 2015. Hij doelde daarbij op de tijd voor de invoering van de basisvorming.
 92. Interview met de LinQ-coördinatrice, op 17 december 2012.
 93. Interview met uitgevers op 30 juni 2015.
 94. Interview met oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 13 januari 2013.
 95. Uitgever tijdens het gesprek op 30 juni 2015.
 96. Interview op 30 januari 2013.
 97. Interview met LinQ-coördinatrice op 17 december 2015.
 98. Interview met oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 13 januari 2013.
 99. Interview met docent op 24 januari 2013.
 100. Interview op 30 juni 2015.
 101. Telefonisch interview met docent op 30 januari 2013.
 102. Interview met docente en tevens voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 103. Eén van de drie uitgevers was tevens verantwoordelijk voor de methoden Engels en Duits en één deed naast de markt voor Frans ook voor die van Duits.
 104. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
 105. Interview met uitgever op 30 juni 2015.
 106. Interview met oud-docente en voormalig voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 13 januari 2013.
 107. Interview met docent op 24 januari 2013.
 108. 'Aanbevelingen om de motivatie en keuze voor het vak Frans te vergroten', verstuurd op 9 december 2012. Het interview met de docent vond (naar aanleiding van deze mail) plaats op 30 januari 2013. Eerder was deze docent genomineerd als Docent van het Jaar. Ook werkt hij naast zijn docentschap als auteur en inmiddels is hij ook bestuurslid van het sectiebestuur Frans van Levende Talen.
 109. 'Frans wordt in Europa vlak over de grens gesproken in België en Luxemburg en, iets verder weg, in Frankrijk en Zwitserland. Frans is in veel landen de voertaal. Het is niet alleen een heel mooie taal, maar het is ook een logische keuze als je verder wilt komen in onze internationale wereld,' luidt de introductie op de pagina 'Waarom Frans kiezen' voor havo- en vwo-leerlingen. Vervolgens worden voor verschillende onderdelen/alinea's ('Wil je de (internationale) handel in?' 'Denk je aan studeren?' 'Ben je politiek geïnteresseerd?') redenen gegeven om Frans te kiezen. Interessant is de vierde

- alineat: 'Onze beschaving, jouw erfgoed', waarin 'De Franse taal en cultuur vormen een wezenlijk element van de Europese beschaving' als argument wordt gegeven. Het sluit aan op het traditionele beeld dat Frankrijk graag van zichzelf heeft, als hoedster van de *civilisation*. Op de site wordt opvallend weinig stilgestaan bij het Frans als wereldtaal zoals Frankrijk, vooral bij monde van de 'Organisation de la francophonie', de taal in toenemende mate wil profileren (zie ook verder in dit hoofdstuk). Wel wordt er gelinkt naar de wikipediapagina 'Francophonie' die overigens op het moment van raadplegen niet werkte. Zie: <http://www.franszelfsprekend.nl/daarom-frans/ik-ben-leerling/havo-vwo> (geraadpleegd op 2 augustus 2017).
110. Interview met oud-docente en ten tijde van het interview voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 17 december 2012.
 111. Het congres Frans vindt eens in de twee jaar, in maart plaats, en wordt door een groot aantal docenten Frans bezocht. Het eerste congres Frans werd in 1991 georganiseerd door de eerdergenoemde Alie Toussaint-Dekker.
 112. Interview met docent op 20 april 2015.
 113. Interview met uitgevers op 30 juni 2015. De uitgevers vertelden dat ook 'Charlie Hebdo' vaak terugkwam; het onderzoek vond plaats, kort na het schietincident op de redactie van dit tijdschrift plaats, in januari 2015.
 114. Interview op 17 december 2012.
 115. Interview met voormalig mbo-docent op 10 april 2015.
 116. Uitgever tijdens het gesprek van 30 juni 2015.
 117. Gesprek met universitair docent ter voorbereiding van het debat 'Een toekomst met Frans' op 21 maart 2015. Ze vertelde daar dat een van haar studenten was benaderd voor een aantrekkelijke baan, omdat zij Frans kende.
 118. Interview met LinQ-coördinatrice op 17 december 2012.
 119. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
 120. Interview met uitgevers op 29 september 2015.
 121. Interview met uitgevers op 30 juni 2015.
 122. Interview met LinQ-coördinatrice op 17 december 2012.
 123. Interview met uitgevers op 29 september 2015.
 124. Interview met uitgever op 9 juni 2015.
 125. Lobby hiervoor vindt plaats vanuit de koepelorganisatie, de GEU (Gemeenschappelijke Educatieve Uitgeverijen).
 126. Interview met voormalig docent en manager schoolexamens voortgezet onderwijs bij Cito, op 27 november 2012.
 127. Interview met docente en ten tijde van het gesprek voorzitter van het sectiebestuur Frans van Levende Talen, op 25 juni 2015.
 128. Verslag telefoongesprek met Marja Beuk, ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen op 3 april 2015. Verslaglegging door de schrijver van de brief Camiel van Woerkum: '(...) Haar reactie was als volgt. Invalshoek beleid: meer vrijheid voor de scholen. Een ministeriële circulaire naar schooldirecties wordt niet meer gedaan. Ook op de lessentabel, zelfs geadviseerd door SLO, kan geen invloed worden uitgeoefend. Dus

het in de brief geuite voorstel kan niet gehonoreerd worden. Ze erkende dat schoolbesturen absolute vrijheid hebben in de keuze van de lestabellen. Hier is van overheidswege geen controle op. (...) De staatssecretaris wil rust in het onderwijsveld en dus geen deelaanpassingen.'

129. De petitie werd 1.897 keer ondertekend (zie: https://www.petities24.com/roep_de_afbraak_van_het_onderwijs_frans_een_halt_toe, geraadpleegd op 8 juli 2017) en werd ondersteund door het Kenniscentrum Frankrijk-Nederland, Levende Talen, de Stichting van Romanisten aan Nederlandse Universiteiten en de Vereniging Lerarenopleiders Frans.
130. Ons onderwijs2032. Eindadvies. Platform onderwijs2032, januari 2016, p. 38.

Hoofdstuk 7

1. J.M. Meulenhoff in: *Het boek in 1924*. Overgenomen uit: De Glas, 2012: 21. Meulenhoff was aanvankelijk een importeur van aanvankelijk vooral Franse, Duitse, Scandinavische, Italiaanse algemene boeken en boeken voor het onderwijs. Lange tijd was dat de financiële kurk waar het bedrijf op dreef. Nog steeds heeft het concern veel vertalingen in het literaire fonds en is actief als educatief uitgever (inmiddels onder de naam Thieme Meulenhoff). Ook Johan Tersteeg beschreef de taak van de uitgever zeer treffend in zijn boekje *De uitgever en zijn bedrijf*, dat in 1930 verscheen als geschenk ter gelegenheid van de eerste 'boekendag'. De uitgever diende volgens Tersteeg 'op schrandere wijze een harmonische vereeniging tot stand te brengen tusschen eenerzijds hun idealistisch-cultureel verantwoordelijkheidsgevoel en anderzijds hun praktisch-commercieel noodwendigheidsbesef.' Uit: Tersteeg 1930: 59, overgenomen uit Sanders, 2012: 80.
2. De institutionele benadering is te beschouwen als een variant van de veldtheorie. De Amerikaanse situatie wordt vanuit deze optiek geanalyseerd door onder meer DiMaggio & Powell, 1991; de Nederlandse context door onder meer Dorleijn & Van Rees et al., 2006. Uitgangspunt binnen deze benadering is het bestaan van instituties, formele en informele regelsystemen waarop actoren zich verlaten, omdat ze niet met zekerheid kunnen zeggen wat het meest profijtelijke handelspatroon is. Bij Bourdieu is institutionalisering daarentegen een variabele, geen uitgangspunt.
3. Zoals bijvoorbeeld biografieën van uitgevers: Assouline, 1984 (Gaston Gallimard), Sötemann, 1990 en Van Toorn, 2014 (Emanuel Querido); Fortuin, 2015 (Geert van Oorschot).
4. Overgenomen uit: Velthuis, Duyvendak & Gërkhani, 2013: 13. Zie voor een historisch institutionele benadering: Jansen & Laan, 2015.
5. Ook wel vertaald als: 'uitgebreid' en 'commercieel gericht' versus 'beperkt' en 'cultureel gericht', De Glas, 2012: 176.

6. Zie: Bourdieu, 1999. Een vergelijkbare ontwikkeling doet zich in Frankrijk voor bij kleinere 'kritische' uitgevers van titels binnen het genre menswetenschappen, de 'éditeurs critiques'. Zie: Noël, 2012.
7. Zie: Hesmondhalgh, 2007; Peterson & Anand, 2004. Het blijkt bijvoorbeeld ook uit de totstandkoming van prijzen van boeken: 'Fiction and poetry books belong to this category of singular goods: its quality, or literary value, is uncertain and socially constructed.' Zie: Franssen, 2015: 123.
8. Zie: DiMaggio & Powell, 1983. Het equivalent van isomorfie bij Bourdieu is *homologie* (Dobbin, 2008).
9. Ramuz, *Paris. Notes d'un Vaudois*, uit: Casanova, 2008: 47. Het literaire krediet is te zien als een vorm van symbolisch kapitaal.
10. Ook de commissie Dauge, een commissie die in opdracht van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken de problematiek binnen het netwerk van buitenlandse instituten in kaart diende te brengen, constateert andere verhoudingen in de menswetenschappen: 'Certes, écrivains et penseurs français font encore recette à l'extérieur de nos frontières – notamment dans le domaine des sciences humaines (...)', Dauge, 2001: 8.
11. Sapiro, 2008: 69. Engels is de 'hypercentrale' taal; Duits en Frans zijn 'centrale' talen (aandeel rond 10 procent); talen met een aandeel van 1-3 procent zijn semi-perifere talen en talen met een aandeel van minder dan 1 procent zijn perifere talen. Uit: Heilbron & Sapiro, 2008: 29.
12. Franssen maakt een indeling in drie clusters van uitgevers door hun fondsen te categoriseren naar de oorspronkelijke taal van de werken; naar genres die zij uitbrengen en naar de mate van symbolisch en economisch kapitaal. Het 'Prestigious-Local Cluster' bestaat uit uitgevers die meer symbolisch dan economisch kapitaal hebben en die Nederlandstalig werk uitbrengen, samen met zeer prestigieuze buitenlandse auteurs. De uitgeverijen in het 'Anglo-American-Genre Cluster' geven veelal de zogeheten 'genre'-fictie uit: thrillers, chicklit, scifi. Deze werken zijn over het algemeen vertaald uit het Engels. Ten slotte bevat het cluster 'Exotic Languages' uitgeverijen die naar verhouding meer werk uit andere talen dan Engels en Nederlands uitgeven: Meulenhoff (in te delen in cluster 1 en 3) en Wereldbibliotheek (3), De Geus (cluster 3), Amstel (cluster 1 en 3), De Rode Kamer (3), Dutch Media (1 en 3) en Karakter (2 en 3).
13. *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1945, nr. 17, p. 129. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 20
14. Zo verscheen in 1952 in het tijdschrift *Intergrafia* een artikel over 'moderne bindwijzen', met veel Amerikaanse bindwijzen. Vooral het 'garenloos brocheren' werd steeds vaker toegepast. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 27.
15. Kuitert, 1997. Aan het begin van de jaren vijftig werden er jaarlijks zo'n 300.000 exemplaren van dit genre verkocht. Uit: *Nieuwsblad voor den boekhandel* 1951, nr. 25, p. 507. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 29. Van Voorst stelt zelfs dat uitgevers in Engeland en de Verenigde Staten na de oorlog speciale edities maakten voor de Nederlandse markt, 'vaak al een jaar na de hardbound-

- editie, dus soms zelfs sneller dan in het land zelf (...).’ Het zou Nederland ‘the largest English non-speaking market of the world’ maken. Gesprek met J. Somerwil, 17 juli 1996 met Van Voorst. Overgenomen uit: Van Voorst, 1997: 20.
16. In juni 1935 verschenen de eerste tien titels van de Penguin-reeks van Allan Lane op de Engelse markt, à zes pence per deeltje. Het revolutionaire aspect van deze nieuwe reeks zat hem niet alleen in de goedkope productiewijze maar vooral in de distributie. Zo waren de boekjes niet slechts via de boekhandel te koop, maar ook via de Woolworth-warenhuizen. De succesformule bestond uit een combinatie van een uitgekiende titelkeuze, verpakt in goed verzorgde boeken voor een lage prijs en een maximale spreiding. De jaren daarop verschenen er steeds dertig titels per jaar. Overgenomen uit: Kuitert, 1997.
 17. Geert van Oorschot bijvoorbeeld hield zijn weerstand tegen de pocket lange tijd vol, ondanks de evidente zakelijke verdiensten. De uitvoering van de pocket stond hem ronduit tegen: ‘Als je pocketboeken uitgeeft, dan maak je een fabriek. Je moet er twintig, of veertig of zestig van uitgeven per jaar. Met mijn opvattingen van kwaliteitsniveau kan dat niet; de titels zijn er niet voor.’ Geert van Oorschot in *Het Parool*, 21 april 1966. Overgenomen uit: Fortuin, 2015: 315.
 18. *De Friese Koerier* van 6 december 1958. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 135, 136.
 19. Zie: Kuitert, 1997 en Van Voorst, 1997. Nederlandse termen als ‘zakboek’, ‘kleinboek’ of ‘smaldeeltje’ haalden het niet. De definitie ‘pocket’ is van 1960 en werd gebruikt bij een enquête onder boekverkopers, april 1960, Bibl. KVB: ‘een gebrocheerd of van kartonnen band voorzien boek in zakformaat, van relatief grote tekst- en/of illustratieomvang, verschijnende in reeks-verband, dat door uniformiteit en duidelijke aanduiding als serie gekenmerkt en waarvan de inhoud en de uitvoering zich richten op massale verspreiding tegen een brutoprijs tot ca. f 3,- per deel.’ Waarschijnlijk was Contact de eerste uitgeverij in Nederland die het woord ‘pocket’ in de serienaam gebruikte, bij de Contact Foto Pockets uit 1952. Overgenomen van: Kuitert, 1997: 109, 110.
 20. Theo Sontrop, voormalig directeur van De Arbeiderspers en daarvoor betrokken bij Meulenhoff, vertelde dat John Meulenhoff niets voelde voor het uitgeven van Simenon. Hij zou tegen zijn adviseur gezegd hebben: ‘een Franse detectiveschrijver? Dat kan niks wezen, nee Pierre, laten we dat maar niet doen.’ Het heeft Bruna geen windeieren gelegd. Overgenomen uit: Kuitert: 1997: 127.
 21. *De Bussumsche Courant*, 11 november 1958. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 134.
 22. *Vrij Nederland*, 10 november 1962. Overgenomen uit Kuitert, 1997: 150.
 23. Bron: Koninklijke Vereniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels (tot 1983) en de Koninklijke Bibliotheek/Stichting Spoorwerk betreffende het boek, *Titelproductie* 1990, Amsterdam 1991 (vanaf 1983), de KVBB en de Stichting Spoorwerk betreffende het boek. Overgenomen uit: Heilbron, 1995: 219. De totale boekproductie (alle drukken) bedroeg in 1946:

- 6.593 titels; in 1970 was dat 11.159. Vooral tussen 1960 en 1966 steeg de boekproductie sterk, van 8.799 naar 10.582 boeken. Ook het aandeel vertalingen steeg in die periode het sterkst, van 15,8 procent naar 19,5 procent. Gegevens overgenomen van Heilbron, 1995: 250.
24. *Nieuwsblad voor den boekhandel*, 1960 nr. 40, p. 1773. Overgenomen uit: Kuitert, 1997: 124.
 25. Van Krevelen, 2006. Initiatiefnemers waren: De Bezige Bij, Meulenhoff, Van Gennep, Querido, De Arbeiderspers, Ploegsma en Gottmer. De auteur zelf, tussen 1976 en 1993 uitgeefdirecteur bij Meulenhoff, was lange tijd voorzitter van de Boekenband.
 26. Idem.
 27. In 1958 vertegenwoordigden in de Verenigde Staten onafhankelijke boekverkopers nog 72 procent van de boekenomzet. In de jaren negentig groeiden de Amerikaanse boekwinkels Borders en Barnes & Nobles uit tot 'superstores' en in 2006 vertegenwoordigden deze beide stores in de Verenigde Staten maar liefst 45 procent van de omzet uit boekverkoop, die vooral ten koste was gegaan van die van de kleine onafhankelijke boekhandels. Illustratief voor de toenemende inkoopmacht van Barnes & Nobles was het feit dat men binnen deze keten plaatsruimte begon te verkopen aan uitgevers. Thompson, 2011: 30-34.
 28. Het jaar 2009 was na de financiële crisis het laatste jaar met groei: 0,2 procent. In 2010 daalden de boekverkopen met 3,5 procent, in 2011 met 4,6 procent. In 2012 6 procent (Chin-A-Fo & Jaeger, 2014: 122). Volgens de cijfers van marktonderzoeksbureau GfK daalde de omzet voor algemene boeken in de Nederlandse winkels in de periode 2009-2013 met 18 procent, van 642 naar 525 miljoen euro (algemene boeken). Inclusief de ramingen voor 2014 komt de daling neer op 25 procent. Uit: Chin-A-Fo & Jaeger, 2014: 54.
 29. In 2006 werd 11 procent van de boeken verkocht via een online kanaal, waarbinnen Amazon de grootste was. *The Wire*, 14 mei 2014: 'As of March, Amazon's share of all new book unit purchases was 41 percent. They also dominate 65 percent of all (yes, *all*) new online book units, in both print and digital copies. They have the largest share of the e-book market as well, with 67 percent. As for print, Amazon controls 64 percent of sales of printed books online.'
 30. Zie: Vullings, J. (2013) 'De anticyclische groei van literair agent Paul Sebes', *Vrij Nederland* 14 september 2013. Ook literair agent Alice Toledo ziet door de ontwikkelingen binnen uitgeverijen een toenemend belang aan agenten ontstaan: 'Het ontbreekt een aantal uitgeverijen helaas aan redacteurs, dan wel aan redacteurs die niet volkomen overwerkt zijn.' Overgenomen uit: *Boekblad*, 1 oktober 2001. Ook Menno Kohn, de zoon en opvolger van de oprichter van het Internationaal Literatuur Bureau, voorzag in 2012 dat agentschappen in Nederland een steeds belangrijker rol zullen krijgen. Zie: Jansen & Kuitert, 2012.

31. Mailwisseling op respectievelijk 4 december 2015 en 11 januari 2016. Illustratief voor de toenemende invloed van agenten in Nederland is het feit dat ondanks de economische crisis die na 2009 ook het Nederlandse boekenbedrijf hard trof, verschillende agentschappen hun deuren openden. Zo startte Lolie van Grunsven in 2010 Van Grunsven Creative Management op en Marianne Schönbach breidde in samenwerking met Eva Reinders haar werkgebied uit met Nederlandse auteurs in het Nederlands taalgebied. Zie ook: Elzinga, V., 'Op termijn zal acquisitie meer via literair agenten verlopen.' *Boekblad*, 16 juli 2010.
32. Scouts hebben een andere rol dan agenten. Terwijl een agent vertaalrechten aanbiedt namens auteurs in binnen- of buitenland, zijn scouts vooruitgeschoven redactionele adviseurs van de uitgeverij in den vreemde. Hun rol is driedelig: in de eerste plaats fungeren ze als gatekeepers door hun klanten de juiste selectie van manuscripten te leveren. In de tweede plaats fungeren ze als tussenpersoon die hun klanten in contact brengen met de juiste actoren (uitgevers, literair agenten) in den vreemde. Ten slotte zijn ze te zien als 'co-producers' of co-creatoren, van manuscript tot boekvertaling, die de vertaling mede helpen aanpassen aan de behoefte van de markt in het land waar de vertaling wordt gepubliceerd. Zie: Franssen, 2015.
33. Thompson noemt deze noodzaak tot groei 'the growth conundrum' (Thompson, 2010: 109).
34. Zo stootte RCA in 1980 Random House weer af, omdat de synergie zich onvoldoende had uitbetaald en de financiële resultaten achterbleven (Thompson, 2010).
35. In 2002 produceerden drie grote concerns, PCM, Weekbladpersgroep en VBK, met in totaal 20 imprints, ongeveer 64 procent van de literaire fictietitels. De overblijvende uitgeverijen (34 imprints) namen de resterende 36 procent voor hun rekening. Inmiddels zijn er concerns bijgekomen: Koninklijke Boom uitgevers en Foreign Media Group. Ook is het aantal imprints binnen de reeds bestaande concerns gestegen. Overgenomen uit: Van Krevelen, 2003: 46-47.
36. Vier naamloze vennootschappen zetten de zaken van de firma's Meulenhoff & Co. en J.M. Meulenhoff voort: Educatieve Uitgeverij J.M. Meulenhoff n.v. (schoolboeken), Algemene Uitgeverij Meulenhoff Nederland n.v. (algemeen fonds), Meulenhoff-Bruna n.v. (import) en Meulenhoff International n.v. (internationale uitgaven). De laatste poot werd in dat jaar opgericht en richtte zich op de productie van kunstboeken, veelal in meerdere edities en voor verschillende taalgebieden. De Glas, 2012: 30, 31.
37. Daar startte zij in 2001 een nieuwe imprint: Augustus. Meer dan 25 auteurs besloten vervolgens om hun nieuwe werk in het vervolg aldaar uit te geven, onder wie Adriaan van Dis, Rudy Kousbroek, Oek de Jong, Marcel Möring en Nelleke Noordervliet (Van Krevelen, 2006; De Glas, 2012).
38. Van Krevelen, 2006. Met zijn artikel hield 'Laurens van Krevelen (...) de grachtengordel uit haar zomerslaap.' zie *NRC*, 25 juli 2006.

39. Zie: Knulst & Kraaykamp, 1996, 241 en 245. De redenen voor de teruggang in de periode 1975-1990 zouden zijn: 1. toename van het publiek met complexe en belastende dagtaken 2. concurrentie van andere vrijetijdsactiviteiten 3. een overaanbod van lectuur 4. een opschuiven van lezen naar televisie kijken.
40. Cloin, M. (red.) (2013), *Met het oog op de tijd. Een blik op de tijdsbesteding van Nederlanders*. Den Haag: SCP, 90 en: Raad voor Cultuur (2014), *Vaste boekenprijs. Advies bij tweede evaluatie van de wet*. Den Haag, 16-17.
41. Franssen toont aan dat vergelijkbaar geprijsde boeken tussen 1980 en 2009 gemiddeld bijna honderd pagina's dikker zijn geworden, waarbij hij suggereert dat deze ontwikkeling samenhangt met deze toegenomen concurrentie. Consumenten zouden, ondanks stijgende inkomens, minder bereid zijn voor boeken te betalen (Franssen, 2015). Daling van de prijs per pagina zou ook te maken kunnen hebben met het feit dat informatie steeds vaker gratis wordt aangeboden, zowel online als offline (zie: Anderson, 2009) en met eenvoudiger en goedkopere manieren, zoals *printing on demand*.
42. Het betreft een kwantitatieve inhoudsanalyse van berichtgeving over onder meer literatuur in vier peiljaren: 1955, 1975, 1995 en 2005 in de kranten: *Le Monde*, *Le Figaro* (Frankrijk); *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung* (Duitsland); *NRC Handelsblad*, *de Volkskrant* (Nederland) en *The New York Times* (VS). Overgenomen uit: Janssen, Kuipers, Verboord, 2008: 10.
43. De data t/m 1972 zijn afkomstig van de Koninklijke Vereniging ter Bevordering van de belangen des Boekhandels (tot 1983) en Koninklijke Bibliotheek/Stichting Spoorwerk betreffende het Boek, *Titelproductie*, Amsterdam 1991 (vanaf 1983). Overgenomen van: Heilbron, 1995: 251. De cijfers vanaf 1974 komen van de Koninklijke Bibliotheek (KB) te Den Haag. Het betreft hier titels van de A-lijst en van de C-lijst, die 'bewust niet [zijn] uitgesloten (...) omdat deze ook veel romans/novellen kunnen bevatten, maar wellicht niet tijdig ingestuurd zijn door de uitgever aan het Depot van Nederlandse Publicaties bij de KB (en zodoende niet voldeden aan de actualiteitscriteria van de A-lijst); verder bevat de C-lijst publicaties van kleinere uitgeverijen die soms niet altijd verspreid worden via de boekhandel, maar wel met ISBN geregistreerd zijn', aldus Adriaan Lemmens, relatiebeheerder bij de KB, in zijn mail d.d. 4 december 2015.
44. Franssen (2015) analyseerde de Nederlandse literaire boekproductie. In de jaren tachtig verschenen literaire vertalingen in het Nederlands uit gemiddeld 28,5 talen. In de jaren 2000 waren dat er gemiddeld 33,2. Een topjaar was 2008, een jaar voordat de crisis ook het boekenvak trof, met vertalingen uit 40 talen. Maar ondanks de diversificatie van het aanbod, was het aantal vertalingen uit de nieuwe en kleine talen zo gering, dat de dominante positie van het Engels er niet door werd aangetast. Overgenomen van: Franssen, 2015: 31 en 144.
45. Ook Franssen constateert aan de hand van zijn data over de literaire boekproductie dat de groei van Engels afvlakt. De laatste jaren lijkt het er wel op dat het aandeel vertalingen Engels het hoogtepunt heeft bereikt. Binnen de

literatuur herstellen Frans en Duits enigszins, maar profiteren niet sterk van deze lichte daling van Engels (Franssen, 2015).

Hoofdstuk 8

1. Coser et al., 1982. Bokobza (2004) spreekt van 'éditeurs-découvreurs'.
2. Hofstede en de Haan spreken van 'cultureel bemiddelaars': de vertaler brengt twee culturen met elkaar in contact. Uit: Hofstede & de Haan, 2008. Ook Casanova (2008) spreekt van 'intermédiaires'.
3. Casanova (2008: 45) haalt Paul Valéry aan die spreekt van 'juges (...) qui, s'ils ne créaient pas les oeuvres mêmes, en créaient la véritable valeur; (...)'.
 4. Dobbin (2008) constateert dat binnen het neo-institutionalisme eerder van 'worldview' en binnen veldtheorieën eerder van 'habitus' wordt gesproken waartussen hij overeenkomsten ziet. Veldtheoretici benadrukken het belang van de posities van actoren in het veld (verg. Bourdieu, Sapiro); aanhangers van het neo-institutionalisme leggen meer nadruk op de rol van instituties en op de situatie waarin actoren zich bevinden. Zie ook het voorgaande hoofdstuk.
5. Bourdieu, 1977; Bokobza, 2004.
6. De top drie van uitgeverijen die de meeste Franse vertalingen brachten tussen 1990 en 2008 is: (1) De Geus, 244 titels; (2) De Arbeiderspers, 187 titels en (3) Meulenhoff, 118 titels. Overgenomen uit: Voogel & Heilbron, 2012.
7. Eerder maakte dit huis eveneens onderdeel uit van WPG Uitgevers, maar '[s]inds mei 2014 hebben de uitgeverijen Querido, de Arbeiderspers, Nijgh & Van Ditmar en Athenaeum – Polak & van Gennep zich ontworsteld aan WPG Uitgevers. Ze zijn zelfstandig verder gegaan onder de naam Singel Uitgeverijen.' Bron: <http://www.tzum.info/2015/02/nieuws-singel-uitgeverijen-heeft-nu-een-eigen-webstek/> (geraadpleegd op 18 april 2016). In het voorjaar 2016 bestond de groep uit Querido, Nijgh & Van Ditmar, De Arbeiderspers, Athenaeum, Uitgeverij Q en De Geus, waarvan in februari van dat jaar bekend werd dat het was verkocht aan Singel Uitgeverijen. In november 2017 bestond Singel Uitgeverijen uit: Querido, Nijgh & Van Ditmar, De Arbeiderspers, Athenaeum, Uitgeverij Q, De Geus, Brave New Books en SUBQ Publishers.
8. Het lijkt voor de hand te liggen om de uitgeverijen die onderdeel uitmaken van een groter concern, in te delen in de 'pôle de grande production'. Volgens Sapiro dient dat onderscheid echter te worden genuanceerd en niet zozeer op het niveau van de organisatie als wel op het niveau van een 'imprint' oftewel 'merknamen' te worden bekeken. Zie: Sapiro, 2010.
9. 'Uitgeverij De Geus verkocht aan Singel Uitgeverijen', *NRC Handelsblad*, 15 februari 2016.
10. Uit: 'Na 70 jaar wordt uitgeverij Van Oorschot niet meer geleid door een Van Oorschot', *NRC Handelsblad*, 21 maart 2015.
11. Zie voor een volledig overzicht van de reeks: www.voetnoot-publishers.nl, pagina: Perlouses-serie. De foto's op de website getuigen van vriendschap-

- pelijke banden die tussen uitgevers en vertalers bestaan, en wijzen op de niet-commerciële manier waarop de verschillende publicaties tot stand komen. Zie pagina: Fotoalbum (geraadpleegd op 20 augustus 2015).
12. Zo blijkt uit het interview met hem, ter ere van de start van de documentairereeks 'Op zoek naar Frankrijk' op 15 maart 2016. Vleugels: 'In mijn Franse reeks heb ik vorig jaar negen titels uitgegeven. Werk van onder anderen Marguerite Duras, Marie Darrieussecq en Christian Oster. Dit jaar komen er nog negen bij. Daar zit zowel ouder werk bij, van Boris Vian, Blaise Cendrars en Apollinaire, maar ook romans van jonge schrijvers. Omdat ik ook grafisch vormgever ben, doe ik alles zelf. Dat scheelt enorm in de kosten. Ik doe geen concessies aan vorm en kwaliteit. Mijn boeken worden op mooi papier gedrukt en ik werk alleen met vertalers uit het topsegment. Daar bezuinig je niet op.' Zie: <http://www.vpro.nl/boeken/artikelen/vpro-gids/2016/maart/12-franse-letteren.html> (geraadpleegd op 4 augustus 2017). Een nieuwe speler is bijvoorbeeld ook uitgeverij Bananafish, de uitgever van *Doctor Faustroll* van Alfred Jarry, een huis dat zich richt op boeken die 'vreemd genoeg' nog nooit zijn vertaald.
 13. Gesprek met subsidiënt op 5 oktober 2009. Een andere betrokkene bevestigde deze gang van zaken. In haar proefschrift constateert Anaïs Bokobza eveneens dat contracten tussen uitgevers veelal in informele netwerken worden getekend. Bokobza, A. (2004), *Translating literature. From romanticized representations to the dominance of a commercial logic: the publication of Italian Novels in France (1982-2001)*. Proefschrift, Institut Universitaire Européen de Florence.
 14. Gesprek met subsidiënt op 5 oktober 2009.
 15. Gesprek op 2 december 2015.
 16. Ook Franssen viel tijdens zijn gesprekken met scouts in New York op dat een belangrijke eis aan manuscripten was, dat ze iets 'nieuws', 'innovatiefs', 'fris' of 'origineels' dienden te bevatten. Uit: Franssen, 2015: 72.
 17. In Frankrijk bestaan twee aanbiedingen, 'rentrées littéraires', in het voorjaar en in het najaar. De 'rentrée' is de najaarsaanbieding in Frankrijk, die volgens de uitgeefdirecteur van Actes Sud, Bertrand Py, een commerciële karakter heeft dan die in het voorjaar (gesprek op 31 maart 2010).
 18. Gesprek met vertaler Frans-Nederlands, één van de alter ego's van Marjan Hof, op 11 maart 2010.
 19. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010. Verkoopcijfers kreeg ik niet in te zien.
 20. Gesprek met scout in Parijs op 29 maart 2010.
 21. Gesprek met literair agente op 31 maart 2010.
 22. Gesprek met de redacteur van De Franse Bibliotheek op 18 maart 2010. Dit punt is twee keer benoemd door betrokkenen.
 23. Gesprek met vertaler op 11 maart 2010.
 24. Idem.
 25. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015. Zie ook: Dorren, 2015.

26. Gesprek met recensente op 15 maart 2010.
27. Overgenomen uit: Frisani, 2012: 128, 129.
28. Gesprek met uitgever op 27 april 2010.
29. Gesprek met uitgever op 29 april 2010.
30. Gesprek met literair agente op 31 maart 2010.
31. Het zijn belemmeringen die ik eveneens tegenkwam tijdens mijn werk als acquirerend redacteur van non-fictie bij Amsterdam University Press.
32. Gesprek met de redacteur van 'de Franse Bibliotheek' op 18 maart 2010.
33. Thompson spreekt van 'the author's platform' (Thompson, 2010: 203).
34. Gesprek met recensente op 11 april 2016. Het laatstgenoemde werk van Binet is zeer goed besproken in de Nederlandse pers. Interessant is dat deze auteur een spannend, wat plot betreft, Amerikaans aandoend verhaal schrijft, over het wel en wee van denkers behorende tot de *French Theory*: Franse klassiekers opnieuw verpakt in een Amerikaanse jasje. 'Een literaire James Bond en tegelijkertijd een hilarisch portret van de grote Franse intellectuelen uit die tijd'. Overgenomen uit: 'Wie de taal beheerst is meester van het heelaal', *NRC Handelsblad*, 8 april 2016. Binets werken zijn in het Nederlands vertaald door Liesbeth van Nes.
35. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
36. 'The web operates in different ways from house to house and book to book – it could be thought of as a net with varying degrees of extensions. The net is made up of opinions, beliefs, judgements and talk about these opinions and beliefs, whether that talk is expressed orally or in writing (...).' Overgenomen uit: Thompson, 2010: 204, 205. Ook de veiling van vertaalrechten dient in dat opzicht een tweeledig doel: het is niet alleen een manier voor literair agenten om het voorschot te maximeren, maar ook een wijze om 'buzz' te creëren, een proces om zowel de economische waarde als de symbolische waarde van een boek te bepalen. Uit: Franssen, 2015.
37. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
38. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
39. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
40. De omzet in het laatste kwartaal van een groot aantal publieksuitgeverijen is in de meeste gevallen het hoogst, soms meer dan de helft van de jaaromzet.
41. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
42. Een 'regeling' betekent dat de boekhandel een boek in een hogere oplage en tegen korting afneemt. Bij de aanbieding wordt bepaald of een boek al dan niet voor een regeling in aanmerking komt.
43. Inmiddels omgedoopt tot 'Beurs van bijzondere uitgevers', zie: <http://www.beurskleineuitgevers.nl>. (geraadpleegd op 20 augustus 2015).
44. Gesprek met inkoper van een onafhankelijke boekhandel op 5 februari 2010.

45. *Publieke Vijanden*, De Geus (2009) is een dialoog tussen Michel Houellebecq en Bernard-Henri Lévy. Vertaling: Martin de Haan (Houellebecq) en Rokus Hofstede (BHL).
46. Gesprek met inkoper van boekhandelsketen op 13 februari 2010.
47. Zoals het eerste deel van *À la recherche du temps perdu: De kant van Swann* bij De Bezige Bij (2009; vertaald door Thérèse de Cornips. Recent verscheen ook: *Swanns kant op*, vertaald door Rokus Hofstede en Martin de Haan en in mei 2015 verschenen bij Singel Uitgeverijen.
48. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
49. Gesprek met twee inkopers van een boekhandelsketen op 13 februari 2010.
50. 'Big books' zijn boeken met een bestsellerpotentie die uitgevers met grote marketingcampagnes in de markt zetten. Zie: Thompson, 2010.
51. Dit pleidooi, getiteld 'Overigens schitterend vertaald' (mei 2008) is een uitgave van de Nederlandse Taalunie, het Expertisecentrum Literair Vertalen, het Fonds voor de Letteren, het Vlaams Fonds voor de Letteren en het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds. Onderzoek en teksten zijn van Martin de Haan en Rokus Hofstede. Zij vergelijken de huidige situatie van literair vertalers in Nederland met die in onderwijs, 'waar de combinatie van een slecht imago, een slechte honorering en een sterke vergrijzing een tekort aan leraren in de hand heeft gewerkt'. Hofstede, R. & De Haan, M. 2008: 13-14.
52. Gesprek met vertaler op 11 maart 2010.
53. De Haan, M. et al (2008), *Revenus comparés des traducteurs littéraires en Europe*. Bruxelles: CEATL en gesprek met vertaler op 13 april 2010.
54. Gesprek met Nederlandse redacteur op 18 maart 2010.
55. Gesprek met Franse 'directeur de collection' op 1 april 2010.
56. Genoemd door alle geïnterviewde vertalers.
57. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
58. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
59. Gesprek met uitgever.
60. Interview met recensent op 15 maart 2010.
61. Overgenomen van: <http://www.vpro.nl/boeken/artikelen/vpro-gids/2016/maart/12-franse-letteren.html> (geraadpleegd op 2 augustus 2017).
62. Het CFL was de uitvoeringsorganisatie van het Programme d'Aide à la Publication, dat vanaf 2000 onderdeel uitmaakte van het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken. Mailwisseling met medewerkster van het Institut français op 15 december 2010.
63. Het Instituut voor Vertaalkunde van de Universiteit van Amsterdam werd opgericht in 1964. Dit instituut ging in 1982 op in de afstudeerrichting Vertaalwetenschap van de Universiteit van Amsterdam. In 2000 werd het opgeheven en sinds 2007 is er de Vertalersvakschool. Ook werden er prijzen voor vertalers ingesteld. De belangrijkste zijn: de Martinus Nijhoff-prijs, die sinds 1955 jaarlijks wordt uitgereikt door het Prins Bernard Cultuurfonds; de

- Prijs van de Vlaamse Gemeenschap voor Vertalingen van Nederlandstalige Letterkunde; De Filter Vertaalprijs; de Brockway-prijs, een tweejaarlijkse oeuvreprijs voor poëzievertalers uit het Nederlands en de Elly Jaffé-prijs voor vertalers Frans-Nederlands. Ook bestaat er een Elly Jaffé Stipendium waarmee een (jonge) vertaler uit het Frans in staat gesteld wordt enige tijd in Frankrijk of in een ander land met een Franstalige literatuur te verblijven.
64. Ook werd in 1980 het overeengekomen minimum woordtarief verhoogd tot 7,3 cent. Een steeds groter aantal vertalers kon bovendien gebruikmaken van de subsidies van het in 1965 opgerichte Fonds voor de Letteren (tegenwoordig het Nederlands Letterenfonds). Mede door deze ondersteuning had een gesubsidieerde literair vertaler in 2008 een inkomen van gemiddeld € 19.000, dat hem volgens de opstellers van het Vertaalpleidooi 'in staat stelt goede kwaliteit te leveren, maar dat nog altijd onder modaal ligt'. Uit: Hofstede, R. & De Haan, M., 2008.
 65. Gesprek met beleidsmedewerker van het Letterenfonds op 25 februari 2016.
 66. 'Het gaat hierbij om vertalingen van en naar één van de officiële talen van de EU, het Latijn en het Oudgrieks.' Overgenomen uit: <http://www.creatieveeuropedesk.nl/nl/subsidieregeling-literaire-vertalingen> (geraadpleegd op 10 september 2017).
 67. Niet alle respondenten kenden ten tijde van de gesprekken de Europese subsidieregeling voor vertalingen. De Geus vroeg destijds op structurele basis subsidies aan.
 68. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
 69. <http://www.vanoorschot.nl/voorpagina/rondomdefransebibliotheek.html> (geraadpleegd op 2 oktober 2010, in april 2016 was dit van de site verdwenen).
 70. Samen met recensente Margot Dijkgraaf en literair vertaalster Jeanne Hoolierhoek. De orde van Kunst en Letteren (Arts et Lettres) is een eerbetoon aan Franse en buitenlandse persoonlijkheden die zich hebben onderscheiden in die domeinen.
 71. Gesprek met voormalig subsidiënt op 3 mei 2010.
 72. Gesprek met voormalig subsidiënt op 5 oktober 2009.
 73. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
 74. Een van de geïnterviewde uitgevers gaf aan dat het nog lastiger is om subsidie uit Engeland te krijgen voor vertalingen. Het zou interessant zijn om de symbolische en economische waardering vanuit het moederland voor vertalingen van werk van eigen bodem, in relatie tot de positie van de taalgroep in het mondiale vertalingenstelsel te bestuderen.
 75. Gesprek met redacteur op 18 maart 2010.
 76. Gesprek met uitgever op 21 januari 2010.
 77. Gesprek met inkoper van een onafhankelijke boekhandel op 5 februari 2010.
 78. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.

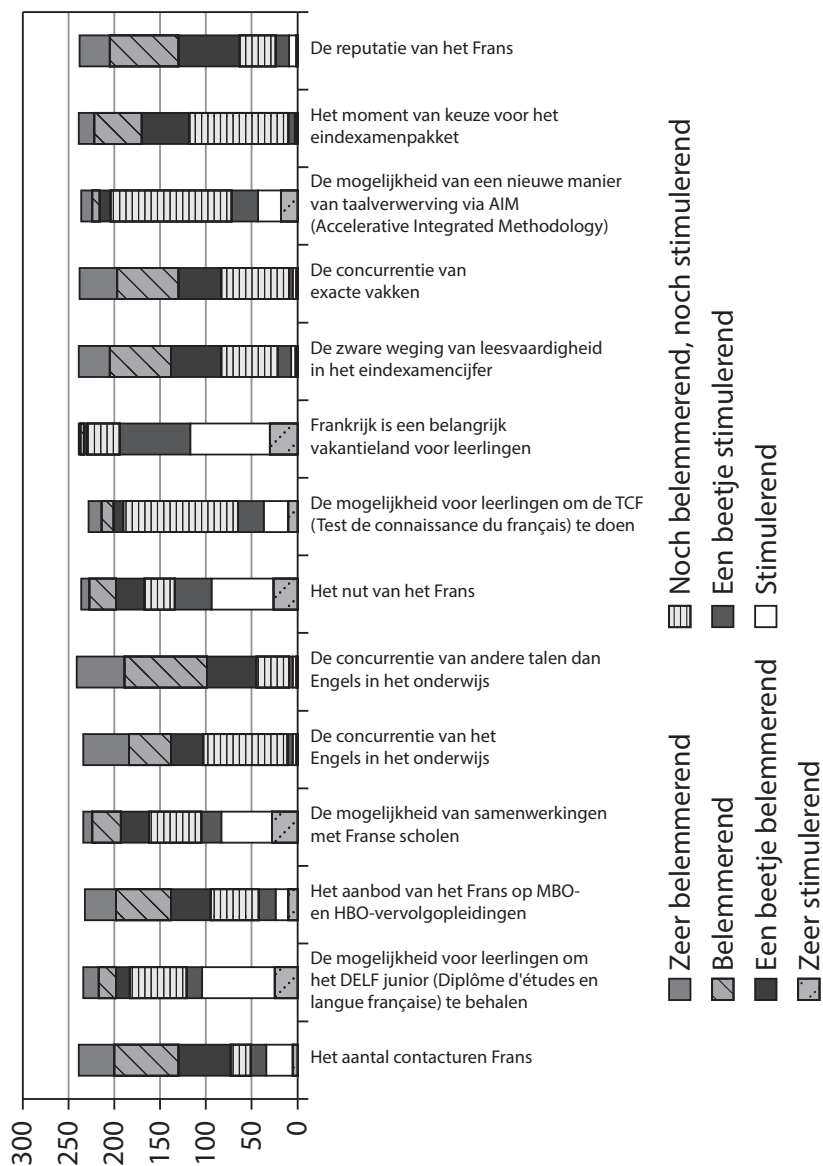
79. Zie: <http://www.vanoorschot.nl/2010/9226-fransen-in-de-oorshop.html> (geraadpleegd op 20 augustus 2015).
80. Zie: <http://www.hofhaan.nl/2012/rokus-hofstede-en-martin-de-haan/marjan-hof-2002-2012/> (geraadpleegd op 19 augustus 2015).
81. Gesprek met redacteur op 18 maart 2010.
82. Gesprek met directeur van een onafhankelijke boekhandel op 2 december 2015.
83. Aldus Margot Dijkgraaf, intendant voor de Nederlandse ambassade in Parijs en recensent voor *NRC Handelsblad*, geciteerd in een interview op 15 maart 2016, naar aanleiding van de start van de documentaire serie 'Op zoek naar Frankrijk'. <http://www.vpro.nl/boeken/artikelen/vpro-gids/2016/maart/12-franse-letteren.html> (geraadpleegd op 4 augustus 2017).
84. <http://www.lefildubilingue.org/outils-de-promotion/et-en-plus-je-parle-francais> (geraadpleegd op 25 juli 2016).

Bijlage 1. Enquête Frans in het onderwijs

Vraag 1.

Geef voor elk van de zaken hieronder aan in welke mate u ze als belemmerend of stimulerend ervaart (erroer) bij de uitoefening van uw functie: het overbrengen van de Franse taal en cultuur aan leerlingen.

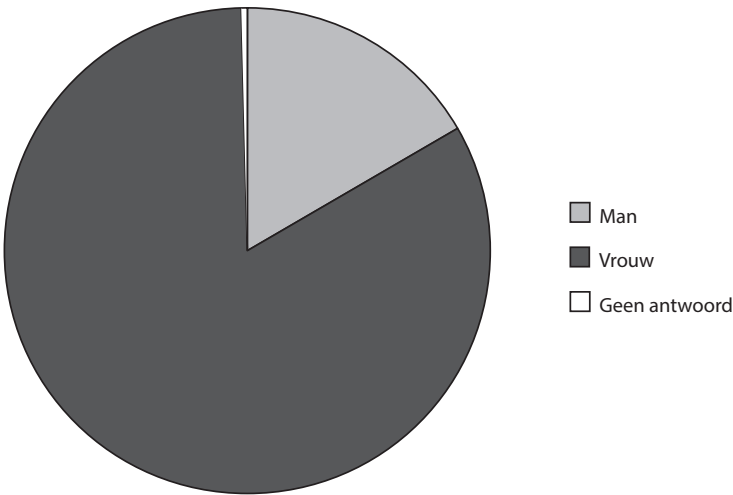
Antwoordmogelijkheden	zeer belemmerend	belemmerend	een beetje belemmerend	noch belemmerend, noch stimulerend	een beetje stimulerend	stimulerend	zeer stimulerend	aantal reacties
Het aantal contacturen Frans	39	70	57	22	17	29	5	239
De mogelijkheid voor leerlingen om het DELF junior (Diplôme d'études en langue française) te behalen	17	19	15	62	17	79	25	234
Het aanbod van het Frans op MBO- en HBO-vervolgopleidingen	34	60	43	53	18	14	10	232
De mogelijkheid van samenwerkingen met Franse scholen	10	31	31	57	22	55	28	234
De concurrentie van het Engels in het onderwijs	50	46	35	92	6	4	1	234
De concurrentie van andere talen dan Engels in het onderwijs	52	90	54	36	4	4	1	241
Het nut van het Frans	9	29	31	33	40	68	26	236
De mogelijkheid voor leerlingen om de TCF (Test de connaissance du français) te doen	14	13	11	125	28	27	10	228
Frankrijk is een belangrijk vakantieland voor leerlingen.	2	4	3	36	77	87	30	239
De zware weging van leesvaardigheid in het eindexamencijfer	34	67	55	62	14	5	2	239
De concurrentie van exacte vakken	41	67	47	74	4	4	1	238
De mogelijkheid van een nieuwe manier van taalverwerving via AIM (Accelerative Integrated Methodology)	12	8	12	132	29	25	18	236
Het moment van keuze voor het eindexamenpakket	17	52	52	108	7	2	1	239
De reputatie van het Frans	33	75	67	39	15	8	1	238
							vraag beantwoord	241
							vraag overgeslagen	1

Vraag 2.

Bent u een:

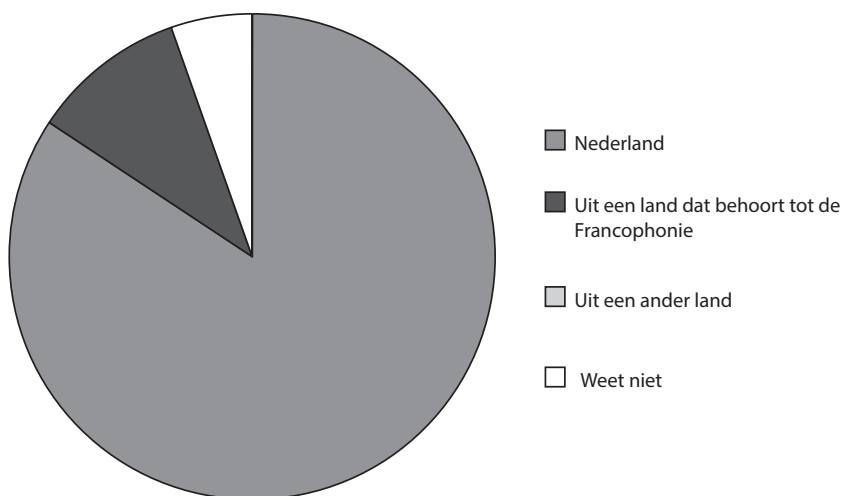
Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
man	16,6%	40
vrouw	83,0%	200
geen antwoord	0,4%	1
vraag beantwoord		241
vraag overgeslagen		1

Vraag 3.

Komt/komen u, (één van) uw ouders en/of grootouders uit:

Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
Nederland	84,3%	204
uit een land dat behoort tot de Francophonie	10,3%	25
uit een ander land	5,4%	13
weet niet	0,0%	0
vraag beantwoord		242
vraag overgeslagen		0

Vraag 4.

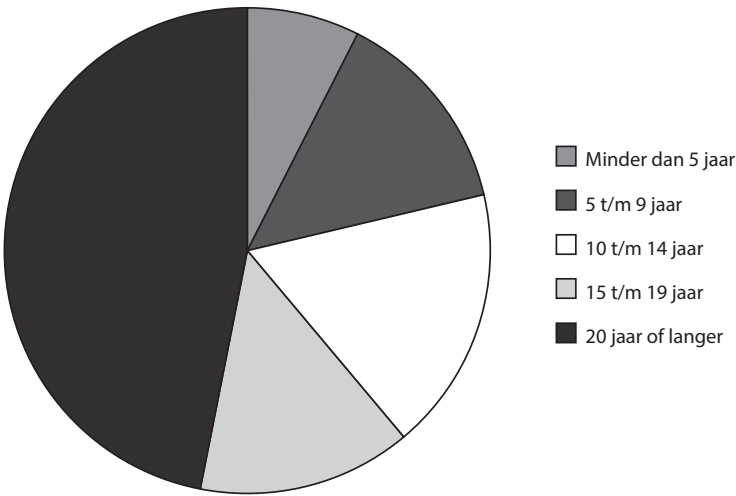
In welk jaar bent u geboren? (invullen: jaar bestaande uit vier cijfers, voorbeeld: 1970).

Vraag beantwoord door 240 van de 242 respondenten en overgeslagen door 2 respondenten.

Vraag 5.

Hoelang werkt(e) u in het onderwijs?

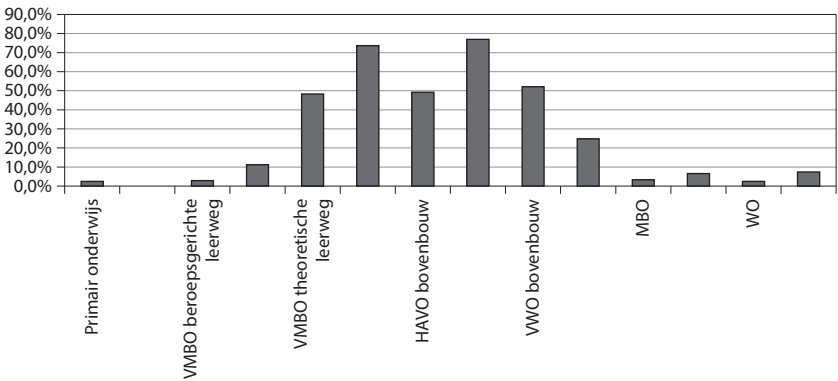
Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
minder dan 5 jaar	7,5%	18
5 t/m 9 jaar	13,8%	33
10 t/m 14 jaar	17,6%	42
15 t/m 19 jaar	14,2%	34
20 jaar of langer	46,9%	112
vraag beantwoord		239
vraag overgeslagen		3

Vraag 6.

Binnen welk onderwijstype werkt(e) u? (meerdere antwoorden mogelijk)

Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
primair onderwijs	2,5%	6
praktijkonderwijs	0,0%	0
VMBO beroepsgerichte leerweg	2,9%	7
VMBO gemengde leerweg	11,2%	27
VMBO theoretische leerweg	48,3%	117
HAVO onderbouw	73,6%	178
HAVO bovenbouw	49,2%	119
VWO onderbouw	76,9%	186
VWO bovenbouw	52,1%	126
VWO bovenbouw (gymnasium)	24,8%	60
MBO	3,3%	8
HBO	6,6%	16
WO	2,5%	6
anders, namelijk: (geef hieronder aan)	7,4%	18
anders, namelijk: (geef hier nadere toelichting)		22
vraag beantwoord		242
vraag overgeslagen		0

Vraag 7.

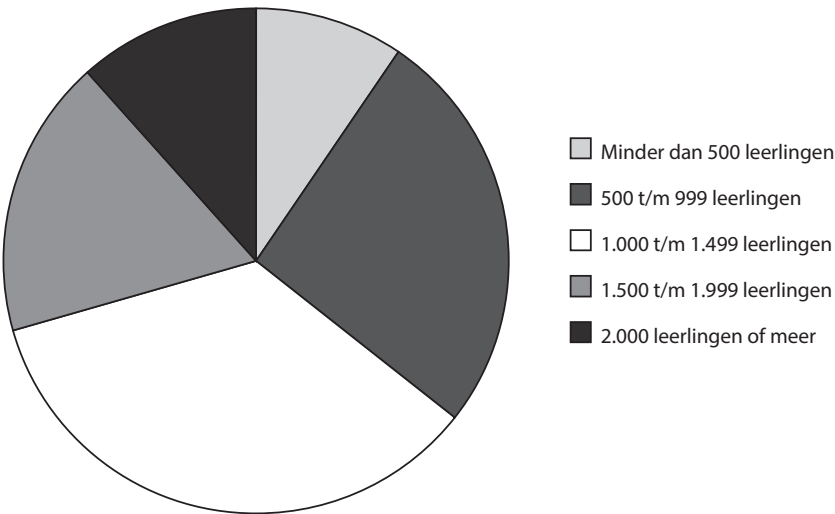
Binnen welk postcodegebied bevindt (bevond) zich uw school? (invullen: postcodegebied bestaande uit vier letters en twee cijfers, voorbeeld 1234AB)

Vraag beantwoord door 233 van de 242 respondenten en overgeslagen door 9 respondenten.

Vraag 8.

Hoe groot is (was) uw school?

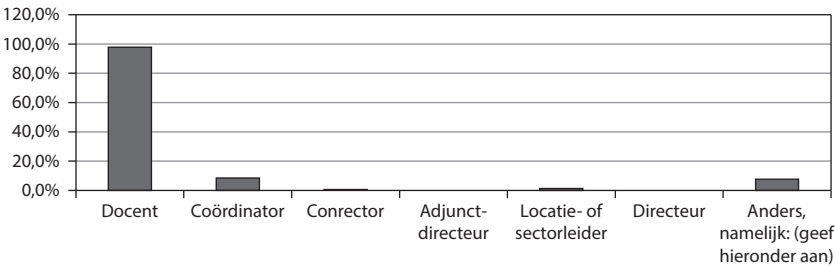
Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
minder dan 500 leerlingen	,	23
500 t/m 999 leerlingen	26,1%	63
1.000 t/m 1.499 leerlingen	34,9%	84
1.500 t/m 1.999 leerlingen	17,8%	43
2.000 leerlingen of meer	11,6%	28
vraag beantwoord		241
vraag overgeslagen		1

Vraag 9.

Wat is uw huidige functie, of wat was uw laatste functie? (meerdere antwoorden mogelijk)

Antwoordmogelijkheden	Reacties %	Reacties
docent	97,9%	233
coördinator	8,4%	20
conector	0,4%	1
adjunct-directeur	0,0%	0
locatie- of sectorleider	1,3%	3
directeur	0,0%	0
anders, namelijk: (geef hieronder aan)	7,6%	18
anders, namelijk: (geef hier nadere toelichting)		35
vraag beantwoord		238
vraag overgeslagen		4

Vraag 10.

Ten slotte: wilt u nog iets kwijt naar aanleiding van de vragen? Dat horen wij graag. Hieronder is ruimte voor uw opmerkingen en/of suggesties.

Vraag beantwoord door 77 van de 242 respondenten en overgeslagen door 165 respondenten.

Bijlage 2. Model semigestructureerde interviews

Respondent:

Datum:

Plaats van interview:

Interviewvragen

1. Organisatie(s) waar persoon werkt(e) *in het laatste geval: van wanneer tot wanneer*: doelstellingen; grootte; hoe de organisatie zich t.o.v. ander (concurrenten) verhoudt e.g. onderscheidt
 - a. Organisatie m.b.t. Frans; aantal medewerkers / budget in verhouding tot andere moderne vreemde talen, specifiek Engels?
 - b. Bij docent: grootte sectie; positie in sectie
2. Functie: Wat voor werk doet de persoon? Hoe tot die functie gekomen? Wat zijn problemen die hij / zij in werk aantreft?
3. Wat zijn belemmerende / bevorderende factoren bij de uitoefening van uw beroep?
4. Frans:
 - a. Waarom bent u Frans gaan studeren? Wanneer bent u Frans gaan studeren (wanneer heeft u gestudeerd)? Wat vond u het meest interessant van de studie? Waarom geen andere taal? Hoe werd de keuze voor de studie Frans in uw omgeving ontvangen?
 - b. Wat is de positie van het Frans binnen uw organisatie t.o.v. andere talen. Zijn daar veranderingen in te bespeuren?
 - c. (Waarom) vindt u het w/n belangrijk dat leerlingen / men Frans leren / leert? Wat zijn volgens u de belangrijkste aspecten die ze moeten leren?
 - d. Wat betekent het Frans (NB *functie* en *waarde*) voor u? Verg. Engels. Cf. Spreekt u de taal veel; zijn uw evt. kinderen tweetalig opgevoed? Vindt u het een mooie taal? Waarom w/n?
 - e. Reputatie: Hoe denkt u dat Nederlanders / Nederlandse leerlingen tegen het Frans aankijken? Waarom? (Wat) moet daaraan (iets) veranderen? Waarom?
 - f. Wat denkt u van de toekomst van het Frans (in Nederland)? Hoe zal de taal in de toekomst w/n moeten worden gepromoot? Wat dient de rol van uw organisatie daarin te zijn?

Samenvatting

In december 2007 publiceerde *Time Magazine* het artikel 'The death of French culture' van Donald Morrison. Morrisons bijdrage in dit Amerikaanse tijdschrift deed het al decennialang gevoerde Franse nationale debat over de teloorgang van de positie van de Franse taal en cultuur opnieuw oplaaien. Een enorme stroom publicaties over dit onderwerp heeft inmiddels het licht gezien. Daarin wordt meestal betreurd dat Franse cultuurproducten hun weg over de grens steeds minder gemakkelijk vinden en dat steeds minder mensen Frans spreken in de Westerse wereld.

Net als elders, staat ook in Nederland de positie van het Frans onder druk. En ook hier wordt tijdens debatten over de verminderde invloed van de Franse taal en cultuur vaak gewezen op een snelle en angstaanjagende verdwijning van het Frans. Met dit onderzoek naar de langetermijnontwikkeling van het Frans in Nederland, met een focus op de periode na de Tweede Wereldoorlog, heb ik getracht de actuele debatten in een breder kader te plaatsen om zo tot betere inzichten te komen. Zo'n onderzoek naar de positie van het Frans in de Nederlandse samenleving is interessant om twee redenen. In de eerste plaats toont het aan dat de veranderende positie van een eens zeer dominante taal en cultuur in de wereld niet een plotselinge verandering betreft, maar dat het om een langetermijnproces gaat. In de tweede plaats laat ik zien dat dit proces verschillend verloopt op van elkaar te onderscheiden niveaus en binnen relatief autonome maatschappelijke velden. Het is van belang om zowel de langetermijnontwikkeling in de beschouwing te betrekken als rekening te houden met het analytisch onderscheid tussen niveaus en de specifieke dynamiek binnen verschillende maatschappelijke velden. In dit proefschrift ligt de focus op de positie van het Frans in het onderwijs en de uitgeverij.

Ik beschouw de veranderde positie van het Frans tegen de achtergrond van de trend van toenemende transnationale culturele uitwisselingen. In het eerste hoofdstuk bespreek ik de literatuur over culturele mondialisering. Een belangrijke kwestie hierbinnen is de vraag wat de gevolgen zijn van deze trend. In grote lijnen worden daar drie antwoorden op gegeven. De aanhangers van de these van culturele homogenisering of 'cultureel imperialisme' constateren dat op mondiaal niveau sprake is van een steeds homogener aanbod van culturele goederen. Daarbij wijzen zij op de sterke dominantie van het Westen en vooral van de Verenigde Staten. Aanhangers van de these van 'multiculturalisering' of de 'melting pot' stellen daarentegen

dat de intensivering van transnationale uitwisselingen leidt tot grotere culturele diversiteit. Het derde standpunt stelt dat zowel homogenisering als diversificatie van het culturele aanbod plaatsheeft. Culturele vormen van mondiale reikwijdte worden niet een-op-een overgenomen, maar op verschillende manieren aangepast aan plaatselijke contexten.

De Franse taal maakt onderdeel uit van wat door De Swaan is benoemd als het wereldtalenstelsel. Daarin is Engels tegenwoordig de meest dominante, hypercentrale taal en de wereldwijde *lingua franca*. Ook in het mondiale vertalingenstelsel heeft Engels de meest centrale positie. De meeste boekvertalingen komen uit het Engels. Zowel de theorie van het wereldtalenstelsel als die van het mondiale vertalingenstelsel wijst op een patroon. Bij beide gaat het om een hiërarchisch systeem met een dynamische structuur bestaande uit (super)centrale en perifere talen, waarvan de posities zich wijzigen onder invloed van veranderende geopolitieke machtsrelaties tussen natiestaten. Geen van beide theorieën biedt echter een afdoende verklaring voor het feit dat het Frans zijn positie in de Nederlandse context zo lang wist te handhaven, terwijl de geopolitieke machtsbasis daarvoor reeds lang was verdwenen. In dit proefschrift tracht ik de dynamiek van het internationale talen- en vertalingenstelsel te koppelen aan het functioneren van het Nederlandse onderwijs- en uitgeefveld, met gebruikmaking van Bourdieu's veldtheorie. Ik doe dat middels een analyse op macro-, meso- en microniveau. Deze aanpak vereist een vergelijkend sociologisch perspectief en inzicht in de historische context. Aangezien de verspreiding van vreemde talen in de samenleving vooral plaatsvindt via het onderwijs en de boekindustrie, zijn dit twee belangrijke domeinen om nader te onderzoeken.

In het tweede hoofdstuk beschrijf ik hoe de positie van het Frans zich vanaf de Middeleeuwen verstevigde in Nederland. Toen de volkstalen als schrifttalen opkwamen, ten koste van het Latijn, ontstond op het Europese continent rivaliteit om de positie van *lingua franca*, vooral tussen het Italiaans en het Frans. Om verschillende redenen kwam uiteindelijk het Frans als winnaar uit de bus. Zo had het Frans al een gunstige uitgangspositie, aangezien het, dankzij de relatief vroege en sterke Franse staatsvorming, vanaf de zestiende eeuw in veel gebieden in Europa de taal van de overheidsadministratie was. Dat was ook in Nederland het geval. Verder bestond er in die tijd al een levendige Franse literatuur die circuleerde in de hogere kringen van de samenleving. Belangrijk was ook het pact tussen de Franse koning en literatoren bij de creatie en de verspreiding van de 'juiste' versie van het Frans, dat in het Île de France werd gesproken. Dit pact werd bezegeld met de oprichting van de Académie Française (1635), die tot doel had

het Frans te zuiveren, om daarmee bij te dragen aan het verstevigen van de macht van de koning. Ook werd de verspreiding van het Frans in belangrijke mate gestimuleerd door de zich ontwikkelende boekhandel, die zeer gebaat was bij de vroege standaardisatie van het Frans. Ten slotte was ook de censuur van de Franse overheid voordelig voor de verspreiding van Franse geschriften in Europa, aangezien het Franse auteurs en boekhandelaren dwong om buiten de grenzen van het Franse koninkrijk te publiceren.

In de Nederlanden werd de verbreiding van het Frans vooral in de loop van de zeventiende eeuw zichtbaar, toen de Franse scholen steeds geliefder werden ten koste van de prestigieuze Latijnse scholen. Het onderwijscurriculum van de Franse scholen sloot beter aan op de eisen van de opkomende burgerij met haar behoefte aan scholing die meer op de (handels)praktijk was gericht dan het onderwijs aan de Latijnse scholen. In de loop van de tijd ontwikkelden de Franse scholen zich tot exclusieve instituten, die vanwege de hoge schoolgelden slechts toegankelijk waren voor een sociale elite, en het Frans ontwikkelde zich meer en meer tot 'onderscheidende omgangstaal'. In het Nederlandse uitgeefveld waren de omstandigheden bijzonder gunstig voor de verspreiding van het Frans. Tijdens de Gouden Eeuw was de Republiek het centrum van de wereldeconomie en voor de kapitaalintensieve boekhandel waren de Noord-Nederlandse steden gunstige plekken om zich te vestigen. Na de herroeping van het Edict van Nantes (1685) bleek de komst van de Franse hugenoten naar het tolerante noorden buitengewoon vruchtbaar voor de Nederlandse boekhandel. De periode tussen 1680 en 1740 vormde de bloeitijd van 'de Franse boekhandel' in de Republiek. Vooral Amsterdam en Leiden vormden belangrijke centra in het internationale boekhandelswezen. Nieuwe ideeën vonden hun weg via in de Noord-Nederlandse steden gepubliceerde Franse boeken en de 'gazettes hollandaises', die meestal in het Frans werden geschreven. In de loop van de achttiende eeuw werden de Franse taal en manieren meer en meer gecultiveerd binnen de aristocratie, om zich van andere groepen te onderscheiden. Dit gedrag hing samen met een toenemende ongelijkheid binnen de Nederlandse samenleving en de verzwakking van de positie van de Nederlandse Republiek in de Europese geopolitieke machtsconstellatie. Deze cultivatie van de Franse taal werd dan ook sterk afgekeurd door de patriotten, die streefden naar een nationale eenheidsstaat met een nationale standaardtaal. Wel stonden de hervormingen in Frankrijk na de revolutie van 1789 model voor deze groepering en verbond zij zich na de revolutie van 1789 met het nieuwe Franse regime.

Hoofdstuk 3 beschrijft hoe de invloed van het Frans na de Franse tijd (1806-1813) verzwakte. Na de nederlaag van Napoleons 'Grande Armée',

ontstonden er in heel Europa sterke weerstanden tegen het gebruik van het Frans. Vooral in Duitsland, dat gedurende de achttiende eeuw een belangrijke verspreider van het Frans was geweest, heerste een sterke aversie tegen de 'Verwälschung' van de adellijke bovenlaag. Johann Gottfried von Herders (1744-1803) ideeën over het belang van taal en culturele tradities als spiegel van de natie kregen steeds meer invloed in nationalistische bewegingen en de zich vormende en versterkende natiestaten. Met de opbouw van de Nederlandse natiestaat kwam er nieuwe nationale wet- en regelgeving. De eerste nationale onderwijsregeling veranderde de positie van het Frans in de Nederlandse samenleving. Nu het Nederlands de nationale eenheidstaal was, werd dit de legitieme onderwijstaal, ten koste van het Frans dat voorheen de belangrijkste onderwijstaal in het middelbaar onderwijs was geweest. Maar ondanks de toenemende kritiek op het gebruik van het Frans en op de Franse scholen, wist het Frans zijn dominante positie in de Nederlandse samenleving te handhaven. Vanaf de zeventiende eeuw had deze taal zich ontwikkeld van 'langue d'usage' naar 'langue de civilité', van gebruikstaal naar een taal die men in de hogere echelons bezigde om zich van andere groepen te onderscheiden. Ook in de negentiende eeuw bleef beheersing van het Frans fungeren als teken van onderscheid. Om die reden bleef het oude systeem van de Franse scholen nog tot ver in de negentiende eeuw gehandhaafd. Maar ook na de implementatie van de Middelbaar Onderwijs-wet in 1863, waarmee een einde kwam aan de Franse scholen, bleef het Frans een instrument om grote delen van de bevolking uit te sluiten van 'hogere' vormen van onderwijs. Zo was kennis van het Frans tot 1919 voorwaarde om toegang te kunnen krijgen tot de Hogere Burgerschool. De binnen de elite gekoesterde onderscheidende functie van het Frans manifesteerde zich eveneens in het literaire uitgeefveld. Deze functie verklaart in belangrijke mate waarom het Frans zo lang zo prominent bleef in Nederland.

Tijdens het Interbellum groeide de Amerikaanse economie sterk en ook op andere gebieden nam de invloed van de Verenigde Staten in de wereld toe. Na 1945 werd de Amerikaanse politieke en economische dominantie in de wereld manifest. In hoofdstuk 4 beschrijf ik de veranderende posities van Frankrijk en Nederland en de dynamiek in de Europese talenconstellatie na de Tweede Wereldoorlog. In de naoorlogse geopolitieke machtsconstellatie van natiestaten moest een klein land als Nederland, dat door het verlies van zijn koloniën aan macht verloor, een nieuwe balans vinden tussen de afhankelijkheid van de nieuwe grootmacht en die van naburige Europese landen, met name Duitsland en Frankrijk. In de loop van de jaren leidde de sterke oriëntatie in Nederland op de Verenigde Staten en, meer in het algemeen, de Angelsaksische wereld tot een gespannen relatie met Frankrijk.

Binnen de groeiende Europese Unie verspreidde het Engels zich ten koste van het Frans, vooral na de ineenstorting van Rusland en de toetreding van nieuwe, voormalig communistische lidstaten. Nu het Russisch niet langer verplicht was op school, kozen de inwoners van deze landen massaal voor het leren van Engels, een taal waaraan men waarden als ‘modern’ en ‘innovatief’ koppelde. De steeds sterkere positie van het Engels in Europa ging ten koste van die van het Frans.

Hoofdstuk 5 gaat in op de structuur van het onderwijsveld en biedt een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen in het Nederlandse middelbaar onderwijs na de Tweede Wereldoorlog. Na 1945 groeide het middelbaar onderwijs expansief. Tegelijkertijd bleven scholen belangrijke instituten van sociale en culturele reproductie. Al snel na de oorlog werd de herstructurering van het middelbaar onderwijs noodzakelijk geacht vanwege de enorme toeloop van leerlingen. Het zou echter nog jaren duren voordat de ‘Mammoetwet’ werd aangenomen – de naam wijst op het langdurige en moeizame politieke proces dat daaraan voorafging. De kern van de discussie voorafgaand aan deze herziening van het Nederlandse middelbaar onderwijs betrof de balans tussen praktisch bruikbare kennis en brede intellectuele vorming. De Franse taal stond in dit debat symbool voor het behoud van intellectuele kennis. Alhoewel het buiten kijf stond dat het Engels de dominante positie van het Frans had overgenomen, werd de Mammoetwet pas aangenomen na honorering van het amendement van de katholieke afgevaardigde (en voormalig leraar Frans) Wim Schuijt. Dat betekende dat het Frans verplicht bleef in het eerste jaar van het algemeen voortgezet onderwijs (avo). Daarmee bleef de kloof tussen het algemeen voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs bestaan. Snel na de implementatie van de Mammoetwet bleek echter dat het Frans ook in het onderwijs zijn dominante positie had verloren, ten gunste van het Engels. In de daaropvolgende decennia verzwakte de positie van het Frans verder in het voortgezet onderwijs, ondanks terugkerende politieke strijd rond het behoud van het Frans in de onderbouw van het avo. Nog in de jaren zeventig bestond er een sterke politieke en publieke wens om Frans als verplicht vak in de onderbouw te behouden.

Aangezien het Frans lange tijd de taal was geweest die toegang bood tot de sociale elite, bleef het nog lang onderdeel uitmaken van het ‘culturele kapitaal’ dat ouders hun kinderen graag wilden meegeven. In de daaropvolgende decennia zou dit veranderen, in samenhang met de erosie van culturele grenzen tussen sociale klassen. Waar de overdracht van ‘hogere’ cultuur en het ideaal van brede intellectuele vorming aan belang inboetten, verminderde de aantrekkingskracht van het Frans. De tweede golf van

onderwijsvernieuwingen in de jaren negentig en in het eerste decennium van deze eeuw stond onder sterke invloed van Angelsaksische onderwijsmodellen. Deze vernieuwingen leidden tot een verdere vermindering van de waardering van de humanoria, waaronder de kennis van het Frans.

Hoofdstuk 6 biedt een analyse van gesprekken met betrokkenen bij de verspreiding van het Frans in het onderwijs, in de eerste plaats docenten Frans. Uit de interviews met hen wordt duidelijk dat zij de verzwakking van het schoolvak Frans betreuen. Zij constateren dat het aantal uren voor Frans op school de afgelopen jaren sterk is gedaald, en dat daarmee ook de kwaliteit van het onderwijs en de kennis van het Frans onder hun leerlingen zijn verminderd. Ook veranderde de houding van ouders en leerlingen jegens het Frans. Ouders, maar ook mentoren adviseren hun kinderen en leerlingen steeds vaker om het 'onnuttige', 'moeilijke' en 'saaie' vak Frans te laten vallen, en liever te kiezen voor technische of natuurwetenschappelijke vakken. In deze omslag werd binnen het onderscheidende cultureel kapitaal de beheersing van het Frans ingewisseld voor die van het Engels. Om de interesse voor het Frans nieuw leven in te roepen, trachten docenten en andere betrokkenen het Frans als de taal van handel en innovatie en moderniteit te presenteren, om zo te kunnen concurreren met het Engels, de taal waarmee deze waarden vooral worden geassocieerd.

Hoofdstuk 7 analyseert de specifieke structuur van het uitgeefveld en biedt een overzicht van de belangrijkste naoorlogse ontwikkelingen in de Nederlandse boekindustrie. Binnen het uitgeefveld hebben betrokkenen zowel economische als culturele belangen. Literaire uitgeverij zijn 'cultureel ondernemer' en zij trachten met de door hen uitgegeven (vertaalde) boeken zowel symbolisch als economisch kapitaal te verwerven. Zij moeten naam maken en een reputatie opbouwen en tegelijkertijd moeten zij een onderneming runnen. De waarde die aan een bepaalde taal wordt toegekend is van invloed op de selectie van te vertalen boeken. In het uitgeefveld was de dominantie van het Engels eerder zichtbaar dan in het onderwijsveld. Tot de Tweede Wereldoorlog oriënteerden uitgeverij zich op de ontwikkelingen in zowel de Franse als de Duitse en Engelse uitgeefvelden. In de loop van de tijd werd ook de Amerikaanse boekproductie belangrijker. Met de introductie van de goedkope pocket aan het einde van de jaren vijftig steeg de boekproductie sterk, en daarbinnen groeide het aandeel vertalingen. Dit leidde tot verdere internationalisering van het uitgeefveld, waarvan vooral Engelstalig werk profiteerde. De oriëntatie van Nederlandse uitgeverij verschoof van Parijs naar de nieuwe literaire centra: Londen en New York. Om de literaire gebeurtenissen aldaar goed te kunnen volgen, besloten steeds meer uitgeverij om zich door scouts ter plekke te laten vertegenwoordigen. Deze

investeringen ten gunste van een grotere aandacht voor de Angelsaksische boekproductie pakten nadelig uit voor boekvertalingen uit meer perifere talen. Ook de ontwikkelingen in het boekhandelskanaal bleken ongunstig te zijn voor boekvertalingen uit het Frans.

Het zijn ontwikkelingen die worden bevestigd in hoofdstuk 8, dat een verslag is van interviews met uitgevers en andere betrokkenen bij de productie van Franse boekvertalingen. In de loop van de jaren zagen boekhandelaren, vooral die in de grotere boekhandelsketens, zich genoodzaakt om het boekenassortiment te versmallen. De ontwikkelingen in de geprinte media, waar de ruimte voor boekbesprekingen steeds verder werd beperkt, waren evenmin bevorderlijk voor boekvertalingen uit het Frans. Het gevolg van deze ontwikkelingen was dat het aantal boekvertalingen uit het Frans daalde en dat deze hun weg naar Nederland steeds vaker via de Verenigde Staten vonden. Selectie uit de Franse 'nouveau-tés' zonder inmenging van aldaar gestationeerde literair agenten of scouts, werd steeds meer een 'professionele hobby van weinigen'.

Deze studie van de langetermijnonwikkeling van het Frans in het onderwijs en het uitgeefwezen toont aan dat, in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, er geen sprake is van een plotselinge verdwijning van het Frans in de Nederlandse samenleving. De Swaan spreekt van 'taaltraagheid', het fenomeen dat gebruikers hun taal als identiteitsmarkers niet snel opgeven en relaties tussen talen lang kunnen voortbestaan ook al is de politieke grondslag daarvan reeds lang verdwenen. Dit geldt ook voor het Frans in de Nederlandse context: het politieke fundament voor de dominantie positie van het Frans, de Franse geopolitieke suprematie, was met de overwinning van Napoleon al aan het begin van de negentiende eeuw weggefallen. Desalniettemin bleef de positie van het Frans nog heel lang dominant, vooral in het onderwijs.

Dit onderzoek biedt een interessante aanvulling op de literatuur over culturele mondialiseringsprocessen. Zoals besproken in hoofdstuk 1, is een belangrijke kwestie daarbinnen de vraag wat de gevolgen zijn van de toenemende transnationale uitwisseling van culturele goederen; in het bijzonder of deze leidt tot toenemende culturele homogeniteit dan wel diversiteit. Na 1945 groeide het aanbod van talen in zowel het onderwijs- als het uitgeefveld. Naast Frans, Duits en Engels, de drie moderne vreemde talen die traditioneel in het secundair onderwijs werden aangeboden, kunnen middelbare scholieren tegenwoordig ook kiezen voor onder meer Spaans, Arabisch of Chinees. In de uitgeverij steeg na 1945 het aantal boekvertalingen, niet alleen in absolute getallen, maar ook als deel van de

totale Nederlandse boekproductie. Ook steeg het aantal talen van waaruit werd vertaald. Aanhangers van de theorie die stelt dat met de toename van culturele uitwisselingen ook de diversiteit van het aanbod toeneemt, zullen daarin een bevestiging kunnen zien van hun these. Maar hoewel het talenaanbod in onderwijs en uitgeverij steeg, zijn volgens de geïnterviewde betrokkenen de keuzemogelijkheden voor leerlingen en consumenten van boeken in feite gedaald. De Swaans woorden, 'hoe meer talen, des te meer Engels', gaan dan ook op zowel voor het onderwijs- als het uitgeefveld. En dat geeft eerder steun aan de theorie van het 'cultureel imperialisme', volgens welke een steeds homogener cultureel aanbod ontstaat, waarin dat uit het Westen en vooral de Verenigde Staten domineert. Te concluderen is dat beide theorieën op zichzelf te beperkte analyse op transnationale culturele en linguïstische uitwisselingen bieden. In combinatie met elkaar zijn beide thesen echter van toepassing op de ontwikkeling van de positie van het Frans in het Nederlandse onderwijs en uitgeversbestel. De diversiteit van het talenaanbod steeg na 1945, maar tegelijkertijd leidde de toenemende dominantie van het Engels tot 'mondiale homogenisering'. Beide ontwikkelingen waren nadelig voor de positie van het Frans.

Rest de vraag waarom het Frans, ondanks deze ontwikkelingen, zijn positie zo lang wist te handhaven. Bij de beschouwing van het Frans in het onderwijs- en uitgeefveld, toon ik aan dat er, om de ontwikkeling van het Frans in Nederland volledig te begrijpen, naast de communicatiewaarde van het Frans, sprake is van een andere waarde. Talen hebben ook een waarde in de vorm van prestige of reputatie. Dit prestige kan worden gezien als symbolisch kapitaal, zoals omschreven door Bourdieu. Het is vooral dit symbolisch kapitaal van het Frans dat in belangrijke mate de taaltraagheid van het Frans in de Nederlandse samenleving verklaart, waardoor de prominente positie van het Frans zo lang kon worden gehandhaafd. De rol van de elite was daarin cruciaal. De geschiedenis van de Franse taal in de Nederlandse samenleving startte als 'langue d'usage', die werd onderwezen voor gebruiksredenen. In de loop van de tijd breidden de functies van het Frans zich uit en ontwikkelde de taal zich als onderscheidende omgangstaal van de sociale elite. Binnen de hogere echelons werd de toegang tot de kennis van het Frans eeuwenlang gekoesterd. Zelfs toen de communicatiewaarde van de nieuwkomer Engels al beduidend hoger was, bleef het Frans nog geruime tijd een belangrijk onderdeel van het cultureel kapitaal van een maatschappelijke bovenlaag. Pas in de afgelopen decennia is deze statusfunctie van het Frans verzwakt tot het punt dat zij vrijwel verdwenen is.

Summary: *Bon ton* or Boring?

The evolution of French in education and publishing in the Netherlands

In December 2007, *Time Magazine* published 'The death of French culture' by Donald Morrison. This article in an American magazine provoked an upsurge in the national debate in France about the declining position of the French language and culture around the world. The debate, which is frequently revived in France, is reflected in a stream of publications. Most of these deplore the fact that France is finding it increasingly difficult to export its cultural goods, and lament the sharp fall in the number of people learning French in the Western world.

As in other European countries and the United States, the position of the French language is under pressure in the Netherlands. In this country, too, the debates about the declining influence of the French culture and language often suggest a sudden and terrifying loss. By investigating the long-term development of the position of French in the Netherlands, with a special focus on the post-1945 period, this doctoral thesis offers a more in-depth understanding of current events. Exploring the position of the French language in Dutch society from a long-term perspective is interesting for two reasons. Firstly, it reveals that this change in the global position of a once-dominant language and culture has not been a sudden transformation, but a long-term process. Secondly, it is shown that in practice, this process actually occurs in different ways in different, relatively autonomous fields. These fields and specific developments on different levels of analysis need to be taken into account in order to understand the dynamics of the process as a whole. In this thesis, I have focused on the position of French in secondary education and publishing.

The changing position of French in Dutch society is viewed against the background of expanding cultural globalization. The literature on cultural globalization is discussed in the first, theoretical chapter of the thesis. One major question within this research domain concerns the consequences of the increasing exchange of cultural goods over growing distances. In general, this question provokes three responses. Supporters of the cultural homogenization or 'cultural imperialism' thesis point to the emergence of an increasingly homogeneous supply of cultural goods at the global level,

reflecting the dominance of the West and, in particular, of the United States. Adherents of the 'multiculturalization' or 'melting pot' thesis argue, on the contrary, that the growing transnational circulation of cultural goods is leading to more cultural diversity. The third point of view argues that both convergence and diversification are taking place. Global cultural forms in different contexts are not incorporated integrally, but actively adapted to local conditions.

French is part of what De Swaan has called the world language system, in which English is nowadays the dominant language and the preeminent *lingua franca*. English also occupies a dominant position in the world-system of book translations. Most of the book translations are translated from English. Theories of the world-system of languages and the world-system of translations identify a general pattern: a hierarchical system with a dynamic core-periphery structure, which changes in line with shifting geopolitical power relations between nations. Both theories fail to explain, however, how the position of the French language could be preserved for such a long time in the Netherlands, despite the weakened position of France since 1815 and the uncontested predominance of the United States in the Western world since 1945. This thesis seeks to connect the dynamics of the international language and translation systems with the functioning of the fields of education and the book market, using Bourdieu's field theory. It does so by means of a multidimensional analysis on the macro, meso- and micro-levels, an approach that requires a comparative sociological perspective and a profound understanding of the historical context. Since education and the book market play key roles in the dissemination of foreign languages within a society, it is crucial to consider these fields.

In the second chapter, I demonstrate how the position of French became stronger in the Low Countries from early modern times. The position of Latin as the written language *par excellence* was gradually assumed by the vernacular. This process led to rivalry between languages, mainly between Italian and French, to become the new *lingua franca* in Europe. Several conditions favored the dissemination of French, whose status in Europe grew over the years. From the sixteenth century onwards, French enjoyed a great advantage over other written languages, because it was widely used as the language of administration, due to the relatively early and strong formation of the French state. This was also the case in the Low Countries. Furthermore, a rich body of literature in French already existed and was in circulation among the upper echelons of the European population. Also of great importance was the robust pact between the French kings and administrators on the one hand, and writers and scholars on the other, to

create and disseminate the 'correct' version of French spoken in the 'Île de France'. This pact was sealed with the establishment of the Académie Française (1635), which was tasked with purifying the French language and thereby enhancing the power of the king. The early standardization of French was wholeheartedly embraced by the nascent publishing industry. Finally, the severe censorship imposed by the French kings aided the dissemination of French outside France, since it forced French authors and booksellers to publish outside of the kingdom.

In Dutch society, the elevation of French became particularly apparent in the course of the seventeenth century, when the popularity of French schools increased at the expense of the prestigious Latin schools. The curriculum of French schools was related to the rise of a new bourgeoisie in search of a different, more utilitarian form of education, and private French schools could only be accessed by the higher social echelons due to their elevated fees. In the Dutch publishing industry, which expanded in the seventeenth century, several conditions favored the dissemination of French. At the time, the Dutch Republic occupied a core position in the world economy, and Dutch towns were profitable locations for the capital-intensive publishing industry. After the Revocation of the Edict of Nantes (1685), the arrival of French Huguenots in the tolerant Low Countries proved to have very fruitful consequences for the publishing industry. Between 1680 and 1740, a veritable 'French book trade' flourished in the urban parts of the Republic, especially in Amsterdam and Leiden. The French books published in the Netherlands and the 'gazettes hollandaises', which were mostly written in French, disseminated new ideas all over Europe. In the course of the eighteenth century, the aristocratic upper classes cultivated the French language and manners in order to emphasize their distinguished position. This behavior reflected the increasing inequality in Dutch society and the weakening of its national power. It was criticized by the Patriots, who were striving to create a unitary national state with one national language.

Chapter 3 relates how the political and economic influence of France declined after the French period (1806-1813). By the time that Napoleon's 'Grande Armée' suffered its final defeat, there was strong aversion to the French language and manners throughout Europe. In Germany, in particular, which had been an important propagator of French in the eighteenth century, the *Verwälschung* was fiercely criticized. Johann Gottfried von Herder's (1744-1803) ideas about language and cultural traditions as the ties that create the nation became influential, and this new ideology was embraced eagerly in the awakening nation-states. In the Netherlands,

the emergence of the nation-state brought new national legislation. The first national laws on education transformed the position of French in Dutch society. Now officially the national language, Dutch became the legitimate language of schooling, thereby replacing French, which had been the dominant teaching language in secondary education. In spite of the increasing criticism of the use of French and French schools, however, French maintained its dominant position in Dutch society. From the seventeenth century, the function of French had changed from that of 'langue d'usage' to 'langue de civilité', a language used in the upper echelons of society for reasons of distinction. In the nineteenth century, mastery of French continued to function as an insignia of elite status, an aspect that even grew more important in this period. For this reason, the old system, with its private French schools, was maintained until well into the nineteenth century. Even after the adoption of the Secondary Education Act in 1863, which abolished the French schools, French remained an instrument for excluding large parts of the population from secondary and higher education. Until 1919, French was required in order to gain admittance to the *Hoogere Burgerschool* (higher civic school). This cherished function of French as a badge of elite status was also manifest in the publishing field, and largely explains why French maintained its prestige for so long in the Netherlands.

In the interwar period, the American economy grew and the influence of the United States in Europe increased. After 1945, the United States was the world's dominant political and economic power. Chapter 4 describes the changing global positions of France and the Netherlands in the post-war world and the dynamics of the European constellation of languages. The orientation of the Netherlands shifted towards the United States. In the new post-war constellation of nation-states, a small country like the Netherlands, whose power had declined even further as a consequence of decolonization, had to find a balance between dependence on the new superpower and dependence on its European neighbors, especially Germany and France. Over the years, the Netherlands' increasing orientation towards the United States in particular and the English-speaking world more generally led to increasingly tense relations with France. In the expanding European Union, English spread at the expense of French, especially after the collapse of the Soviet Union and the subsequent accession of new, formerly communist member states. As they were no longer required to learn Russian, Central and Eastern European citizens opted in their masses to learn English, a language associated with the values of modernity and innovation.

Chapter 5 describes the structural characteristics of Dutch education and gives an overview of the most important developments in Dutch secondary

schools since the Second World War. After 1945, secondary education was opened up to an increasing number of young people. Meanwhile, schools remained important institutes for social and cultural reproduction. Soon after the war, it proved necessary to restructure secondary education, due to the huge influx of pupils. But it would be years before the ‘Mammoetwet’ or Mammoth Law – its name referring to the drawn-out political process needed to accomplish this complex reform – was adopted. The key issue in the political debate about the reorganization of secondary education concerned the balance between skills and *Bildung*. In this discussion, French was deeply symbolic of the case for preserving the latter. Although it was evident that English had assumed French’s dominant position in Dutch society, the Mammoth Law was only passed after the adoption of an amendment by a Catholic delegate and former French teacher, Wim Schuijt, which specified that French would continue to be compulsory in the first years of general (non-vocational) secondary school (*algemeen voortgezet onderwijs*, avo); a measure that created a wider gap between general and vocational secondary education than the authors of the legislation had originally intended. But soon after the implementation of the Mammoth Law, it became clear that French had lost its dominant position in favor of English. In subsequent years, French continued to decline in secondary schools, despite recurrent political attempts to preserve its influence in secondary education. In the 1970s, some continued to advocate fiercely for the preservation of French classes in high school. Due to its historical role as the language of access to the privileged classes, French remained an important part of the ‘cultural capital’ that parents wished to transfer to their children as a marker of status. In the following decades this would change, together with the erosion of cultural boundaries between social classes: the transmission of high culture and the ideal of *Bildung* became less important in education. The second wave of educational reforms in the 1990s and the first decade of the twenty-first century were marked by a restructuring of education in accordance with Anglo-Saxon models. These developments implied a fall in the value that society attached to languages and the humanities, including the study of French.

Chapter 6 provides an analysis of interviews with actors engaged in the dissemination of French; namely, French teachers in secondary schools. As the interviews clearly reveal, French teachers deplore the declining position of French as a school subject. The number of French lessons has been reduced and the quality of French education has fallen. The attitude of parents and pupils towards French has changed. Parents and tutors are increasingly advising their children and pupils to abandon ‘useless’, ‘difficult’ and ‘boring’ French in favor of technology and science. In this shift, English has taken the

place of French as a form of distinctive 'cultural capital'. To revive interest in French classes, promoters of French are seeking to frame French as the language of business, innovation and modernity. They are thus trying to compete with English, which is often associated with these values.

Chapter 7 analyzes the specific structure of the publishing industry and post-war developments in this sector. An important feature of the publishing world is that its actors pursue both cultural and economic interests. As 'cultural entrepreneurs', publishers of literature try to provide their (translated) books with both symbolic and economic capital. They need to make a name for themselves and build a reputation, whilst at the same time running a business. The value of a language influences the selection of foreign books to be translated into Dutch. In the publishing field, the predominance of English became evident sooner than in the field of education. Until the Second World War, Dutch publishers were strongly oriented towards German and, to a lesser extent, French and English book production. After the war, American book production became more important. The 'paperback revolution' in the 1960s increased the number of book translations and contributed to the internationalization of the publishing industry, with a strong leaning towards translations from English. The focus of the Dutch literary scene shifted away from Paris, formerly the preeminent literary focal point, towards the new literary centers of London and New York. To stay on top of literary events, increasing numbers of publishers chose to be represented by scouts and literary agents in the new centers. These investments and the concomitant attention paid to English and American book production proved detrimental to book translations from languages other than English.

Chapter 8 is an account of interviews with actors involved in the publishing of French book translations. It reveals that the publishing of less well-known modern French literature was further disadvantaged by developments in the distribution channels. Over the years, bookstores offered an increasingly narrow selection of books. Nor did the changes in printed media aid the dissemination of French book translations, since the space available for book reviews shrank over the years. As a result, the number of books translated from French has declined, and these books are increasingly reaching the Dutch book market via the United States. Selecting from the *nouveautés* from French publishers without the aid of scouts in the United States seems to have become the 'hobby of a few'.

This study of the long-term development of French in education and publishing suggests that there is no reason to fear the rapid disappearance of French from Dutch society, as is often claimed. De Swaan advances the

notion of 'language inertia', referring to the fact that users do not easily abandon languages as markers of identity, and that the relations between languages in a given context can be maintained for a long time, even after the original political foundations have given way. This is also the case for the position of French in Dutch society: the basis of the supremacy of French – French geopolitical predominance in Europe – disappeared with the victory over Napoleon. Nevertheless, the French language continued to be very influential for a long time, especially in the educational domain.

This research makes an interesting contribution to the literature on cultural globalization processes. As explained in chapter 1, a key issue in this domain is that of the consequences of the growing transnational exchange of cultural forms. After 1945, the range of available languages increased in both the educational and the publishing fields. In addition to the three languages traditionally offered in secondary education (French, German or English), today's pupils can choose to learn Spanish, Arabic or Chinese. In the publishing industry, the number of book translations increased after 1945, not only in absolute terms, but also as a part of total book production. Moreover, book translations are being published from a growing range of foreign languages. For these reasons, supporters of the notion that diversification is the most important consequence of the intensification of transnational cultural exchange might find their theory confirmed. But despite the growing number of languages offered in schools and in book translations, the interviewees in this study suggested that the range of options has actually decreased for pupils in schools and for consumers of books. De Swaan's assertion, 'the more languages, the more English', applies to both education and publishing. This would seem to support the theory of cultural or linguistic imperialism, whose adherents fear an increasingly homogeneous supply of cultural goods, dominated by the West and notably by the United States. It is concluded that although both theories fall short in their analysis of transnational cultural and linguistic exchange, both are also valuable to some extent in explaining the development of the position of French in the Dutch context. The diversity of the language supply increased after 1945, and at the same time, the increasing dominance of English led to 'global homogenization'. Both developments proved detrimental to the position of French.

The question remains as to why, despite these developments, French managed to maintain its position for so long. Considering the position of French in Dutch publishing and education, I show that, in addition to French's value as a medium of communication, another form of value needs to be grasped in order to fully understand the development of French in

the Netherlands. Languages also display value in the form of prestige or reputation. This prestige can be seen as symbolic capital (Bourdieu). It is this symbolic capital that explains the 'language inertia' of French in Dutch society. To a significant extent, it is this prestige that allowed French to maintain its position for so long; a process in which elites played a crucial role. Historically, French was adopted in Dutch society as a 'language of use'; a language that was taught for reasons of utility, in order to climb the social ladder. Over time, the functions of French expanded and it developed into the 'distinctive language' of the social elite. For centuries, joining the upper classes required having access to French education. Even when the communicative value of the newcomer – English – was significantly higher than that of French, French remained an essential part of cultural capital for a long time. Only in recent times has this status function of French weakened to the point of disappearance.

Over de auteur

Marjolijn Voogel studeerde Romaanse Talen & Culturen (hoofdvak Frans) aan de Rijksuniversiteit Groningen en sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt als uitgever voor onder meer Amsterdam University Press. Eerder deed ze dat bij Malmberg (Sanoma Learning & Literature) en bij Kluwer (Wolters Kluwer).

Bibliografie

- Adriaansens, H. & Verdaasdonk, H. (red.)(1984) *De toekomst van het boek*. Amsterdam: Joost Nijsen.
- Achterberg, P., Heilbron, J., Houtman, D., Aupers, S. (2011) 'A Cultural Globalization of Popular Music? American, Dutch, French, and German Popular Music Charts (1965 to 2006)'. *American Behavioral Scientist* 55(5), 589-608.
- Adorno, Th. (1991) *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. Routledge: Londen.
- Aerts, R. (1997) *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Amit, A. (2013) *Continuité et changements dans les contacts linguistiques à travers l'histoire de la langue française. Idéologies, politique et conséquences économiques*. Parijs: l'Harmattan.
- Amsing, H. T. (2002) *Bakens verzetten in het voortgezet onderwijs, 1863-1920. Gymnasium, h.b.s. en m.m.s. in onderwijssysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs*. Groningen: Eburon.
- Anderson, B. (2006, 1983) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen/New York: Verso.
- Anderson, C. (2006) *The long tail. Why the future of business is selling less of more*. New York: Hyperion Books.
- Anderson, C. (2009) *Free. How today's smartest businesses profit by giving something for nothing*. New York: Hyperion Books.
- Andringa, K. (2017) '“Fils du sud accourus sous la brume”: Franse schrijvers op tournee in Nederland in de 19e eeuw'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 261-278.
- Appadurai, A. (1990) 'Disjunctive and Difference in the Global Cultural Economy'. *Theory, Culture and Society* 7, 295-310.
- Appadurai, A. (1996) *Modernity at large*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Assouline, P. (1984) *Gaston Gallimard. Un demi-siècle d'édition française*. Parijs: Éditions du Seuil.
- Baardman, G. G. (1953) 'Geschiedenis van het onderwijs in vreemde talen tot het einde van de XIXe eeuw' (in opdracht van de Commissie voor de Didactiek). *Levende Talen* (overdruk uit), no. 172.
- Baggioni, D. (1997) *Langues et nations en Europe*. Parijs: Payot & Rivages.
- Baker, D. P. (2014) *The Schooled Society: The Educational Transformation of Global Culture*. Stanford: Stanford University Press.
- Bartels, A. (1963) *Een eeuw middelbaar onderwijs 1863-1963*. Wolters: Groningen.
- Bauman, Z. (1998) *Globalization, the human consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, S. (2001) 'Intellectualization and art world development. Film in the United States', *American Sociological Review* 66, 404-426.
- Bauman, Z. (2002) *Society under siege*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, H. (1982) *Art worlds*. University of California Press.
- Becker, S. (2017) 'Vertaler verrijkte Molière met astrologie uit almanak. Een boertige adaptatie van *George Dandin*'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 183-204.
- Beek, M. van (2009) *Literatuur zonder grenzen. Over literaire vertalingen uit het Nederlands in transnationaal perspectief 1991 – 2008*. Masterscriptie Algemene Cultuurwetenschappen. Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen.

- Beening, A. (2001) 'Tussen bewondering en verguizing. Duitsland in de Nederlandse schoolboeken 1750-2000'. *Duitsland Cahier 8/2001*. Amsterdam: Duitsland Instituut Universiteit van Amsterdam.
- Beer, P. de & Pinxteren, M. van (red.) (2016) *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bély, L. (2017) 'L'usage diplomatique de langue française, instrument de puissance ? In: Sanchez-Summerer, K. & Frijhoff, W. *Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 157-177.
- Berg, W. van den (1999) 'Verbeelding van het vaderland. Het denken over het vaderland in de letterkunde van de eerste decennia van de negentiende eeuw'. In: Van Sas, N.C.F. (red.) *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 309-341.
- Bergounioux, G. (2010) 'Du corpus linguistique : les deux paradigmes du structuralisme'. In: Boyer, H. (dir.). *Pour une épistémologie de la sociolinguistique. Actes du colloque international de Montpellier 10-12 décembre 2009*. Limoges: Lambert-Lucas.
- Berkers, P. (2009) 'Ethnic boundaries in national literary histories: classification of ethnic minority fiction authors in American, Dutch and German anthologies and literary books, 1978-2006'. *Poetics* 37, 419-438.
- Berkvens-Stevelinck, C. (1985) 'De Hugenoten'. In: *La France aux Pays-Bas*. Vianen: Kwadraat.
- Berkvens-Stevelinck, C. (1987) *Prosper Marchand. La vie et l'œuvre (1678-1756)*. Leiden: Brill.
- Bernstein, B. (2003, 1971) *Class, codes and control*. Londen & New York: Routledge.
- Besse, H. (2017) 'Expansion du français et des manières françaises en Europe aux dix-septième et dix-huitième siècles'. In: Sanchez-Summerer, K. & Frijhoff, W. *Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 113-137.
- Bevers, T. (2005) *Canon en kunstvakken: vergelijkend onderzoek naar eindexamenopgaven muziek en beeldende kunsten in vier Europese landen*. Utrecht : Cultuurnetwerk Nederland.
- Bevers, T., Heilbron, J. & Wilterdink, N. (2015) 'Inleiding'. In: Bevers, T. e.a., *Nederlandse kunst in de wereld*. Nijmegen: Vantilt, 8-19.
- Bevers, T. (2015) 'Beeldende kunst uit Nederland in de wereld: expositiepatronen 1980-2013'. In: Bevers, T., Colenbrander, B., Heilbron, J. & Wilterdink, N., *Nederlandse kunst in de wereld. Literatuur, architectuur en beeldende kunst 1980-2013*. Nijmegen: Vantilt, 232-299.
- Bibliopolis. Online handboek. Overzicht van het gedrukte boek in Nederland. <http://www.bibliopolis.nl/handboek>. Den Haag: Koninklijke Bibliotheek.
- Blau, P. M. & Duncan, O. D. (1967) *The American Occupational Structure*. New York: Wiley.
- Block, D. & Cameron, D. (2002) *Globalization and language teaching*. Londen, New York: Routledge.
- Boer, F. de & Smaling, A. (red.) (2011) *Benaderingen in kwalitatief onderzoek. Een inleiding*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Blokker, J. (1990) *De kwadratuur van de kwattareep. Zestig jaar collectieve propaganda voor het Nederlandse boek*. Amsterdam: CPNB.
- Blommaert, J. (2003) 'Commentary: A sociolinguistics of globalization'. *Journal of Sociolinguistics* 7/4, 607-623.
- Blommaert, J. (2010) *The sociolinguistics of globalization*. Cambridge: Cambridge University press.
- Boekholt, P. Th. F. M. & de Booy, E. P. (1987) *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*. Van Gorcum: Assen/Maastricht.
- Bokobza, A. (2004) *Translating literature. From romanticized representations to the dominance of a commercial logic: the publication of Italian Novels in France (1982-2001)*. Florence: Institut Universitaire Européen.

- Boonstra, O. (2009) *Regionale verschillen in de daling van het analfabetisme in Nederland 1775-1900*. Working paper of the Scientific Research Community Historical Demography.
- Bos, R. (2010) *Tussen twee werelden. 10 jaar intercultureel beleid Nederlands*. Amsterdam : Nederlands Letterenfonds.
- Bots H. & Waquet, F. (1997) *La République des Lettres*. Parijs: Belin.
- Bots, H. (2017) 'Frans-Nederlandse relaties in de context van de Republiek der Letteren'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 205-223.
- Boulogne, P. (2013) 'De Rus in Parijs. Dostojevski en de grenzen van de Nederlandse en Vlaamse literatu(r)(en)'. *De Negentiende Eeuw*. Themanummer: Het Frans als *lingua franca*: gevallen van *histoire croisée* in de Lage Landen, 1800-1914, 201-216.
- Bourdieu, P. (1967) 'Systèmes d'enseignement et système de pensée.' *Revue internationale des sciences sociales* 19, no. 3, 367-388.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1970) *La reproduction. Eléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris: Editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1977) 'La production de la croyance: contribution à une économie des bien symboliques'. *Actes de la recherche en sciences sociales* 13, 3-43.
- Bourdieu, P. (1979) *La distinction*. Parijs: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1980) *Le sens pratique*. Parijs: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1986) 'The forms of capital'. In: Richardson, J. (ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1989) 'De economie van het linguïstisch ruilverkeer'. In: *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*. Van Gennep: Amsterdam, 92-119.
- Bourdieu, P. (1989) *La noblesse d'état. Grandes écoles et esprit de corps*. Parijs: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1992) *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris: Seuil.
- Bourdieu, P. (1993) *The field of cultural production. Essays on art and literature*. Blackwell publishers.
- Bourdieu, P. (1999) 'Une révolution conservatrice dans l'édition'. *Actes de la recherche en sciences sociales* 126/127, 3-28.
- Bourdieu, P. (2001) *Langage et pouvoir symbolique*. Parijs: Seuil.
- Bourdieu, P., Hagège, C., Fumaroli, M., De Swaan, A. Wallerstein, E. (2001) 'Quelles langues pour une Europe démocratique?'. *Raisons politiques* 2001/2, 41-64.
- Bourdieu, P. (2002) 'Les conditions sociales de la circulation internationale des idées'. *Actes de la recherche en sciences sociales* 145, 3-8.
- Bovens, M. & Wille, A. (2011) *Diplomademocratie: over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Boyne, R. (1990) 'Culture and the world-system'. In: Featherstone, M. (red.) *Global Culture*. Londen: Sage.
- Braudel, F. (1990) *Beschaving, economie en kapitalisme (15^e-18^e eeuw) De tijd van de wereld*, deel III. Amsterdam: Contact.
- Breet G. de & Creton, R. (1982) *Leerboeken Engels, Frans en Spaans in Nederland: 1796-1900. Inventarisatie, bibliografie en aanzet tot beschrijving*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen. Doctoraalscriptie Instituut voor Toegepaste Taalkunde.
- Brems, E., Sanders, M. & Vandenbussche, L. (2013) 'Het Frans als lingua franca: gevallen van histoire croisée in de Lage Landen, 1800-1914', themanummer van: *De negentiende eeuw* 37(3), 177-183.
- Brink, R.E.M. van den (1987) 'De toekomst van de uitgever'. In: Nuis, A. (red.) *Het geheim van de uitgever. Verkenningen voor Rienk Visser*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Bronneman-Helmerts, R. (2011) *Overheid en onderwijsbestel*. Den Haag: SCP.

- Brouwer, J. W. L. (1997) *Divergences d'intérêts et mauvaises humeurs. La France et les pays du Benelux devant la construction européenne, 1942-1950*. Dissertatie Leiden.
- Brouwer, J. W. L. (1998) "Le bonheur est dans les tulipes?" Recent French images of the Dutch'. *Politics, Groups, and the Individual* Vol. 7, nr. 1 & 2, 107-116.
- Brouwer, J. W. L. (2008a) 'Sarkozy en het EU-voorzitterschap. Is Frankrijk terug in Europa?', *Internationale Spectator* jaargang 62, nr. 3, 160-164.
- Brouwer, J. W. L. (2008b) 'Begrip of onverschilligheid: De Gaulle in Nederland', *Internationale Spectator*, jaargang 62, nr. 11, 602-606.
- Brubaker, B. & Cooper, F. (2000) 'Beyond 'identity'. In: *Theory and Society* 27, 1-47.
- Bruijn-van der Helm, J. de (1999) 'Italiaans leren door Nederlanders in de zestiende eeuw', in: *Meesterwerk. Berichten van het Peter Heynsgenootschap*, 14-1999, 2-13.
- Calvet, L.-J. (2006) *Towards an ecology of world languages*. Cambridge: Polity Press.
- Calvet, L.-J. (2011) *Il était une fois 7000 langues*. Paris: Fayard.
- Capelleveen, P. van (2009) 'La Collection Koopman. Fleuron de la Bibliothèque nationale des Pays-Bas.' In: *Arts & Métiers du Livre*, no. 273 juillet-août 2009, 20-35.
- Capelleveen, P. van, et al. (2009) *Voix et visions. La Collection Koopman et l'art du livre français*. Zwolle: Waanders.
- Capelleveen, P. van (2017) '“Franse boeken moest je zelf opensnijden.” Verzamelaars van Franse literatuur in Nederland'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 117-139.
- Casanova, P. (2008) *La République mondiale des lettres*. Paris: Seuil.
- Casanova, P. (2002) 'Consécration et accumulation de capitale littéraire. La traduction comme échange inégal'. *Actes de la recherche en sciences sociales* 144, 7-20.
- Castells, M. (2000) *The rise of the network society. The Information Age: economy, society and culture, Vol. I*. Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2003) *The power of identity. The Information Age: economy, society and culture, Vol. II*. Oxford: Blackwell.
- Chaffel, A. (2013) *Le déclin français, mythe ou réalité ?* Paris: Bréal.
- Chin-A-Fo, H. & Jaeger, T. (2014), *Het boekenparadijs. De opkomst en ondergang van de grootste boekhandelsketen in Nederland*. Amsterdam: Ambo Anthos.
- Chartier, C. (1992) *Het verdriet van Nederland. Een Fransman stoeit met de Nederlandse ziel*. Amsterdam: Prometheus.
- Chaubet, F. (2004) 'L'Alliance française ou la diplomatie de la langue (1883-1914)'. *Revue historique* 2004/4, no. 632, 763-785. Paris: Presses Universitaires de France.
- Chaudenson, R. (2006) *Vers une autre idée et pour une autre politique de la langue française*. Paris: L'Harmattan.
- Chesley, P. (2010) 'Lexical borrowings in French: Anglicism as a separate phenomenon'. *French Languages Studies* 20, 231-251.
- Claessen, J. F. M., Van Galen, A. M. & Oud-de Glas, M. M. B. (1978) *De behoeften aan moderne vreemde talen. Deel I. Een onderzoek onder leerlingen en oud-leerlingen en scholen; deel II. Een onderzoek onder stafleden en studenten van het wetenschappelijk onderwijs & deel III. Een onderzoek onder bedrijven en overheidsdiensten*. Nijmegen: ITS.
- Claessen, F. & Van den Handel, T. (1997) 'Cijfers bevestigen achteruitgang talenonderwijs'. *Bedrijvige talen* 9, 5-12.
- Claessen, F. (1994) 'Modularisering van het mvt-onderwijs in het mbo. Een persoonlijke impressie'. *Levende Talen*, no. 488, 143-145.

- Claessen, F. & Daemen, W. (2000) 'mbo – hoezo mbo? Lerarenopleidingen en het talenonderwijs in het mbo'. *Levende Talen Magazine* (4), 19-22.
- Claessen, F. & Daemen, W. (2000) 'De plaats van het mbo op de onderwijskaart'. *Levende Talen Magazine* (3) 7-10.
- Claessen, F. (2000a) 'Investeren in lesmateriaal'. *Levende Talen Magazine* (3), 11-16.
- Claessen, F. (2000b) 'Van de bomen en het bos (1)'. *Levende Talen Magazine* (3), 17-19.
- Claessen, F. (2014) 'Frans en Duits in het basisonderwijs'. *Levende Talen Magazine* (5), 22-26.
- Claessen, J., Galen, A. van, Oud-de Glas, M. (1978) *De behoeften aan moderne vreemde talen*. Nijmegen: ITS.
- Clifford, J. (1997) *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Harvard: Harvard University Press.
- Collins, R. (1979) *The credential society: an historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press.
- Collins, J. C. (2010) *Bring on the Books for Everybody. How Literature became Popular Culture*. Durham: Duke University Press.
- Commissie van de Europese gemeenschappen (2003) *Mededeling van de commissie aan de Raad, aan het Europees Parlement en Sociaal comité en het Comité van de regio's. Het leren van talen en de taalverscheidenheid bevorderen: actieplan 2004-2006*. Brussel, 24-07-03. COM(2003) 449.
- Commissie van de Europese gemeenschappen (2003) Werkdocument van de Commissie. *Verslag over de tenuitvoerlegging van het actieplan 'Het leren van talen en de taalverscheidenheid bevorderen'*. Brussel, 25-09-07. COM(2007) 554.
- Coser, L., Kadushin, Ch., Powell, W. W. (1982) *Books. The Culture and Commerce of Publishing*. New York: Basic Books.
- Coulmas, F. (1992) *Language and Economy*. Oxford: Blackwell.
- Coupland, N. (2003) 'Introduction: Sociolinguistics and globalisation'. *Journal of Sociolinguistics* 7/4, 465-472.
- Couttenier, P. (2013) "Il parle tout simplement le français." Een merkwaardig pleidooi van Guido Gezelle voor het Frans'. *De Negentiende Eeuw*. Themanummer: Het Frans als *lingua franca*: gevallen van *histoire croisée* in de Lage Landen, 1800-1914, 231-240.
- Crane, D. (2002) 'Culture and globalization: theoretical models and emerging trends'. In: Crane, D., Kawashima, N., Kawasaki, K., (eds.) *Global Culture: Media, Arts, Policy and Globalization*. New York: Routledge, 1-28.
- Crystal, David (2003) *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cultuurnota 2005-2008. Den Haag: Ministerie van OC&W.
- Daalen, R. van (2001) 'Verzorgingsinstellingen'. In: Wilterdink, N. e.a., *Samenlevingen. Een inleiding in de sociologie*. Groningen: Wolters Noordhoff, 307-340.
- Daalen, R. van (2014) *Gewoon werk. Over vakmanschap in het verwaarloosde midden*. Diemen: AMB.
- Daniëls, J. (2000a) 'Van Mammoetwet tot Basisvorming, "gelijke" kansen blijven een illusie' deel 1, *Levende Talen Magazine* (4), april 2000.
- Daniëls, J. (2000b) 'Van Mammoetwet tot Basisvorming, "gelijke" kansen blijven een illusie' deel 2, *Levende Talen Magazine* (5), juni 2000.
- Daniëls, J., Hoeflaak, A., Kwakernaak, E. (red.) (2011) *Honderd jaar levende talen 1911-2011: Verleden en toekomst van het talenonderwijs*. Amsterdam: Vereniging voor Levende talen.
- Dauge, Y. (2001) *Rapport d'information sur les centres culturels français à l'étranger*. No. 2924. Paris: Cie des Affaires Etrangères.
- Dijk, S. van (2010) 'George Sand in Nederland. Ontwikkelingen in het receptieonderzoek'. *De Negentiende eeuw* 34, 70-93.

- Dijk, N. van (2006) 'Tussen professionalisering en verzuiling. Kunstkritiek in de Nederlandse dagbladpers tijdens het interbellum'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K. (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 123-142.
- Dijkgraaf, M. (2004) *Franstalige literatuur van nu. Een vreemd soort geluk*. Breda: De Geus.
- Dijkgraaf, M. (2017) 'De Frans-Nederlandse betrekkingen vandaag'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 381-400.
- Dijsselbloem, commissie (2008) *Tijd voor onderwijs. Eindrapport Parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen*. No. 6 Brief van de commissie parlementair Onderzoek Onderwijsvernieuwingen; No. 7 Deelonderzoek Sociaal en Cultureel Planbureau. Vijftien jaar Onderwijsvernieuwingen in Nederland; No. 9 Rapporten. Den Haag: SDU.
- DiMaggio, P. (1987) 'Classification in art'. *American Sociological Review* 52, 440-455.
- DiMaggio, P. & Powell, W. (1983) 'The iron cage revisited: institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields'. *American Sociological Review* 48, 147-160.
- DiMaggio, P. & Powell, W. (red.) (1991) *The new institutionalism in organizational analysis*. Illinois: University of Chicago University Press.
- Dittmar, N. (1978) *Handboek van de sociolinguïstiek*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- Dobbin, F. (2008) 'The poverty of organizational theory: comment on: "Bourdieu and organizational analysis"'. *Theory and Society* 37, 53-63.
- Dodde, N. L. (1993) *Dag Mammoet! Verleden, heden en toekomst van het Nederlandse schoolstelsel*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- Dorleijn, G. J. & Van Rees, K. (red.) (2006) *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt.
- Dorleijn, G. J., Geest, de D. & Verstraeten, F. (2017) *Literatuur*. Amsterdam University Press.
- Dorren, G. (2015) 'Trouw aan 'la Norme'. Hoe het Frans al eeuwen vastligt. *Onze Taal* jrg 84-6, themanummer Het Frans als buurtaal, 148-151.
- Drooglever Fortuijn, E. (2003) *Onderwijsbeleid. Maatschappelijke functies en strategische keuzen*. Amsterdam: Aksant.
- Dronkers, J. & Van de Werfhorst, H. G. (2016) 'Meritocratisering in schoolloopbanen in Nederland'. In: De Beer, P. & Van Pinxteren, M. (red.) *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 25-44.
- Duitsland Instituut Amsterdam (2010) *Rapport belevingsonderzoek Duits*. Amsterdam: DIA.
- Durand, J. (1996) 'Linguistic Purification, the French Nation-State and the Linguist'. In: Hofmann, C. (red.) *Language, Culture and Communication in contemporary Europe*. Clarendon-Philadelphia: Multilingual Matters, 75-92.
- Durkheim, E. (1894) *Les règles de la méthode sociologique*. Paris: Payot (2009).
- Durkheim, E. (1938) *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1968, 1922) *Education et sociologie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1970) *Over moraliteit*. Amsterdam: Boom.
- Duyvendak J. W., Bouw, C., Gërxhani, K. & Velthuis, O. (red.) (2013) *Sociale kaart van Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Eco, U. (1994) *Europa en de volmaakte taal*. Amsterdam: Agon.
- Edwards, A. (2010) 'Dutch English: tolerable, taboo, or about time too?' *English today*, Volume 26/1/maart 2010, 19-25.
- Edelenbos, P. en De Jong, J. H. A. L. (red.) (2004) *Vreemde talen onderwijs in Nederland. Een situationeel schets. Een analyse in opdracht van OCenW uitgevoerd door NaB-MVT*. Enschede: NaB-Mvt.
- Eeghen, I. H. (1960-1978) *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725 (zes delen)*. Amsterdam: N. Israel.
- Elffers, L. (te verschijnen) *De bijlesgeneratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Elias, N. (1939, 2001) *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Amsterdam: Boom.
- Elias, N. (1965, 2005) *Gevestigden en buitenstaanders. Spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Amsterdam: Boom.
- Elias, N. (1969, 1997) *De hofsamenleving. Een sociologische studie van koningschap en hofaristocratie*. Amsterdam: Boom.
- Elias, N. (1987) 'The Retreat of Sociologists into the Present', *Theory, Culture and Society* 4 (2): 223-247.
- Els, Theo J.M. van & Knops, Mathieu F. (1988) 'The History of the Teaching of Foreign languages in the Low Countries'. *Historiographia Linguistica* XV, 1/2, 289-316.
- Elshout, J., Tonkens, E., Swierstra, T. (2016) 'Meritocratie als aanslag op het zelfrespect van "verliezers"'. In: Beer, de P. & Van Pinxteren, M. (red.) *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 209-234.
- Engelen, Th. L. M. (2009) *Van 2 miljoen naar 16 miljoen mensen. Demografie van Nederland, 1800-nu*. Amsterdam: Boom.
- Ephimenco, S. (1994) *Hollandse kost. Het gidsland ontmaskerd*. Amsterdam: Contact.
- Eriksen, T. H. (2005) 'McDonaldisation or diversity? Notes on the use of English as a foreign language. Keynote speech of the conference Bi-and multilingual universities: challenges and future prospects', University of Helsinki 1-3 September 2005.
- Étiemble, R. (1991) *Parlez-vous français ?* Parijs: Gallimard.
- Even-Zohar, I. (1990) 'Polysystem Studies', *Poetics Today* 11 (1).
- Eurobaromètre Spécial (2006) *Les européens et leurs langues*. Sondage commandité par la Direction générale de l'éducation et de la culture et coordonné par la Direction générale Presse et communication.
- Febvre, L. & Martin, J.M. (1971) *L'apparition du livre*. Paris: Albin Michel.
- Fortuin, A. (2015) *Geert van Oorschoot, uitgever*. Amsterdam: Van Oorschoot.
- Franssen, Th. (2012) 'Leren lezen: over de beoordeling van manuscripten door acquirierend redacteurs'. *CWL* 4 (2012) 61-77.
- Franssen, Th. (2015) *How books travel. Translation Flows and Practices of Dutch Acquiring Editors and New York Literary Scouts, 1980-2009*. Thesis, Universiteit van Amsterdam.
- Fransen, Th. & Kuipers, G. (2011), 'Overvloed en onbehagen in de mondiale markt voor vertalingen'. *Sociologie*, Vol 1/7, 67-93.
- Fuglurud, O. (2004) 'Constructing exclusion: The micro-sociology of an immigration department.' *Social Anthropology*, 12, 1, 25-40.
- Frijhoff, W. (1983) 'Van onderwijs naar opvoedend onderwijs. Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw'. In: Werkgroep Achttiende Eeuw: Onderwijs en opvoeding in de achttiende eeuw. Amsterdam/Maarssen: Holland University Press, 3-39.
- Frijhoff, W. (1988) 'Langues nationales, langues de contact, langues de cultures.' In: *Europe sans rivages. De l'identité culturelle européenne*. Symposium international. Paris: Albin Michel, 76-83.
- Frijhoff, W. (1989) 'Verfransing? Franse taal en Nederlandse cultuur tot in de Revolutietijd'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 104, 592-609.
- Frijhoff, W. (1996) 'Le Français en Hollande après la Paix de Westphalie: langue d'immigrés, langue d'envahisseurs, ou langue universelle?'. *Documents pour l'Histoire du Français Langue Étrangère ou Seconde* [SIHFLES] 18, 329-350.
- Frijhoff, W. (2004) 'Hoe talig is groepsidentiteit? Reflecties vanuit de geschiedenis', *Taal en Tongval. Tijdschrift voor taalvariatie*. Themanummer: Taalvariatie en groepsidentiteit, 17, 9-29.

- Frijhoff, W. (2010) *Meertaligheid in de Gouden Eeuw. Een verkenning*. Mededelingen van de afdeling letterkunde, deel 73/2. Amsterdam: KNAW.
- Frijhoff, W., Kok Escalle, M.-C., Sanchez-Summerer, K. (2017) *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Frijhoff, W. (2017a) 'Codes, Routines and Communication. Forms and Meaning of Linguistic Plurality in Western European Societies in Former Times'. In: Frijhoff, W., Kok-Escalle, M. C. & Sanchez-Summerer, K. (red.) *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 17-48.
- Frijhoff, W. (2017b) 'Frans onderwijs en Franse scholen'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 49-82.
- Frisani, M. (2012) 'L'invisibilité de la "contemporary fiction" en langue française dans le marché britannique de la traduction'. In: Sapiro (red.) *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*. Parijs: Ministère de la Culture, 2012, 109-136.
- Fumaroli, M. (2001) *Quand l'Europe parlait le français*. Paris: de Fallois.
- Furstner, H. (1966) *In en om het Boekhuis*. Amsterdam: Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels.
- Gardies, P. (2010) 'La notion de représentation culturelle dans Le français dans le monde : à la croisée des préoccupations sociolinguistiques et didactologiques'. In: Boyer, H. (red.) (2010) *Pour une épistémologie de la sociolinguistique. Actes du colloque international de Montpellier 10-12 décembre 2009*. Limoge: Lambert-Lucas.
- Gascoigne (1992) 'The Historical Demography of the Scientific Community, 1450-1900'. *Social Studies of Sciences* 22, 545-573.
- Geertz, C. (1977) *The interpretation of cultures. Selected essays*. New York: The Perseus Books Groups.
- Gellner, E. (2009) *Nations and Nationalism* (second edition). Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Ghonem-Woets, K. & Mooren, P. (2003) *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis. Jaargang 10. Bij de tijd. Boeken in Nederland 1950-2000*. Nederlandse Boekhistorische Vereniging, Leiden 2003, 85-102.
- Ghonem-Woets, K. (2005) *De drie-eenheid van literair educatieve uitgeverijen. Geschiedenis van de jeugdboekfondsen van Zwijsen en Malmberg, 1846/1885 - 2000*. Dissertatie, Universiteit van Tilburg.
- Giddens, A. (1990) *The consequences of modernity*. Cambridge: Polity.
- Gingras, Y & Mosbah-Natanson, S. (2010) 'La question de la traduction en sciences sociales: les revues françaises entre visibilité internationale et ancrage national.' *Archives européennes de sociologie* 51, no. 2 305-321.
- Ginsburgh, V., Weber, S. (2011) *How many language do we need? The economics of linguistic diversity*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Ginsburgh, V., Weber S., Weyers, S. (2011) 'The economics of literary translation: Some theory and evidence'. *Poetics* (2011) 39, 228-246.
- Glas, F. de (1989) *Nieuwe lezers voor het goede boek. De Wereldbibliotheek en de Ontwikkeling/De Arbeiderspers vóór 1940*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Glas, F. de (2012) *De regiekamer van de literatuur. Een eeuw Meulenhoff 1895-2000*. Zutphen: Walburg Pers.
- Glück, H. (2014) 'The History of German as a Foreign Language in Europe'. *Language and History* 57(1) 44-58.
- Goffman, E. (1959) *The presentation of self in everyday life*. New York: Anchor Books.
- Goudsblom, J. (1964) 'Het Algemeen Beschaafd Nederlands'. *Sociologische Gids* 11, 106-124.

- Goudsblom, J. (1977) *Sociology in the balance: A critical essay*. Oxford: Basil Blackwell.
- Goudsblom, J. (1988) *Taal en sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Graaf, R. de & Tuin, D. (red.) *De toekomst van het talenonderwijs. Nodig? Anders? Beter?* NaB-MVT, Enschede Ivlos, Universiteit Utrecht.
- Green, A. (1997) *Education, Globalization and the National State*. Londen: MacMillan.
- Grotenhuis, S. (1998) *Op zoek naar het middelbaar onderwijs. HBS, gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970*. Amsterdam: Boom.
- Guldi, J. & Armitage, D. (2014) *The History Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haan, M. de, et al (2008) *Revenus comparés des traducteurs littéraires en Europe*. Bruxelles: CEATL.
- Haar, A. van de (2015a) 'Van nimf tot schoolvrouw. De Franse school en haar onderwijzeressen in de zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlanden'. *Historica* 38:2, 11-16.
- Haar, A. van de (2015b) 'Beyond nostalgia. The exile publications of the Antwerp schoolmaster Peeter Heyns (1537-1598)'. *De zeventiende eeuw* 30: 2, 327-343.
- Haar, A. van de (2017) 'Liefde voor lezen. Franse literatuur op scholen in de vroegmoderne Nederlanden'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 143-161.
- Hagège, C. (1996) *Le français, histoire d'un combat*. Paris: Editions Michel Hagège.
- Hagège, C. (2002) *Halte à la mort des langues*. Paris: Odile Jacob.
- Hagège, C. (2006) *Combat pour le français. Au nom de la diversité des langues et des cultures*. Paris: Editions Michel Hagège.
- Hagège, C. (2012) *Contre la pensée unique*. Paris: Odile Jacob.
- Hamers, J. F. & Blanc, M. (1983) *Bilingualité et bilinguisme*. Brussel: Mardaga.
- Hargreaves, A. (2000) 'Four ages of professionalism and professional learning'. *Teachers and Teaching: History and Practice*, 6 (2) 151-182.
- Hartley, L. P. (1953, 2004) *The go-between*. Penguin: London.
- Hartog, F. de & Van de Schoor, R. (2013) 'Gemengd dubbel met Pascal, Huet, Souvestre en Van Lennep. Een wijsgeer onder de hanebalken (1858) van Emile Souvestre in (het) Nederland(s)'. *De Negentiende Eeuw*. Themanummer: Het Frans als *lingua franca*: gevallen van *histoire croisée* in de Lage Landen, 1800-1914, 217-230.
- Haugen, E. (1972) *The ecology of language*. Stanford: Stanford University Press.
- Hazard, P. (1990) *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Agon bv.
- Hazard, P. (1993) *Het Europese denken in de achttiende eeuw. Van Montesquieu tot Lessing*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Agon bv.
- Heilbron, J. (1995) 'Nederlandse vertalingen wereldwijd'. In: Heilbron, J., de Nooy, W. & Tichelaar, W., *Waar in een klein land. Nederlandse cultuur in internationaal verband*. Amsterdam: Prometheus, 206-252.
- Heilbron, J. (1999) 'Towards a sociology of translation. Book translations as a cultural world system'. *European Journal of Social Theory* 2/4, 429-444.
- Heilbron, J. (2008) 'L'évolution des échanges culturels entre la France et les Pays-Bas face à l'hégémonie de l'anglais'. In: Sapiro, G. (red.) (2008), *Translatio. Le marché de la traduction en France à l'heure de la mondialisation*. Paris: CNRS Editions, 311-332.
- Heilbron, J. & Sapiro, G. (2008) 'La traduction comme vecteur des échanges culturels internationaux'. In: Sapiro, G. (red.) (2008) *Translatio. Le marché de la traduction en France à l'heure de la mondialisation*. Paris: CNRS Editions, 25-44.
- Heilbron, J. (2011) 'De weg naar wereldroem'. In: C. Brinkgreve et al. (red.), *Cultuur en ongelijkheid*. Diemen: AMB, 261-268.

- Heilbron, J. (2015) *French Sociology*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Heilbron, J. & Van Es, N. (2015), 'In de wereldrepubliek der letteren'. In: Bevers, T., Colenbrander, B., Heilbron, J. & Wilterdink, N., *Nederlandse kunst in de wereld*. Nijmegen: Vantilt, 20-56.
- Heinich, N. (1984) 'Les traducteurs littéraires: l'art et la profession'. *Revue française de sociologie*, 25, 1984, 264-280.
- Heinich, N. (2004) *La sociologie de l'art*. Parijs: La Découverte.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999) *Global transformations: politics, economics and culture*. Cambridge: Polity.
- Hellema, D. (2010) *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland*. Houten: Spectrum.
- Heller, M. (2003) 'Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity'. *Journal of Sociolinguistics* 7/4, 473-492.
- Herder, J.G. & Rousseau, J.-J. (1966) *On the origin of language. Two essays*. Chigago and London: University of Chicago Press
- Hermans, O. (2008) *De Nederlandse culturele instituten in het buitenland. Het IN, het Erasmus Huis, het Vlaams-Nederlands Huis de Buren. Een historische terugblik op de ontstaansgeschiedenis, een kijk op de functie en een inzicht in hun rol in het internationale cultuurbeleid tegen de achtergrond van een opgebloeide uitbreidingsdiscussie*. Masterscriptie, Universiteit Utrecht.
- Hesmondhalgh, D. & Baker, S. (2010) *Creative Labour: Media Work in Three Cultural Industries*, Abingdon & New York: Routledge.
- Hesmondhalgh, D. (2007) *The Cultural Industries*, 2nd ed., London, Los Angeles & New Delhi: Sage.
- Hiltermann, G.B.J. (1967) *Charles de Gaulle en de Fransen*. Baarn: In den Toren.
- Hjorth-Andersen, Chr. (2001) 'A model of translations'. *Journal of cultural economics* (25) 3: 203-217.
- Hobsbawn, E. & Ranger, T. (1983, 2012) *The inventing of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoebers, T. (2002) 'Opkomst en ondergang van de deeltaal. Einde verdeeldheid talen', *Levende Talen Tijdschrift* 3/4, 19-25.
- Hoeflaak, A. (2010) 'Louis Eggermont. Strijden en boeken schrijven'. *Levende Talen Magazine* 6, 42, 43.
- Hoeflaak, A. (2005) 'John Daniëls erelid Levende Talen'. *Levende Talen Magazine* 6, 16-19.
- Hofstede, R. & de Haan, M. (2008) *Overigens schitterend vertaald. Voor het behoud van een bloeiende vertaalcultuur*. Nederlandse Taalunie, het Expertisecentrum Literair Vertalen, het Fonds voor de Letteren, het Vlaams Fonds voor de Letteren en het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds.
- Holborow, M. (1999) *The Politics of English. A Marxist View of Language*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Holzhey, T. (2014) *Als gy maar scherp wordt, zo zyn wij, ém gy voldaan.* 'Rationalistische ideeën van het kunstgenootschap Nil Volentibus Arduum 1669-1680. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Holzhey, T. (2017) 'De "verfransing der letteren" door Nil Volentibus Arduum.' In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Litteraire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 163-182.
- Hommerson-Schreuder, P. (2010), 'Literatuuronderwijs in de vreemde talen', *Levende talen Magazine* 3, 24-28.
- Honings, R. (2014) 'Vaderlandsliefde en literatuur. Nederlandse letterkunde op school in de vroege negentiende eeuw'. *Levende Talen Magazine* 7, 7-11.
- Hooge, E. (2014) *Hoge verwachting, vrije uitvoering, stevige sturing. Een essay over onderwijsbestuur*. Ministerie van Cultuur & Wetenschap.

- Hoorn, I. van (1907) *De Nederlandse schoolwetgeving voor het Lager Onderwijs, 1796-1907*. Groningen: P. Noordhoff.
- Hopper, P. (2007) *Understanding cultural globalization*. Cambridge: Polity Press.
- Horst, J. van der (2008) *Het einde van de standaardtaal. Een wisseling van Europese taalcultuur*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Horst, J. van der (2013) *Taal op drift. Lange-termijn ontwikkelingen in taal en samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- House, J. (2003) 'English as a lingua franca: A threat to multilingualism?' *Journal of Sociolinguistics* 7/4, 556-578.
- Huizinga, J. (1938, 2008) *Homo Ludens*. Amsterdam: Athenaeum Boekhandel.
- Hulshof, H., Kwakernaak, E. & Wilhelm, F (2015), *De geschiedenis van het talenonderwijs in Nederland. Onderwijs in de moderne vreemde talen van 1500 tot heden*. Groningen: Uitgeverij Passage.
- Hymes, D. (1980) *Language in education: Ethnolinguistic essays*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- Israel, J.I. (1995) *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness and Fall, 1477-1806*. Oxford: Oxford University Press.
- Jackson, J. (2001) *France: The Dark Years, 1940-1944*. Oxford University Press.
- Janssen, S. (1994) *In het licht van de kritiek. Variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*. Hilversum: Verloren
- Janssen, S. (2000) 'Onderzoek naar twintigste-eeuwse literaire uitgeverijen. Een stand van zaken', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 7(2000), 65-79.
- Janssen, S. (2006) 'De status van de kunsten in de Nederlandse pers 1965-1990'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K (red.) *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 199-217.
- Jansen, J. & Laan, N. (red.) *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen*. Hilversum: Verloren.
- Jansen, S. & Kuitert, L. (2012) 'Het Internationaal Literatuur Bureau. In gesprek met literair agent Menno Kohn.' *De Boekenwereld*, 28, 154-158.
- Janssen, S., Kuipers, G. & Verboord, M. (2008) 'Cultuurberichtgeving in een tijdperk van globalisering'. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 36 (2), 70-98.
- Jarret, M. (2013) *The Congress of Vienna and its Legacy*. Londen: Tauris.
- Jensen, L. (2011) 'The Dutch against Napoleon. Resistance Literature and National Identity, 1806-1813.' *Journal of Dutch Literature*, vol. 2, nr. 2, 5-26. <http://www.journalofdutchliterature.org/jdl/vol02/nro2/art01>.
- Johannes, G.J. (2011) "'Nationale filologieën' en het historisch onderzoek naar disciplinevorming in de geesteswetenschappen. Een verkenning. *Studium* (1), 31-46.
- Jones, A. (2010) *Globalization. Key thinkers*. Cambridge: Polity Press.
- Jong, M.-J. de (1999) *Grootmeesters in de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Jourdan, A. (2009) 'Politieke en culturele transfers in een tijd van revolutie. Nederland 1795-1805'. *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 124 (4), 559-579.
- Kalmthout, T. Van (2010) 'Minister Marchant schaft het hbs-examen in de letterkunde van de vreemde talen af.' In: Braber, H. van den & Gielkens, J. (red.) *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Querido, 127-135.
- Kamp, M. Van de (2009) *Where Corporate Culture and Local Markets Meet. Music and Film Majors in the Netherlands 1990-2005*. Proefschrift bij FHKW aan de EUR. ERMeCC, Erasmus Research Centre for Media, Communication and Culture.
- Karsemeijer, J. (1956) *Voorhout, Costelijk Malen Oogentroost van Constantijn Huygens*. Zutphen: W.J. Thieme & Cie.

- Klarus, R. & Vijlder, F. de (red.) (2010) *Wat is goed onderwijs? Bestuur en regelgeving*. Den Haag: Boom Lemma.
- Klinkenberg, J.-M. (2001) 'La conception essentialiste du français et ses conséquences. Réflexions polémiques'. *Revue belge de philologie et d'histoire*. Tome 79 fasc. 3. Langues et littératures modernes, 804-824.
- Kloek, J.J. & Mijnhart, W.W. (2001) *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: SDU uitgevers.
- Knippenberg, H. & Van der Ham, W. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg. 75 Jaar ministerie van onderwijs (kunsten) en wetenschappen 1918-1993*. Assen: Van Gorcum.
- Knops, M. (1982) *Leerboeken Duits 1668-1917. Aanzet tot een inventarisatie*. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen. Doctoraalscriptie Instituut voor Toegepaste Taalkunde.
- Knulst, W. & Kraaykamp G. (1996) *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers. Het culturele draagvlak 2*. Den Haag: SCP.
- Kok Escalle, M.C. (2014) 'La langue, un enjeu (inter)national'. *Deshima* 8, 111-127.
- Kok Escalle, M.C. (2015) 'Between academic discipline and societal relevance. Professionalizing foreign language education in the Netherlands, 1881-1921'. In: Ton van Kalmthout & Huib Zuidervaar (red.) *The Practice of Philology in the Nineteenth-Century Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 53-78.
- Koops, W. (2016) *Een beeld van een kind. Geschiedenis, ontwikkeling en opvoeding van kinderen*. Amsterdam: Boom Uitgevers.
- Korpel, L.G. (1992) *Over het nut en de wijze der vertalingen. Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropes kader*. Amsterdam: Atlanta.
- Korpel, L.G. (inl.) (1993) *In Nederduits gewaad. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1760-1820. Vertaalhistorie, deel 4* (red. Delabista, D., Hermans, Th. & Korpel, L.) Den Haag: Stichting Bibliographia Neerlandica.
- Kossmann, F.K.H. (1966) *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*. Leiden: E.J. Brill.
- Koster, C. & Naaijkens, T. (inl.) (2002) *Een vorm van lezen. Nederlandse beschouwingen over vertalen 1885-1946. Vertaalhistorie, deel 5B*. (red. Delabista, D., Hermans, Th. & Korpel, L.) Den Haag: Stichting Bibliographia Neerlandica.
- Krevelen, L. van (2006) 'Een huis tussen markt en moed. Biografische schets van het literaire fonds van uitgeverij J. M. Meulenhoff 1906-2000 met een epiloog over de jaren 2001-2005'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 143-185.
- Kruijf, J. de (2006) "Kijk, er zijn veel te veel boeken." De selectiecriteria van de negentiende eeuwse boekkritiek in tijdschriften'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K (red.), *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 69-91.
- Kruk, M. (2009) *Parijs denkt. Een republiek tegen de wereld*. Amsterdam: Boom.
- Kuitert, L. (1993) *Het ene boek in vele delen: de uitgave van literaire series in Nederland, 1850-1900: bevattende velerlei wetenswaardigheden en ophelderingen, alsmede nieuwe gezichtspunten en overwegingen met betrekking tot de geschiedenis van het Nederlandse literaire boek in de tweede helft der negentiende eeuw*. Amsterdam: De Buitenkant. https://pure.uva.nl/ws/files/1053922/81495_326722.pdf
- Kuitert, L. (1997) *Het uiterlijk behang. Reeksen in de Nederlandse literatuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kuitert, L. (2012) 'De boekenfluisteraar. Inleiding op het themanummer Prins & prins. Makelaar in boeken.' *De Boekenwereld* jrg 28, 130-133.

- Kuitert, L. (2015) 'Uitgeverij (negentiende eeuw-heden)' In: Jansen, J. & Laan, N. (red.) *Van hof tot overheid. Geschiedenis van literaire instituties in Nederland en Vlaanderen*. Hilversum: Verloren, 219-237.
- Kwakernaak, E. (2011) 'Schoolboeken en de kwaliteit van het vreemdetalenonderwijs'. *Levende Talen Magazine* 2011(6), 4-8.
- Kwakernaak, E. (2010) 'Algemeen didactische trends en vreemdetalenonderwijs'. *Levende Talen Magazine* 1997(3), 10-14.
- Kwakernaak, E. (2004) 'Professionaliteit van moderne vreemde talen docenten'. *Levende Talen Tijdschrift* 5 (2), 3-16.
- Kwakernaak, E. (2009) *Didactiek van het vreemdetalenonderwijs*. Bussum: Coutinho.
- Kwakernaak, E. (2010a) 'Karl Stutterheim. Meer dan dineren op de jaarvergadering'. *Levende Talen Magazine* (4), 48,49.
- Kwakernaak, E. (2010b) 'Alie Toussaint-Dekker. Doorleren en activisme'. *Levende Talen Magazine* (5), 5,6.
- Labov, W. (1972) *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Labrousse, E. (1985) *Une foi, une loi, un roi? La révocation de l'Edit de Nantes*. Parijs: Payot/Labor et Fides.
- Laermans, R. (2012) *De maatschappij van de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Langereis, S. (2014) *De woordenaar. Christoffel Plantijn, 's werelds grootste drukker en uitgever (1520-1589)*. Amsterdam: Balans.
- Lankhorst, O.S (1983) *Reinier Leers, uitgever & boekverkoper te Rotterdam (1654-1714). Een Europees "Libraire" en zijn fonds*. Amsterdam: APA University Press.
- Lash, S. & Lury, C. (2007) *Global Culture Industry: The Mediation of Things*. Cambridge: Polity Press.
- Latouche, S. (1996) *The Westernization of the World*. Cambridge: Polity Press.
- Lauder, H., Brown, Ph., Dillabough, J., Halsey, A. H. (2006) 'Introduction: The Prospects for Education: Individualization, Globalization, and Social Change'. In: *Education, Globalization And Social Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Leemans, I. (2011) 'Censuur als onmacht. De omstreken Nederlandse publieke ruimte 1660-1760'. In: Mathijssen (red.) *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederlands sinds de boekdrukunst*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 45-58.
- Leerssen, J. (1999) *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Lem, van der A. (1997) *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Lenssen, L. (2011) *Hoe sterk is de eenzame fietser? Een onderzoek naar de relatie tussen individuele ontwikkeling en de toegankelijkheid van het onderwijsbestel in Nederland*. Antwerpen: Garant.
- Lente, D. van (1996) 'Drukpersen, papiermachines en lezerspubliek: de verhouding tussen technische en culturele ontwikkelingen in Nederland in de negentiende eeuw'. In: Theo Bijvoet, Paul Koopman, Lisa Kuitert & Garrelt Verhoeven (red.) *Bladeren in andermans hoofd. Over lezers en leescultuur*. Nijmegen: SUN, 246-263.
- Leune, H. (1981) 'Besluitvorming in het onderwijsbestel'. In: J.A. van Kemenade (red.), *Onderwijs: Bestel en Beleid*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 329-501.
- Loo, B. van (2011) *Chanson. Een gezonden geschiedenis van Frankrijk*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Loonen, P.L.M. (1991) *For to learne to buye and sell: Learning English in the Low Dutch area between 1500 and 1800*. Amsterdam, Maarssen: APA-Holland University Press.
- Loonen, P.L.M. (1996) 'Onderwijs Engels in Nederland en Duitsland. Een historische vergelijking 1650-1900.' In: *Meesterwerk. Berichten van het Peeter Heynsgeenootschap* 5, 22-30.

- Lowe, J. (2000) 'International Examinations: the new credentialism and reproduction of advantage in a globalising world'. *Assessment in Education* 7(3), 363-377.
- Lubbers, A. (2014). *'Een republiek in het klein': Noord-Nederlandse leesgezelschappen en hun lectuurkeuze in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Zie: https://pure.uva.nl/ws/files/2248892/136409_thesis.pdf
- Mair, C. (2013) 'The world system of Englishes. Accounting for the transnational importance of mobile and mediated vernaculars', *English World Wide*. 34(4), 253-278.
- Mak, G. (2016) *De levens van Jan Six. Een familiegeschiedenis*. Amsterdam: Atlas Contact.
- Mathijssen, M. (2011) 'Manuscriptkeuringen en boekverboden. Censuur rond de Franse tijd'. In: Mathijssen (red.) *Boeken onder druk. Censuur en persvrijheid in Nederlands sinds de boekdrukkunst*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 59-74.
- Meillet, A. (1921) 'Comment les mots changent de sens'. In: *Linguistique historique et linguistique générale*. Parijs (réédition 1965).
- Mellink, B. (2014) *Worden zoals wij. Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*. Amsterdam: De Wereldbibliotheek.
- Meylaerts, R. & Gonne, M. (2014) 'Transferring the city – transgressing borders: Cultural mediators in Antwerp (1850-1930)'. *Translation Studies* 7(2), 133-151.
- Meylaerts, R. (2009) 'Kleine literaturen in vertaling: buitenkans of gemiste kans?'. In: *De aarde heeft kamers genoeg. Hoe vertalers omgaan met culturele identiteit in het werk van Erwin Mortier*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 33-49.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (2005) *Nederlands Activiteitenprogramma moderne vreemde talen*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Morrison, D. & Compagnon, A. (2008) *Que reste-t-il de la culture française?* En: *Le souci de la Grandeur*. Paris: Denoël.
- Nauta, C. (2008) *'Dat spreekt boekdelen'. Overzicht van Nederlandse boekvertalingen tussen 1958-1997*. Erasmus Universiteit Rotterdam, Onderzoeksstage Honours Programme.
- Nederlandse Taalunie (1997) *Grenzen aan veeltaligheid? Taalgebruik en bestuurlijke doeltreffendheid in de instellingen van de Europese Unie*. Den Haag: SDU.
- Nederveen Pieterse (2003) *Globalization and Culture. Global Mélange*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Nieuweboer, A. (1982) 'De populariteit van het vertaalde verhalend proza in 18e-eeuws Nederland en de rol van de boekhandel bij de praktijk van het vertalen.' *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 53-54, 119-141.
- Nijenhuis, A. (2012) *Les 'Voyages de Hollande' et la perception Française des Provinces-Unies dans la première moitié du XVIIe siècle*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Noble, Ph. (1999) 'Nederland en Frankrijk: het grote misverstand? Een cultuurhistorische benadering'. *Ons Erfdeel* (1), 3-10.
- Noble, Ph. & Schijns, D. (2008) 'Neerlandofonie. Pleidooi voor een transnationale en transcontinentale taal'. *Ons Erfdeel* (2), 98-107.
- Noble, Ph. (2008) 'La littérature d'expression néerlandaise: trois décennies à vol d'oiseaux', *Septentrion* (3), 3-10.
- Noël, S. (2012) *L'édition indépendante critique: engagements politiques et intellectuels*. Lyon: Presses de l'Enssib.
- Noordegraaf, J. (1997) 'Waar toe hij een uitnemende bevoegdheid had'. *Nieuw Letterkundig Magazijn* 15, 50-53.
- Noordegraaf, J. (1999) 'Vaderland en moedertaal. Een constante in het taalkundig denken'. In: Van Sas, N.C.F. (red.) *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 343-364.

- Notten, N. (2016) 'Opvoeding en gelijke kansen: de rol van de culturele opvoeding bij de overdracht van ongelijke kansen tussen generaties'. In: De Beer, P. & Van Pinxteren, M. (red.) *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 65-102.
- Nussbaum, M. (2011) *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Amsterdam: Ambo Anthos.
- Onderwijsraad (2006) *Internationale leerwegen en het internationale baccalaureaat*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2008) *Vreemde talen in het onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2016) *Internationaliseren met ambitie*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oonk, H. (2015) *Startdossier Internationaliseringsagenda voor het onderwijs 2015-2020*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Oosterman, J. (2017) 'Franse en Nederlandse letterkunde in middeleeuw Vlaanderen'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 29-47.
- Oostrom, F. van (2013) *Wereld in woorden*. Amsterdam: Prometheus.
- Otterspeer, W. (2008) *The Bastion of Liberty: Leiden University in the Present and Past*. Leiden: Leiden University Press.
- Pas, N. (2008) 'De Algerijnse crisis vanuit Nederlands perspectief'. *Internationale Spectator*. Jaargang 62 (11), 592-596.
- Pas, N. (2017) *Macron en de nieuwe Franse revolutie*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Pekelder (2014) *Nieuw nabuurschap. Nederland en Duitsland na de val van de muur*. Amsterdam: Boom.
- Pels, D. (2007) *De economie van de eer. Een nieuwe visie op verdiensten en beloning*. Amsterdam: Ambo.
- Pennycook, A. (1994) *The Cultural Politics of English as an International Language*. Harlow: Longman.
- Pennycook, A. (1998) *English and the Discourses of Colonialism*. London: Routledge.
- Peterson, R. (1985) 'Six constraints on the Production of Literary Works', *Poetics* 14, 45-67.
- Peterson, R. & Anand, N. (2004) 'The production of cultural perspective', *Annual Review of Sociology* 30, 311-334.
- Pettegree, A. (2010) *The Book in the Renaissance*. Yale: Yale University Press.
- Piketty, T. (2014) *Kapitaal in de 21e eeuw*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pinder, J. & Usherwood, S. (2014) *Europese Unie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Piron, C. (1994) *Le défi des langues: Du gachis au bon sens*. Paris: l'Harmattan.
- Pitti Ferrandi, F. (2012) 'Le Français, langue diplomatique', http://www.amopa.asso.fr/francophonie_def12.htm (geraadpleegd op 10 september 2017).
- Plank, P. H. van der (1985) *Taalsociologie. Een inleiding tot de rol van taal in het maatschappelijk verkeer*. Muiderberg: Coutinho.
- Poirrier, Ph. & Rizzardo, R. (2009) *La coopération entre le ministère de la Culture et les collectivités territoriales (1959-2009)*. Parijs: Comité d'histoires du ministère de la Culture.
- Poivre d'Arvor, O. (2009) *Quelles perspectives pour la politique publique de soutien au livre français à l'étranger. Propositions pour une stratégie concertée des acteurs publics*. Ministère de la culture et de la communication.
- Pool, G. (2007) *Faint Praise. The Plight of Book Reviewing in America*. Columbia/London: University of Missouri Press.
- Praamstra, O. (2007) *Busken Huet. Een biografie*. Amsterdam: Sun.

- Prak, M. (1999) *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Nijmegen: Sun.
- Prick, L. (2006) *Drammen, dreigen, draaien. Hoe het onderwijs twintig jaar vernieuwd werd*. Mets & Schilt: Amsterdam
- Quemin, D. (2006) 'Globalization and Mixing in the Visual Arts: An Emperical Survey of "High Culture" and Globalization', *International sociology* 21(4), 522-550.
- Ravich, D. (2014) *Reign of Error. The Hoax of the Privatization Movement and the Danger to America's Public Schools*. New York: Penguin Random House.
- Regt, A. de & Weenink, D. (2003) *Investeren in je kinderen. Over de keuze van particulier onderwijs in Nederland*. Amsterdam: Boom.
- Rees, C. J. van (1987) 'How reviewers reach consensus on the value of literary works', *Poetics* 16, 275-294.
- Rees, K. van, Janssen, S. & Verboord, M. (2006) 'Classificatie in het culturele en literaire veld 1975-2000. Diversificatie en nivellering van grenzen tussen culturele genres'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K (red.) *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 239-285.
- Rey, A., Duval, F. & Siouffi, G. (2011) *Mille ans de langue française. Histoire d'une passion*. Paris: Perrin.
- Ricento, T. (2000) 'Historical and theoretical perspectives in language policy and planning', *Journal of Sociolinguistics* 4/2, 196-213.
- Riemens, K.J. (1919) *Esquisse historique de l'enseignement du français en Hollande du XVIe au XIXe siècle*. Leiden: Sijthoff.
- Ritzer, G. (1993) *The McDonaldization of Society*. Londen: Sage
- Rivzi, F. & Lingard B. (2006) 'Globlization and the Changing Nature of OECD's Educational Work'. In: Lauder, H., Brown, Ph., Dillabough, J. & Halsey, A. H. *Education, Globalization & Social Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Robb, G. (2011) *De ontdekking van Frankrijk*. Amsterdam: Olympus.
- Robertson, R. (1992) *Globalization. Social theory and global culture*. Londen: Sage.
- Rooryck, G. (2013) 'De verloren zege van een *lingua franca*. Het Frans aan de vooravond van de negentiende eeuw'. *De Negentiende Eeuw*. Themanummer: Het Frans als *lingua franca*: gevallen van *histoire croisée* in de Lage Landen, 1800-1914, 184-200.
- Rooy, P. de (2014) *Ons stipje op de waereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. Amsterdam: De Wereldbibliotheek.
- Rutten, G. (2004) "'Gelyck wy zien dat de Fransóyzen doen." Dialoog en dialogisme in de Twe-spraack vande Nederduitse letterkunst.' Dossier 'Dialoog' *Yang* 40.3 Tevens gepubliceerd op 30 juni 2011 in: *nY website en tijdschrift voor literatuur, kritiek en amusement*. Zie: <http://ny-web.be/long-hard-looks/twe-spraack.html> (geraadpleegd op 10 september 2017).
- Rys, K., Van der Meulen, M., Hinskens, F., Van der Gucht, F., De Caluwe, J., Heeringa, W., Van der Peet, M. (2017) *Staat van het Nederlands. Over de taalkeuzes van Nederlanders en Vlamingen in het dagelijks leven*. Taalunie, Meertens Instituut, Universiteit Gent.
- Sanchez-Summerer, K. & Frijhoff, W. (2017) *Linguistic and Cultural Foreign Policies of the European States*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sanders, M. (2010) 'Het buitenland bekeken.' In: Braber, H. van den & Gielkens, J. (red.) *In 1934. Nederlandse cultuur in internationale context*. Amsterdam: Querido, 301-312.
- Sanders, M. (2011) 'Een intellectuele trait-d'union. *La Revue de Hollande* (1915-1918): literaire betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk' *Tijdschrift voor tijdschriftenstudies*, no. 30 december 2011, 85-93.

- Sanders, M. (2011) 'Een intellectuele trait d'union. La Revue de Hollande (1915-1918): literaire betrekkingen tussen Nederland en Frankrijk'. *Tijdschrift voor tijdschriftenstudies*, 30. pp. 85-93.
- Sanders, M. (2012) 'Uitgeven in oorlogstijd. Over de reeks *Fransche kunst* van A. W. Sijthof (1917-1922)'. In: Kevin Absilis en Kris Humbeek (red.) *Literatuurwetenschap en uitgeverijonderzoek*, Gent 2012, 79-92.
- Sanders, M. (2017) 'Tussen Galliërs en Teutonen: Jan van Nijlen in ballingschap'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 295-316.
- Sapiro, G. (2003) 'The literary field between the state and the market', *Poetics* 31, 441-464.
- Sapiro, G. (2008) 'Situation du français sur le marché mondial de la traduction'. In: *Translatio. Le marché de la traduction en France à l'heure de la mondialisation*. Paris: CNRS Editions, pp. 65-106.
- Sapiro, G. (2010) 'Globalization and Cultural Diversity in the Book Market: The Case of Translations in the US and in France'. *Poetics*, 38(4), 419-439.
- Sapiro, G. (red.) (2012) *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*. Paris: Ministère de la culture et de la communication.
- Schiffirin, A. (1999) *L'édition sans éditeurs*. Paris: La Fabrique.
- Schinkel, W. (2007) *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Scoville, W.C. (1960) *The persecution of French Huguenots and French economic development*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Seghers, J. (1999) *Methoden voor de maatschappijwetenschappen*. Assen: Van Gorcum.
- Shavit, Y. & Müller, W. (red.) (1998) *From school to work. A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*. Oxford: Clarendon Press.
- Siebelink, J. (2002) 'Overheid sloopt de liefde voor vreemde talen', *Trouw* 4 juni 2002.
- Sijs, N. van der (2010) *Nederlandse woorden wereldwijd*. Den Haag: SDU.
- Sikkes, R. (2015) *Aanzien en aantrekkelijkheid van het leraarsberoep. Status en salaris*. AoB: Utrecht.
- Smith, P. J. (2017) '16de eeuwse Franse literatuur in Nederlandse privébibliotheken (1600-1750)'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 83-97.
- Sötemann, A. L. (1990) *Querido van 1915 tot 1990. Een uitgeverij*. Amsterdam: Querido.
- Spies, M., Frijhoff, W. (1999) *1650 Bevochten eendracht*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Steijn, S., Werfhorst, H. G. van de & Burgoon, B. (2016) 'Oordelen over het meritocratisch gehalte van de Nederlandse samenleving'. In: De Beer, P. & Pinxteren van, M. (red.) (2016) *Meritocratie. Op weg naar een nieuwe klassensamenleving?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 199-208.
- Stol, B. (2006) 'Nieuw licht op Nederlands-Franse relatie. Mythe van de antithese'. *Internationale Spectator* jaargang 60(12), 646-649.
- Streng, T. (1995) 'Realisme' in de kunst- en literatuurbeschouwing in Nederland tot 1875. *Een begripshistorische studie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Streng, T. (2011) 'De roman in Nederland. Een boekhistorische verkenning', *Tijdschrift voor de Nederlandse Taal & Letterkunde* jaargang 127 (2), 139-163.
- Streng, T. (2012a) 'Gewongen tot specialismen. Uitgevers van Franse romans in Nederland, 1790-1899'. *Tijdschrift voor de Nederlandse Taal & Letterkunde* jaargang 128 (1): 32-68.
- Streng, T. (2012b) 'Een noodzakelijk kwaad. De Franse roman en de meningsvorming over de roman in Nederland (1830-1875)'. *Tijdschrift voor de Nederlandse Taal & Letterkunde* jaargang 128 (3/4), 212-226.

- Strien, K. Van (2017) 'Nederland maakt kennis met Voltaire.' In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Litteraire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 225-242.
- Strien-Chardonneau, M. van & Kok Escalle, M.-C. (2017a) 'Le français langue seconde, langue de relation intime, de la relation à soi et à l'autre'. In: Kok Escalle, M.C. & Van Strien-Chardonneau, M. *French as a Language of Intimacy in the Modern Age – Le français, langue de l'intime à l'époque moderne et contemporaine*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 21-44.
- Strien-Chardonneau, M. van (2017b) 'Frans in het privédomein. De reisverslagen van Antje en Truitje van Hogendorp'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Litteraire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 99-115.
- Suresh Canagarajah, E. E. (1999) *Resisting Linguistic Imperialism in English Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Swaan, A. de (1979) 'Uitgaansbeperking en uitgaansangst: over de verschuiving van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding'. *De Gids*, 142 (8), 483-509. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de (1989) *Zorg en staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swaan, A. de (1990) 'Het Nederlands in het Europese talenstelsel'. *De Gids*, 153, 431-437.
- Swaan, A. de (1995) 'De sociologische studie van de transnationale samenleving'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*. Themanummer: Mondialisering, 22 (1), 16-35.
- Swaan, A. de (2002) *Woorden van de wereld. Het mondiale talenstelsel*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swiggers, P. (2013) 'Regards sur l'enseignement du français aux Pays-Bas (XVIe-XVIIe siècles)'. *Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde* 50, 49-80.
- Swiggers, P. (2017) 'Capitalizing Multilingual Competence. Language learning and Teaching in the Early Modern Period.' In: Frijhoff, W., Kok-Escalle, M. C. & Sanchez-Summerer, K. (red.) *Multilingualism, Nationhood, and Cultural Identity*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 49-75.
- Thompson, J. (2010) *Merchants of Culture. The Publishing Business in the Twenty-First Century*. Cambridge: Polity Press.
- Til, A. Van (2007) 'Het niveau van de luistervaardigheid in de moderne talen door de jaren heen'. *Levende Talen* (3), 5-9.
- Timmerije, A. (2008) *De wereld begint in Breda. Uitgeverij De Geus 1983-2008*. Breda: De Geus.
- Tomlinson, J. (1991) *Cultural Imperialism*. Londen: Pinter.
- Toorn, van, W. (2015) *Emanuel Querido 1871-1943. Een leven met boeken*. Amsterdam: Querido.
- Toury, G. (1980) *In search of a Translation Study*. Tel Aviv: Porter Institute for Poetics and Semiotics.
- Uhlenbeck, E.M. (1993a) 'De dreiging van snelle taalsterfte. Een sinds kort onderkend mondiaal probleem'. *Ons Erfdeel* (1), 23-31.
- Uhlenbeck, E.M. (1993b) 'Talen zonder grenzen'. *Ons Erfdeel* (5), 786-788.
- Verrooij, van A., Schmutz, V. (2010) 'The evaluation of popular music in the United States, Germany and the Netherlands: a comparison of the use of high art and popular aesthetic criteria'. *Cultural Sociology*, 4(3), 395-421.
- Verboord, M. (2006) 'Veranderingen in benaderingen van literatuuronderwijs. Literatuuropvattingen overgedragen door docenten Nederlands tussen 1975 en 2000'. In: Dorleijn, G.J., Van Rees, K (red.) *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Vantilt, 91-123.
- Verboord, M. (2010) 'Commercialisering, culturele consecratie en bestsellerlijstsucces in het Franse, Duitse en Amerikaanse literaire veld, 1970-2007'. *Sociologie* 6(1), 46-75.
- Verdaasdonk, H. (1985) 'The influence of certain socio-economic factors on the composition of the literary programs of large Dutch publishing houses'. *Poetics* 14, 575-608.

- Verdaasdonk, H. (2008) *Snijvlakken van de literatuurwetenschap*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt.
- Verhelst, M.-S. (2006) *La littérature néerlandaise dans tous ses états*. Verhandeling ter verkrijging van de graad van Licentiaat in de Taal- en Letterkunde: Germaanse Talen. Universiteit van Leuven.
- Verlooy, J.B.C. (1788) *Verhandeling op d'Onacht der moederlyke Tael in de Nederlanden (1788). Ingeleid en toegelicht door J. Smeyers en J. van den Broeck* (1979). Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Vermeulen, R. & de Wit, P. (2000) *Onder uitgevers*. Amsterdam: Sun.
- Vijlder, F. de (2010) 'Onderwijs in de nationale economische, sociale en culturele huishouding'. In: Klarus, R. & De Vijlder, F. *Wat is goed onderwijs? Bestuur en regelgeving*. Den Haag: Boom Lemma.
- Vlaanderen, H. Th. (1964) 'Vertaal in goed Nederlands.' *Een historische, vergelijkende en empirische studie van het onderwijs in het Frans bij het V.H.M.O.* Groningen : J. B. Wolters.
- Voogd, C. de (1992) *Histoire des Pays-Bas*. Parijs: Hatier.
- Voogel, M. (1995) *Huguenots et Hollandais: heureuse rencontre dans la République des Lettres*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Romaanse Talen & Culturen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Voogel, M. (2008) *Spijt voor onderwijs. Draagvlak onder schoolleiders en docenten voor de Aanbevelingen van de Commissie Dijsselbloem*. Ongepubliceerde bachelor thesis sociologie.
- Voogel, M. (2008) "'En dus zitten ze weer in jouw toko..!'" Draagvlak en vertrouwen na Dijsselbloem.' *MESO Magazine*, jrg. 28 (oktober 2008) nr. 161.
- Voogel, M. (2010) *Barrières of boosts? Vertaalstromen tussen de Lage landen en Frankrijk van 1990 tot 2009*. Ongepubliceerde master thesis sociologie, Universiteit van Amsterdam.
- Voogel, M. & Heilbron, J. (2012) 'Le déclin des traductions du français aux Pays-Bas.' In: Sapiro, G. (red.) (2012) *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*. Paris: DEPS, 137-162.
- Voogel, M. & Heilbron, J. (2012) 'Comment faire découvrir une littérature inconnue ? Les traductions du néerlandais en France'. In: Sapiro, G. (red.) (2012) *Traduire la littérature et les sciences humaines. Conditions et obstacles*. Paris: DEPS, 233-247.
- Voogel, M. (2016) 'Heel jammer hoe Frans terrein verliest. Docenten Frans over belemmeringen bij hun vak'. *Levende Talen Magazine*, 103-2, maart 2016, 4-9.
- Voogel, M. (2015) 'Een acht voor Frans, wat kun je dan?' De positie van het Frans in het voortgezet onderwijs. Bewerking van lezing op 18 september 2015, zie: <http://www.ru.nl/frankrijk/onderzoek/lopende/>.
- Voogel, M. (2017) 'Het verdriet van Frankrijk en Nederland. Vertaalstromen over en weer'. In: Koffeman, M., Montoya, A. C. & Smeets, M. (red.) *Literaire bruggenbouwers tussen Nederland en Frankrijk. Receptie, vertaling en cultuuroverdracht sinds de Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 355-380.
- Voorst, S. van (1997) *Weten wat er in de wereld te koop is. Vier Nederlandse uitgeverijen en hun vertaalde fondsen*. Den Haag: SDU.
- Voorts, S. van (2014) 'Uitgeverijonderzoek à la carte. De "stand van zaken" van het onderzoek naar (twintigste-eeuwse) literaire uitgeverijen'. *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 21 (2014) 181-191. Nijmegen: Vantilt.
- Vree, F. van (1992) 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke verandering' In: Kleijer, H., Knotter, A. & Van Vree, F. (red.) *Teksten en tekens. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late Middeleeuwen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Vries, B. de (2011) 'De leenbibliotheek als instrument van informele censuur, 1850-1920'. In: Mathijssen (red.) *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederlands sinds de boekdrukkunst*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 89-104.

- Vries, G. de (1993) *Het pedagogisch regime. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Wacquant, L. (2010) *Strafde armen. Het nieuwe beleid van de sociale onzekerheid*. Berchem: EPO.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-system, Vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York/Londen: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1990a) 'Culture as the ideological battleground of the modern world-system'. In: Featherstone, M. (red.). *Global Culture*. Londen: Sage.
- Wallerstein, I. (1990b) 'Culture is the world-system: a reply to Boyne'. In: Featherstone, M. (red.). *Global Culture*. Londen: Sage.
- Wallerstein (1999) 'Globalisering of transitie? Een langetermijnvisie op het wereldsysteem'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 26^e jaargang, no. 2, 145-163.
- Weber, (1920, 2012) *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*. Amsterdam: Boom.
- Weber, E. (1976) *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914*. Stanford University Press.
- Weenink, D. (2008) 'Cosmopolitanism as a Form of Capital: Parents Preparing their Children for a Globalizing World'. *Sociology* 42(6), 1089-1106.
- Weel, A. Van der (2007) *Onbehegen in de schriftcultuur. Leesrevoluties in de negentiende en twintigste eeuw*. Leiden: Leiden University Press.
- Werforst, H. G. van de & Mijls, J. J. B. (2010) 'Achievement Inequality and the Institutional Structure of Educational Systems: A Comparative Perspective'. *Annual Review of Sociology* 36, 407-444.
- Werforst, H. G. van de & Elffers, L. (2013) 'Onderwijs: het Nederlandse stelsel en zijn centrale functies'. In: Duyvendak et al. *Sociale kaart van Nederland. Over instituties en organisaties*. 115-129. Amsterdam: Boom Lemma.
- Werger, G. & Van Gool, C. (2000) 'Beter iets dan niets of liever niets dan iets? Deelvakken Frans & Duits. Zorgen of troetelkind'. *Levende Talen Magazine* (4), 5-7.
- Wesemael, S. (2003) 'De receptie van de Franse literatuur in de Nederlandse literaire tijdschriften van het interbellum: een pleidooi voor een meer synchrone literatuurgeschiedschrijving'. *Tijdschrift voor tijdschriftstudies*, 14, pp. 18-17.
- Wesseling, H.L. (1994) *Vele ideeën over Frankrijk. Opstellen over geschiedenis en cultuur*. Amsterdam: Ooievaar Pockethouse.
- Wesseling, H.L. (2008) 'Vijftig jaar Vijfde Republiek'. *Internationale Spectator* 62(11), 585-586.
- Wesseling, H.L. (2012) *De man die nee zei. Charles de Gaulle 1890-1970*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Wester, R. (1998) 'Het Nederlands vertaalbeleid. Een tussenbalans'. *Ons Erfdeel* (2), 177-183.
- Wester, R. (2002) 'De geschiedenis van de Nederlandstalige literatuurgeschiedenis in het buitenland'. *Ons Erfdeel* (5), 787-788.
- Wester, R. (2003) 'En avant! De Nederlandstalige literatuur in Frankrijk'. *Ons Erfdeel* (1): 87-92.
- Wester, R. (2003) 'Les phares du nord au Salon du Livre: littérature de Flandre et des Pays-Bas', *Septentrion* (1), 173-176.
- Wielenga, F. (1999) *Van vijand tot bondgenoot – Nederland en Duitsland na 1945*. Amsterdam: Boom.
- Wielenga, F. (2012) *Geschiedenis van Nederland. Van de Opstand tot heden*. Amsterdam: Boom.
- Wijgh, I. F. (2001) 'Talen leren kunnen we allemaal'. *Levende Talen Tijdschrift* 2(2), 10-17.
- Wilhelm, F. (2014) 'Over de voorgeschiedenis van het literatuuronderwijs bij de moderne vreemde talen'. *Levende Talen Magazine* (7), 14-18.
- Wilhelm, F. A. (2005) *English in the Netherlands. A history of foreign language teaching 1800-1820. With a bibliography of textbooks*. Utrecht: Gopher publishers.
- Willink, B. (1998) *De Tweede Gouden Eeuw. Nederland en de Nobelprijzen voor de natuurwetenschappen, 1870-1940*. Amsterdam: Bert Bakker.

- Wilterdink, N. (1991) 'The Netherlands between the greater powers. Expressions of resistance to perceived or feared foreign cultural domination'. In: Kroes, R. et al., *Within the US orbit: small national cultures vis-à-vis the United States*. Amsterdam: VU University Press, 13-31.
- Wilterdink, N. et al (2001) *Samenlevingen. Een inleiding in de sociologie*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Wilterdink, N. (2011) 'Omstreden wetenschap: goede en slechte sociologie.' *Sociologie*, 7(2), 117-134.
- Wilterdink, N. (2015) *Vermogensongelijkheid in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.
- Woud, A. van der (2010) *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Woud, A. van der (2015) *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker.
- Wright, S. (2000) *Community and Communication: The Role of Language in Nation State Building and European Integration*. Bristol: Multilingual Matters.
- Young, M. (1958) *The Rise of the Meritocracy*. New Jersey: Transaction Publishers.

